

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

**ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Колективна монографія

За загальною редакцією А.В.Камбура

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2020

УДК 37.04-053

Рекомендовано до друку вченою радою
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 1 від 03.02.2020 року)

Рецензенти:

Бондарчук О.І., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології управління ДВНЗ «Університету менеджменту освіти» НАПН України

Докаш В.І., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології, соціального забезпечення та місцевого самоврядування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Руснак І.С., доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Авторський колектив:

Манчуленко Л.В., (підрозділ 1.1.), **Кучумова Н.І.**, (підрозділ 1.2.), **Мудрий Я.С.**, (підрозділ 1.3.), **Шоліна Т.В.**, (підрозділ 1.4.), **Андрійчук С.В.**, (підрозділи 2.1; 2.2), **Равлюк Т.А.**, (підрозділ 2.3.), **Шманько О.В.**, (підрозділи 3.1; 3.2), **Кармалюк С.П.**, (підрозділи 3.3; 3.4.), **Камбур А.В.**, (підрозділи 4.1; 4.2.), **Коса Н.С.**, (підрозділ 4.3.), **Петрюк І.М.**, (розділ 5), **Ковальчук І.В.**, (підрозділ 6.1.), **Платаш Л.Б.**, (підрозділи 6.2; 6.3.), **Балахтар В.В.**, (розділ 7.).

Проблеми соціалізації особистості в умовах соціальних змін: колект. монографія / за заг. ред. А.В.Камбура. – Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т ім.Ю. Федьковича, 2020. – 418 с.

ISBN 978-617-7611-73-7

Монографія «Проблеми соціалізації особистості в умовах соціальних змін» підготовлена науково-педагогічним колективом кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, і є узагальненим підсумком науково-дослідної роботи викладачів кафедри за 2016-2020 рр. За зміст і наукову новизну представлених у монографії матеріалів несуть відповідальність автори розділів.

УДК 37.04-053

©ISBN 978-617-7611-73-7

©Чернівецький національний університет
Імені Юрія Федьковича, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ I. СІМ'Я ЯК ПЕРВИННЕ СЕРЕДОВИЩЕ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	9
1.1. Вплив стилю сімейного виховання на виникнення відхилень у процесі соціалізації дітей підліткового віку	9
1.2. Проблеми виховання та соціалізації дітей із дистантних сімей	33
1.3. Статеворольова соціалізація у сім'ї	56
1.4. Оптимізація соціалізації дитини з інтелектуальними порушеннями через корекційну роботу з її родиною	67
Список використаних джерел	89
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ І СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ	97
2.1. Соціальне виховання особистості у дошкільних установах	97
2.2. Соціалізація молодшого школяра в умовах закладу загальної середньої освіти	106
2.3. Формування комунікативної компетентності як механізму соціалізації студента закладу вищої освіти	116
Список використаних джерел	128
РОЗДІЛ III. ОЦІНКА ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ	131
3.1. Особливості впливу сучасних трансформаційних процесів на механізм і форми соціальної, економічної та політичної адаптації молодшої особи	131
3.2. Оцінка процесів соціалізації молоді в умовах турбулентного українського суспільства	140
3.3. Концепція нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів	148
3.4. Рекомендації щодо удосконалення роботи з окремими групами молоді (молодих кадрів соціальних служб та різних професійних напрямків)	159
Список використаних джерел	168

РОЗДІЛ IV. ВПЛИВ СИТУАЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ НА ПРОЦЕСИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	173
4.1. Оптимізація соціокультурних впливів на соціалізацію та адаптацію особистості в сучасному українському суспільстві	173
4.2. Вплив нової соціальної ситуації на соціалізаційні та ресоціалізаційні процеси	193
4.3. Здоров'я та психосоматика сучасного українського суспільства як проекція соціально-економічного стану країни	205
Список використаних джерел	223
РОЗДІЛ V. «ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ «ПІДХОДУ МОЖЛИВОСТЕЙ».....	229
5.1. Сутність та витоки «підходу можливостей».....	229
5.2. Застосування «підходу можливостей» в соціальній роботі на теренах України.....	248
Список використаних джерел	276
РОЗДІЛ VI. ДОЗВІЛЛІЄВА АКТИВНІСТЬ ЯК ЗАСІБ УСПІШНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ	286
6.1. Особливості соціалізації людей похилого віку.....	286
6.2. Роль дозвілля у підвищенні соціальної активності людей пенсійного віку	308
6.3. Зміст, форми і методи активізації дозвіллевої активності осіб віком 65+ у Відділенні денного перебування Чернівецького комунального територіального центру соціального обслуговування «ТУРБОТА».....	323
Список використаних джерел	337
РОЗДІЛ VII. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦЯ З СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ПРОЦЕСІ ЙОГО ПРОФЕСОНАЛІЗАЦІЇ.....	343
7.1. Соціально-психологічний супровід професіоналізації фахівця з соціальної роботи	343
7.2. Особливості соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на стадії професійної підготовки	360

7.3.Соціально-психологічне забезпечення становлення особистості фахівця з соціальної роботи у практичній професійній діяльності	379
Список використаних джерел	396
ПІСЛЯМОВА.....	406
ДОДАТКИ.....	411

ПЕРЕДМОВА

Монографія «Проблеми соціалізації особистості в умовах соціальних змін» підготовлена науково-педагогічним колективом кафедри педагогіки та соціальної роботи, факультету педагогіки, психології та соціальної роботи Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, і є узагальненим підсумком науково-дослідної роботи викладачів кафедри за 2016-2020 рр.

Наукова новизна виконаного дослідження забезпечується як постановкою проблеми, так і способом її вирішення. Автори монографії пропонують результати наукових пошуків стосовно впливу соціальних змін на процес соціалізації особистості, обґрунтовуючи ефективні шляхи профілактики і подолання дезадаптації на різних етапах життя.

Соціалізація громадян усіх вікових генерацій в Україні здійснюється сьогодні в умовах складних трансформаційних процесів у суспільстві, які змінюють зміст і характер діяльності суб'єктів виховання – сім'ї, школи, державних органів, системи позашкільної освіти, засобів масової інформації, дитячих і молодіжних суспільних об'єднань та релігійних організацій.

Дослідження спрямовані на вивчення як теоретичних так і практичних аспектів соціально-педагогічного супроводу процесів соціалізації дітей, молоді, дорослих і літніх людей, а також аналізу нормативно-правової бази для цієї роботи.

Левову частку дослідницької роботи займає діагностика факторів соціальної дезадаптації особистості в усі вікові періоди, дезадаптивних проявів та наслідків, а також класифікація проблем у соціалізації особистості та аналіз сучасного стану соціального захисту, забезпечення і підтримки вразливих груп населення, дітей, молоді та сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Результати представлених у монографії наукових пошуків науково-педагогічних працівників кафедри педагогіки та соціальної роботи стали підґрунтям для розробки, обґрунтування і експериментальної перевірки ефективних механізмів соціалізації

особистості, корекції, реабілітації, консультування, патронажу, супроводу, догляду та інших видів соціальної роботи з різноманітними цільовими групами клієнтів соціальних служб.

Монографія за структурою складається з передмови, семи розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Науковці кафедри педагогіки та соціальної роботи пропонують результати наукових пошуків з проблем сім'ї як первинного середовища соціалізації особистості; проблем соціального виховання і соціалізації особистості в освітніх закладах; оцінки процесів соціалізації в контексті формування ціннісних орієнтацій молодого покоління; впливу ситуаційних особливостей культурно-історичного розвитку країни на процеси соціалізації та ресоціалізації особистості; проблеми «підходу можливостей» та його застосування в практиці соціальної роботи; проблеми соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця соціальної роботи у процесі професіоналізації.

Актуальність проведених пошуків не викликає сумніву. Вони будуть вкрай корисними для студентів і викладачів різних форм навчання закладів вищої освіти, освітян і фахівців соціальних служб, а також усіх, кого цікавить педагогіка, психологія і соціальна робота.

Авторів монографії об'єднало бажання плідно і творчо працювати, відчувати свою корисність для себе, науки, країни. Результати наукових досліджень доповідалися на міжнародних і національних форумах, конференціях, семінарах, круглих столах, які проводилися як в Україні, так і в інших країнах. Монографія базується на результатах наукових досліджень, висвітлених авторами у наукових доповідях, аналітичних записках, колективних монографіях вітчизняних та зарубіжних установ, фахових публікаціях, матеріалах конференцій за період 2016-2020 рр..

Авторський колектив:

Манчуленко Л.В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 1.1.)

Кучумова Н.І., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 1.2.)

Мудрий Я.С., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 1.3.)

Шоліна Т.В., кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 1.4.)

Андрійчук С.В., кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділи 2.1; 2.2)

Равлюк Т.А., кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 2.3.)

Шманько О.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділи 3.1; 3.2)

Кармалюк С.П., кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділи 3.3; 3.4.)

Камбур А. В., кандидат соціологічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділи 4.1; 4.2.)

Коса Н.С., кандидат психологічних наук, асистент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 4.3.)

Петрюк І.М., кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та соціальної роботи (розділ 5)

Ковальчук І.В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 6.1.)

Платаш Л.Б., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 6.2; 6.3.)

Балахтар В.В., доктор психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (розділ 7.)

РОЗДІЛ I. СІМ'Я ЯК ПЕРВИННЕ СЕРЕДОВИЩЕ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Вплив стилю сімейного виховання на виникнення відхилень у процесі соціалізації дітей підліткового віку

Безумовно, є багато речей, якими дорожить людина в своєму житті, які для неї є цінностями, але для більшості – це є їх діти. Виховання дітей починається ще з пренатального періоду, адже великий вплив на розвиток і подальшу соціалізацію цієї дитини мають фізіологічні процеси матері, її психічний стан, люди, з якими спілкується майбутня мама та зовнішні умови середовища [44]. Нерідко батьки доволі багато працюють, щоб задовольнити потреби дитини в одязі, взутті чи їжі, через що менше спілкуються з дитиною, вислуховують її чи залучають до спільної корисної діяльності. Але ж відомо, що успішна соціалізація дитини залежить від умінь взаємодіяти з різними соціальними інститутами та долати несприятливі умови соціалізації. Механізмом в цьому виступає вихованість дитини як стан і рівень сформованої культури поведінки і спілкування та здатність дитини протидіяти своїм тілесним бажанням.

Обов'язком батьків у сім'ї щодо дитини є визначення чітких орієнтирів у її поведінці для подальшої успішної соціалізації дитини. Саме це вважаємо вихованням, і воно реалізується через формування правильних (корисних) звичок поведінки. Деколи звичка може сформуватись, коли дитина цього не хоче, тому завдання батьків чинити так, щоб у самої дитини виникало бажання набувати правильних (корисних) звичок, або, у крайньому випадку, щоб це не викликало гострого супротиву. Усе, що дитина змалечку чує чи бачить, відкладається у підсвідомості і згодом дитина трансформує це у свої думки чи вчинки, тому вирішальними цеглинами формування свідомості дитини стають орієнтири і дії батьків як найближчого оточення дитини з пренатального періоду і надалі. Тож **перший період**

виховання, пов'язаний з визначенням орієнтирів виховання, розпочинається щойно дорослі чоловік і жінка стають батьками, і їм самим доводиться збагнути і узгодити між собою, чого вони будуть далі навчати свою дитину, і які якості будуть їй прививати.

Другий етап передбачає початок педагогічного впливу батьків на дитину, адже батьки зобов'язані виховувати свою дитину. Безпосередній вплив батьків на дитину починається з її зачаття (наміри зачаття дитини, внутрішньоутробний розвиток, вроджені задатки, спілкування між матір'ю і дитиною). Треба пам'ятати, що усі діти різні, в усіх дітей різні гени і різний внутрішній світ, тому не можна до усіх дітей застосовувати однакові прийоми. Тому спочатку варто визначити, чого дитина потребує, чого їй бракує, що найкраще на неї вплине і тільки тоді підбирати певні прийоми виховання. Але для того, щоб застосовані прийоми були ефективними, необхідно, щоб у вихованні дитини брали активну участь обоє батьків і мама, і тато. Крім того, між мамою і татом повинна панувати злагода. Якщо цього немає - немає виховання взагалі.

Третій етап реалізується, коли дитина мала і від батьків очікуються великі зусилля. Деколи дитині неприємно і, навіть, боляче, коли її бажання коректуються. Успіх цього етапу залежить від прозорості безкомпромісних ситуацій. Мається на увазі вік від 1 року до 5-6 років. Звісно, чіткість обмежень має бути постійно присутньою у вихованні, але на цьому виховному етапі батьківський вплив є визначальним для дитини, і тому треба його наповнювати батьківською любов'ю, співчуттям, теплом.

Четвертий етап є наскрізним, бо триває перші 7 років і пов'язаний з визначенням цілей і прийомів виховання, формування їх сталості, чіткості, безкомпромісності у принципових моментах взаємодії між батьками і дітьми.

П'ятий етап – це період від дитячого до підліткового віку, на якому суттєвим є вчасно розпізнати зрілість дитини і плавно перейти від «наказового» ставлення до ставлення з повагою до її почуттів і думок.

Шостий етап триває від підліткового періоду і далі, коли дитина уже не зовсім дитина, але ще й не є дорослою – батьки уже

не можуть її постійно контролювати, і дитина сама має постійно визначати свої орієнтири.

Але, безумовно, виховання триває стільки, скільки людина живе, і якщо батьки спостерігають, що їх дитина після 22-24 років продовжує виховувати саму себе, змінювати саму себе, то вони досягли успіху у вихованні своєї дитини. Основним принципом взаємодії батьків і дитини на усіх цих етапах має бути рівновага і обережність, оскільки, якщо буде забагато суворості і покарань, то знищиться самоповага майбутньої особистості; якщо ж переважатиме всездозволеність і поступливість у всьому, то змарнується особистість дитини. Тому мають бути вибудовані чіткі межі дозволеного, а у взаєминах батьків і дітей повинні панувати атмосфера любові і тепла, співчуття і розуміння, уваги і доброзичливості. Діти повинні відчувати у батьках міцність, компетентність і орієнтир у житті. Це приведе до послуху, а де послух, - там можливість впливати. Як результат – життєрадісні, сильні, успішні діти. **Метою батьків** є зробити щасливою свою дитину не лише у дитинстві, але й коли вона стане дорослою та підготувати її до труднощів дорослого життя, навчити володіти собою у складних ситуаціях.

Особливі перепони у взаємодії дітей і батьків спостерігаються у період **підліткового віку**, який не випадково називають “складним”, “критичним”, “кризовим”, бо саме у віці від 11 (12) до 15 (16) років відбувається перехід від дитинства до дорослості, усвідомлення своєї індивідуальності, становлення стійкого уявлення про себе, формування самосвідомості. Основними характеристиками цього вікового періоду дитини є: статеве дозрівання, відбуваються зміни м’язево-скелетної системи (порушується пропорційність тіла, з’являється невідповідність маси тіла, розвитку серця і судинної системи, втрачається гармонія у рухах), виникає почуття дорослості, прагнення завоювати статус дорослого. Переважаючим є спілкування з однолітками (характерна реакція угруповання), а провідним видом діяльності вважається інтимно-особистісне спілкування [37, с.52]. **Новоутвореннями** цього віку є почуття дорослості, прагнення до самоствердження, уміння підпорядковуватись нормам колективу. Суперечностями як рушійними силами

розвитку, у підлітковому віці вважаються неузгодженості між прагненням бути дорослим і нестачею соціального досвіду дорослого, між рівнями фізичної і соціальної зрілості [37].

Дорослим варто не загострювати породжені віковим періодом суперечності, натомість звертати увагу на них у поведінці дитини 11 (12) -15 (16) років. У підлітковому віці відбуваються кардинальні зміни організму дитини, що зумовлюються статевим дозріванням, яке впливає на появу почуття власної дорослості, потреби в самоствердженні та суспільному визнанні.

Перехід від дитинства до дорослості у підлітковому віці, як зазначає М.Мід, залежить від взаємин між поколіннями [37, с.51]. Усе це підсилюється неусвідомленим бажанням мати кумира, авторитет для наслідування. До умовного початку підліткового віку (7-8 років) дівчатка хочуть робити все, як мама, а хлопчики копіюють манеру поведінки тата. Якщо після 8 років діти спостерігають чіткі вимоги і межі дозволеного у сім'ї у поєднанні з відчуттями ласки, довіри, вимогливості, співчуття, розуміння, – то батьки у такій сім'ї можуть бути авторитетними для своїх дітей.

Проблемою у спілкуванні підлітків з дорослими є змістовий бар'єр, коли дитина ніби не чує, що говорить їй дорослий. Тому необхідно, щоб вимога дорослих відповідала внутрішній позиції підлітка, а це можливо, коли спілкування будуються на основі взаємної поваги.

Незважаючи на це, відносно недавно (50-70 років тому) підлітковий вік обґрунтовано як **перехідний**, хоча раніше таких яскравих проблем не було: хлопчик 13-15 років уже працював, щоб допомогти сім'ї, і йому довіряли, а дівчатка 12-15 років допомагати вести матерям домашнє господарство. У сучасних ритмах машинок-автоматів, напівфабрикатів, пілососів, міксерів немає потреби перевантажуватись і підлітки займаються тільки своїми почуттями і думками, вони переймаються зовнішнім виглядом, задоволеннями і відносинами з друзями. В період підліткового перехідного віку може спостерігатись ускладнений комплекс поведінкових проявів емансипації. Мається на увазі брутальність, упертість, протест проти правил і порядків, яким він

раніше підкорювався. Бувають і приховані прояви емансипації, але й вони не менш небезпечні – це коли ззовні підліток погоджується, а насправді приховує від дорослих свої особисті справи.

Погодимося, що не у всіх дітей перехідний вік проявляється гостро та імпульсивно [6]. Це залежить від попереднього успіху у вихованні, педагогічного таланту батьків, міри зайнятості та наявності життєвих цілей як дитини, так і її батьків. Дорослі мають не лякатися цього періоду, а знайти способи допомогти підлітку стати дорослим, а саме:

- приводити дитину до усвідомлення відповідальності за свої вчинки, виділивши площину діяльності, де підлітку повною мірою можна довіряти (домашні обов'язки, покупки, відповідальність за інших); якщо результат негативний – нагадати про відповідальність, за успіх же варто похвалити;
- пропонувати життєву площину для особистого самостійного вибору підліткам – коли виконати завдання, чим зайнятись у цей час. Приймати його невдачі, адже дорослішання настане, коли підліток зрозуміє, що може бути не тільки правий у всьому, але й помилятися також.

Якщо потреба в довірі, відповідальності і можливості вибору дорослими не врахована вчасно, то їм залишається не втратити позитивний зв'язок з підлітком. Для цього доцільно користуватись такими засобами виховання, як підтримка, правильна реакція, співчуття, допомога, гумор, і особливо – увага. Не усі батьки здатні зі своїми дітьми перейти у площину спілкування «особистість-особистість», вони готові носити на руках, догоджати їм у всіх забаганках навіть до старості або навпаки суворо контролювати усі дії підлітків. У науковій літературі ці явища називаються гіперпротекцією і гіпопротекцією, будучи підґрунтям стилів сімейного виховання [42, с. 60 - 63].

Гіперпротекцію характеризує підвищена опіка дитини, позбавлення її самостійності, надмірний контроль за її поведінкою, підбір друзів для дитини, організація дозвілля дитини за своїм вподобанням, нав'язування смаків, поглядів, інтересів. При цьому спостерігаються стримані емоційні стосунки,

відсутність глибокого душевного контакту з батьками через їх суворість, контроль і пригнічення ініціатив дитини. Усе це формує у дитини тільки страх, залежність від оточуючих, некерованість або пасивність (гіпертрофована реакція емансипації), схильність до невротичних реакцій, страх ситуації напруженості.

Гіпопротекція означає знижену увагу до дитини у вихованні та соціалізації. Батьки вкрай мало цікавляться справами, успіхами чи переживаннями дитини, формально заборони і правила у сім'ї не існують, наявне знехтування, байдуже ставлення, можлива ситуація всюдозволеності (при гарному емоційному контакті). Це сприяє формуванню доброї звички організованості і планування у дитини, але поряд з цим призводить до неналежного ступеня саморегуляції, відчуття непотрібності, неповноцінності, обділеності батьківською любов'ю та підтримкою. Дитина виростає озлобленою, агресивною, схильною до фрустрації.

Як відомо, одним із основних джерел соціалізації як дітей в цілому, так і підлітків зокрема, є сім'я, навіть коли її виховна роль проходить через певні сімейні обставини. Українська сім'я на сучасному етапі перебуває в такій ситуації, коли зміна соціальних умов, зміна одних суспільно-економічних відносин на інші, проходить не плавно, а стрибкоподібно. Перехід від традиційної патріархальної родини до сучасної, заснованої на рівності, призвів до зниження авторитету батька, відсутності злагоджених, виховних дій батьків. Широко розповсюдженими стали сім'ї, у яких всього по одній дитині, тому характерний дитиноцентризм, а у майбутньому і егоцентризм дітей. Одна із найбільших і найсуттєвіших проблем – це розірвання шлюбу. Разом із неповними сім'ями зростає число нестабільних, неблагополучних, конфліктних родин. В багатьох сім'ях це породжує цинізм і повну безвідповідальність.

Часто такі поведінкові прояви батьків стають наріжним каменем у належній соціалізації дітей-підлітків. Звісно, у кожній сім'ї є свої труднощі, нюанси та проблеми, а конкретний сімейний випадок, як і кожна людина є неповторністю з її суб'єктивністю. Але, на наш погляд, існують стрижневі моменти взаємодії батьків

і їх дітей, які впливають на формування відхилень у поведінці підлітків під час соціалізації як процесу входження людини у суспільство.

Схильність до відхилень у поведінці породжують самі батьки у взаємовідносинах зі своєю дитиною-підлітком, використовуючи аверсивні прийоми впливу (різні форми покарання, штрафи, які пригнічують небажану поведінку лише на короткий час). Наприклад, коли батько просить виконати якесь завдання, а підліток відмовляється, а, в міру того наскільки батько примушує це зробити, посилюється відмова, починається сварка і спілкування з батьком взагалі припиняється. Якщо така поведінка батька стає постійною (тобто набуває стильових особливостей виховання), то така модель поведінки підлітка закріплюється, при цьому поведінка дитини все частіше стає некерованою. Разом з тим, якщо все частіше поведінка підлітка стає некерованою, то тим менше він отримує позитивного зв'язку з батьками, і це призводить до системної негативної поведінки, до виникнення відхилень у поведінці.

Діти з відхиленнями у поведінці – це неповнолітні, яким притаманний не яскраво виражений «дефект», які у ранньому віці перенесли «депривацію» (від. лат. *deprivatio* - покинутість), які від цього відчують «дезадаптацію» (від фр. *des* – порушення, від.лат. *adapto* – пристосовуюсь), які проявляють «девіацію» (від.лат. *deviatio* – відхилення у поведінці) [6]. Причини відхилень у поведінці неповнолітніх можуть бути як набутими (первинне явище), так і вродженими (вторинне явище) [6]. Тому особливо важливим є своєчасно звернути увагу на перші прояви небажаних явищ, що дозволить об'єктивніше будувати алгоритм взаємовідносин між підлітками і його батьками. Цей процес пов'язуємо з вихованням. У кожній сім'ї закладаються свої стильові характеристики виховних впливів батьків.

У науковій літературі під **стилем** розуміється вияв цілісності та індивідуальності особистості, який пов'язаний з провідною спрямованістю та системою цінностей і допомагає індивідууму найефективніше пристосуватися до вимог середовища (А.Адлер). Оскільки виховання - це, перш за все, діяльність, яка є предметом педагогіки, то зазначимо, що у

педагогіці **стиль діяльності** – постійно повторюваний спосіб поведінки у педагогічній діяльності, який проявляється по-різному залежно від ситуації, що складається у навчально-виховному процесі (С.Гончаренко), а за умов аналізу це навчально-виховне середовище окремої сім'ї [44].

У науково-психологічній літературі виокремлено поняття „когнітивний стиль” та „афективний стиль” (Д.Вартел, Д.Ройс, Р.Поуел), „стиль спілкування”, (В.С.Мерлін, 1988) та „індивідуальний емоційний стиль” (Л.Я.Дорфман, 1989), стиль розвитку особистості (А.К.Карпова, 1988), стиль активності (Б.А.Вяткін, 1990, 1992), стиль самоорганізації діяльності (О.Я.Андрос, 1992), стиль саморегуляції (В.І.Моросанова, 1998). Крім цього, виокремлюються також **стилі сімейного виховання**: потуральний, змагальний, розважливий, запобігливий, контролюючий, співчутливий, гармонійний.

Потуральний стиль сімейного виховання. характеризується безконтрольною свободою дій дитини. Дорослі в таких родинах найчастіше зайняті власними справами, друзями та роботою, їх майже не хвилює душевний стан дитини, вони байдужі до її потреб і запитів, а іноді просто не вважають за потрібне звертати на це увагу. Непослідовно й невміло такі батьки використовують методи як покарання, так і заохочення: наприклад, карають дитину й відразу ж заохочують її, тільки б вона не засмучувалася та не заважала батькам. Батьки демонструють дитині нещире ставлення до оточуючих друзів, сусідів і родичів. У присутності дітей в таких родинах обговорюють інших людей, а в міру дорослішання дитини — разом із нею.

Діти занадто рано опановують науку вигоди: вигідні люди, вигідні взаємини, вигідне для родини розв'язання проблем. На перший погляд, дитина з такої родини вільна у виборі форм поведінки, однак поза власною родиною від неї вимагається формальне прилюдне дотримання правил пристойності. Такі діти зберігають свої таємниці за сімома печатками, тобто весь час перебувають насторожі, у стресовому стані. Навіть інтелектуальну діяльність своїх дітей батьки в таких сім'ях стимулюють для отримання максимальної вигоди.

Як наслідок такого виховання — формування конформного соціально-психологічного типу особистості. У дитячому діті конформного типу мають славу наклепників, підлабузників і підлиз, оскільки полюбують вихвалитися, нездатні на щире співчуття та співпереживання. Діти цього типу не люблять ані розумової, ані фізичної праці. Батьки не вважають за потрібне розібратися в ситуації і цілковито довіряють своїй дитині, повсякчас підкреслюючи її достоїнства, навіть до вад ставляться з любов'ю і розчуленням. Зазвичай такі батьки кажуть: «Я сам був таким, однак виріс порядною людиною».

У разі застосування **змагального стилю сімейного виховання** батьки з раннього віку вбачають у діях своєї дитини щось видатне і незвичайне, постійно заохочують активність самої дитини, іноді не лише морального, але й матеріального характеру. Батьки постійно порівнюють дитину з іншими й дуже страждають, якщо це порівняння не на її користь. Намагаючись розкрити таланти своєї дитини, батьки — іноді всупереч її бажанню — наполягають на багатобічному і не завжди виправданому розвитку, однак такий різнобічний розвиток, зовсім не пов'язаний з інтересами дитини,— це наслідок батьківського егоїзму.

За змагального стилю сімейного виховання батьки використовують методи як заохочення, так і покарання. Однак, якщо поведінка дитини порушує норми, що прийняті в родині, покарання може бути не тільки суворим, але й не виправдано жорстоким. У своїй любові до дитини такі батьки інколи не звертають уваги на особистісні якості дитини, захищаючи свою дитину від будь-яких претензій з боку інших. Внаслідок такого виховання формується пошуковий соціально-психологічний тип особистості. Батьки в таких сім'ях уважно стежать за інтелектуальним розвитком своїх дітей і заохочують пошукову діяльність дитини похвалою; діти ж, у свою чергу, привчаються демонструвати свої здібності й інтелектуальні досягнення. Для надання допомоги такій родині доцільно навчити батьків бачити також слабкі позиції дитини, адекватно реагувати на них і вчасно їх виправляти.

Розважливий стиль сімейного виховання. Від самого

початку дитині надано повну свободу дій, можливість набувати особистого досвіду шляхом власних спроб і помилок. Педагогічний арсенал таких батьків виключає окрики, гримання та докори: батьки вважають, що активність дитини повинна мати природний вихід. У вихованні своєї малечі вони повністю виключають будь-яку примусовість та фізичні покарання, бо вважають, що дитина здатна сама обрати собі діяльність до душі, а вони мають право лише на рекомендацію або пораду. У таких сім'ях складаються теплі, добрі та відверті взаємини. Діти разом із дорослими беруть участь у сімейних радах, в розв'язанні сімейних ситуацій. Батьки опікуються тим, щоб гідність їхньої дитини ніколи не принижувалася ані сторонніми людьми, ані родичами. Крім того, батьки таких дітей з ентузіазмом беруть участь у житті того дитячого колективу, в якому перебуває їхня дитина.

Результатом такого стилю сімейного виховання є сенситивний соціально-психологічний тип особистості. В такій сім'ї покарання не завжди миттєво супроводжує поганий вчинок — батьки дають можливість дитині обміркувати вчинене, усвідомити свої помилки та провини. Таким чином, дитина має змогу осмислити проблему з позицій різних людей, втягнених у конфлікт, у таких родинях діти виростають допитливими й активними.

Запобігливий стиль сімейного виховання можуть спричинити як патологічна хворобливість дитини, так і особливості характеру батьків. У випадку, якщо дитина часто хворіє, батьки стають надзвичайно недовірливими й болісно реагують на будь-який прояв її нездоров'я. Вони ані на хвилину не залишають дитину без догляду та опіки. Дитина в такій родині практично позбавлена активної діяльності, - лише батьки визначають коло її інтересів, ініціюють дитячі ігри, регламентують її поведінку. Коли дитина дорослішає, батьки починають використовувати матеріальне стимулювання для того, щоб вона не виходила з покори та була слухняною. Батьки вважають, що подібний нагляд захистить дитину і від гормональних змін, і від кризових ситуацій, несвідомо виховуючи в дитині інфантилізм. Оскільки такі батьки вважають інших людей джерелом неприємностей для своїх дітей, то усі сторонні

люди викликають у них велику острого. В процесі запобігливого стилю сімейного виховання формується інфантильний соціально-психологічний тип особистості.

Діти цього типу досить прагматичні. У дитячому колективі ці діти на лідерство не претендують: вони слідуєть або за лідером, або за більшістю. До критики такі діти дуже часто ставляться байдуже. Вони не здатні до самокритики, самостійного прийняття рішень. У класних колективах поведуться досить спокійно, дисципліну ж порушують просто за компанію.

За **контролюючого стилю сімейного виховання** формується тривожний соціально-психологічний тип особистості, оскільки воля дитини суворо регламентується та контролюється: батьки диктують дитині, як одягатися, з ким дружити, визначають її режим дня. Молодші школярі переносять це досить спокійно, але старші протестують проти такого ставлення. Батьки досить активно застосовують методи покарання – це може бути і командний тон, і гримання, і фізичне покарання, причому інколи досить жорстоке фізичне. У подібних родинах діти позбавлені батьківської ласки, тепла та підтримки. Іноді такі батьки карають свою дитину лише задля демонстрації своєї влади над нею. Вони плеають надію на те, що їхня дитина виросте людиною високоморальною. Оскільки поведінка дитини не може завжди задовольняти високі батьківські вимоги, то ця дитина росте невпевненою в тому, де і як треба поводитися. Вчинки такої дитини можуть бути неадекватними та сприйматися як захисні реакції. За дослідженнями психологів, у таких учнів спостерігається гіпертрофована любов до самого себе. Ці діти практично не сприймають зауваження та критику на свою адресу. Найменша спроба з боку дорослих вказати на помилки викликає досить неадекватну реакцію – посмішку або сльози.

Умовою формування **співчутливого стилю виховання** є недостатній матеріальний статок родини, погані побутові умови, відсутність духовної спорідненості членів родини або одного з батьків. У таких сім'ях дитина змалку залишається без належного нагляду. За відсутності вікового ігрового матеріалу дитина базує свої ігри на трудових операціях, які виконують її батьки або інші близькі їй люди. Занадто багато часу такий малюк спостерігає за

життям батьків. Такі діти переймаються проблемами своїх батьків через плідну та активну працю, однак при цьому вони сильно замикаються на житті родини. За будь-яких умов батьки не перестають поводитися з дитиною доброзичливо. За співчутливого стилю сімейного виховання формується інтровертований соціально-психологічний тип особистості.

Діти інтровертованого типу надзвичайно спостережливі, мають багатий внутрішній світ: вони багато уваги приділяють вивченню поведінки своїх однолітків і дорослих, що формує в них організованість і відповідальність. З усіх представлених типів особистості цей тип найбільш вольовий. Такі діти стійко переносять життєві труднощі, їм властиві чуйність і уважність, щирість і чесність, ввічливість і врівноваженість; вони також вирізняються терплячістю, ретельністю, самокритичністю.

Гармонійний стиль виховання формує гармонійний соціально-психологічний тип особистості. У таких родинах дитина завжди бажана, батьки задовго до її народження розмірковують над тим, якою людиною вони хочуть виростити та виховати її. Дитина народжується, виховується і росте в теплій і дружній атмосфері, батьки приділяють велику увагу формуванню традицій і звичаїв родини, яких вони й самі суворо дотримуються: незвичайні святкування днів народження, сюрпризи і подарунки членам родини, концерти і спільні ігри — це й багато іншого формують власну значущість дитини, її вміння жити серед людей.

Діти такого стилю виховання вже з раннього дитинства виявляють розважливість і вміння мотивувати свої вчинки, бо батьки вмотивовано й усвідомлено поводять себе. Характерною рисою цих дітей є щирість, а якщо з якихось причин вони й мають таємницю, то ніколи не викажуть її. Такі діти вміють віддано дружити, у спілкуванні завжди відверті та чесні, не приховують своїх справжніх почуттів. Цим учням властиві такі якості, як урівноваженість і відповідальність, слухняність і поступливість, непримиренність до недоліків і потворних вчинків інших, правдивість, щирість і ввічливість, реальність оцінки власних можливостей, самокритичність і наполегливість у досягненні мети.

Цікавим доповненням до цього, на нашу думку, є

дослідження І.Фурманова, який виокремлює стилі сімейного виховання за трьома критеріями [83, с. 143 - 144]:

1. Рівень протекції у процесі виховання (тобто скільки сил, уваги і часу приділяють батьки вихованню дитини);

2. Ступінь задоволення потреб дитини (наскільки батьки націлена на задоволення як матеріально-побутових, так і духовних потреб);

3. Кількість і якість вимог до дитини у сім'ї (тобто співвідношення вимог-обов'язків, вимог-заборон, невиконань тощо).

За критерієм рівня протекції визначаються два рівні: **гіперпротекція** – це ситуація у сім'ї, коли дитині приділяють дуже багато часу, а виховання є головною справою життя батьків; **гіпопротекція** - це ситуація у сім'ї, коли дитині не приділяють уваги, за дитиною взагалі ніхто не слідкує, а виховання здійснюється час від часу.

За ознакою задоволення потреб дитини можна визначити також два рівні: **спотворення** та **ігнорування**. Про спотворення можна говорити тоді, коли батьки прагнуть до максимального і некритичного задоволення будь-яких потреб дитини, а ігнорування характеризується недостатнім бажанням батьків задовольнити потреби дитини і, як правило, частіше це потреба у емоційному контакті дитини і батьків.

Що стосується вимог у сім'ї, то в цілому вимога є невід'ємною частиною виховання, але розрізняють різні вимоги і, головне, як реагують батьки на невиконання дитиною вимог, як співвідносяться у такому випадку схвалення і покарання. На нашу думку, саме надмірність вимог стає вирішальною для подальшого розвитку дитини, її сприйняття і розуміння життєвих ситуацій. З огляду на це, спробуємо охарактеризувати рівень впливу вимог на виникнення порушень у поведінці дітей.

➤ Надмірність вимог-зобов'язань характеризується непомірною вимогливістю до дитини, невідповідністю цих вимог і її можливостей, що призводить не просто до порушень у поведінці, а деколи навіть до психотравматизації особистості.

- Недостатність вимог-зобов'язань. У цьому випадку дитина має мінімальну кількість обов'язків у сім'ї, а від батьків можна почути висловлювання про те, як важко дитину спонукати до будь-якої справи вдома.
- Надмірність вимог-заборон занадто обмежує свободу і самостійність дитини.
- Недостатність вимог-заборон характеризується вседозволеністю батьків по відношенню до дитини, а якщо навіть виникають поодинокі заборони, то дитина їх ігнорує. Дитина не звітує батькам про своє життя, а батьки, у свою чергу, не хочуть, або не можуть встановити постійні рамки виховання. Це стимулює формування гіперінтимного, іншими словами, нестійкого типу характеру.
- Надмірність батьківських санкцій характеризується реакцією навіть на незначні порушення у поведінці, а при мінімальності таких санкцій батьки більше опираються на заохочення і сумніваються у результативності будь-яких покарань.

Беручи до уваги різні комбінації критеріїв, можна охарактеризувати наступні стилі сімейного виховання, запропоновані І.Фурмановим та обґрунтувати їх вплив на виникнення порушень у поведінці дітей.

Авторитарна гіперпротекція – це такий стиль сімейного виховання, при якому не здійснюється емоційна підтримка дитини, ігноруються її потреби у спілкуванні і часто застосовується покарання. **Домінуюча гіперпротекція** характеризує задовольняючі потреби дитини, але, разом з цим, вимоги, що не відповідають її реальним можливостям. Більше того, у разі невиконання цих вимог застосовуються жорсткі санкції. Тож надопіка, жорсткий контроль, нав'язування волі батьків розвиває у дитини несамостійність, безініціативність, через що зникає почуття відповідальності і обов'язку. **Вимоглива гіперпротекція** характеризується достатньою кількістю часу, сил і уваги, але дуже великою вимогливістю (на дитину перекладається вся відповідальність і непосильні для неї клопоти), що призводить до формування невротичних синдромів. **Обмежуюча гіперпротекція** відрізняється від попереднього

стилю лише рівнем самостійності дитини, оскільки при вимогливій гіперпротекції дитина сама обирає способи поведінки, а при обмеженій гіперпротекції свобода вибору дій і прийняття рішень значно обмежена. За таких умов у дитини може формуватись агресивність, реакція емансипації, що проявляється у неслухняності, грубості, ігноруванні конвенцій. **Поблажлива гіперпротекція** – це стиль виховання у сім'ї, коли батьки контролюють і нав'язують свою думку дитині у виборі друзів, одягу, розваг, багато вимагають і заперечують, що суттєво обмежує самостійність дитини. При такому вихованні вихованець стає невпевненим, безініціативним, боязливим. Домінуючим емоційним вираженням стає образа на інших за те, що їм «все дозволено», а наслідком може бути протест проти батьківської думки, потяг до конфронтації з іншими людьми. **Спотворювальна гіперпротекція** відрізняється надмірною увагою батьків до виховання і задоволення потреб дитини, яка є кумиром у сім'ї. Батьки не стільки контролюють, скільки надмірно опікують, намагаючись звільнити дитину від найменших труднощів, від неприємних обов'язків, невпинно захоплюючись перебільшеними талантами і здібностями.

Спотворювальна гіпопротекція. Це стиль сімейного виховання, який відрізняється відсутністю уваги батьків до дітей, у зв'язку з зайнятістю на роботі. Таким сім'ям характерне задобрювання дітей шляхом максимального і некритичного задоволення матеріально-побутових потреб тощо. **Прихована гіпопротекція.** Цей стиль характерний для батьків, які занадто зайняті своїми справами, хоч і дуже вимогливі до дітей. Вимоги часто не відповідають реальним можливостям дитини і стають необов'язковими для виконання, бо батьки не контролюють їх виконання. **Гіпопротекція з жорстоким поведінням** у сім'ї характеризується жорсткими діями у відповідь на порушення поведінки дитини, хоч загалом звертають увагу на неї лише фрагментарно, тоді, коли трапляється щось непоправне. Зазвичай же вихованець перебуває на периферії сімейного виховання. **Прихована гіпопротекція з жорстоким поведінням** відрізняється повною відмежованістю батьків від проблем виховання дитини, байдужістю до потреб і інтересів дитини,

емоційною холодністю. Цей стиль сімейного виховання базується на відсутності симпатії і любові до дитини, на одних лише постійних вимогах і суворих покараннях за невиконання вимог, неслухняність і непослух. Таке виховання посилює реакцію емансипації і обумовлює гострі афектні реакції екстрапунітивного типу (відкрита агресія, прояв гніву і роздратованості). **Жорстка гіпопротекція** характеризується відсутністю інтересу батьків до дитини і бажання виховувати її у сімейному колі, - тоді дитина належить самій собі. Разом з цим, батькам притаманна жорстка реакція навіть на незначні порушення поведінки. Як правило, вони є прихильниками жорстких покарань. **Жорстока гіпопротекція** характерна у випадку повної відмежованості батьків від виховання дитини. За найменшу провину чи неслухняність дитину суворо карають. У сім'ї існує атмосфера деспотизму і тиранії зі сторони батьків. Як наслідок, дитина також стає жорстокою і злою, що часто проявляється на іграшках, тваринах, молодших чи слабших за неї.

Емоційна відмежованість - це стиль виховання з байдужістю і холодністю батьків до своєї дитини, яка відчуває себе тягарем для батьків. При цьому можливі дві моделі сімейного виховання. Перша, коли дитині висувають певні вимоги, які суворо контролюються, а свобода і самостійність дитини обмежується постійними заборонами і обмеженнями. Це призводить до акцентуацій характеру, зокрема до невротизації, надмірної чутливості і озлобленості. Друга, навпаки, - коли дитині все дозволено. Їй надається повна свобода вибору і дій, а якщо і є якісь окремі заборони, то ними можна знехтувати. **Підвищена моральна відповідальність** - це поєднання великих вимог до дитини з пониженою увагою і мінімальною турботою про неї. Для цього стилю сімейного виховання характерна атмосфера емоційної байдужості і всюдозволеності, і при цьому батьки вимагають від дитини більше, ніж вона може опанувати. Батьки часто застосовують покарання навіть за незначні порушення. Як результат такого впливу, у дитини формується стійка опозиція, яка виявляється у відмові виконувати будь-які доручення. Образа нерідко проявляється у продуманій і чітко спланованій помсті. **Вимогливе ставлення** - це такий стиль

сімейного виховання, коли батьки не прагнуть задовольняти потреби матеріально-побутового і духовного плану, пред'являють великі вимоги, що порушують розвиток дитини і ведуть до психотравматизації. **Жорстке ставлення** відрізняється повною обмеженістю самостійності дитини („усе не можна”), тому у дитини з'являється реакція емансипації, бажання звільнитись від контролю і опіки батьків з метою самоствердження і незалежності, - вона прагне до незалежного способу життя. Поведінка дитини у такому випадку набуває системної неслухняності, ігнорування будь-яких думок і розпоряджень дорослих. **Жорстоке ставлення** – це сукупність виховних прийомів, що застосовані, як правило, тільки на фізичних покараннях.

Детальніше взаємозв'язок описаних стилів сімейного виховання і відхилень у поведінці можна прослідкувати у таблиці 1.1, де ЗА – загальна агресія, АД – агресивність деструктивна, АА – агресивність асоціальна, ФА – фізична агресія, ВА – вербальна агресія, ПА – посередня агресія, Н - негативізм.

Таблиця 1.1

**Взаємозв'язок
стилів сімейного виховання і відхилень у поведінці
підлітків**

№	Стиль сімейного виховання	Види відхилень у поведінці	
		хлопці	дівчата
1	Авторитарна гіперпротекція	ВА, ЗА	ЗА, АД, ПА, ЗА, АА
2	Домінуюча гіперпротекція	АД	
3	Вимоглива гіперпротекція	ЗА, АА, ФА, ВА	
4	Обмежуюча гіперпротекція	ЗА, АА	
5	Поблажлива гіперпротекція	ФА, ВА	АД
6	Спотворювальна гіперпротекція	АД	АА, ВА, Н, АД
7	Спотворювальна гіпопротекція		АД
8	Прихована гіпопротекція	АД	ФА
9	Гіпопротекція з жорстоким поведінням		ЗА, Н, АА
10	Прихована гіпопротекція з жорстоким поведінням		ФА
11	Жорстка гіпопротекція	АД	ПА
12	Жорстока гіпопротекція	ФА	

13	Емоційна відмежованість	АА, ЗА	ЗА, АА
14	Підвищена моральна відповідальність	ПА, Н	ЗА
15	Вимогливе ставлення	ЗА, ПА, АД	АД
16	Жорстке ставлення	АД	АД, АА
17	Жорстоке ставлення	ЗА, АА	Н, ЗА, АА

Такі відхилення у поведінці розглядаються у науковій літературі у більш узагальненому вигляді. Зокрема М.М.Фіцула та І.І.Парфенович, вирізняють наступні види відхилень у поведінці неповнолітніх [82], які, на нашу думку, залежать від стилю сімейного виховання.

1. Одним із поширених відхилень у поведінці неповнолітніх є грубість, різкість, зухвалість і дратівливість стосовно старших. Конкретними джерелами, причинами грубості школярів є:

- відсутність такту у ставленні дорослих, пряме чи опосередковане придушення його природного прагнення до самостійності;
- реагування неповнолітнього на несправедливе ставлення до нього дорослих;
- нерозуміння вихованцем деяких категорій моралі, наявність у нього незрілих і неправильних моральних понять;
- недостатній розвиток волі неповнолітніх;
- перевтома, пов'язана з тривалою і напруженою роботою.

Поширеним недоліком поведінки неповнолітніх є упертість, яка породжується різними неправильними умовами їх життя і виховання. Причинами може бути:

- свавілля дорослих (командування, окрики, груба форма вимог, образлива форма покарання);
- звичне реагування заласканої і розбещеної дитини, яка зростала і виховувалась в обстановці захвалювання, обожнювання. Такий пестун звук, що всі його капризи, вимоги, побажання і прихоті безвідмовно виконуються батьками. Використовуючи метод переконання у виховній роботі з такими неповнолітніми, в доступній формі упертому вихованцеві навіюється, що: а) вимоги старших, дисципліна і дисциплінованість необхідні в нашому суспільстві; б) батьки і педагоги мають право і повинні вимагати; школярі ж зобов'язані

поважати старших і виконувати їх вимоги; в) впертість як прояв недисциплінованості шкідлива для суспільства і колективу; г) упертість шкідлива і для самого школяра (важливо це показати на переконливих прикладах із його власного життя).

3. Поширеним у шкільному віці недоліком поведінки є недисциплінованість і порушення правил поведінки. Якщо бурхлива активність, енергія, ініціативність, характерна для деяких школярів, не знаходить розумного виходу, то такий вихід часто проявляється в різноманітних проступках, порушеннях дисципліни.

Поганий приклад товаришів, а також безтурботне життя, бездіяльність, бездоглядність особливо сприяють формуванню негативних звичок поведінки неповнолітніх, розвитку їх недисциплінованості. Для подолання подібних недоліків потрібно переключати їх енергію й активність на працю, на цікаві і захоплюючі суспільно корисні справи в колективі, спрямувати ініціативу неповнолітніх у правильне русло. В таких умовах поведінка навіть найбільш недисциплінованих учнів різко змінюється.

Причиною недисциплінованості школярів може бути наявність у них помилкових понять і уявлень про мужність і сміливість, безстрашність, рішучість, відвагу. Неповнолітні дуже низько оцінюють боягузтво і готові будь-яким чином засвідчувати відсутність у них цієї якості. Цим пояснюється, що сміливість часто набирає у них форми завзяття, що вони шукають ризикованих і небезпечних ситуацій. Пояснення неповнолітнім помилковості їхніх поглядів у поєднанні з організацією справді сміливих і вольових вчинків — дійсний шлях усунення цих недоліків поведінки.

4. Найчастішим недоліком у поведінці дітей є брехня, мотивом якого є страх покарання і репресій. В основі брехні може бути і пуста хвалькуватість та балакучість, властива деяким вихованцям, бажання привернути до себе увагу, викликати здивування дорослих та ровесників, повагу з їх боку, бажання цим самим підвищити свій авторитет. Брехня часто виникає внаслідок неправильного розуміння неповнолітніми дружби і

товаришування, бажання «виручити» товариша, який скоїв поганий вчинок.

Причиною брехливості може бути груба і деспотична система виховання, заснована на залякуванні, на застосуванні фізичних мір впливу чи покарань, що принижують гідність неповнолітнього. У такому випадку в брехні неповнолітній знаходить єдиний засіб захисту від грубості і насильства. Певне місце тут займає і поганий приклад старших, особливо батьків, які інколи подають своєрідні «уроки брехні» своїм дітям (наприклад, прямий обман дітей з боку батьків), що спричинює втрату довіри до дорослих.

Основний засіб боротьби з брехливістю — виховання, побудоване на основі правдивості і мужності. Неповнолітнього треба спонукувати говорити правду і мужньо переносити заслужене покарання. Треба, щоб він відчував, що брехня обтяжує проступок і збільшує ступінь вини, а зізнання, правдивість, навпаки, знижують покарання, а в окремих випадках і взагалі звільняють від нього.

5. Такий недолік поведінки, як лінь — це відсутність здорового і нормального прагнення у неповнолітнього трудитися, відсутність звички до фізичної і розумової праці. Одна з причин ліні — тепличне виховання дітей, нерозумна любов батьків. Лінь може розвиватися і як реакція на грубу вимогливість батьків, які систематично дають дитині непосильні для неї завдання, ніколи не захочують і не помічають її зусиль і старанності, постійно критикують і висміюють недоліки її роботи. Це підриває у неповнолітнього віру в свої сили і бажання трудитися.

Для подолання ліні треба терпляче залучати неповнолітнього до практичного трудового життя. Цей процес має мати поступовий характер — від виконання окремих трудових доручень, посильних завдань — до все більш організованої і систематичної праці.

6. Злодійство. Серед важковиховуваних учнів немало тих, хто має схильність до крадіжок. Причини крадіжок різні: різні заборони («табу»), які хочеться подолати; бажання щось мати, а немає за що придбати; вираз протесту (на зло) та інші. На кожен факт крадіжки слід реагувати, навіть карати. Але кара не є

найкращим засобом впливу на всіх. Дитині треба допомогти боротися з власними поганими звичками, бо кара може викликати опір виховному впливові. У боротьбі з крадіжками засуджують сам вчинок, а не злодія.

7. Бешкетництво. Серед неповнолітніх окремі вирізняються схильністю до жартів і витівок. На бешкетні вчинки, які є першим ступенем хуліганства, штовхає учня схильність до незвичайного, до гострих ситуацій, до ризику і небезпеки, до смішного, цікавість («Що буде?»), бажання проекспериментувати в нових для нього міжлюдських стосунках, бажання порозважатися самому і розважати інших, привернути їх увагу — повагу. Бешкетництво пов'язане з легковажністю, з небажанням думати про наслідки. Воно може перерости в «злісне бешкетування» і «хуліганські дії».

8. Хуліганство. передбачає бездумну агресивність, «полювання» на неподібних до себе. Ця «діяльність» має «забавний» характер, при цьому ворожий. Хуліган цінує фізичну силу в бійці, брутальність у поведінці, солідарність відносно товариша. Хулігани рідко діють одні. Вони об'єднуються в групи: тривалі і тимчасові, з традиціями і без традицій. Член групи має кличку, вносить вклад у спільні забави. Хуліганство від забави переходить досить часто до злочину.

Оскільки для цієї категорії учнів характерна в основному імпульсивна поведінка, то для її подолання треба усувати з їх життя важкі для нервової системи ситуації, обережно і повільно тренувати нервові процеси через працю, гру. Йдеться про види діяльності, які вимагають зосередження, уваги, спокою. Потрібно знайти можливість «викластися» у цікавій справі. Для цього слід знати інтереси учня, і спираючись на них, залучати його до відповідальних справ, мобілізувати на їх виконання, розвивати механізм самоконтролю в діяльності і поведінці. Інтерес до діяльності, радість від її результатів, похвала з боку вихователя сприяють формуванню вміння опановувати себе.

9. Втечі як відхилення у поведінці різняться мотивами їх скоєння неповнолітніми:

а) втечі, викликані бажанням звільнитися від опіки і контролю батьків та вихователів, від надокучливих обов'язків, прагненням до веселого, вільного і легкого життя (45% втікачів).

Приводом для першої втечі нерідко є зіткнення з батьками чи педагогами. Втечі цього типу часто здійснюються кількома приятелями, або ж такі долучаються під час втечі;

б) втечі, викликані прагненням позбутися суворого ставлення, покарань рідних, переслідувань з боку однокласників в інтернаті чи від інших важких обставин (26% втікачів). Такі втечі зазвичай вчиняються одним вихованцем, який прагне забутись, відвернутись від важких обставин. У даному випадку неповнолітні не схильні скоювати інші проступки чи правопорушення (гроші на харчі вони здобувають, здаючи за гроші порожні пляшки, торгуючи квітами, але не крадуть). Такий тип втеч найхарактернішим є для дітей віком від 7 до 15 років. Старші за віком намагаються вирішувати складні ситуації іншим чином;

в) демонстративні втечі, що викликані бажанням привернути до себе увагу близьких або повернути цю увагу, втрачену чи послаблену через якісь причини — поява молодшої дитини, вітчима тощо. (20% втікачів). Характерним для таких неповнолітніх є те, що вони тікають недалеко і в такі місця, де сподіваються бути побаченими, спійманими і повернутими; під час втечі намагаються звернути на себе увагу оточуючих. Інколи цього типу втечі пов'язані з надмірним для неповнолітнього навантаженням (наприклад, вчитися краще, а цього не дозволяють його здібності). Демонстративні втечі можуть здійснюватися у віці від 12 до 17 років;

г) дромоманічні втечі (9% втікачів) — потяг до мандрівок. Цим втечам передують раптова і безпричинна зміна настрою — нудьга... З'являється невмотивований потяг вирушити у далекі країни і повністю змінити обстановку. Втеча здійснюється поодиночі. Уже під час втечі з'являється зненацька бажання повернутися додому — повертаються неповнолітні змученими, слухняними, притихлими. Причину втечі пояснити не можуть, свого вчинку соромляться, тому надто настирливі розпитування можуть штовхнути знову до втечі.

10. Агресивність неповнолітніх. Агресивність є складним комплексним особистісним утворенням і формується під впливом несприятливих соціально-психологічних умов, таких як: сімейна

занедбаність, коли дитина позбавлена уваги і емоційно теплою ставлення; педагогічна занедбаність, бездоглядність, неувага до індивідуально-психологічних особливостей.

11. Часто учні вживають лайливі вирази (лихослів'я), не розуміючи їх смислу, випадково наслідуючи дорослих. Нерідко у них спостерігається навмисна лайка — з метою самоствердження, образи, в знак протесту, в стані афекту, деякі лаються просто за звичкою, оскільки подібні вирази з дитинства глибоко вкоренилися в їх лексиконі.

12. Важким відхиленням у поведінці неповнолітніх є їхнє захоплення палінням, вживанням алкоголю та наркотичних речовин, яке набуло особливої гостроти і стало однією з найсерйозніших загроз для добробуту, здоров'я та самореалізації підростаючих поколінь нашого суспільства.

Усі ці відхилення у поведінці першочергово продиктовані, на нашу думку, у прямому чи опосередкованому плані, організаційно-педагогічними умовами виховання і соціалізації дітей у сім'ї. Батьки є зворотною призмою відхилень у поведінці підлітків, тому формування вихованих дітей починається з батьків цих дітей. Треба усвідомити, що відхилення у поведінці з'являються, якщо батьки:

- про дітей турбуються, але про себе більше. Це означає, що більша частина проведення часу з дітьми для батьків є тягарем, а не радістю; чимось не першочерговим, а другорядним, продиктованим необхідністю;

- нав'язують свої бажання чи захоплення, а не шукають у дитині позитивне;

- відмовляються від свого життя заради дітей, а не збалансовують взаємодію і спілкування з дітьми;

- породжують недоцільну поведінкову реакцію, яка засвоюється дитиною на підсвідомому рівні і згодом, у підлітковому віці, тільки відтворюється як особистісний прояв. Наприклад, дитина усвідомила, що кривляння смішить інших. У підлітковому віці дитина перекривлює батьків, учителів – це сприймається як невихованість, але це породжене самими батьками (сміх на перекинутій посуд, сварка між батьками у присутності дитини, приклеювання ярликів своїм дітям, при

першому покашлюванні змушують лежати у ліжку, дають завдання дитині, знаючи заздалегідь, що вона його не виконає, у розмові приводять дитину до брехні) тощо;

– не знають як вчинити у виховних ситуаціях, а якщо навіть знають – то через низьке самоопанування недоцільно оперують психолого-педагогічними знаннями.

Стосовно третього моменту – знань про створення виховної ситуації і самоконтроль батьків, треба зазначити, що багато молодих батьків думають, що існує єдиний метод виховання для усіх дітей, але це цілком хибно. Або ж батьки застосували певний прийом один-два рази, це не допомогло, і тоді вони взагалі перестають звертати уваги на певний недолік у поведінці.

Важливою рисою батьків має бути терплячість, спостережливість, бажання постійно удосконалюватись і вчитись, самоволодіння, емоційна стійкість. Вибуховість, гнів, злість, емоційна нестійкість батьків – це найгірше для їх дітей. Ціллю у вихованні мають бути цінності, а не прив'язаність до конкретної особи. Дитину батьки повинні сприймати не як свою власність чи найвищу цінність, а як особистість у суспільстві.

Помилятися у взаємодії з підлітками – це не означає бути поганим батьком чи матір'ю, - виправдані помилки прощаються дітьми. Не завжди результат залежить тільки від батьків, адже домінують також спадковість, середовище. Але сформувати корисні звички, високі моральні цінності – це можуть усі батьки. Бути батьками треба вчитись, причому слід системно аналізувати свої вчинки і вчинки своїх дітей, постійно підвищувати свою педагогічну компетентність.

Отже, у підлітковому віці потреба у спілкуванні з батьками та дорослими поступово трансформується, але, незважаючи на це, вплив сімейного виховання залишається ще досить вагомим. Без схвалення, захисту і підтримки батьків нерідко підлітки стають замкнутими або, навпаки, агресивними. У будь-якому випадку, це призводить до поведінкових порушень особистості. Тому стильові особливості сімейного виховання можуть допомогти соціальному працівнику, педагогу чи батькам попередити й усунути відхилення у поведінці підлітків, скоректувати взаємовідносини у сім'ї.

1.2. Проблеми виховання та соціалізації дітей із дистантних сімей

Сім'я є соціальною групою, яка складається з чоловіка і жінки, що перебувають у шлюбі, їхніх дітей, інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу і виховання дітей. Згідно ст.59 Закону України "Про освіту" виховання в сім'ї є першоосновою розвитку дитини як особистості. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Тут же вказується, що батьки та особи, які їх замінюють, зобов'язані: постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їхніх природних здібностей; поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до державної і рідної мови, сім'ї, старших за віком, до народних традицій та звичаїв; виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського та інших народів, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до своєї країни; сприяти здобуттю дітьми освіти у закладах освіти або забезпечувати повноцінну домашню освіту відповідно до вимог щодо її змісту, рівня та обсягу; виховувати повагу до законів, прав, основних свобод людини.

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук: соціології, економіки, права, демографії, етнографії, психології, педагогіки. Кожна із цих наук співвідносно до свого предмета, вивчає специфічні сторони функціонування сім'ї. В центрі уваги економіки знаходиться сім'я (або домашнє господарство), як споживчий кошик та як продуктивна сила. Етнографічні дослідження спрямовуються на вивчення особливостей побуту та життя сімей з різними етнічними характеристиками.

Для демографії головний інтерес полягає у вивченні ролі сім'ї як суспільної структури для відтворення населення. З точки зору філософії та соціології сім'я розглядається як соціальний інститут виховання і мала соціальна група. Як соціальний інститут виховання сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій та зразків поведінки, що регламентують взаємовідносини між подружжям, батьками, дітьми та іншими. Водночас сім'я розглядається як заснована на шлюбі або кровнородинних зв'язках мала соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою. Питаннями сім'ї, сімейного виховання та благополуччя займалися чимало вчених у галузях соціологічної, педагогічної, соціальної, а також філософської та психологічної науки.

Педагогічна наука розглядає сім'ю як виховний інститут і звертає особливу увагу на її педагогічний потенціал. Відомий педагог А.Макаренко у "Книзі для батьків" розглядає питання батьківського авторитету, а також вказує на важливість особистого прикладу батьків у вихованні дитини [40]. Видатний педагог В.Сухомлинський у праці "Батьківська педагогіка" продовжив розгляд ідей, висунутих А.Макаренко. Зокрема про щасливі і нещасливі сім'ї, про громадську і моральну відповідальність батьків. Він виступав за виховання у сім'ї, говорив про роль гуманного ставлення батьків до дітей і формування у них співпереживання, душевності та доброти [74].

Сім'я є одним з найперших та найважливіших інститутів соціалізації, що виконує важливі суспільні функції: виховання підростаючого покоління та забезпечення особистого щастя людей. Досвід особистості, який вона набуває в сім'ї, визначає її індивідуальну поведінку, створює внутрішню конструкцію реальності, на основі якої людина сприймає навколишнє середовище і діє в ньому. Єдність сім'ї забезпечується взаємною любов'ю, моральністю, економічною, правовою та іншими видами взаємної відповідальності всіх членів сім'ї, взаєморозумінням та емоційною прихильністю.

Протягом свого життєвого циклу сім'я постійно зустрічається з різноманітними труднощами, несприятливими умовами, проблемами; під впливом вищезгаданих несприятливих факторів сучасна сім'я часто стає функціонально-неспроможною або неблагополучною. Неблагополучними науковці називають сім'ї, які з тих чи інших причин втратили свої виховні можливості [21]. Останнім часом багато сімей стають “зовні благополучними” (Н. Спіцин), “формально благополучними” (В. Оржеховська) або “потенційно-неблагополучними” (І. Трубавіна), де неблагополуччя викликане не такими явними причинами, як алкоголізм, наркоманія, кримінальна поведінка батьків, а суб'єктивними, тобто несприятливим морально-психологічним мікрокліматом у сім'ї, конфліктною ситуацією, безвідповідальністю, знеціненням духовних цінностей, відсутністю з різних причин когось з батьків або тривалим роздільним перебуванням членів сім'ї [71, с.53].

Дистантними, а іноді функціонально-неповними, у науково-педагогічній літературі називають сім'ї, які з різних причин перебувають на відстані. Ф. Мустаєва визначає дистантну сім'ю як таку, у якій життя для кожного з подружжя проходить більшою мірою окремо, через специфіку професії одного чи обох партнерів. До переліку дистантних сімей вона відносить сім'ї бортпровідників, моряків, артистів, космонавтів, геологів, військових, спортсменів і вважає, що в середньому таких сімей 4-6% від загальної кількості [51]. І. Трубавіна називає “дистантною” таку сім'ю, члени якої перебувають на відстані з різних причин: професія, ув'язнення, лікування, передача дітей тимчасово в інтернат через неспроможність матеріально утримувати сім'ю тощо [79].

Сучасні економічні негаразди, демографічні проблеми, криза в політиці, зростаючі соціальні та економічні труднощі: низька заробітна плата і несвоечасна її виплата, повне чи часткове безробіття, доходи, нижчі від прожиткового мінімуму змушують українських громадян виїжджати на заробітки за кордон у пошуках кращого матеріального забезпечення сім'ї, що стає ще однією причиною тривалого проживання на відстані від інших членів своєї сім'ї.

На наш погляд, сім'ї трудових мігрантів – заробітчани, що працюють за кордоном, за всіма ознаками можна назвати дистантними. Таку позицію розділяє Н.Гордієнко, яка, розглядаючи дистантну сім'ю як об'єкт соціально-педагогічної роботи, має на увазі ті сім'ї, члени яких перебувають на відстані через заробітчанство [12].

Сім'ї трудових мігрантів сьогодні – одна з найбільших категорій дистантних сімей, у яких гостро постає проблема виховання та соціалізації дітей, які досить часто залишаються без належного нагляду та піклування. Саме такі дистантні сім'ї ми надалі розглядатимемо, вживаючи поняття дистантна сім'я та сім'я трудових мігрантів як синонімічні.

Аналізуючи життєдіяльність дистантних сімей трудових мігрантів, О. Пенішкевич, умовно поділяє їх на певні категорії [55].

До першої категорії було віднесено ті сім'ї, де існує взаєморозуміння між їхніми членами і чітко розподілені соціальні ролі: один забезпечує матеріальну функцію сім'ї, інший – виховну. У таких сім'ях один із батьків є заробітчанином і збирає гроші або на навчання дитини, щоб вона могла отримати вищу освіту, або на будівництво житла, або на відкриття свого бізнесу. Члени сім'ї чітко дотримуються виконання своїх обов'язків, і всі їхні дії та вчинки у них регламентовані. Такі сім'ї не можна назвати неблагополучними.

Другою категорією є неблагополучні дистантні сім'ї, коли мати виїжджає за кордон, а батько залишається один із дітьми. Найпоширенішими проблемами таких сімей є безробіття та депресія чоловіків, через неможливість виконувати свою функцію годувальника сім'ї, що призводить до вживання алкоголю і, як наслідок, - до бездоглядності дітей.

Третя категорія дистантних сімей – це ті, які з тих чи інших причин розпалися, а дітей передано на утримання і виховання опікунам чи піклувальникам, або влаштовано у державні заклади опіки - школи-інтернати, дитячі будинки, будинки сімейного типу, прийомну сім'ю [55, с. 90].

Звертаючи увагу на специфіку та причини виникнення цієї категорії сімей, О. Пенішкевич виділяє ще й інші їх підтипи.

Найпоширенішими серед них, на думку дослідниці, є тип сім'ї, де мати, перебуваючи на заробітках в іншій країні, обірвала зв'язки із родиною через друге заміжжя, а батько або створив іншу сім'ю, або зовсім не виконує батьківських обов'язків через вживання алкоголю чи наркотиків.

Не менш поширеним є тип сім'ї, де мати-одиначка, не маючи матеріальної можливості утримувати і виховувати неповнолітніх дітей, залишає їх на опікунів – частіше всього це – бабусі та дідусі, але можуть бути навіть і чужі люди. У зв'язку з тим, що протягом довгого часу мати не підтримує зв'язок з дитиною, органи опіки можуть віддати дітей в школу-інтернат чи іншим опікунам [55, с. 92].

Крім того, нами з'ясовувалося як впливає на дітей і на саму сім'ю зміна у її структурі та чи відбуваються перемини у їхніх стосунках, зрештою на яких етапах наступає емоційно-довірливе спілкування. Зазвичай, на першому етапі, одразу ж після від'їзду батьків, уся сім'я проходить адаптацію, відбувається пристосування до змін, адже сім'я переструктурується і її членам доводиться брати на себе нові обов'язки, виконувати нові гендерні ролі (наприклад, коли чоловік залишається один з дітьми), та й діти довго і важко переживають розрив з матір'ю, відсутність батька і сам процес перебудови сім'ї.

На другому етапі, коли вже усвідомлюється трагізм ситуації та неможливість її уникнення, дитина переживає сильний кризовий стан, який проявляється у різних формах відхилень у поведінці та у різних видах депривації. У стосунках між дитиною та батьками-вихователями, опікунами виникає напруга, проявляється неслухняність, що призводить до виникнення суперечок та конфліктів.

На третьому етапі сім'я протягом довгого часу переживає кризу перебудови, бо з'являються нові проблеми та усвідомлення безвиході у даній ситуації і відбувається своєрідне відторгнення дитини від сім'ї. Дитина ж, розуміючи непоправність свого становища, намагається зробити все, щоб бути прийнятою новими опікунами і виконує без нарікань усі вимоги, які до неї ставлять. Але негативізм та упереджене ставлення до дитини повільно починає проявлятися у різних формах критичного, а

часом і деформованого ставлення до неї. За зовнішнім благополуччям такої дистантної сім'ї криється внутрішній дискомфорт, депресивний стан, який рано чи пізно може призвести до критичної ситуації і закінчитися „вибухом”.

Саме четвертий етап характеризується такими „вибуховими” ситуаціями, коли батьки та опікуни усвідомлюють надзвичайну відповідальність за виховання дитини, яку вони взяли на себе, та глибину проблем, що виникають у них у процесі існування дистантної сім'ї. Багато таких сімей розпадається, а дітей органи опіки змушені передавати у державні заклади опіки або іншим опікунам.

Але якщо дистантна сім'я зуміла побороти проблеми, які виникають у процесі її існування, то на п'ятому етапі члени дистантної сім'ї сприймають нову сімейну ідентифікацію і завершується процес формування нової сімейної системи, яка сприятливо впливає на дитину [56].

Даючи характеристику дистантних сімей, проаналізуємо, як виконуються у таких сім'ях основні функції.

Розглядаючи життєдіяльність сімей, у яких батьки виїхали на заробітки за кордон, щодо виконання ними основних функцій та створення умов для повноцінної життєдіяльності та виховання і соціалізації особистості дитини, можна відзначити цілий ряд особливостей.

Недостатньо виконуються комунікативна функція сім'ї: не задоволені потреби членів сім'ї у спілкуванні та взаєморозумінні, порушується емоційний зв'язок з батьками, що на заробітках, у дитини формується невпевненість у собі, агресивність, ворожість. У дистантних сім'ях зменшується можливість організації спільного змістовного дозвілля і відпочинку дітей та батьків, що спричиняє порушення виконання рекреативної функції.

Через тривале роздільне перебування членів сім'ї знижується реалізація репродуктивної функції, потреби батьків у дітях, а дітей – у братах і сестрах, що в свою чергу також позначається на вихованні.

Неналежне виконання виховної функції спричиняє порушення процесу соціалізації особистості дитини, виникає дефіцит виховання через руйнування взаємного узгодженого

батьківського впливу на дитину, виникає потреба допомоги інших близьких родичів у вихованні дітей. Крім того, порушується регулятивна функція сім'ї або функція первинного соціального контролю: у дистантних сім'ях обмежені можливості контролю за тим, як дитина проводить свій вільний час, з ким спілкується, як навчається; погіршується можливість формування і підтримки моральних та правових норм, формування відповідальності у міжособистісних, внутрішньосімейних, суспільних відносинах.

Економічна або матеріальна функція у таких сім'ях, як правило, не виконується належним чином (саме через житлові труднощі, безробіття та дискримінацію жінки на ринку праці сім'я часто стає дистантною), однак, залежно від стабільності заробітків та типу дистантної сім'ї, виконання цієї функції може покращуватися. Зі зростанням матеріальної забезпеченості батьки намагаються грішми та дорогими подарунками компенсувати свою відсутність і недостатню увагу до дитини; таким чином у дітей з'являються гроші, які без контролю батьків вони часто витрачають на шкідливі розваги. У деяких дистантних сім'ях через труднощі з працевлаштуванням за кордоном, нестабільність заробітків, хворобу, борги матеріальна забезпеченість сім'ї може погіршитися.

Іноді за необхідністю заробити гроші, поліпшити матеріальний стан приховуються інші фактори, що спричинили тривалу розлуку членів сім'ї, а саме: сімейне неблагополуччя, конфлікти, кризова ситуація. У таких випадках важко визначити, що більш негативно вплинуло на виховання дитини – від'їзд батьків чи ситуація в сім'ї, що йому передувала.

Виїжджаючи на заробітки, батьки залишають дітей на не визначений час, часто без належного нагляду та піклування, що породжує проблеми самотності, безконтрольності, бездоглядності, педагогічної занедбаності.

Часто тривале роздільне перебування подружжя завершується розлученнями, утворенням нових шлюбів, поділом майна, зневірою, депресивними станами та вживанням алкоголю. Одружившись за кордоном, батьки іноді прагнуть будь-якою ціною забрати дітей до себе. Тоді діти стають об'єктом суперечок та торгування між ними. Часто діти, яких вивезли за кордон, не

можуть адаптуватися до нових умов і батьки змушені повернути їх назад, що теж стає для них стресовою, психотравмуючою ситуацією. Деякі батьки взагалі перестають підтримувати зв'язок з дітьми, не піклуються про них, тоді вони стають соціальними сиротами.

Ситуація у сім'ях трудових мігрантів часто складається настільки несприятливо для виховання дитини, що виникає потреба у встановленні опіки над такими дітьми.

За даними відділу з питань опіки та піклування Чернівецької міської ради, з кожним роком зростає кількість встановлення опік над малолітніми та неповнолітніми, батьки яких перебувають за кордоном.

Зростання кількості опік з кожним роком зумовлено зростанням кількості громадян, що виїжджає за кордон.

Вивчаючи причини встановлення опіки над дітьми з дистантних сімей, ми виявили такі: 1) один з батьків помер, інший – за кордоном; 2) один з батьків – за кордоном, інший позбавлений батьківських прав; 3) один з батьків – за кордоном, інший – у місцях позбавлення волі; 4) батьки розлучені, один з них – за кордоном, місце знаходження іншого – невідоме; 5) батьки розлучені, один з них – за кордоном, інший – має другу сім'ю, вихованням дитини не займається; 6) одинока матір перебуває за кордоном; 7) обидвоє батьків – за кордоном і дали згоду на встановлення опіки; 8) один з батьків – за кордоном, інший – дав згоду на встановлення опіки.

Всі ці факти свідчать про те, що дистантні сім'ї часто є неблагополучними і тому виникає необхідність встановлення опіки над дітьми з дистантних сімей, яка зумовлена несприятливими ситуаціями для їхнього виховання. Окрім того, при необхідності лише батьки та офіційні опікуни мають право захищати права неповнолітньої дитини в суді та інших інстанціях. Якщо ж батьки за кордоном і не мають змоги приїхати, а офіційних опікунів немає, тоді дитина залишається беззахисною. Незважаючи на це, останні два роки через зміни у законодавстві перестали встановлювати опіку над дітьми, батьки

яких за кордоном, а в окремих випадках уже встановлену опіку було знято.

Законодавство України не передбачає оформлення тимчасового піклування, водночас за існуючими законами перебування батьків за кордоном не є підставою для встановлення постійної опіки. Тому родичі, які опікуються дітьми з дистантних сімей та фактично займаються їхнім вихованням, будучи неофіційними опікунами, не несуть відповідальності за виконання чи невиконання своїх обов'язків, що може стати однією із причин занедбаності дітей.

Щоб виявити, хто займається вихованням дітей молодшого шкільного віку з дистантних сімей, нами було проаналізовано соціальні паспорти шкіл міста Чернівці. За даними міського управління освіти станом на 15 вересня 2005 року у чернівецьких загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях навчалося 25342 дитини, з них – 1638 (6, 46 %) дітей, батьки яких виїхали за кордон.

Дітей молодшого шкільного віку, батьки яких за кордоном, виявилось 484, тобто 29,55 %, що становить водночас 1,9 % від усіх учнів, що навчаються у школах міста.

Проаналізувавши, хто займається вихованням молодших школярів у дистантних сім'ях, маємо наступні результати: із 484 дітей молодшого шкільного віку з дистантних сімей у 225 дітей один з батьків за кордоном, а інший проживає разом з ними, з них – 125 дітей залишилися з матір'ю і 100 дітей – з батьком.

Взагалі без батьків виховуються 259 молодших школярів, що зумовлено різними причинами: двоє батьків за кордоном, один з них – за кордоном, а інший – з сім'єю не проживає, тобто сім'я фактично розпалась і є не лише дистантною, а й неповною.

На рисунку 1.2 представлено діаграму, яка презентує у відсотковому відношенні кількість дітей молодшого шкільного віку, котрі виховуються без одного або й обох батьків.

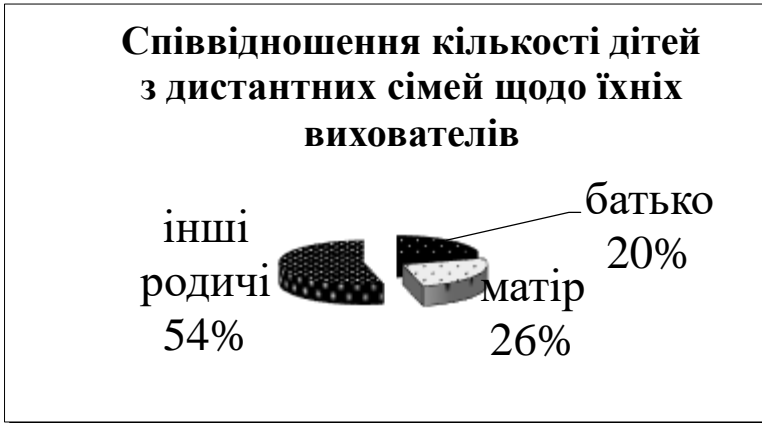

Рис.1.2 Діаграма співвідношення дітей молодшого шкільного віку щодо безпосередньої участі батьків у їх вихованні

Як видно з діаграми на рисунку 1.2, 25,9 % дітей молодшого шкільного віку дистантних сімей залишилися з матір'ю і 20,3 % – з батьком, тобто з одним із батьків залишилися 46,2 %, без обох батьків виховуються 53,8 % молодших школярів з таких сімей.

Діти молодшого шкільного віку з сімей, де обоє батьків за кордоном, як правило, залишаються з бабусями. Якщо кількість молодших школярів, які виховуються без батьків, взяти за 100 %, то відповідно з бабусяю залишилась 148 дитина (57,1%), з дідусем і бабусяю – 20 дітей (7,7%), лише з дідусем – 15 дітей (5,8 %), з тіткою – 44 дитини (17 %), з дядьком – 10 дітей (3,9%), з братом – 10 дітей (3,9%), з сестрою – 12 дітей (4,6 %).

Отже, можемо зробити висновок, що діти молодшого шкільного віку, у яких обоє батьків за кордоном, залишаються в основному під наглядом близьких родичів: 70,6 % – з бабусями та дідусями, 8,5 %, – з сестрами та братами, 20,9 % – з тітками та дядьками [35].

Слід зазначити, що не кожна сім'я виявляє бажання повідомляти школу про виїзд батьків за кордон, адже трудова міграція досить часто є нелегальною. Крім того батьки-мігранти час від часу повертаються та знову їдуть, іноді забирають з собою

дітей, тому кількість дистантних сімей та дітей з таких сімей не стабільна.

Як показали результати нашого дослідження, 46% дітей молодшого шкільного віку з дистантних сімей виховуються одним із батьків, тобто в умовах аналогічних до неповної сім'ї.

Однак, якщо у переважній більшості неповних сімей дитина проживає з матір'ю та виховується нею, то у сім'ях українських трудових мігрантів часто навпаки – матір перебуває на заробітках, а дитина залишається з батьком. Труднощі у такій сім'ї виникають ще й через те, що на батька перекладається ряд функцій, які в українській сім'ї традиційно виконує жінка-мати, зокрема приготування їжі, прибирання в оселі, прання, прасування тощо, тому не кожному чоловікові вдається адаптуватись до таких умов та ще й займатися вихованням дітей.

Як свідчать дані досліджень А. Харчева, В.Єрмакова, В.Арамавічюте, у неповних сім'ях несприятливі умови виховання часто стають причиною дитячої злочинності: майже кожен другий-третій неповнолітній злочинець формується в умовах неповної сім'ї, в середньому 30-40 відсотків правопорушників з неповних сімей [41].

За даними Ю. Лісіцина і Н. Копита у неповних сім'ях виховувалися 27,1% дітей, що зловживали спиртними напоями [41], а дослідження М. Соловйова свідчать, що серед педагогічно занедбаних дітей приблизно 60% не мають батька [41, с. 48].

Серед неблагополучних сімей, що неправильно виховують своїх дітей, за даними дослідження І. Невського, майже 50% складають неповні сім'ї, у яких відсутній батько або, рідше, – мати.

Вимушене роздільне перебування, конфлікти, бажання вступити у новий шлюб, стають причинами розлучень і переходу дистантних сімей до розряду неповних, що лише збільшує ризик поганого виховання дітей.

Характеризуючи психолого-педагогічний потенціал дистантних сімей, де обидвоє батьків за кордоном, слід зазначити, що на думку опитаних нами вчителів початкових

класів, близькі родичі, що піклуються про дітей, в основному можуть забезпечити догляд молодшого школяра. Однак вони не завжди стають тим значущим дорослим, з яким дитина ділиться своїми переживаннями, успіхами та невдачами, на кого орієнтується у житті. Родичі не можуть повністю замінити батьків, дитина все одно почувається обділеною. Розуміючи це, вони жаліють дитину, стають менш вимогливими, надмірно опікають її, не звертають уваги на погані вчинки. Батьки, намагаючись компенсувати недостатню увагу до дитини, присилають їй гроші, іграшки, дорогі подарунки. Дитина звикає до цього і починає вимагати більшого, витрачає гроші на різні забави, комп'ютерні ігри, ігрові автомати, хизується серед однолітків дорогими речами та наявністю великої кількості кишенькових грошей. З часом втрачається емоційний зв'язок з батьками, відбувається своєрідне відчуження, а в підлітковому віці, коли важливою стає думка однолітків, батькам стає надто складно знайти взаєморозуміння з дитиною.

У взаєминах батьків і дітей завжди існує багато складних моментів у спілкуванні, побуті, що впливають на формування світогляду дитини, її характеру, вдачі, які, зрештою, ведуть до соціальних дій, що зумовлюють зміни ціннісних морально-етичних орієнтирів дітей. Сформована на основі негативних сімейних стосунків поведінка дитини призводить до порушення суспільних і соціальних норм життя, вона ж стає однією з головних причин емоційних страждань, бездуховності. Це, в свою чергу, спричиняє девіантну поведінку дітей, несправедливість, сімейні та міжособистісні конфлікти, роздратування, психологічну напруженість у відносинах, злочинність тощо [60, с. 76].

На думку науковців, у дистантних сім'ях виникає чимало проблем, а саме: епізодичність виховних впливів на дітей, обмеження у сімейних стосунках, збіднення спілкування, що веде до „емоційного відторгнення” дітьми батьків; проблеми адаптації членів сім'ї до зустрічей та нових розлук; стабілізації внутрішньосімейних стосунків; організації спілкування на відстані; профілактики сімейних конфліктів [78, с. 45].

І. Трубавіна називає дистантні сім'ї потенційно-неблагополучними. Такі сім'ї у будь-який момент з тих чи інших причин можуть перейти у розряд неблагополучних, у яких порушуються права людини, юридичні норми суспільства. Причинами цього можуть стати алкоголізм та наркоманія членів сім'ї, психолого-педагогічна і правова неграмотність, економічні фактори, хвороби, політична ситуація, розлад стосунків, конфлікти, непорозуміння між членами сім'ї, серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей. Через це у дистантних сім'ях досить часто створюються неблагополучні, несприятливі умови для виховання дитини.

Вчені, що займаються проблемами неблагополучних сімей, доводять їхній негативний вплив на розвиток особистості дитини. Дитячий лікар-психіатр М. Буянов у книзі для вчителів і батьків „Дитина з неблагополучної сім'ї” [7], описує ряд дитячих захворювань, які виникають через несприятливу обстановку у сім'ї. В „Практичній психології” за редакцією І. Дубровіної „важкими” називаються сім'ї, де соціальна ситуація розвитку дитини непередбачувана, непідвладна їй і завжди може здивувати неприємними несподіванками [58, с. 364]. Дитина в неблагополучній сім'ї росте, не будучи впевненою в тому, що зможе отримати підтримку і допомогу батьків. Діти з дистантних сімей не впевнені, що їх люблять, що вони потрібні батькам.

Вивчаючи проблеми виховання дітей з дистантних сімей, ми проаналізували характер звернень до працівників психологічної служби з боку самих дітей трудових мігрантів та їхніх батьків і опікунів. За даними Чернівецького обласного навчально-методичного центру практичної психології та соціальної роботи за період з 1 вересня до 1 січня 2007/2008 навчального року до практичних психологів і соціальних педагогів області було 1309 звернень від представників дистантних сімей. Якісний аналіз звернень дав змогу визначити основні проблеми, з якими звертаються до фахівців психологічної служби діти трудових мігрантів: проблеми у взаєминах з однолітками та однокласниками – 291 звернення; труднощі у взаєминах з одним із батьків (або опікуном) – 244 звернення; нереалізована потреба у

спілкуванні з батьками - 141 звернення; погіршення загального емоційного стану, емоційні розлади – 113 звернень; особисті проблеми і в тому числі ті, які стосуються взаємин з протилежною статтю – 100 звернень; конфлікти та непорозуміння у сім'ї – 80 звернень; проблеми у взаєминах з учителями, конфлікти з ними – 78 звернень; потреба у самопізнанні – 36 звернень, проблема статусу у колективі – 35 звернень, проблема професійного самовизначення – 30 звернень; проблема успішності – 23 звернення; невпевненість у собі, занижена самооцінка – 20 звернень; потреба у розвитку навичок спілкування – 17 звернень; пияцтво батька – 12 звернень; незадоволення ставленням з боку опікунів – 10 звернень; страх самотності, покинутості – 8 звернень; поведінкові труднощі – 5 звернень; проблеми адаптації до умов проживання без батьків -4 звернення; потреба у підтримці – 4 звернення; вразливість до впливу неформальних угруповань – 2 звернення.

Педагогічні працівники до психологічної служби звертаються з наступних проблем: порушення дисципліни дітьми з дистантних сімей – 211 звернень, зниження рівня навчальних досягнень – 181 звернення; часті пропуски занять, проблема відвідування школи –121 звернення; вразливість учнів, емоційний стан – 109 звернень; низька мотивація навчання – 102 звернення; низький рівень адаптації в класному колективі, взаємини з однолітками, статус у колективі – 64 звернення; конфліктна поведінка, агресивність – 41 звернення; безвідповідальність учнів – 22 звернення; замкнутість, небажання йти на контакт – 19 звернень; неналежне виконання батьками (опікунами) обов'язків у вихованні дитини – 17 звернень; конфлікти між учителями і учнями – 11 звернень; позбавлення батьківських прав – 5 звернень; шкідливі звички – 4 звернення; попередження вивозу дитини за кордон – 4 звернення; крадіжки, схильність до брехні, неналежний зовнішній вигляд – по 1 зверненню.

При зверненні опікунів до фахівців психологічної служби виявилися наступні проблеми: незадовільної поведінки – 63 звернення; погана успішність – 42 звернення; труднощі у налагодженні взаємин з дітьми – 57 звернень; небажання дітьми

відвідувати школу – 35 звернень; агресивність, дітей розлади настрою – 17 звернень; труднощі статевого виховання – 11 звернень; особливості спілкування з дітьми відповідно до вікових періодів – 8 звернень; відповідальність да дитину – 8 звернень; знецінення дітьми праці батьків – 7 звернень; девіантна поведінка дітей (крадіжки, схильність до азартних ігор, шкідливі звички) – 6 звернень; конфлікти у сім'ї – 5 звернень [65].

Щоб дати повноцінну психолого-педагогічну характеристику дистантних сімей необхідно звернути особливу увагу на те, який вплив вони здійснюють на особистість дитини.

Аналіз звернень до працівників психологічних служб шкіл дає підстави стверджувати, що найбільшою проблемою для дітей з дистантних сімей є проблема спілкування та емоційна депривація. Дефіцит спілкування з батьками впливає на загальний емоційний стан дітей, їхню самооцінку, викликає погіршення настрою, агресивність, схильність до конфліктної поведінки, як у шкільному колективі з однолітками та учителями, так і в сімейному середовищі. Усе це певним чином впливає на соціальний статус у колективі, успішність, поведінку, взаємини з однолітками, вчителями, рідними.

У дітей з дистантних сімей можлива поява деяких особистісних якостей, які стають більш помітними саме в підлітковому віці, коли дитина починає усвідомлювати себе як особистість у суспільстві. Для дітей трудових мігрантів характерною є низька самооцінка, знижена здатність розпізнавати і виражати свої почуття, а також розуміти почуття інших людей. Переживаючи кризу підліткового віку, діти часто конфліктують з батьками, у них погіршується успішність та поведінка, проявляються акцентуації характеру.

Цікавими для висвітлення нашої проблеми є результати дослідження О. Пислар, яким було охоплено 376 учнів 6-11 класів загальнонавчальних закладів Хотинського району Чернівецької області, з яких кожен четвертий підліток виховується одним з батьків (переважно батьком), або іншими родичами (переважно тіткою, бабусею). Вони свідчать про те, як проявляються акцентуації характеру у підлітків, батьки яких перебувають за кордоном.

Проаналізувавши результати дослідження на наявність у підлітків, батьки яких перебувають за кордоном, акцентуацій, психолог зазначає, що для 91,3% дітей властива певна дисгармонійність, акцентуованість характеру, що є в кілька разів більшою, ніж характерно для підлітків цього віку (за даними А. Лічко, акцентуованість окремих рис характеру варіює в межах 32 - 68 % від загальної кількості підлітків у певному навчальному закладі). О. Пислар зауважує, що у 23 % підлітків найбільш виражені риси характеру лабільного типу (проти 12,5% підлітків, батьки яких є вдома).

Кожен десятий підліток досліджуваної вибірки (10 %) має сензитивний тип акцентуації характеру.

Риси характеру циклоїдного типу характерні для 7,6 % учнів. Така ж кількість учнів проявляє риси тривожно-педантичного та збудливого типів.

Серед досліджуваних підлітків є по 5,5 % учнів з рисами характеру астеноневротичного, інтравертованого і нестійкого типів. У 4,4 % опитаних підлітків виражені риси демонстративного типу, 8,7 % мають змішаний тип акцентуацій характеру [57, с. 47].

Отже, хоча акцентуованість характеру і є явищем досить розповсюдженим серед підлітків, але результати дослідження свідчать, що тимчасова відсутність батьків є однією з провокуючих умов різних форм порушень поведінки підлітка, що викликані межовими нервово-психічними розладами. І на це вказують дані, що відображають кількість акцентуованих підлітків, батьки яких перебувають за кордоном - 91,3 % (проти 32 % - 68 %).

На відхилення поведінки впливають не тільки акцентуації, а й також соціальні фактори: несприятливе мікросоціальне середовище, несприятливі умови навчання тощо. Дослідження показує, що порушення стосунків дитини і дорослого теж є джерелом соціальної дезадаптації підлітків.

За результатами кількісного аналізу дослідження адаптованості підлітків, батьки яких тимчасово перебувають за кордоном, можна побачити, що кожна четверта дитина (24,4 %) дезадаптована (проти 15 % дітей, батьки яких знаходяться поряд з ними). 3,5 % дітей мають дезадаптацію стійку, очевидну і ще

стільки ж дітей – критичну. Для дезадаптованих підлітків характерні зневажливе ставлення до себе, переживання власної неповноцінності, песимізм, вкрай занижена самооцінка, висока тривожність, часті фрустрації, внутрішні критичні ситуації і кризи, самовідчуження, самозамкнення або непримиренна боротьба з оточенням. Це ті фактори, які за умов слабого характеру та значимих соціальних зв'язків можуть призвести до суїцидальних спроб.

У таких підлітків переважає тенденція до суперечок без приводу, конфліктності, зневаги, ненависті, агресивності, ворожості, жорстокості, неправди. Наслідком усіх цих відхилень можуть бути порушення розумової активності, емоційної незрілості, відхилення у поведінці тощо. Тобто, все це призводить до утруднення виховних впливів на особистість підлітка з боку дорослих .

У підлітків, батьки яких перебувають за кордоном, більш виражені різні форми агресії, ніж у дітей з повних сімей. Найбільше непокоїть той факт, що 90,4 % підлітків, батьки яких перебувають за кордоном, мають глибоке почуття провини, а у 50,6 % (проти 35 %) - роздратування.

Необхідно зауважити ще й те, що наявність агресивності та ворожості залежить і від того, з ким виховується дитина на час відсутності одного чи обох батьків. Якісний аналіз результатів дослідження показав, що у 40 % дітей, які виховуються з матір'ю, не проявляються агресивність та ворожість. І навпаки, простежується тенденція збільшення випадків вияву цих реакцій у дітей, які проживають з батьком чи з іншими родичами.

Отримані результати можна пояснити тим, що вагомим для формування здорової психіки дитини є саме відчуття себе улюбленою та захищеною, що визначається любов'ю матері та батька. При незадоволенні цих потреб ситуація стає для дитини психотравмуючою, що породжує цілу низку негативних наслідків як у поведінці, так і в емоційній сфері [57, с. 50].

Аналізуючи дистантні сім'ї з погляду їхнього впливу на розвиток особистості дитини, слід звернути увагу на таке явище, як депривація. Депривація – стан, що виникає внаслідок ситуацій, де дитині не надаються можливості

задоволення основних життєвих потреб достатньою мірою і протягом достатнього часу. Умови, що складаються у дистантних сім'ях, обмежують можливості спілкування дитини з обома батьками, що у різні вікові періоди має своє особливе значення, адже емоційний контакт з близькими людьми є джерелом повноцінного розвитку дитини.

Відсутність емоційного тепла, уваги до особистості дитини, спілкування з батьками зумовлює сімейну депривацію, наслідки якої по-різному проявляються у дітей певного віку. У дітей молодшого шкільного віку депривація проявляється через низький рівень готовності до шкільного навчання, значні відставання у розвитку образного мислення, внутрішнього плану дій, інтелектуальної активності, низький рівень довільної регуляції поведінки, самоконтролю, ситуативність поведінки, бідність мови, тривожність, зниження адаптаційних можливостей [7].

Діти, за словами Г. Міньковського, часто проектують стосунки, які бачать у сім'ї, засвоюючи сімейне спілкування як нормативне і, здебільшого, копіюють своїх батьків. Іноді діти досить зухвало поведуться тому, що вважають таку поведінку нормальною.

Кожна неблагополучна сім'я породжує неблагополучне дитинство, отож і збільшується кількість дітей з девіантною поведінкою. Причому, як правило, девіантність поведінки дітей з таких сімей має яскраво виражений негативний, асоціальний, аморальний характер. Адже діти, поза бажанням батьків, підсвідомо переймають їхні способи мислення, спілкування, взаємин, поведінки, діяльності тощо. В неблагополучних сімейних умовах дитина набуває негативного життєвого досвіду, практики, асоціальної і морально-етичної поведінки, недобррозичливості до людей [49, с. 75].

Найбільш тонко відчуває психологічну атмосферу у сім'ї сама дитина. Тому для повної характеристики атмосфери у дистантних сім'ях ми порівнювали як оцінюють свою сім'ю діти з повних благополучних сімей та діти з дистантних сімей. З цією метою нами було опитано 189 дітей молодшого

шкільного віку з дистантних сімей та 190 дітей молодшого шкільного віку з повних благополучних сімей, де члени сім'ї проживають разом. Нами використовувалася методика А. Наруска [7]. Результати проведеного опитування представлено у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3
Результати оцінювання дітьми своїх сімей

Характеристика сім'ї	діти з повних благополучних сімей	діти з дистантних сімей
Дружна	88,3%	36,7%
Весела	66,7%	36,7%
Жорстока	2,2%	16%
Хороша	75%	38%
Доброзичлива	76,7%	46,7%
Не дружна	8,3%	23,3%
Нещаслива	8,3%	39%
Бідна	4,2%	36,7%
Багата	8,3%	16,7%
Сумна	3%	26,7%

Порівнявши отримані дані, констатуємо, що діти з дистантних сімей вдвічі частіше негативно оцінюють свою сім'ю. Помітна різниця в характеристиках „нещаслива”, „сумна”, „не дружна”, „бідна”.

При порівнянні отриманих результатів з характеристиками сімей, які дають учителі, було виявлено, що діти із повних сімей дали більш адекватну оцінку сім'ї, здебільшого на момент, коли виконували завдання. Частина дітей з дистантних сімей, переважно ті, у кого обидва з батьків за кордоном, не змогла адекватно оцінити свою сім'ю. Даючи характеристику сім'ї, ці діти ставали перед вибором, що саме оцінювати: стосунки, які у них склалися з опікунами чи батьківську сім'ю, якої вони фактично не бачать. Часто ці діти просто вибирали “хороші” слова і пропускали “погані” описуючи, якою б вони хотіли бачити свою сім'ю.

Щоб вивчити, з якими проблемами зустрічаються дистантні сім'ї, які взаємини складаються між батьками, опікунами та

дітьми, яке самопочуття переважає у членів дистантних сімей та які типи виховання у них панують, було проведено опитування батьків, опікунів та дітей (Додаток А). В опитуванні взяли участь 152 батьків та опікунів з різних дистантних сімей, з них – 28 батьків, 33 матері, 53 бабусі та 17 дідусів, 16 тіток та 5 дядьків.

Сьогодні у суспільстві можна почути думки про те, що дистантні сім'ї добре забезпечені матеріально і тому самі повинні дбати про виховання своїх дітей, не чекаючи сторонньої допомоги. Однак, результати опитування показали, що у 25,44% дистантних сімей часто виникають фінансові труднощі, у 22,76% такі труднощі виникають іноді, у 38,68% – рідко, і лише у 15,33% сімей – ніколи. Це зумовлено тим, що велика кількість трудових мігрантів перебувають за кордоном нелегально, не завжди мають постійну роботу, часто змушені повертати борги тощо.

Особливості функціонування дистантних сімей породжують конфліктні ситуації. На запитання про те, як часто у їхній сім'ї виникають конфліктні ситуації 28,65% опитуваних відповіли, що часто, 32,47% - іноді, 36,82% - рідко, і лише 4,21% опитаних відповіли, що ніколи.

Конфлікти у дистантних сім'ях нерідко виникають через неслухняність дітей. Так, на запитання анкети „Як часто Ваша дитина не слухається Вас?” – 25,55% респондентів відповіли – „часто”, 39,45% – „іноді”, 27,82% – „рідко” і лише 9,31% відповіли – „завжди слухняна”.

Крім того ми з'ясували, що цілковито задовольняють стосунки з дитиною 12,64% опитаних батьків та опікунів, частково – 28,42%, 14,83% відповіли, що їм важко сказати, 24,81% батьків та опікунів стосунки з дітьми швидше не задовольняють, ніж задовольняють, а – 22,31% повідомили, що їх зовсім не задовольняють стосунки, що склалися з дітьми у їхній сім'ї.

Аналізуючи результати опитування, ми побачили, що майже у половині випадків батькам та опікунам у дистантних сім'ях важко налагодити сприятливі стосунки з дітьми. А це у свою чергу позначається на загальному мікрокліматі сім'ї, призводить до непорозумінь.

Проаналізувавши характеристики, які дали дистантним сім'ям вчителі, та порівнявши їх з відповідями батьків, опікунів і

дітей з дистантних сімей, нами було з'ясовано, що серед 189 дистантних сімей, які були охоплені нашим дослідженням, виявлено 20,11% благополучних, 48,67% зовні благополучних та потенційно-неблагополучних і 31,22% неблагополучних, тобто таких, що неспроможні належним чином здійснювати виховання дітей.

За висловом А. Макаренка, „тільки щаслива людина може виховувати щасливу людину: розірвіться на частини, але станьте щасливими, інакше ви не зможете виховувати дітей” [40]. Отже, відомий педагог наголошує на важливості сприятливої щасливої атмосфери у сім'ї.

Щоб з'ясувати яка психологічна атмосфера складається у дистантних сім'ях під час опитування батьків, опікунів та дітей, ми досліджували, яке самопочуття переважає у батьків та опікунів у дистантних сім'ях. Таким чином ми визначили, що 43,67% з них незадоволені своїм самопочуттям, 36,54% багато чого не встигають зробити, 29,97% часто почувають себе безпорадними, 32,36% нервуються вдома, 27,85% відчувають тривогу, хвилювання.

Порівнявши відповіді дітей та дорослих на запитання про те, які стосунки склалися у сім'ї, отримали результати наведені у таблиці 1.4.

Опитування показало, що батьки та опікуни здебільшого краще оцінюють стосунки у своїй сім'ї. Це зумовлено тим, що дорослі з одного боку менш чутливі до емоційного настрою у сім'ї, а з іншого тим, що, остерігаючись осуду, дають менш щирі відповіді, ніж діти.

Таблиця 1.4

Характеристика стосунків між батьками, опікунами та дітьми у дистантних сім'ях

<i>Батьки та опікуни</i>		<i>Діти</i>	
<i>Які стосунки у Вашій сім'ї ?</i>		<i>Які стосунки у Вашій сім'ї ?</i>	
дуже хороші	17,2%	дуже хороші	5,4%
хороші	33,1%	хороші	16,3%
напружені	21,9%	не дуже хороші	45,7%

конфліктні	27,8%	дуже погані	32,6%
Які стосунки особисто у Вас з дитиною ?		Які стосунки у тебе з батьками, опікунами ?	
довірливі	10,5%	дуже хороші	6,8%
спокійні	31,5%	хороші	14,3%
напружені	38,7%	не дуже хороші	48,7%
конфліктні	19,3%	дуже погані	30,2%

Психологічна атмосфера та стосунки між дорослими і дітьми у сім'ї великою мірою залежать від того, якої стратегії виховання дотримуються батьки та опікуни.

Для виявлення стилів виховання у дистантних сім'ях було проведено опитування батьків та опікунів. Результати опитування показали, що у 25,84% сімей переважаючим типом виховання є гіперопіка. У таких сім'ях дитина звикла підкорятися і виконувати поради дорослих, які, не усвідомлюючи цього, з найкращих міркувань диктують дитині кожен крок і контролюють її в усьому.

У 23,45% дистантних сімей переважає гіпоопіка, коли дитина належить сама собі, почувається непотрібною, нелюбою, її потреби ніхто не задовольняє, про неї згадують час від часу і приділяють їй мінімум уваги.

У 16,38% сімей було виявлено такий тип виховання як “культ хвороби”: залишившись з дитиною опікуни досить часто починають хвилюватися, щоб вона не захворіла і намагаються задовольнити усі її бажання. Будь-яку хворобу дитина сприймає як привілей, що дає їй особливі права, мимоволі вона зловживає становищем, що склалося. Виховання за типом “Попелюшка” було виявлено у 15,94% сімей. У таких сім'ях дитина не знає любові та ласки, вона постійно почуває себе непотрібною, поганою, усього боїться, особливо, коли її протиставляють іншим кращим дітям.

У 28,45% батьків та опікунів у результаті опитування було виявлено суперечливе виховання, коли батьки та опікуни намагаються досягти мети виховання кожен своїми методами, що суперечать одні одним.

Зміну підходів у вихованні було виявлено у 17,34% сімей; у цих сім'ях дітей виховували одними методами, а потім, у зв'язку зі змінами у структурі сім'ї, різко були змінені й методи виховання. Дитина у такій сім'ї не може звикнути й адаптуватися до змін та починає протестувати.

Як показали результати опитування, у багатьох дистантних сім'ях складається несприятлива психологічна атмосфера, допускаються помилки та серйозні прорахунки у вихованні дітей, що в свою чергу позначається на розвитку особистості та поведінці дитини.

Умови виховання в дистантних сім'ях аналогічні до умов виховання у неповних, розлучених сім'ях, але погіршує їх орієнтація сім'ї на матеріальні цінності, компенсація нестачі уваги подарунками та дрібними грошима, неспроможність реалізувати духовні потреби, що спричиняє формування споживацького ставлення, втрати сімейних цінностей.

Велика різниця у віці та дотримання стереотипів у вихованні спричиняють бар'єри у спілкуванні дітей та опікунів, втрату впливу на дитину, непорозуміння. Це породжує впертість дитини, неслухняність, намагання нею довести правоту, домогтися свого. Тривала відсутність батьків, епізодичність виховних впливів на дітей, збіднене спілкування спричиняють депривацію, “емоційне відторгнення” батьків, гіперопіку, розбещення або гіпоопіку, бездоглядність.

Отже дистантна сім'я стає одним із факторів, що може спричинити педагогічну занедбаність дітей вже у молодшому шкільному віці. Негативними особливостями сімейного виховання у дистантних сім'ях стають відсутність повноцінного спілкування з обома батьками, піклування лише про задоволення матеріальних потреб та ігнорування духовних потреб дитини, недостатня увагу до психічного та морального розвитку школяра, конфлікти між батьками, між опікунами та дітьми, невміння створити сприятливу психологічну атмосферу, вибір неправильної стратегії виховання, відсутність єдиних вимог до дитини з боку батьків та інших членів родини. Усе це зумовлює низький рівень вихованості та спричиняє ризик появи ознак педагогічної занедбаності дитини, особливостями якої в дистантній сім'ї є спрямованість на матеріальні цінності, вже у молодшому шкільному віці.

1.3. Статеворольова соціалізація у сім'ї

Необхідним фактором розвитку особистості, без якого не відбувається формування особистісних якостей, є соціалізація – процес, упродовж якого не тільки засвоюються готові форми, установки, взірці поведінки і способи соціального життя, взаємодія з матеріальною, духовною культурою, адаптування до суспільства, але й виробляється власний соціальний досвід, ціннісні настанови, свій стиль життя [39, с.5].

Попри те, що у процесі соціалізації особистості бере участь чимало інститутів, центральне місце у ньому, безумовно, займає сім'я. Адже саме в сім'ї відбувається первинна соціалізація індивіда, закладаються основи його формування як особистості. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях дедалі частіше розглядається процес формування особистості як представника певної статі, носія певних вихідних якостей, що визначають зміст поведінки індивіда як чоловіка або жінки, хлопчика або дівчинки.

Діти засвоюють соціальні норми поведінки і цінності в процесі наслідування батькам і отожднюють себе з ними. Ці процеси особливо важливі, оскільки вони не усвідомлюються дітьми і не контролюються батьками. Дитина орієнтується на приклад батьків, намагається стати такою, як вони, переймає особливості статевої поведінки батьків.

В широкому розумінні статевої соціалізація – це формування особистості як представника певної статі. Дуже часто, замість терміну «статевої соціалізація» вживається термін «гендерна соціалізація». Вважається, що вперше термін «гендер» запроваджений у науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності». «Гендер» він розглядав як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Тому необов'язково пов'язувати буття жінки з «жіночністю», а буття чоловіка з «мужньою» поведінкою. Такий підхід був підтриманий багатьма соціологами, він започаткував новий напрям соціальних досліджень – гендерних. Тепер цей термін

вживається в різних значеннях: як позначення статі – «соціальна стать»; як очікування того, що повинні робити чоловіки та жінки.

Проблема статевої соціалізації не є новою, проте актуальність її не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає. Про це свідчить, зокрема, чисельність наукових робіт, в яких їх автори намагаються вирішувати різні питання, пов'язані зі статтю особистості. Розглянемо деякі визначення терміну «статева соціалізація», які пропонуються сучасними науковцями. Так Т. Таранова розглядає статева соціалізацію як «двосторонній соціально-педагогічний процес створення у хлопчиків та дівчаток підліткового віку уявлень про мужність та жіночність, направлений на вдосконалення їх індивідуальності (чоловічої або жіночої) й орієнтований на становлення й розвиток статевої поведінки» [75, с.88]. У свою чергу В. Романова визначає її як «процес засвоєння індивідами соціокультурних факторів, які обумовлюють більшість наявних особливостей статевої поведінки індивідів. До цих факторів передусім належать: гендерні настанови як система уявлень про чоловіка і жінку; культурні стереотипи чоловічності і жіночності; відмінні засоби виховання хлопчиків і дівчаток; специфічні види праці кожної статі; диференційовані чоловічі і жіночі ролі» [64, с.182]. На думку Н. Белоліпецьких, статева соціалізація, це «закономірний процес соціального становлення та розвитку індивіда, обумовлений його біосоціальною сутністю і спрямований на усвідомлення і засвоєння ним смислів, цінностей своєї гендерної своєрідності і власного призначення, а також на повсякденний прояв» [4, с.10]. Схоже тлумачення дає Н. Товстик: «цілеспрямований процес вироблення у хлопчиків і дівчаток здорового і морального ставлення до проблем статі та сексуальності, становлення жіночої/чоловічої індивідуальності, формування культури взаємин статей, вироблення умінь розв'язувати виникаючі в житті реальні проблеми, пов'язані із взаємовідносинами статей» [77]. Цікавим стосовно статевої соціалізації є погляд І. Бартеневої, яка визначає її як «єдність взаємопов'язаних процесів адаптації юнака, дівчини до різних соціальних спільнот і ситуацій як носіїв певної статевої ролі, інтеріоризації соціокультурних та

статоворольових стереотипів та приписів, індивідуалізації як усвідомлення суб'єктом своєрідності власних особистісних властивостей, їх вдосконалення та привнесення в індивідуальний досвід статоворольової поведінки» [3, с.5]. В.Москаленко тлумачить це як «процес формування властивостей людини, які визначають її як чоловіка або жінку» [50, с.399]. А. Аблітарова визначає це поняття як «засвоєння особистістю соціокультурних цінностей, що зумовлюють більшість наявних особливостей статоворольової поведінки» [1, с.9]. П. Горностаїв визначає гендерно-рольову соціалізацію як засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань до цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, що відповідають гендерним ролям [13]. На нашу думку, більш повне визначення статоворольової соціалізації дає Л. Столярчук, яка розглядає її як «процес і результат загального й психосексуального розвитку дівчинки/хлопчика по мірі входження в соціальні відносини відповідно до особливостей вікових етапів дорослішання» [73, с.54].

Процес статоворольової, або гендерної соціалізації, в результаті якої народжується гендерна ідентичність, дослідники представляють як триступеневий процес, пов'язаний з дозріванням особистості. Він включає три стадії:

1. *Гендерна ідентичність* (статева ідентифікація), що досягається до 3 років («усвідомлення статевої приналежності» або «гендерна ідентифікація»);

2. *Компетентність у поведінці* дитини 7-12 років («статева диференціація поведінки» або «соціалізація Я», відповідність уявленням про ролі і стандарти мужності і жіночності, формування деяких психологічних особливостей, що приписуються відповідній статі соціумом);

3. *Становлення первинної ідентичності*, описано Е. Еріксоном («переоцінка гендерної ідентичності» або «саморегуляція Я») [26].

Дослідники виділяють первинну і вторинну гендерну соціалізацію. Первинна гендерна соціалізація починається з моменту народження дитини і закінчується з настанням повноліття (18 років). Усвідомлення своєї статевої приналежності

формується у дитини вже до півтора років. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не вміє обґрунтувати цю атрибуцію. У тричотири роки дитина розрізняє стать оточуючих людей, але часто асоціює її з суто зовнішніми ознаками (наприклад, з одягом) і допускає принципову оборотність, можливість зміни статі. У шість-сім років дитина остаточно усвідомлює незворотність статевої приналежності. У сім-десять років вона вже знає основні правила пристойності, її поведінка якісно відрізняється від поведінки дитини віку трьох-п'яти років. У 14-17 років проблеми гендерної соціалізації та сексуального виховання стають темою шкільного життя. У цей період, а іноді і в більш ранньому віці, підлітки переживають першу закоханість. У відповідності з роллю провідної діяльності дитини, а також інституціями, які відіграють вирішальну роль у гендерній соціалізації, виділяють два важливих етапи в первинній гендерній соціалізації: по-перше, дитинство, в якому домінуючим інститутом є сім'я, а провідною діяльністю – гра, і, по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, що до сім'ї додається такий інститут, як школа, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками. Вторинна гендерна соціалізація починається з періоду соціальної зрілості і продовжується все життя. Цей період теж має декілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого [11, с.17]. В ході гендерної соціалізації відбувається становлення гендерної ідентичності під впливом розвитку біологічних передумов, закономірностей статевої диференціації. Серед її найважливіших елементів виділяють особистісні та гендерні характеристики батьків, у тому числі їх гендерну ідентичність і рольові моделі, стать дитини, уявлення батьків про те, якою має бути дитина даної статі, особливості інститутів соціалізації. Як було відзначено вище, гендерна соціалізація починається буквально з моменту народження дитини, хоча очікування народження дитини певної статі також передбачає певне ставлення до неї батьків. Батьки намагаються визначити стать майбутньої дитини і будують по відношенню до неї різноманітні плани, обирають ім'я, створюють образ дитини, яка ще не народилася. В процесі виховання сім'я, система освіти та культура укорінюють у свідомості дітей гендерні норми,

формують певні правила і створюють уявлення про те, хто є «справжній чоловік» і якою має бути «справжня жінка», тобто гендерні стереотипи.

Лікарі не знаходять об'єктивних відмінностей у зовнішності та поведінці новонароджених малюків, але батьки вважають, що маленькі дівчатка більш м'які, маленькі та симпатичні, менш рухливі, ніж хлопчики, які здаються великими, активними, галасливими. У ранньому дитинстві матері частіше торкаються до хлопчиків, ніж до доньок, але на дівчаток дивляться частіше, розмовляють з ними [30, с.45-48].

Американський соціолог Рут Хартлі виділяє чотири основні способи конструювання дорослими гендерної ролі дитини: соціалізація через маніпуляції, вербальна апеляція, каналізація, демонстрація діяльності. Приклад першого процесу: занепокоєність матері зовнішністю дочки, другий - часті звернення в стилі «ти моя красуня», підкреслення її привабливості. Дитина привчається дивитися на себе очима матері, а вербальна апеляція посилює дію маніпуляції. Дівчинка отримує уявлення про те, що зовнішній вигляд, гарний одяг - це дуже важливо. Каналізація означає спрямування уваги дитини на певні об'єкти, наприклад на іграшки, які є відповідними грі в «дочки-матері» або імітують предмети домашнього ужитку. Діти часто отримують соціальне схвалення за гру з «відповідними статі» іграшками. Демонстрація діяльності виражається, наприклад, в тому, що від підростаючих дочок набагато частіше, ніж від синів, вимагають допомоги по дому. Тобто дівчатка вчать поводитися, діяти «як мама», хлопчики - «як тато» [34].

У західній психологічній літературі для пояснення механізму передачі гендерної інформації від батьків до дітей останнім часом найбільш широко використовується теорія гендерної схеми С. Бем. Вона спирається на дві теорії засвоєння статевої ролі: теорію соціального навчання і теорію когнітивного розвитку.

Представники теорії соціального навчання вважають, що в розвитку статевої поведінки все залежить від батьківських моделей, яким дитина намагається наслідувати, і від заохочень, які схвалюють поведінку дитини батьками (позитивні – за

поведінку, відповідну статі, і негативні – за протилежну поведінку). Відповідно до теорії когнітивного розвитку, в процесі засвоєння статевої ролі першорядне значення має активність самої дитини, яка виявляється в тому, що дитина дізнається про існування двох статей і включає себе в одну з категорій, а потім на основі самовизначення керує своєю поведінкою, вибираючи ті чи інші його форми. Завдяки здатності дітей групувати і переробляти інформацію і здійснюється статева типізація.

Статева типізація – це результат переробки інформації за гендерної схемою, тобто готовність засвоювати інформацію про себе в контексті понять «чоловіче - жіноче». Така переробка інформації здійснюється дитиною тому, що в суспільстві прийняті статевоідентифікуючі практики. Статева типізація як процес придбання переваг, навичок, установок, поведінки, відповідних статті, відбувається в результаті процесу гендерної схематизації.

Гендерна схематизація – це узагальнена і натренована когнітивна готовність дітей кодувати і організовувати інформацію про себе та інших відповідно до культурних визначень «чоловіче - жіноче».

Гендерна схема – це когнітивна структура, мережа асоціацій, яка функціонує як попереджувальна структура. Іншими словами, вона заздалегідь налаштована на те, щоб шукати і групувати інформацію. Поведінка, характеристики, культурні символи спонтанно сортуються на категорії «чоловіче-жіноче». Процеси схематизації інформації високовибірливі і дозволяють індивіду групувати структури і значення величезної кількості вхідних стимулів.

Теорія гендерної схеми розглядає сприйняття як процес конструктивний, тобто творчий, а не просто як пасивне сприйняття. При цьому відбувається взаємодія між вхідною інформацією і вже існуючою схемою. Зрештою, ця взаємодія і визначає те, що сприймає індивід.

Наступний етап засвоєння статевої ролі пов'язаний з впровадженням гендерної схеми в структуру Я-концепції дитини. Дитина вчиться застосовувати схему не тільки для селекції інформації, яка надходить ззовні, а й у ставленні до самої себе. Діти з безлічі можливих людських характеристик вибирають

тільки ті, які визначені в даній культурі як прийнятні для його або її статі і тому підходять для організації змісту Я-концепції.

Одночасно з цим діти вчаться оцінювати себе на відповідність гендерній схемі (так їх дисциплінують батьки та інші люди), протиставляючи іншій статі власні переваги, поведінку, властивості. Гендерна схема стає приписом, що диктує стандарт поведінки.

С. Бем підкреслювала, що теорія гендерної схеми – це теорія процесу, а не змісту. Статєва типізація відрізняє одних людей від інших не мірою жіночності або мужності, а тим, в якій мірі їх Я-концепція та поведінка організовані на основі гендерної схеми [5].

На формування особистості дитини впливають тип, склад, структура сім'ї, порядок народження дітей, професійні ролі батьків, характер подружніх та батьківсько-дитячих взаємостосунків [14]. Найважливіші агенти гендерної соціалізації у сім'ї – особистісні і гендерні характеристики батьків, їх ідентичність і рольові моделі, стать народженої дитини, уявлення батьків про те, якою повинна бути дитини даної статі. За допомогою батьків дитина задовольняє потреби в психологічній і фізичній захищеності, емоційному спілкуванні, дізнається про правила поведінки серед людей протилежної статі. Великого значення сучасними науковцями (А. Аблітарова, А. Аніщук, Д. Міньков, А. Шевченко) надається стосункам матері і дитини, досвіду спільної діяльності, спілкуванню батьків з дітьми, які стимулюють індивідуальність дитини відповідно до статі та розвивають образ майбутньої сім'ї.

Хлопчик, як би він не любив свою маму, наслідує насамперед батька. Те саме відбувається з дівчинкою – за всієї любові до тата вона ототожнює себе зі своєю мамою. Шляхом ідентифікації себе з батьками у дітей формується ставлення до чоловіків і жінок та засвоюються норми міжстатєвого спілкування. Батьки підтримують типову для певної статі поведінку хлопчиків та дівчаток і виявляють негативне ставлення до проявів моделі поведінки іншої статі. Словом і прикладом в свідомість дітей упроваджується набір правил поведінки «для хлопчиків» і «для дівчаток». Хлопчиків раніше починають привчати до стриманості в прояві почуттів, чим дівчаток. У будь-якій відповідній ситуації тато нагадає синові про те, як поводитися справжні чоловіки: не бояться темноти, подають руку мамі та сестрі, коли виходять з автобуса і т.д. Іноді в цілях виховання

мужності батьки досить ліберально ставляться до забіякуватості сина, заохочують суворість, агресивність [52, с.40].

З 5-6 років процес статевої соціалізації ускладнюється, оскільки зразками для наслідування діти вибирають книжкових і кіно-відео героїв: у дівчаток це принцеси, панночки, персонажі казок. Наслідування жіночим образам нерідко підштовхує дітей до розвитку художніх здібностей. Наприклад, зображаючи улюблену свою героїню, дівчатка пританцьовують, співають, розповідають власні твори. Все це говорить про натхненність статевої ідентифікації, підвищення естетичної культури дівчаток. У сучасних хлопчиків носіями чоловічої поведінки, на жаль, часто стають далеко не позитивні герої: персонажі мультфільмів, фільмів-бойовиків, комп'ютерних ігор. В результаті в поведінці хлопчиків почастишали не такі вже й нешкідливі, як здається на перший погляд, форми поведінки: зухвалість, грубість, які помилково розцінюються як прояви мужності [16, с.78].

Під впливом сім'ї в дитини формується свідоме ставлення до себе як до самостійної особистості, рівної з іншими людьми, відбувається становлення позитивного образу «Я», виникає почуття гідності та власної значущості серед інших людей. Проекція на «світ людей», на думку А. Богуш, є діяльністю, що допомагає дитині засвоїти норми людських взаємовідносин та включає дитину в систему цих відносин поза межами сім'ї [17, с.140]. Сім'я, на думку С. Литвиненко, може детермінувати розвиток особистості, сприяючи саморозвитку як на свідомому, так і на підсвідомому рівнях, а може і негативно відобразитися на процесі статевої соціалізації дитини [38, с.217]. Багато дітей виховується у неповних сім'ях. Така «фемінна педагогіка» сім'ї ускладнює формування адекватних статево-рольових уявлень і маскуліної статево-рольової ідентифікації хлопчиків, гальмує засвоєння «чоловічих» статевої ролі і цінностей. Малюк, який виростає без батька, з часом виявляє риси жіночості. Чоловічі риси у нього можуть бути відсутніми через надмірну опіку матері. Відсутність батька також може привести до серйозних порушень психічного розвитку дитини, зниження її соціальної активності, деформацій особистості і порушення процесу статево-рольової ідентифікації і, навіть, до різних відхилень у поведінці і стані психічного здоров'я. Психологи вважають, що

хлопчики, яких виховує лише мати, засвоюють жіночий тип поведінки або створюють собі далеке від реальності уявлення про чоловічі моделі взаємодії, що в подальшому призводить до труднощів у подальших стосунках з іншою статтю. Часто такі хлопчики вульгаризують мужність, додаючи своїй поведінці агресивності, грубості, запальності як ознак чоловічого стереотипу поведінки. У процесі дорослішання ці хлопці виявляються менш соціально зрілими, ніж їхні однолітки із благополучних сімей. Відсутність батька позначається і на статево-рольовій соціалізації дівчаток. Адже статево-рольова соціалізація дітей різної статі вимагає наявності як жіночого, так і чоловічого прикладу. Якщо з дитиною залишається батько протилежної статі процес статевої ідентифікації уповільнюється та ускладнюється. У неповних сім'ях питанню виховання дитини необхідно приділяти значно більше уваги, оскільки відповідальність за різнобічний гармонійний розвиток особистості лягає на плечі одного з батьків. Водночас, вмотивована відсутність одного з батьків впливає менш негативно на розвиток дитини, ніж агресивний характер взаємин між батьками. Адже, як вже зазначалося, виховний вплив мають не тільки слова батьків, а й атмосфера у сімейному колі. Не тільки біологічні відмінності статі, а й культурні традиції виховання дитини визначають те, як майбутні чоловіки і жінки будуватимуть свою родину. Важливе значення має ідентифікація хлопчика з батьком, а дівчинки з матір'ю [52, с.27]. Одночасне сприймання обох батьківських ролей забезпечує усвідомлення закономірностей та особливостей різностатевого спілкування та виробляє навички побудови та урегулювання гармонійних стосунків між статями. Психологи довели, що у дівчаток із неповних сімей менше шансів в дорослому віці розуміти своїх чоловіків та синів, прогнозувати їхню поведінку і бажання, ніж у дівчаток із повних благополучних сімей [84, с.38]. Аналізуючи вплив батьків на статево-рольову соціалізацію дітей, слід відзначити вплив братів і сестер на означений процес. За дослідженнями Л. Яценко, значний вплив на процес формування статевої ідентифікації відіграють старші брати і сестри. Дослідник зазначає, що старша сестра більше впливає на меншу сестру, так і старший брат – на меншого, оскільки малюки віддають перевагу одностатевому спілкуванню і легше ідентифікують себе з

одностатевими родичами. Зокрема, приклад брата допомагає хлопчику ідентифікувати себе з роллю батька, що полегшує процес статевої типізації поведінки за чоловічим типом [91, с.38].

Американські психологи Еліно́р Маккобі і Керол Джеклін пропонують кілька можливих варіантів пояснення того, як здійснюється гендерна соціалізація.

1. Батьки поводяться з різностатевими дітьми так, щоб адаптувати їх поведінку до прийнятих в суспільстві нормативних очікувань. Хлопчиків заохочують за енергійність і змагальність, дівчаток - за слухняність і дбайливість. Поведінка, яка не відповідає статевої очікуванням, тягне негативні санкції.

2. Внаслідок вроджених статевих відмінностей, що проявляються вже у ранньому дитинстві, хлопчики і дівчатка по-різному «стимулюють» своїх батьків і тим самим домагаються різного ставлення до себе. Крім того, в результаті вроджених відмінностей одна і та ж батьківська поведінка може викликати у хлопчиків і дівчаток різну реакцію. Інакше кажучи, дитина «формує» батьків ще більше, ніж вони виховують її, а реальний стиль виховання формується в процесі їх конкретної взаємодії, причому і вимоги дитини, і ефективність батьківського впливу спочатку неоднакові для обох статей.

3. Батьки поводяться з дитиною, виходячи зі своїх уявлень про те, якою повинна бути дитина даної статі. Адаптація дитини до нормативних уявлень батьків може відбуватися по-різному:

– батьки прагнуть навчити дитину долати те, що вони вважають її природними слабкостями. Наприклад, якщо батьки думають, що хлопчики по природі агресивніші за дівчаток, вони можуть витратити більше зусиль на те, щоб контролювати або протидіяти агресивній поведінці синів, а дочкам, навпаки, допомагають долати передбачувану природну боязкість;

– батьки вважають певну поведінку, «природною» для даної статі, неминучою, і не намагаються змінити її, тому хлопчикам пробачаються пустощі, за які дівчаток карають і навпаки;

– батьки по-різному сприймають поведінку хлопчиків і дівчаток, помічаючи і реагуючи переважно на такі вчинки дитини, які здаються їм незвичайними для його статі (наприклад, якщо хлопчик боязкий, а дівчинка агресивна).

4. Батьківське ставлення до дитини до певної міри залежить від того, чи збігається стать дитини із статтю батька. Тут можливі три варіанти:

а) кожен з батьків хоче бути зразком для дитини своєї статі. Тому вони особливо зацікавлені в тому, щоб навчити дитину секретам своєї статі. Ось чому батьки приділяють більше уваги синам, а матері - дочкам,

б) кожен батько проявляє в спілкуванні з дитиною окремі риси, які він звик звик виявляти по відношенню до дорослих тієї ж статі, що і дитина. Наприклад, відносини з дитиною протилежної статі можуть містити елемент кокетства і флірту, а з дитиною своєї статі - елементи суперництва. Звичні стереотипи панування-підпорядкування також нерідко переносяться на дітей. Жінка, яка звикла відчувати себе залежною від чоловіка і взагалі від дорослих чоловіків, проявить таку ж установку швидше до сина, ніж до дочки. Особливо позначається це у відносинах зі старшими дітьми;

с) батьки сильніше ототожнюють себе з дітьми своєї, ніж протилежної статі. У цьому випадку вони зауважують схожості між собою і дитиною і більше чутливі до її емоційних станів. Це багато в чому залежить від самосвідомості батьків [29, с.38].

Таким чином майбутні жіночість та мужність дітей обох статей визначаються структурою батьківської сім'ї, родинними моделями поведінки, очікуваннями батьків та психологічним кліматом, стилем спілкування в родині [26, с.40]. Однак сім'я може як сприяти процесам статево-рольової соціалізації дитини, так і стримувати їх. У сучасних умовах, за визначенням С. Литвиненко, прогнозовано змінилися культурно-історичний спосіб життя сім'ї і структура суспільства, нормативні типи особистостей, усталені засади ставлення до дитинства і дитини зокрема [38, с.215]. Це можна пояснити тим, що сьогодні українське суспільство переживає низку процесів і явищ, які негативно впливають на процес статево-рольової соціалізації дітей в сім'ї.

1.4. Оптимізація соціалізації дитини з інтелектуальними порушеннями через корекційну роботу з її родиною

Сім'я є першим і найважливішим середовищем розвитку дитини. Протягом тисячоліть сім'я була основною формою соціалізації підростаючого покоління. Саме в сім'ї дитина засвоює поняття про моральні норми і цінності, виробляє життєві цілі та зразки поведінки.

Важливість сім'ї для виховання, розвитку та соціалізації дитини неодноразово відзначалася у працях класиків педагогіки Я.Коменського, Й.Песталоцці, К.Ушинського, М.Монтесорі, А.Макаренка, В.Сухомлинського.

Особливо важливою є сім'я в житті дитини з інтелектуальними порушеннями. Гармонійна внутрішня атмосфера в родині може стати найпершим корекційним середовищем розвитку такої дитини, але це стає можливим лише при грамотній психолого-педагогічній допомозі батькам.

Проблеми сім'ї, яка виховує дитину з відхиленнями в розвитку, проявляються в різних сферах її життя. В історії розвитку людства стосунки родини і суспільства пройшли довгий шлях від диктату соціуму, що вимагав від неї позбуватися неповноцінних новонароджених, до розуміння необхідності надання допомоги і підтримки такій родині. Слід зазначити, що проблеми такої родини виникають вже від моменту народження дитини з інтелектуальними порушеннями і проявляється у ставленні соціуму до «дефекту». У ці стосунки виявляються включеними всі близькі дитини: батьки, інші члени сім'ї, опікуни. Якщо у ситуацію не втрутиться спеціаліст, а точніше ціла команда фахівців (психологи, лікарі, педагоги-дефектологи, соціальні працівники), то родина починає все глибше занурюватися у емоційний, фізичний та фінансовий стрес, що веде до невротичних та психологічних розладів у батьків, або навіть психопатологічних змін їх особистості. Зрозуміло, що така сім'я не може створити гармонійні батьківсько-дитячі стосунки, стати ресурсом в корекційній роботі з дитиною із особливими потребами.

Дослідження С.Д.Забрамної, В.В.Ткачової, А.І.Захарова, О.М.Мастюкової, Т.Г.Богданової, Н.М.Мазурової, А.Г.Московкіної, Н.М.Мясищева, О.А.Стребелевої, Л.М.Шипіціної та багатьох інших, що вивчали виховання розумово відсталої дитини, міжособистісні стосунки у сім'ях дітей з порушеннями інтелекту, проблеми таких сімей та психолого-педагогічну допомогу їм, доводять, що батьки дітей з інтелектуальними порушеннями потребують цілого ряду спеціальних рекомендацій з приводу сімейного виховання. Родині потрібні спеціальні знання, щоб виховний вплив на дитину давав максимальний ефект. Саме тому проблема допомоги родині, що виховує дитину з інтелектуальними порушеннями, є настільки актуальною. І найбільш важливою є правильна спрямованість такої роботи, що має концентруватися на корекції стосунків в родині: між школою і родиною, дитиною і батьками, родиною і суспільством, батьків між собою.

Але, перш ніж почати корекційну роботу з родиною, що виховує дитину з інтелектуальними порушеннями, спеціалісти повинні чітко визначити «проблемне поле» сім'ї. Важливо розуміти ті проблеми, з якими стикається така родина та наслідки впливу цих проблем на дорослих і дітей. Тому перш за все варто розглянути специфіку функціонування такої родини і, зокрема, реакцію сім'ї на появу дитини з інтелектуальними порушеннями.

Проблема вивчення реакцій батьків на народження дитини з відхиленнями у розвитку почала досліджуватися в наукових колах лише у ХХ столітті. Однією з перших робіт була праця М. Стоун «Батьківське ставлення до проблеми відставання у дітей» (1948), де вперше були описані приклади неадекватної батьківської поведінки, що виникли через порушення розвитку у дітей [76]. Родина, в якій народжується дитина з інтелектуальними порушеннями майже відразу починає значно відрізнятися від інших сімей. Дослідження Д. Еггерта доводить, що у 20,9 % випадків розумова відсталість визначається вже при народженні дитини, у 54% випадків вона діагностується в два роки, а у 25% випадків проявляється тільки після шостого року життя [93].

Діагностування інтелектуальних порушень у дитини викликає у її батьків різні реакції, що зумовлено особистісними

характеристиками батька та матері, динамікою їх шлюбу, реакцією на них та родину загалом суспільства. Ставлення до дитини з інтелектуальними порушеннями, специфіка її виховання часто детермінується почуттям провини, розчарування у власних надіях, педагогічною безпорадністю, співчуттям до дитини, тиском соціальних стереотипів та упереджень.

Найповнішу періодизацію емоційних реакцій батьків в процесі адаптації до нової життєвої ситуації, в якій вони опинилися, наводить Е.Шухардт:

1. Невідомість, невизначеність. Стан панічного жаху перед невідомим, переживання шоку, відчуття того, що звичне, «нормальне» життя повністю зруйноване.
2. Визначеність, певність. Протиріччя між розумінням проблеми на раціональному рівні та її запереченням на рівні почуттів, емоцій.
3. Агресія. Прояви негативних почуттів у вигляді емоційних спалахів, коли виникає агресія по відношенню до навколишнього світу.
4. Активна хаотична діяльність. Спроба контролювати безвихідну ситуацію власними силами, що може відбуватися через пошук цілителя (лікаря-чарівника, екстрасенса, чаклуна) або пошук зцілення через пряме звернення до Бога.
5. Депресія. Переживання почуттів безвиході, апатії, відчаю через безрезультатність зусиль.
6. Прийняття факту порушення розвитку. Знаходження нового сенсу життя.
7. Активізація. Вивільнення сил, що з'явилися з прийняттям діагнозу дитини, які раніше йшли на заперечення та боротьбу проти реальності. Активне планування та побудова життєвих планів.
8. Солідарність. Налагодження зв'язків з колом батьків, що мають аналогічні труднощі [76].

Особливо яскраво у батьків дітей з інтелектуальними порушеннями проявляється почуття провини. Воно зумовлюється інфантильними уявленнями про «гріх», а також знанням про можливі зовнішні впливи на плід, в яких мати вважає себе

винною. Почуття провини може бути підкріплене поганою спадковістю чи уявленнями матері про те, що вона нездатна народити здорову дитину. Посилюється почуття провини і через взаємодію з суспільством орієнтованим на успіх. Зарубіжний дослідник А.Росс пише: «Наше суспільство вважає хорошим ділом мати дітей, але поганим - мати розумово відсталих дітей, оскільки воно побудовано на принципі досягнень та змагання, і членів суспільства, які нічого не досягають і не добиваються, не поважають» [98].

Розчарування, пов'язане з появою дитини з інтелектуальними порушеннями проявляється у батьків тим сильніше, чим більше було сподівань та надій. «Неповноцінна» дитина може сприйматися батьками як біда, тягар у власному житті та житті родини. Розчарування часто поєднується зі скорботою про обмежені життєві можливості дитини, емоційним болем, що зумовлений безумовною любов'ю до дитини та переживаннями щодо її майбутнього.

Особливо складно переживають відхилення дитини матері. Дослідники вказують на формування у матерів розумово відсталих дітей синдрому тривожної депресії чи афекту туги. Ці прояви можуть супроводжуватися психосоматичними розладами: коливаннями артеріального тиску, головними болями, безсонням, нудотою, порушенням терморегуляції, менструального циклу, психогенним свербіжем, кропивницею, раннім клімаксом та іншими симптомами [76].

Як вже зазначалося, реакції сім'ї значно залежать від поведінки навколишніх, тиску громадської думки. Розглядання з цікавості, зневажливі коментарі, байдужість та дистанціювання оточуючих сприймаються батьками як приниження. Сила переживань батьків залежить від їх врівноваженості, психологічної стійкості. Поступово у них виробляються підвищена чутливість до думки оточуючих. На поведінку інших починають проектуватися мотиви і наміри, яких зовсім немає. Батьки жаліються на нерозуміння оточуючих, не помічаючи, як складно іншим людям «правильно» поводити себе з ними, оскільки вони не можуть до кінця зрозуміти і відчувати ситуацію, в якій ті живуть [100]. Водночас соціологічні опитування проведені

багатьма науковцями підтверджують соціальну дистанцію по відношенню до дітей з інтелектуальними порушеннями, яка наявна в суспільстві. За даними Г.Бракена, почуття відчуженості, невизначеності, страху, неприязні у ставленні до розумово відсталих дітей висловлювала приблизно половина з опитаних ним респондентів. Одна третина не хотіла, щоб їх дитина гралася з такою дитиною, майже всі були проти усиновлення, а 70% не бачили в житті такої дитини позитивної цінності, вважаючи, що для таких дітей рання смерть була би найкращою. Більшість опитаних висловлювалися за утримання дітей з інтелектуальними порушеннями в дитячих будинках у віддаленій місцевості [92].

Ставлення батьків до дитини залежить від того, як вони пережили шок та потрясіння пов'язані зі встановленням її діагнозу та подолали внутрішній конфлікт. Часто страх та неможливість подолати проблему включає у батьків захисні механізми, спрямовані на підтримання внутрішньої рівноваги, яка порушується через народження хворої дитини. Через заперечення проблеми батьки намагаються жити з уявленням, що з дитиною все гаразд. Коли дитина ще маленька, батьки схильні ігнорувати порушення дитини, звинувачуючи оточуючих, фахівців та лікувальні установи в тому, що вони перебільшують проблеми дитини. Щоб вберегтися від конфліктів, агресії та нерозуміння по відношенню до дитини інших дітей, малюка ізолюють від них, що заважає його нормальному розвитку і соціалізації. Така «сліпота» по відношенню до порушення дитини часто призводить і до збільшення навчального навантаження, що є непосильним для дитини. Батьки, збільшуючи вимоги та посилюючи навчально-розвивальну роботу з дитиною, прагнуть довести, що відхилень в інтелектуальній сфері у дитини немає, і такий тиск погіршує стан дитини, породжуючи емоційні та поведінкові відхилення.

Психологічний захист батьків проявляється і в тому, що формально приймаючи порушення своєї дитини, вони намагаються покласти за нього відповідальність на інших людей, обставини тощо. Аби вберегти себе від закидів та звинувачень, вони шукають винного, що тримає їх у постійній напрузі, а це відображається на вихованні дитини [95].

Можлива й інтелектуалізація чи сублімація внутрішнього конфлікту батьків. У першому варіанті батьки намагаються вивчити порушення дитини якнайкраще, навіть на науковому рівні, у другому – збільшують соціальну активність, спрямовану на допомогу розумово відсталим дітям, беруть участь у батьківських та громадських організаціях. Обидві реакції стають конструктивними лише при одночасному розумінні потреб власної дитини та за умови надання їй необхідної допомоги [88].

Формою агресивного ставлення до дитини може бути надмірна суворість, що проявляється у покараннях, важких вправах, які повинна виконувати дитина, обов'язковій дієті. Лікувально-педагогічні заходи педантично і чітко виконуються без жодного порушення чи послаблення вимог. Така поведінка веде до механічного ставлення батьків до дитини.

У стосунках рідних із дитиною з порушеннями розвитку також часто зустрічається гіперопіка та гіперпротекція. Таким чином компенсується розчарування та почуття провини батьків, проявляється жертвність, яка характеризується завищеними вимогами до себе та зниженими до дитини.

Дослідники М.Харт і Р.Гіббі виділяють три основні категорії емоційної реакції батьків:

- прийняття реальності інтелектуальних порушення дитини;
- вдавання;
- заперечення реальності розумової відсталості дитини [97].

В залежності від особистісних характеристик матері і батька можливі такі негативні емоційні реакції:

- викривлене сприйняття поведінки дитини;
- постійні відмови та неприязне ставлення до дитини;
- сімейні сварки;
- зарозуміла поведінка;
- реакції, що призводять до залежності;
- викривлені реакції щодо певних соціальних груп;
- почуття провини [88].

Як показує дослідження Шуберта, сім'я дитини з вадами інтелекту має більш слабкі внутрішньосімейні зв'язки і здатність до адаптації. Кожна п'ята така сім'я мала численні проблеми, тоді як для звичайної сім'ї така оцінка зустрічалася лише у кожній з

п'ятнадцяти. Проблеми зустрічалися найчастіше у емоційній сфері та внутрішньосімейних стосунках [99].

У зв'язку з появою в родині дитини з порушеннями розвитку, концентрація батьків на вирішенні проблем дитини не дозволяє задовольняти власні потреби належним чином. Крім того, латентні конфлікти між батьком і матір'ю змінюють свою спрямованість. Звертаючи більше уваги на дитину, вони починають менше проявляти її один до одного. Дитина стає центром родини, сполучною ланкою між батьками.

Змінюються і стосунки батьків зі здоровими дітьми, які виховуються в родині [96]. Якщо спочатку старші діти переймають від батьків готовність завжди допомогти хворому брату чи сестрі, то згодом, на фоні збільшення вимог батьків до них самих, може виникати відчуженість і навіть агресія. Батькам важко пояснити здоровим дітям, що хвора дитина потребує більше уваги, турботи, вимоги до її поведінки знижені, і їй часто дозволено те, що заборонене для інших дітей [94]. Іноді батьки навіть вимагають від дітей обіцянки опікуватися розумово відсталим братом чи сестрою все подальше життя, а це веде або до ворожого ставлення до нього, або постійної жертвової поведінки у подальшому житті, що теж негативно впливає на психологічне здоров'я людини [88].

Таким чином сама реакція батьків на появу дитини з інтелектуальними порушеннями в родині починає створювати труднощі у її соціалізації та вихованні, становленні гармонійних батьківсько-дитячих стосунків.

У науковому доробку Й. Багдасар'ян знаходимо дані про те, що з перших років життя розумово відсталі діти інтуїтивно відчують неприйняття з боку батька, що деструктивно впливає на міжособистісні контакти в родині. Дослідниця стверджує, що основний стиль батьківського ставлення до дитини з інтелектуальними порушеннями є відсторонено-авторитарний [2].

Дослідження Г. Мішиної, спрямоване на вивчення різноманітних варіантів співробітництва в батьківсько-дитячих парах, дозволяє стверджувати, що відхилення в психофізичного розвитку дітей раннього віку не тільки зумовлене органічними враженнями центральної нервової системи, але і являє собою

вторинні порушення, що зумовлені дефіцитом спілкування та відсутністю адекватних способів співробітництва батьків і дітей [48]. Науковець виділяє шість моделей співробітництва батьків з дитиною: ізольованість, передбачений взаємозв'язок, мовний взаємозв'язок, «мовчазна присутність», «вплив та взаємовплив», активний взаємозв'язок.

Аналізуючи дані експерименту, Г.А.Мішина доходить висновку, що виховання дитини із порушеннями має ряд особливостей: батьки не вміють створювати ситуації спільної діяльності, співробітництво емоційно не насичене, часто проявляється неадекватність позиції стосовно дитини та неадекватний стиль виховання, у батьків недостатні потреби у спілкуванні з дитиною.

О. Чарова та Є. Савіна описують ставлення матері до дитини з інтелектуальними порушеннями як суперечливе. Типовою реакцією матері є жалість до дитини, прагнення опікуватися нею, контролювати. Водночас у матерів проявляється роздратування, бажання покарати дитину, ігнорувати її інтереси через їх примітивність, а емоційний стан матерів характеризується депресією, почуттям провини, смутку, сорому, страждання [85].

А.Захаров у своїх дослідженнях наголошував, що такі специфічні характеристики особистості як слабкість, ригідність, закритість, конфліктність, емоційна нестабільність, які часто зустрічаються у батьків дітей з порушеннями розвитку, у єдності з помилками виховання можуть стати причиною неврозів у дітей [23]. Автор висуває кілька типів неправильного виховання.

- Невідповідність вимог батьків можливостям та потребам дитини. Такий тип виховання найчастіше реалізують батьки з авторитарними схильностями (ригідність, домінантність, гіперсоціалізація).
- Неприйняття індивідуальності дитини.
- Нерівномірний характер виховання в різні періоди життя дитини з боку одного чи обох батьків.
- Відсутність єдності вимог до дитини з боку батьків та інших членів родини. Часто проявляється через суворі обмеження і заборони з боку одного з батьків, та всездозволеність з боку іншого.

- Непослідовність у вихованні, що може бути наслідком невротичного стану матері чи батька, проявом істеричних рис характеру.
- Емоційна нестабільність у спілкуванні батьків з дитиною (крик, дратівливість, постійні коливання настрою).
- Підвищена тривожність батьків, постійне напруження, страх за дитину [22].

Причини помилок у сімейному вихованні дітей з відхиленнями у розвитку можна умовно поділити на три групи:

- низький рівень психолого-педагогічних знань батьків про вікові особливості їх дитини;
- особистісні характеристики батьків, що впливають на характер взаємодії з дитиною;
- «соціальний бар'єр», що змушує батьків замикатися на власних проблемах та заважає їх вирішенню [76].

У дослідженнях А. Смірної знаходимо опис таких форм ставлення батьків до дітей з проблемами в розвитку:

1. Батьки глибоко і трагічно переживають неповноцінність дитини, жаліють її, приділяють максимум уваги, звільняють від посильних обов'язків, що заважає розвитку самостійності дитини та вмінь адаптуватися до складних умов життя.
2. Не бажаючи прийняти порушення дитини, батьки перебільшують її можливості та не помічають недоліків.
3. Батьки соромляться неповноцінності власної дитини, ховають її від людей, не відвідують громадських місць, позбавляючи дитину вражень та життєвого досвіду. Такі діти ростуть боязкими, сором'язливими, розвиваються повільно.
4. Дитина з відхиленнями в розвитку займає в родині найнижчу позицію, її ображають, сміються над нею, підкреслюючи її недоліки, що породжує пригніченість дитини, впертість, дратівливість.
5. Батьки не звертають увагу на дитину, перекладаючи обов'язки виховання на спеціальні навчальні заклади [68].

Схожі тези висуває і американський педіатр Б.Спок, розглядаючи такі види ставлення батьків до дитини з проблемами розвитку:

1. Батьки соромляться «дивацтв» своєї дитини, надто сильно опікають її, що веде малюка до невдоволеності собою, замкнутості, відсутності почуття безпеки.
2. Батьки помилково вважають себе винними у хворобі дитини, прагнуть спробувати все нові і нові форми лікування, які не приносять дитині жодної користі.
3. Батьки поступово зневірюються у можливостяхвилікувати дитину та починають відмовляти їй у будь яких формах уваги.
4. Батьки не помічають проблем у розвитку дитини і доводять собі та всьому світові, що вона не гірша за інших. Такі батьки постійно підганяють дитину, висувають до неї завищені вимоги, тиснуть, що формує в малюка дратівливість, впертість, відсутність впевненості в собі.
5. Батьки сприймають дитину такою, яка вона є, дозволяють їй перебувати з ними всюди, не звертаючи увагу на погляди чи коментарі інших людей. Таке ставлення формує у дитини впевненість, адекватне сприйняття себе та почуття задоволеності життям [72].

Існують випадки, коли батьки прагнуть допомогти дитині з інтелектуальними порушеннями, але здійснюють допомогу неадекватним способом, що призводить до таких типів виховання, як гіперопіка, суперечливе виховання, авторитарна гіперсоціалізація, виховання в «культурі хвороби», модель «симбіоз». Тут виховання проходить на межі норми і на відміну від попередніх моделей, що потребують негайного втручання педагогів та психологів, може обмежуватися моніторингом та оцінкою доцільності втручання.

Гіперопіка виникає при завищеному рівні турботи батьків про дитину. Батьки беруть на себе все, в тому числі і те, що може самостійно робити дитина. Збільшена увага, постійний захист, передбачення та попередження найменшої небезпеки веде до створення тепличних умов розвитку, відсутності навичок

самообслуговування, невміння долати труднощі. Наслідком гіперопіки є обмеження можливостей розвитку дитини.

Суперечливе виховання виникає, коли батьки не можуть досягти спільної думки щодо засобів та методів виховання. Так батько чи мати можуть бути прихильниками суворого виховання та висувати до дитини відповідні вимоги, тоді як бабуся дозволяє дитині всі, проявляючи «м'яку» позицію у більшості виховних питань. Такий стиль сімейного виховання не дає можливості дитині адекватно оцінити власні сили та якості, вчить її хитрощам, брехні, егоїзму, догідливості та розбещує її.

Авторитарна гіперсоціалізація, як стиль виховання, проявляється у сім'ях, де батьки мають значні амбіції, високий соціальний статус. У такій родині можливості дитини постійно завищують, за допомогою авторитарних методів батьки прагнуть розвинути у дитини соціальні навички, нав'язують їй власні цілі, не бажаючи оцінити реальний потенціал малюка, його інтереси та нахили. Через постійні прояви авторитаризму, грубість, дитина відчуває власну неповноцінність, тиск з боку батьків, що веде до тривожності та відсутності віри у власні сили.

Виховання у «культі» хвороби ґрунтується на ставленні до дитини як до хворої, а це формує у неї уявлення про себе, як про слабку, не здатну ні до чого людину. Дитина росте боязкою, з острахом перед будь-якою проблемою, з готовністю відмовитися від задумів при перших ще труднощах.

Модель «симбіоз» проявляється у повному «розчиненні» батьків у проблемах дитини. Зазвичай така модель проявляється у родинах одиноких матерів. Така мати створює навколо дитини атмосферу абсолютного поклоніння, вона забуває про власні проблеми, професійний ріст, особисте життя та розвиток. «Сліпа» любов спотворює можливості особистісного розвитку дитини, формує егоїстичну особистість, що не здатна любити і цінувати близьких.

Безумовне прийняття дитини, стосунки, що ґрунтуються на повазі особистості з урахуванням психофізичних можливостей представлені моделлю «співробітництво».

У такій родині батьки люблять дитину незалежно від її зовнішності, інтелектуальних можливостей, поведінки, що дає

дитині відчуття захищеності, потрібності, щастя. Виявляючи любов, батьки не бояться пестити дитину, говорити слова заохочення, робити подарунки, допомагати, дарувати їй стільки свого часу, скільки потрібно. Спілкуючись із дитиною, батьки демонструють на власному прикладі еталони соціальної взаємодії: уважно вислуховують, допомагають в успішному вирішенні проблеми у подальшому. Дитина вчиться товаришувати, дарувати любов, бути вдячною за прояви доброти. Батьки в родині, що прагне до співробітництва, приймають індивідуальність дитини, заохочують прояви її самостійності, радіють успіхам малюка. Дорослі шукають та знаходять у дитини задатки та можливості, закладені від народження, незважаючи на психофізичні порушення, розвивають та підтримують їх, що породжує адекватну самооцінку, товариське ставлення до однолітків, почуття любові та поваги до близьких. Батьки активно залучаються до корекції порушень розвитку дитини, її соціальної адаптації.

На жаль, остання модель зустрічається у сім'ях досить не часто, а крім того проблеми в соціальній взаємодії, у стосунках як з оточуючими так і в родині, емоційні кризи, депресивні стани, фінансові труднощі, помилки сімейного виховання – це не повний перелік тих труднощів, що постійно супроводжують таку родину. Саме тому допомогу сім'ї розумово відсталі дитини потрібно проводити комплексно, силами різних фахівців та інституцій.

На основі наукового доробку Я.Юрків можна стверджувати, що мультидисциплінарна команда є оптимальною формою організації роботи з розумово відсталими дітьми та їхніми сім'ями. Дослідниця визначає мультидисциплінарну команду як сукупність незалежних експертів у різних галузях знань з окремими планами роботи та окремими завданнями [89]. Усі вони працюють поряд, однак практично не разом. Внутрішні взаємозв'язки незалежних експертів у команді координуються одним лідером групи. До функцій лідера команди входить загальне керівництво, координація роботи членів та визначення пакету послуг, що пропонуються конкретній сім'ї, що виховує розумово відсталу дитину. Така команда працює на основі регулярних групових зустрічей, під час яких відбувається

моніторинг і оцінювання виконаної роботи, представлення нових випадків.

Задля єдності теоретичних підходів та практичної діяльності мультидисциплінарної команди основними принципами роботи таких команд повинно стати наступне.

Принцип членства. Членом мультидисциплінарної команди вважається професіонал, незалежно від того, чи є робота в команді його основною діяльністю. Вимоги до наукової і практичної компетенції співробітників, а також кількість представників різних професій, представлених у команді, визначаються менеджером групи при її створенні.

Принцип інтеграції. Даний принцип ґрунтується на тому, що мультидисциплінарну команду складають представники різних професій, чиї знання і професійний досвід покликані допомогти в досягненні єдиної мети.

Принцип колективної відповідальності. Члени команди відповідальні за використання колективних ресурсів найбільш ефективним шляхом для задоволення потреб сім'ї, що виховує розумово відсталу дитину. Такими ресурсами є фінансування роботи групи і її робочий час (навіть ті члени команди, що працюють у ній за сумісництвом, зобов'язані розглядати свій робочий час як колективний ресурс). Кожен учасник роботи групи професійно і юридично відповідальний за власні й групові рішення [81].

Фаховий і кількісний склад команди, а також рівень підготовки її членів залежить від багатьох факторів, а саме від: 1) мети та завдань, які ставить перед собою організація, або які вирішуються в межах окремої програми; 2) розміру і ресурсів організації; 3) видів послуг, які надає організація; 4) усіх визначених і документально зафіксованих потреб сім'ї, що виховує розумово відсталу дитину. Такими організаціями може бути соціальна служба, навчально-реабілітаційний центр, центри денного перебування, інші установи підпорядковані Міністерству освіти і науки України, Міністерству праці та соціальної політики чи Міністерству охорони здоров'я.

Кожна організація сама визначає склад, рівень професійності та навичок своїх працівників. Ідеальний склад

команди передбачає належний етичний, статевий, віковий та кваліфікаційний баланс. Оптимальний розмір групи становить 6-10 осіб. Зі збільшенням чисельності деякі групи стають некерованими, їм важко досягти згуртованості, деякі члени стають більш доміантними, а іншим важче брати активну участь у спільних справах, вони стають ізольованими.

Команда має спільні цілі для всіх її членів, однак зберігає особисту та індивідуальну відповідальність за кожним фахівцем і розділяє об'єм діяльності так, щоб найкращим чином використати можливості кожного.

У закладах, що працюють з розумово відсталими дітьми та їхніми сім'ями, зустрічається такий типовий набір фахівців: соціальний педагог, психолог, спеціальні педагоги (дефектологи), логопед, фізіотерапевт, окупаційний терапевт, асистенти. Окрім перерахованих, у команді також може бути невролог, медсестра, спеціаліст з дієтотерапії, психіатр, отоларинголог тощо.

Функції та ролі членів мультидисциплінарної команди будуть залежати від багатьох факторів, проте, як правило, членам команди надають обов'язки відповідно до їхнього фаху, здібностей та можливостей [33]. Наприклад, у навчально-реабілітаційних центрах для розумово відсталих дітей фахівці можуть виконувати такі функції.

Соціальний педагог:

- ознайомлення користувачів з метою, структурою і принципами закладу, його можливостями у наданні допомоги;
- ведення випадку;
- консультування родин за загальними питаннями розвитку розумово відсталої дитини (наприклад, про важливість ранньої діагностики і втручання, про цінність фахової допомоги) та взаємин у сім'ї; забезпечення спілкування з іншими родинами із подібними проблемами;
- інформування про види державної допомоги та пільги, допомога в оформленні інвалідності, державної грошової допомоги, реалізації пільг;
- інформування про ресурси місцевої громади, ініційовані місцевими органами влади чи недержавними організаціями,

- програми волонтерської праці, тимчасового догляду, можливостей гуманітарної допомоги тощо;
- візити додому для оцінювання житлових умов;
 - сприяння у налагодженні взаємодії членів родини;
 - організація візитів інших фахівців додому в разі необхідності;
 - наснаження батьків на активне залучення до процесу реабілітації дитини, відстоювання її індивідуальних прав та інтересів, а також до участі у процесі лобювання – консультивання, організація тренінгів для батьків, груп взаємодопомоги, кампаній лобювання тощо;
 - представництво інтересів розумово відсталого дитини та її родини;
 - влаштування розумово відсталого дитини до інших спеціальних закладів [47].

Соціальний педагог повинен брати активну участь у налагодженні стабільних ділових контактів закладу з представниками державних і недержавних структур, які вирішують окремі аспекти проблем дітей із розумовою відсталістю: дільничними психіатрами, психологами-консультантами, клінічними психологами психіатричних закладів, працівниками органів соціального захисту, працівниками психолого-медико-педагогічних консультацій та медико-соціально-експертних комісій, соціальними педагогами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді [70].

Психолог:

- консультивання з метою психосоціальної оцінки та діагностики можливостей розумово відсталого дитини;
- розробка рекомендацій для корекції розумового розвитку та поведінки;
- психотерапевтична допомога родині;
- аналіз взаємин у родині, між батьками, батьків з дитиною, ставлення батьків та рідних братів і сестер до інваліда та до факту його інтелектуальної недостатності, прийняття ними цього факту;
- консультивання членів команди щодо психологічних особливостей розумово відсталого дитини та вироблення

стратегії її корекції;

- супервізія взаємин членів команди та організація заходів профілактики професійного вигорання [63].

Спеціальний педагог (дефектолог):

- діагностика розвитку;
- індивідуальні та групові заняття;
- консультування членів сім'ї щодо індивідуального підходу до розумово відсталого дитини;
- просвітницька робота з батьками.

Логопед:

- заходи з перед мовленнєвої стимуляції;
- індивідуальні та групові заняття з розвитку та корекції мовлення;
- консультування членів команди та батьків щодо індивідуального підходу до розвитку мовлення у дитини [47].

Невролог:

- визначення стану ЦНС розумово відсталого дитини, у разі необхідності – рекомендації спеціальних видів медичного обстеження;
- призначення лікування та оздоровчих заходів;
- консультування членів команди щодо особливостей стану здоров'я розумово відсталого дитини [70].

Кінезіотерапевт (фізичний терапевт):

- абілітація рухових можливостей за допомогою спеціальних фізичних вправ, масажу, рухливих ігор;
- консультування членів команди та батьків щодо розвитку загальної моторики розумово відсталого дитини у ході багатостороннього педагогічного впливу на неї;
- узгодження стратегії свого втручання із запитами та рекомендаціями членів команди [63].

На жаль, таку комплексну допомогу родина дитини з інтелектуальними порушеннями може отримати не завжди. Нерозвиненість інфраструктури організацій допомоги дітям з вадами інтелекту за новітніми технологіями та світовими стандартами зумовлює провідну роль спеціальної загальноосвітньої школи у допомозі родині, що виховує дитину з

легкою чи помірною розумовою відсталістю. Хоча, останніми роками, збільшується роль навчально-реабілітаційних центрів, інклюзивних навчальних закладів та громадських організацій, що опікується дітьми з інтелектуальними порушеннями.

Педагогічний колектив навчального закладу, де навчається дитина зі зниженим інтелектом, та його психолого-педагогічна служба бере на себе виконання більшості функцій, які повинна була би реалізовувати мультидисциплінарна команда. При цьому педагогічні працівники намагаються враховувати у своїй роботі з батьками такі принципи:

- сім'я обов'язково повинна бути включена до навчально-виховного процесу, а сімейні ресурси самопомоги є складовою частиною будь-якої форми роботи з батьками;
- форма і зміст роботи з батьками, часові рамки повинні відповідати часовим та персональним можливостям, а також потребам, ціннісним установкам, цілям сім'ї;
- будь-яка форма роботи з батьками повинна бути позитивною, оптимістичною, переконувати батьків у необхідності активної спільної роботи на користь дитини;
- будь-яка форма роботи з батьками повинна бути спрямована на зміцнення сім'ї, її стабільності, посилювати її виховну функцію [32].

Для успішної реалізації будь-якої програми допомоги родині важливо дотримуватися положень, що стосуються етичної регламентації взаємодії педагога (психолога) з дитиною та її батьками. Базову основу цих принципів складають загальнолюдські цінності та віра в унікальність людини. Це перш за все віра в цінність кожної людської особистості; віра в право кожної людини на самостійний вибір у житті, обмежений аналогічними правами інших людей; віра в здатність особистості змінюватися та розвиватися.

Але, перш за все, успішна соціалізація дитини з інтелектуальними порушеннями можлива у разі повного включення батьків у педагогічну роботу з нею.

Проблема включення батьків розумово відсталої дитини в корекційно-виховний процес цікавить дослідника В.В.Сабурова, який стверджує, що критеріями готовності батьків до корекційно-

орієнтованого виховання є: педагогічна грамотність, активна участь у виховному процесі, ціннісне ставлення до дитини. Науковець вважає, що допомогти батькам підготуватися до повноцінної взаємодії зі школою у вихованні дитини можна через індивідуальні практичні заняття з батьками, спільну діяльність батьків і дітей в класних та загальношкільних заходах, включення дітей в трудову діяльність дорослих, анонімне та конфіденційне психолого-педагогічне консультування педагогів і батьків, розробку і реалізацію індивідуальних планів спільного виховання [66].

Педагог навряд чи зможе перевиховати батьків, але вплинути на характер їхніх взаємин з дітьми, відкоригувати їх дії стосовно дитини та інших людей можливо шляхом виявлення труднощів, проблем взаємодії в сім'ї і добору педагогічних засобів його регулювання, створення сприятливої атмосфери для встановлення контактів батьків і дітей при організації спільної діяльності [25].

Так В. Ткачова виділяє такі напрями роботи педагога-дефектолога з сім'єю:

- гармонізація сімейних стосунків;
- корекція психологічного стану матері;
- корекція батьківсько-дитячих стосунків;
- допомога в адекватній оцінці можливостей дитини (як фізичних так і психічних);
- навчання матері спеціальним корекційним та методичним прийомам, що необхідні для занять з дитиною вдома;
- навчання матері спеціальним виховним прийомам, які необхідні для корекції особистості дитини [76].

На основі цих напрямів О. Мастюкова та А. Московкіна визначили такі завдання педагогів:

- корекція неконструктивних форм поведінки матері, таких як агресивність, необ'єктивна оцінка поведінки дитини, негативні бажання, прагнення звільнитися від труднощів, примітивізація поведінки, що зумовлена низькою самооцінкою;

- формування у матері розуміння проблем її дитини через зміну позицій відкидання проблеми, протиставлення себе соціуму та прийняття позиції взаємодії і співпраці;
- поступова зміна гіперболізації проблем дитини на розуміння можливостей її розвитку;
- підвищення самооцінки матері, через можливість побачити результати своєї праці в успіхах дитини;
- корекція внутрішніх переживань матері (від зневіри та розпачу, до радості маленьким успіхам дитини);
- сприяння особистісному росту матері в процесі взаємодії з дитиною, її виховання та навчання;
- трансформація навчально-виховного процесу матері з дитиною у психотерапевтичний процес по відношенню до себе самої (творча діяльність, спрямована на дитину, допомагає матері позбуватися психологічного стресу) [46].

Ці завдання реалізуються через демонстрування батькам прийомів роботи з дитиною; конспектування ними уроків та занять, які проводять педагоги; виконання з дитиною домашніх завдань; читання спеціальної літератури, рекомендованої фахівцями; реалізація творчих задумів матері у роботі з дитиною.

О. Дементьева виділяє такі форми роботи педагога-дефектолога, спрямовані на корекцію сімейного виховання дітей з вадами інтелекту:

- індивідуальне консультування батьків;
- участь батьків у тематичних зборах;
- відвідування індивідуальних занять педагога-дефектолога;
- спільне дозвілля дітей батьків і педагогів;
- стенди для батьків;
- ведення щоденника «Події нашого життя», що веде дитина спільно з батьками;
- групові заняття з батьками з метою вирішення конкретних проблем у вихованні чи навчанні дитини, вибору конкретних форм спілкування та взаємодії з дитиною, встановлення конструктивних стосунків з педагогічним колективом освітньої установи [15].

Вітчизняні дослідники наголошують, що значна роль у вихованні дітей належить вихователю спеціальної школи чи

навчально-реабілітаційного центру, який має невичерпні можливості спостерігати за вихованцями (за взаємовідносинами з дорослими, однолітками) і батьками (стан виконання родинних обов'язків, турбота про дитину, ставлення до шкільних вимог, взаємовідносини з педагогічним колективом школи), кваліфіковано розв'язувати педагогічні проблеми як в умовах школи, так і в родині, з'ясувати причини сімейного неблагополуччя, визначати шляхи їх подолання.

Дослідження М. Кота переконує, що з метою забезпечення ефективної діяльності вихователя в роботі з батьками необхідно виходити з таких теоретичних положень:

- встановлення контактів з батьками, демократизації і гуманізації взаємостосунків, складання планів спільних виховних заходів з метою корекції психофізичних вад дитини;
- комплексне планування та організація педагогічної діяльності вихователя з родиною вихованця;
- враховування специфіки сімейного неблагополуччя та індивідуальних психофізичних особливостей кожної дитини;
- координоване співробітництво педагогічного персоналу школи, соціальних служб у роботі з різними типами родин в системі корекційних заходів, особистісно-зорієнтованих на сім'ю дитини [31, с.39].

Дослідник переконує, що основними напрямками корекційної-виховної діяльності вихователя в роботі з батьками можуть бути:

- залучення батьків розумово відсталих дітей до різних видів спільної корекційної діяльності (участь у родинних святах, конкурсах, змаганнях, екскурсіях та ін.);
- комплексний підхід у роботі з різними типами неблагополучних сімей, наявність єдиної системи науково обґрунтованих педагогічних впливів на корекцію вад розумово відсталої дитини;
- застосування індивідуального, диференційованого підходу в індивідуально-групових формах роботи вихователя з батьками та іншими залученими до виховання дитини

особами, з обов'язковим врахуванням корекційної спрямованості цього процесу [31 с.40].

В організації корекційної-виховної роботи з родинами вихованців та причетними до цього процесу особами необхідно використовувати такі форми і методи:

- масові (батьківські збори, конференції, дні відкритих дверей, оздоровчі заходи, екскурсії, педагогічні лекторії та інші);
- індивідуально-групові (бесіди, гурткова робота, рольові ігри, консультації медиків, соціальних психологів, педагогів, юристів);
- індивідуальні (індивідуальні бесіди, педагогічні консультації, обговорення педагогічних ситуацій, тренінги).

У педагогічній взаємодії з батьками вихованця вихователю необхідно бути уважним у ставленні до батьків і дітей, враховувати особливості їхнього характеру, психологічного стану, інших особливостей особистості.

В індивідуально-педагогічній взаємодії вихователя з родинами слід спиратися на позитивний досвід, народні традиції сімейного виховання, розвиток і закріплення позитивних педагогічних надбань сім'ї, зміцнення віри батьків у можливості дитини, довіру батькам у різних питаннях корекційного виховання та роз'яснення їм компенсаторних можливостей дитячого організму, підвищення педагогічної культури батьків [31].

У педагогічній роботі з батьками вихователів слід дотримуватися різноманітних форм індивідуальної роботи: відвідування учнів вдома; проведення окремих бесід з батьком, матір'ю, бабусею; організація індивідуальних консультацій з конкретних корекційних проблем; індивідуальні заняття з батьками, з метою вдосконалення корекційно-виховного процесу в сім'ї, громадські доручення.

Робота з батьками педагогів спеціального навчального закладу чи навчально-реабілітаційного центру починається з перших хвилин перебування дитини у ньому, та проходить ряд етапів.

На першому етапі вчителі та вихователі повинні знайти підхід до родини, працювати над встановленням довірливих стосунків. Педагоги шукають способи спілкування з батьками, активні форми взаємодії з батьками, проявляють максимальну педагогічну майстерність, створюють комфортні умови для реалізації корекційно-виховного впливу в умовах школи і сім'ї. Саме на першому етапі роботи педагоги, за допомогою спостереження та спеціальних діагностик, розпізнають рівень розвитку дитини, потреби, інтереси та індивідуальні особливості членів сім'ї, вивчають мікроклімат в сім'ї, тип батьківського виховання.

На другому етапі педагогічної взаємодії у суб'єктів виховного процесу виробляються спільні підходи до розуміння засобів цілісного розвитку дитини. Фахівець роз'яснює батькам своєрідність їх дитини, її перспективи та можливості розвитку на конкретних прикладах. На цьому етапі створюється система ціннісних відносин між педагогом та батьками. Вихователь демонструє батькам переваги особистісно-орієнтованої моделі виховання, що базується на не насиллі та створенні ситуації успіху.

Третій етап реалізується в ході індивідуального підходу до конкретної дитини, в єдності тактик впливу сім'ї і школи. Визначені на попередніх етапах умови успішного розвитку дитини в пізнавальному, емоційному, фізичному плані створюються в родині і навчально-виховному процесі [31].

Таким чином можемо констатувати, що єдність роботи мультидисциплінарної команди, педагогічної просвіти батьків та психолого-педагогічного супроводу родини забезпечує цілісну систему роботи з сім'єю дитини з інтелектуальними порушеннями. Її корекційна спрямованість проявляється у зміні неконструктивних форм, методів і підходів батьківського виховання, зміні ціннісних ставлень батьків щодо власної дитини, її перспектив та своєї ролі у взаємодії з навчальним закладом, а це в свою чергу оптимізує процес соціалізації дитини з інтелектуальними порушеннями.

Список використаних джерел

1. Аблітарова А. Р. Особливості статевої соціалізації дошкільників різних етнічних груп: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / А. Р. Аблітарова. – К., 2010. – 23 с.
2. Багдасарьян И. С. Межличностные отношения в семье, имеющей умственно отсталого ребенка. Автореф. диссертации на соискание уч. степ. кандидата психологических наук. - Нижний Новгород, , 2000. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://pedlib.ru/Books/5/0089/5_0089-1.shtml
3. Бартенева И. О. Полоролевая социализация студенток в образовательном процессе среднего профессионального учебного заведения (на материале фармацевтического колледжа) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. педагог. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / И. О. Бартенева. – Курск, 2003. – 28 с.
4. Белолипецких Н. В. Стимулирование полоролевой социализации студенческой молодёжи (на примере строительного колледжа) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. педагог. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания» /Н. В. Белолипецких. – М., 2015. – 24 с.
5. Бем С. Л. Лінзи гендеру: Трансформація поглядів на проблему нерівності статей. М. : РОССПЕН, 2004.
6. Бородулина С.Ю. Коррекционная педагогика: психолого-педагогическая коррекция отклонений в развитии и поведении школьников. – Ростов н/Д, 2004. – 352 с.
7. Буянов М. И. Ребенку нужна родительская любовь / М. И. Буянов. – М.: Знание, 1984. – 80 с.
8. Ви не самотні (на допомогу батькам дітей з особливими потребами) / Авт. кол., за ред. Т. Д. Ілляшенко. - К.: Ніка - Центр, 2002. - 40с.
9. Виховання в сім'ї дітей з особливими потребами. – К.: УДЦССМ, 1989.
10. Вікова психологія / За ред.Г.С.Костюка. – К., 1976. – Розділ VII.
11. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія / Тамара Василівна Говорун, Оксана Михайлівна Кікінежді. – К. : Либідь, 2004. – 308 с.
12. Гордієнко Н. В. Сучасна українська дистантна сім'я як об'єкт соціально-педагогічної роботи. / Н. В. Гордієнко // Науковий вісник Чернівецького Університету. - ВИП. 263. Педагогіка та психологія. - 2005. - С.57-61

13. Горноста́й П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / В. П. Агеєва, В. В. Близнюк, І. О. Головашенко та ін. // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004.
14. Гусева Ю.Е. Гендерная социализация // Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клещиной. – СПб.: Питер, 2003.
15. Дементьева, Е. Г. Формирование модели взаимодействия родителей и педагогов в дошкольном образовательном учреждении компенсирующего вида / Е. Г. Дементьева // Практическая психология и логопедия. - 2005. - №4. - С. 43 - 47.
16. Дитина в кризовому соціумі: як її розуміти і виховувати / упоряд. Л. Шелестова – К. : Ред. «Загальнопед. газети», 2004. – 128 с. – (Б-ка «Шкільного світу»).
17. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богущ, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, І. П. Печенко / за заг. ред. Н. В. Гавриш. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.
18. Дудченко Л.О. Методичні рекомендації щодо організації форм навчання дітей з особливими потребами. Посібник для керівників ЗНЗ, практичних психологів, соціальних педагогів, педагогів, батьків. – Первомайськ, 2014. – 23 с.
19. Єфімова С.М. Налаштування партнерських стосунків з родинами Інклюзивна школа: особливості організації та управління: [навчально – методичний посібник] / кол. авторів: Колупаєва А.А., Найда Ю.М., Софій Н.З. та ін.; за заг. ред. Даниленко Л.І. - К.: «Міленіум»; 2007.- 128 с.
20. Жмир В., Циганок С. Дослідження кризових ситуацій та шляхів їх подолання в сім'ях інвалідів із психічними захворюваннями // Соціальна політика і соціальна робота. - 1999. - №3-4 (11-12). - С.100 – 125
21. Зайцева З.Г. Неблагополучна сім'я та її вплив на формування особистості дитини / З. Г. Зайцева // Соціальна підтримка молоді сім'ї. - К.: Акдемпрес, 1994.-с.68-72.
22. Захаров А.И. Как преодолеть страхи у детей. – М.: Просвещение, 1986. — 109 с.
23. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. – М.: Медицина, 1982. – 216 с.
24. Іванова І.Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. - Київ, 2000. - 83с.
25. Інклюзивне навчання: досвід упровадження / упоряд. А.Колупаєва. – К.: «Вид. група «Шкільний світ», 2015. – 200 с.

26. Клецина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие / Ирина Сергеевна Клецина. – СПб. 1998. – 77 с.
27. Кобильченко В. В. Теоретико-методичні засади психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / Кобильченко В. В. — К., 2010. — 40 с.
28. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. / А.А. Колупаєва, Л.О. Савчук, К.: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. – 274 с.
29. Кон І. С. Смак забороненого плоду. Сексологія для всіх. М., 1997
30. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посіб. [для вищ. навч. закладів] / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 225 с.
31. Кот М.З. Теорія і методика виховної роботи: навчальний посібник.– вид-ня третє: перероблене і доповнене / М.З.Кот; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П.Драгоманова.– К.: Вид-во НПУ імені М.П.Дагоманова, 2016. – 312с.
32. Кравченко Г.Ю. Інклюзивна освіта / Г.Ю.Кравченко, Г.О.Сіліна. – Х.: Вид-во «Ранок», 2014. – 144с.
33. Кравченко Р.І. Соціальна робота з розумово відсталими дітьми: навч. посіб. / Р.І.Кравченко. – К.: ЗАТ «Віпол», 2001.–140с.
34. Кравченко Т. В. Соціалізація особистості й соціальне середовище / Т. В. Кравченко // Теоретико-методичні проблеми дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Вип. 9. – К., 2006. – Кн. 2.
35. Куб'як Н.І Запобігання педагогічної занедбаності дітей з дистантних сімей: : дис. ... канд. пед. наук: (13.00.07) / Куб'як Наталія Іванівна - К., 2010. - 283 с.
36. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание. – М., 1999. – 232 с.
37. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник. – К., 2005. – 128 с.
38. Литвиненко С. Дитина і середовище : проблеми взаємодії / С. Литвиненко, В. Ямницький // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди : науково-теоретичний часопис. – 2003. – Випуск 3. – 220.
39. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології : навч.- метод. посібник / М. П. Лукашевич – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.

40. Макаренко А. С. Книга для родителей: К 100-летию со дня рождения А.С.Макаренко / А. С. Макаренко. - М: Педагогика, 1988. - 304 с.
41. Максимович О.М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: дис. ... канд. пед. наук: (13.00.07) / Максимович Ольга Михайлівна - К., 1998. - 127 с.
42. Максимова Н.Ю., Толстоухова С.В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. - К., 2000. - 200 с.
43. Мамайчук И. М. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии / И. М. Мамайчук. — СПб.: Речь, 2003. — 400 с.
44. Манчуленко Л.В. Формування творчого стилю діяльності майбутніх педагогів: Навчально-методичний посібник. - Чернівці: Рута. - 2007. - 76 с.
45. Мастюкова Е.М. Лечебная педагогика (ранний и дошкольный возраст): Советы педагогам и родителям по подготовке к обучению детей с особенными проблемами в развитии. - М.: Гуманит. изд. Центр «ВЛАДОС», 1997. - 304 с.
46. Мастюкова Е.М., Московкина А.С. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под.ред. В.И.Селиверстова. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003- 403 с.
47. Менеджмент корекційно-педагогічних послуг / За ред. Т. В. Семигіної, Н.В.Майорової. - К.: Вид-во ПП «Март», 2007.-181 с.
48. Мишина, Г.А. Пути формирования сотрудничества родителей с детьми раннего возраста с отклонениями в развитии [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.03 / Галина Александровна Мишина. - М.: ИКП РАО, 1998. - 18 с. [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://childrens-needs.com/katalog/katalog/izuchenie-i-korrekcija-vyjavlennyh-narushenij/puti-formirovaniya-sotrudnichestva-roditelej-s>
49. Міньковський Г. М. Неблагополучная семья и противоправное поведение подростков / Г. М. Міньковський // Социологические исследования, 1982, №2.
50. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія / В. В. Москаленко. - К.: Фенікс, 2013. - 540 с.
51. Мустаева Ф. А. Социальная педагогика: Учебник для вузов / Ф. А. Мустаева. - М.: Академический проспект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. - 528с.

52. Олійник Л. М. Статеве виховання : навчальний посібник з питань здійснення статевого виховання дітей від народження до юнацького віку / Л. М. Олійник. – Миколаїв : ПП «Прінт-Експрес», 2010. – 112 с.
53. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-методичний посібник / В. М. Оржеховська - Київ, 1996 -352с.
54. Основы специальной психологии: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева и др.; Под ред. Л. В. Кузнецовой - М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 480 с.
55. Пенішкевич Д. І. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи із дистантними сім'ями / Д. І. Пенішкевич // Науковий вісник Чернівецького Університету. Вип.225. Педагогіка та психологія.-2005.-С.89-93
56. Пенішкевич Д. І. Підготовка соціальних педагогів до попередження відхилень у поведінці у дітей із дистантних сімей / Д. І. Пенішкевич // Науковий вісник Чернівецького Університету. – 2008. Вип. 392: Педагогіка та психологія. – С.119 -127
57. Пислар О.В. Результати експериментального дослідження впливу тимчасової тривалої відсутності батьків на особистість підлітків / О. В. Пислар // Психологічна служба Чернівецької області □ 2005: стратегія діяльності: матеріали науково-практичної конференції: [„Проблема оптимізації психологічної корекції соціального розвитку особистості учня”] (м. Хотин, 3 березня 2005р.) – Хотин, □ 2005. □ С.47-55.
58. Практическая психология образования /Под. ред. И.В. Дубровиной: Учебник для студентов высших и средних специальных учебных заведений. - М.: Т.Ц. «Сфера», 1997. - 528с.
59. Про Концепцію державного стандарту спеціальної освіти для дітей з особливими потребами // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1999. - №19. – С.12-27.
60. Психолог на педраді / [Упоряд. О. Главник]. □ К.: редакції загальнопедагогічних газет, 2003. - 128с.
61. Пугівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами: Навчально-методичний посібник у 9 книгах / За заг. ред. Колупаєвої А.А. – К., 2010. – 363 с.
62. Радченко М. І. Соціально-психологічна робота з батьками осіб з особливими потребами / М. І. Радченко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр.

- К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту „НАУ-друк”, 2016. – Вип. 1(8). – С. 103 – 109.
63. Раннє втручання. Моделі соціальних послуг та документація /Авт. кол.: Д.Р.Ахмеджанова, В.С.Довбня, Л.П.Думата ін.; Упоряд. Сідельник Л. Л. – К. : ТОВ «ЛДЛ». – 2007. – 200с.
64. Романова В. Г. Особливості статевої соціалізації підлітків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Романова В. Г. – К., 2002. – 208 с.
65. Романовська Д.Д. Аналіз банку даних дітей трудових мігрантів Чернівецької області та основних проблем, які виникають у роботі з ними / Д.Д. Романовська, С.І. Собкова //Організація соціально-педагогічної допомоги в закладах освіти: матеріали обласного семінару керівників психологічних служб та соціальних педагогів інтернатних закладів [„Соціальний супровід дітей з особливими потребами”] (Хотин, 19 березня 2008 р.).- Чернівці-Хотин, 2008. - С.60-69.
66. Сабуров В.В. Технологическая модель подготовки *родителей* для повышения коррекционной направленности воспитания в семье детей с нарушениями интеллекта и пути ее реализации (автореф. дис. канд. пед. наук) / В.В.Сабуров. — Екатеринбург, 1999. — 23 с. [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://irbis.gnpbu.ru/Aref_1999/Saburov_V_V_1999.pdf
67. Сидоренко Е.В. Комплекс «неполноценности» и анализ ранних воспоминаний в концепции Альфреда Адлера. – СПб., 1993. – 152с.
68. Смирнова А. Н. Воспитание умственно отсталого ребенка в семье: пособие для родителей / Смирнова А.Н. - М. : Просвещение, 1967. - 62 с.
69. Солодянкина О. В. Воспитание ребенка с ограниченными возможностями здоровья в семье: практическое пособие / О. В. Солодянкина. – Москва: АРКТИ, 2007. – 90 с.
70. Соціальні послуги на рівні громади для осіб з інтелектуальною недостатністю / за ред. Синьова В.М. – К.: «Джерела», 2004.–312с.
71. Спіцин Н.П. Откуда берутся трудновоспитуемые дети / Н. П. Спіцин // Начальная школа. □ 1998. □ №2. □ С.11-13.
72. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. - Калининград: Кн. изд-во, 1990. [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.lib.ru/KIDS/SPOK/rebenok.txt>
73. Столярчук Л. И. Полоролевая социализация школьников: теория и практика воспитания / Л. И. Столярчук. - Волгоград : Перемена, 1999. – 275 с.
74. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка.-К.: Рад.школа, 1978.

75. Таранова Т. М. Педагогические условия полоролевой социализации подростков: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Таранова Т. М. – Челябинск, 2003. – 216 с.
76. Ткачёва В.В. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии: Учеб. пособие / В.В.Ткачева. – М.: АСТ; Астрель, 2007. – 318с.
77. Товстик Н. Ю. Педагогические условия оптимизации процесса полоролевой социализации подростков: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Товстик Н. Ю. - Ульяновск, 2004. – 246 с.
78. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник / І. М. Трубавіна– К.: ДЦССМ, 2003.- 132 с.
79. Трубавіна І.М. Консультування сім'ї. Науково-методичні матеріали / І. М. Трубавіна -К.: ДЦССМ, 2006.-168 с.
80. Трубчик В. Воспитание детей// Крыница жищя. - № 2. – 1996. – С. 30 – 33.
81. Фирсов М. В., Шапиро Б. Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики / М. В. Фирсов, Б. Ю. Шапиро. – М.: Академия, 2002. – 328с.
82. Фіцула М.М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навчально-методичний посібник / М.М. Фіцула, І.І. Парфенович. - Тернопіль: "Навчальна книга - Богдан", 2008. - 432 с.
83. Фурманов І.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: речь, 2007. – 480 с.
84. Харченко С. Я. Підготовка дітей-сиріт до сімейного життя в умовах інтернатного закладу / С. Я. Харченко, Г. Д. Хархан. – Луганськ, 2012. – 248 с.
85. Чарова О. Б. Особенности материнского отношения к ребенку с интеллектуальным недоразвитием / О. Б. Чарова, Е. А. Савина // Дефектология. – 1999. – № 5. – С. 34–39. [Електронний ресурс].– Режим доступу: <https://knigi.link/knigi-sotsialnaya-psihologiya/charova-savina-osobennosti-materinskogo-42571.html>
86. Шевченко С. Г. Коррекционно-развивающее обучение: организационно-педагогические аспекты / С. Г. Шевченко. М.: ВЛАДОС, 2001. — 136 с.
87. Шипицына Л.М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушениями интеллекта. – СПб.: Изд-во «Дидактика Плюс», 2002. – 496 с.

88. Шпек О. Люди с умственной отсталостью: Обучение и воспитание: Пер. с нем. А.П. Голубева; Науч. Ред.. текста Н.М.Назарова. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 432с.
89. Юрків, Я. І. Мультидисциплінарна команда як форма соціально-педагогічної роботи з розумово відсталими дітьми та їхніми сім'ями [Текст] / Я. І. Юрків // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / [ред. кол.: Козубовська І.В. (гол. ред.) та ін.]. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. – Вип. 21. – С. 218–222.
90. Як досягати змін: Посібник для батьків і педагогів з обстоювання та захисту прав дітей з особливими освітніми потребами та громадської діяльності. – К: ФО-П Придатченко П.М., 2006. – 140 с.
91. Яценко Л. В. Гендерні особливості підготовки старшокласників до сімейного життя : навчально-методичний посібник / Л. В. Яценко, В. Г. Постовий – Корсунь-Шевченковський : ФОП Майдаченко І. С., 2007 – 257 с.
92. Bracken H. v.: Vorurteile gegen behinderte Kinder, ihre Familien und Schulen. Berlin, 1976
93. Eggert D. Ein Beitrag zur Sozial –und Familienstatistik von geistig behinderten Kindern. In: K.W. Zimmermann (Hrsg.): Neue Ergebnisse der Heil – und Sonderschulpädagogik. Bonn, 1969
94. Fischer D. Innerfamiliäre Belastungen durch das außerschulische Verhalten geistig behinderter Kinder. München, 1969 (unveröffentlicht. Examensarbeit d. Staatsinstituts f. d. Ausbildung d. Lehrer an Sonderschulen)
95. Görres S. Leben mit einem behinderten Kind. Zürich/Köln, 1974.
96. Hackenberg W. Die psychosoziale Situation von Geschwistern behinderter Kinder. Heidelberg, 1983
97. Hutt M.L., Gibby R.G.: The Mentally Retarded Child. Development, Education and Treatment. – Boston/London/Sydney, 1976.
98. Ross A.O. Das Sonderkind. Stuttgart, 1967.
99. Schubert M. Th.: System Familie und Geistige Behinderung. Wien/New York, 1987.
100. Vliëgenthart W.E., Dunk G.C. van den: Die Problematik von Eltern geistig behinderter Kinder. In: Heilpädagogische Forschung, Bd. 1. Marburg, 1968, 358-380

РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ І СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

2.1. Соціальне виховання особистості у дошкільних установах

Соціальне виховання дошкільнят здійснюється через родину, культурне середовище (матеріальне, духовне) населеного пункту, організацію дозвілля за місцем проживання та організацію ігрової діяльності, спілкування дітей у різноманітних (державних, приватних, громадських) дошкільних закладах.

Дошкільний навчальний заклад – середовище, де дитина, паралельно з сімейним вихованням та соціальним розвитком, продовжує отримувати елементарні знання, уміння, формувати навички і соціальні компетенції, які допоможуть їй орієнтуватися у відкритому соціумі, набувати життєво важливого соціального досвіду, адекватно реагувати на явища, події, людей, предметний світ, соціальне життя в цілому. Під впливом дошкільного навчального закладу в маленької людини поступово розвивається свідоме ставлення до себе як до самостійної особистості, рівної з іншими людьми, відбувається становлення позитивного образу «Я», формування почуття гідності та власної значущості серед інших людей. У дошкільника формується адекватна самооцінка, прагнення і намагання збереження свого «особистого простору»; розвивається здатність усвідомлення власної поведінки з урахуванням можливих реакцій інших людей; виховується уміння пристосовуватися до життя в нових соціальних умовах і також протистояти негативним впливам незнайомих, коректно припиняти неприємне спілкування (Т.В. Кравченко [24, с.24]).

Сутністю соціального виховання дітей дошкільного віку є розширення соціального досвіду дитини, оволодіння нею не тільки сімейними стосунками і нормами поведінки, але і засвоєння елементів соціальної компетентності, провідних законів

соціального життя, формування ставлень до природного та людського оточення, до себе.

Дошкільний вік – важливий період розвитку дитини, у якому починається освоєння нею навколишнього світу, ознайомлення з соціальними відносинами, з соціальними ролями та правилами соціального життя.

Протягом цього періоду онтогенезу відбувається інтенсивний розвиток і дозрівання всіх систем і функцій дитячого організму: збільшуються ріст дитини (на 20-25 см), маса її тіла і об'єм мозку, вдосконалюється нервова система і розвивається вища нервова діяльність. Все це створює передумови для подальшого розвитку та становлення пізнавальних психічних процесів і особистості дитини, оволодіння новими видами діяльності [1, с. 27].

Дитина вперше виходить за межі свого "сімейного світу" і встановлює стосунки з світом дорослих. Якраз психосоціальне відокремлення дитини від дорослого є передумовою створення нової соціальної ситуації, в якій малюк прагне до самостійності. Ця тенденція є природною і постійною. Однак дитина продовжує жити разом із дорослими, "включається" у їх світ. Її основною потребою стає участь у житті й діяльності дорослих, оскільки в цьому віці дитина не може реалізувати себе самостійно, без сторонньої допомоги через брак сил, умінь, знань. Тому вона стає дорослою у думках, уяві, орієнтується на старших, як на зразок, перебираючи на себе властиву дорослим певну соціальну роль, наслідує дорослих, діє, як дорослий, але у формі сюжетно-рольової гри. У період дошкільного дитинства гра стає провідним видом діяльності, але не тому, що дитина, як правило, більшу частину часу проводить в іграх, – гра викликає якісні зміни в психіці дитини.

Елементи рольової гри виникають і починають розвиватися ще у ранньому дитинстві. У рольовій грі діти задовольняють своє прагнення до спільного життя з дорослими і в особливій, ігровій формі відтворюють взаємостосунки і трудову діяльність дорослих людей.

Сюжетно-рольова гра – провідний вид діяльності дитини дошкільного віку, яка дає можливість орієнтації у зовнішньому

світі, яку жодна інша діяльність у цьому віці дати не може. Всі види діяльності дитини дошкільного віку, за виключенням самообслуговування, носять моделюючий характер. Сутність будь-якого моделювання, на думку Д.Б. Ельконіна, полягає у відтворенні об'єкта в іншому, ненатуральному матеріалі, в результаті чого в об'єкті виокремлюються такі сторони, які стають предметом спеціального розгляду, спеціального орієнтування [38, с. 109].

Предметом сюжетно-рольової гри є доросла людина як носій суспільних функцій, що вступає в певні стосунки з іншими людьми і використовує в своїй предметно-практичній діяльності певні правила.

Гра – це діяльність, в якій дитина спочатку емоційно, а потім інтелектуально засвоює всю систему людських стосунків, це особлива форма освоєння соціальної дійсності шляхом її відтворення, моделювання.

Д.Б.Ельконін вважає, що гра – утворення соціально-історичне. Вона виникає тільки на певних етапах розвитку суспільства, коли дитина не може прийняти безпосередню участь у системі суспільної праці, коли виникає "пустий" проміжок часу, коли необхідно зачекати, щоб дитина підросла [39, с.193].

Сюжетно-рольова гра має структуру. Одиницею, центром гри є роль, яку бере на себе дитина. В дитячому садку в грі дітей присутні всі професії, які існують у реальній дійсності. Беручи на себе функцію дорослої людини, дитина відтворює її діяльність дуже узагальнено, в символічному вигляді.

Ігрова діяльність дошкільника позитивно впливає на розвиток його вольових якостей. Відособлюючись від дорослого, дошкільник вступає в активніші взаємини з однолітками, які реалізуються передусім у грі, де необхідно підкорятися певним правилам, обов'язковим для всіх, виконувати заздалегідь визначені дії.

Ігрова діяльність надає сенсу вольовому зусиллю, робить його ефективнішим. На розвиток волі у цьому віці позитивно впливає продуктивна та трудова діяльність дитини. З розвитком довільності психічних процесів стає можливим їх усвідомлення, що служить основою саморегуляції.

Дошкільник робить перші кроки у самопізнанні, розвитку самосвідомості. Об'єктами самопізнання є окремі частини тіла, дії, мовні акти, вчинки, переживання та особистісні якості.

У дитини дошкільного віку з'являються елементарні обов'язки, її зв'язок із дорослим набуває нових форм, що виявляється у заміні спільної діяльності на самостійне виконання вказівок дорослого. У спільній грі, виконуючи різноманітні завдання, діти порівнюють свої досягнення з досягненнями інших, оцінюють не лише наслідки своєї роботи, але й власні можливості, вчать контролювати себе та ставити перед собою конкретні вимоги.

На формування особистості дошкільника у грі впливають розвиток мовлення та пізнавальної сфери, але найважливіше значення у цьому процесі мають розвиток самосвідомості й самооцінки, спонукальної сфери, динамічної і змістової сторін емоцій та почуттів.

При переважанні наочно-дієвих і наочно-образних форм мислення в дошкільному віці закладаються основи логічного мислення, смислової пам'яті, довільної уваги, вдосконалюється координація психічних функцій. Середній дошкільний вік – пік емоційного розвитку дитини, розквіту уяви і творчих форм дитячої діяльності. Водночас, підвищена емоційність дошкільника створює основу для виникнення різних неврозів і труднощів поведінки. У старшому дошкільному віці поглиблюються уявлення про себе, виникають почуття самоповаги, власної гідності, розвиваються вміння самоконтролю та саморегулювання дій і стосунків з оточуючими, формується ієрархія мотивів. Дитина у словесній формі виражає свої переживання, настрої, почуття ("Я мрію...", "Мене хвилює..", "Я думаю...", "Я хочу..."). Відбувається усвідомлення свого "Я" в системі людських стосунків [1, с.35].

Наприкінці дошкільного віку оціночні судження про навколишнє, про себе поступово стають усе повнішими і розгорнутішими. У самооцінці дошкільняти вже знаходять відображення почуття гордості та сорому, виникає активне ставлення до власних емоцій.

У дошкільному віці активно розвивається мотиваційно-спонукальна сфера дитини, свідченням чого є формування мотивів – спонукань до діяльності, пов'язаних із задоволенням потреб людини. До новоутворень у цій сфері належать мотиви, пов'язані з інтересом дітей до світу дорослих, з прагненням бути подібними на них. Вони, як правило, переплітаються з ігровими. Важливим мотивом для дошкільнят є встановлення і збереження позитивних взаємин із дорослими.

Особливу роль у розвитку особистості дитини в дошкільний період відіграють люди, що її оточують, передусім батьки. Дошкільник стає самостійнішим, більш незалежним від дорослих, ніж раніше, розширюються та ускладнюються його взаємини з оточенням, а це відкриває йому значні можливості для глибшого самоусвідомлення, оцінювання себе та інших. Таким чином, розвиваються його самосвідомість і самооцінка.

Із вступом до дошкільного навчального закладу в мікросередовищі дитини з'являється новий соціально значущий дорослий – вихователь, що виступає важливою авторитетною особою для дитини дошкільного віку. Від спілкування з ним, його поведінки залежить ефективність соціалізації дитини дошкільного віку. Дитина сприймає його вплив як усвідомлено, так і неусвідомлено, через психологічні механізми – зараження, наслідування, сугестію [24, с.24].

Крім того, у старшому дошкільному віці велика увага приділяється підготовці дитини до навчання у школі, в результаті чого у дітей починають формуватися такі елементи навчальної діяльності, як уміння діяти за зразком, орієнтуватися на правило і на спосіб дії, удосконалюється дрібна моторика руки, отримує подальший розвиток довільність пізнавальних психічних процесів [1, с.44].

Значущим фактором соціалізації у дошкільному навчальному закладі є дитяче співтовариство. Спільні види діяльності, які виникають під час співпраці дітей дошкільного віку, виробляють у дитини необхідні навички соціальної взаємодії, уміння підкорятися колективній дисципліні та водночас відстоювати власні права, співвідносити власні інтереси із суспільними [11, с.83]. Доречно про таке спілкування дітей

висловився Ю.Волков: «Притягуючи один одного, як краплинки ртуті (й знаходячи в реакції інших підтвердження власному існуванню), діти прагнуть виявити свою особистість як індивідуальність, вимагаючи від інших підтримки соціального стандарту» [7, с.237].

Таким чином, для дитини дошкільного віку у процесі соціалізації відповідними еталонами зміни соціального середовища є сім'я, дошкільний навчальний заклад, найближче оточення. При переході до іншого соціального середовища дитина переживає кризу входження в нову соціальну спільноту, процес адаптації в ній, яка детермінується індивідуалізацією і завершується інтегруванням з соціальним середовищем [31, с.25].

Соціальне середовище, що оточує дошкільника, може як сприяти процесу його соціалізації, так і стримувати її. Показниками, що сприяють успішному перебігу процесу соціалізації дітей у дошкільному віці, є: адекватні міжособистісні стосунки; ефективне розв'язання конфліктних і критичних ситуацій у дитячому колективі; адекватна самооцінка дошкільника; формування його самосвідомості; мовленнєва компетентність.

Забезпечення цих показників є завданням дошкільного навчального закладу. Якщо раніше батьки і педагоги сприймали дошкільний заклад як інституцію, відповідальну тільки за здоров'я та підготовку дитини до школи, то сьогодні поряд з цими аспектами діяльності дедалі більшої значущості набувають й інші функції дитячого садка, зокрема одна з основних – соціалізація дитини, формування її соціальності, соціальної компетентності.

Соціальність дитини дошкільного віку – похідна від «соціальний» – єдність соціальних потреб (у любові рідних, близьких, авторитетних людей; у підтримці, допомозі, захисті, схваленні тощо); умінь (орієнтуватися, пристосовуватися, позитивно впливати на соціальне довкілля); почуттів (довіри, прихильності, вдячності, відповідальності тощо); якостей (справедливості, чуйності, доброзичливості, товариськості, обов'язковості тощо) дошкільника [3, с.401].

У широкому сенсі «соціальність» є інтегрованою характеристикою, яка фіксує відкритість дитини соціальному

довкілля, її спрямованість на гармонійні та конструктивні взаємини з людьми, що її оточують. Бути соціальним у певній життєвій ситуації означає проявляти готовність та здатність контактувати з різними за віком, статтю, спорідненістю, родом діяльності, характерологічними особливостями людьми [11, с.334].

Дошкільника можна вважати соціально компетентним, якщо він:

- володіє елементарними знаннями про соціальні явища, події, людей, взаємини, способи їх миролюбного та конструктивного налагодження;
- цінує, визнає значущість для себе всього, що пов'язане із соціальним життям, цікавиться ним;
- називає словами, вербалізує основні назви, пов'язані з життям людини серед інших;
- передає свої враження про соціальні події та взаємини людей художніми образами (малює, ліпить, складає оповідання, співає пісні тощо)[11, с.201].

Соціальна компетентність старших дошкільників і молодших школярів об'єднує такі компоненти: пізнавальний, ціннісний, емоційний, оцінний та поведінковий (І.М. Дичківська[33], Т.І. Поніманська [33] та ін.).

Соціальна компетентність старших дошкільників повинна включати формування таких соціальних компетенцій: соціально-інформаційної (усвідомлення і розрізнення сімейних, колективних та дружніх стосунків і цінностей, знання про соціальну дійсність як частину довкілля, базові моральні норми, правила поведінки та самозбереження тощо), соціально-нормативної (здатність засвоювати вимоги і правила соціального середовища та діяти за ними), соціально-комунікативної (вміння налагоджувати контакт, доброзичливо спілкуватися, бути доречним, бажаним у взаємодії та ін.), соціально-організаційної (вміння організовувати ділову партнерську взаємодію з ровесниками та дорослими, долати труднощі, приймати і надавати допомогу тощо), пізнавально-інтелектуальної (здатність засвоювати і використовувати знання та ін.), та соціально-побутової (навички догляду за собою, робочим місцем, за своїми речами, елементарні трудові навички).

Від рівня соціальної компетентності старшого дошкільника безпосередньо залежить рівень його соціальної адаптованості / дезадаптованості в оточуючому середовищі. Більше того, усі вказані компетенції мають перспективну спрямованість на засвоєння дитиною соціальної ролі учня, що, в свою чергу, пом'якшить адаптаційні процеси, пов'язані із вступом до школи [33].

Однією із основних складових соціальної компетентності, які необхідно сформувані в дошкільному віці і у формуванні яких неабияку роль відіграє дошкільний навчальний заклад, – це комунікабельність дошкільника (здатність будувати з дітьми різного віку, статі та близькими дорослими гармонійні комунікативні взаємини, які обумовлюють взаємоповагу, доброзичливість, спрямованість на співпрацю, конструктивну взаємодію, взаємодопомогу і задовольняють емоційно та інтелектуально усіх партнерів по спілкуванню).

Спілкування – це процес емоційної, інтелектуальної, перцептивної, мовленнєвої, оцінювальної, духовної взаємодії дітей, що може бути безпосереднім або опосередкованим наслідком інших видів діяльності – гри, праці, навчання [18, с.211].

Вступ дитини до дошкільного навчального закладу також змінює соціальний статус дитини дошкільного віку. Вона стає вже не просто донькою чи сином (онучкою (онуком), сестрою (братиком)), а вихованцем ДНЗ, членом певної соціальної спільноти поза сім'єю.

Соціальний статус дошкільнят – соціальне становище дитини в колективі інших дітей, яке формується на основі взаємин між дітьми. Групова взаємодія – процес конструктивної спільної діяльності за наявності взаємоповаги, взаємодопомоги, емоційної, інтелектуальної, моральної та фізичної підтримки[3, с.376]. І якщо комунікативні взаємини в сім'ї створюються родичами і певним чином розширюються в дошкільній установі, то взаємодія з ровесниками – специфічний для дошкільної установи фактор, де дитина вчиться бути членом соціальних стосунків, зумовлених не родинними зв'язками, а іншими соціально необхідними причинами.

Діти дошкільного віку, перебуваючи у дошкільному навчальному закладі, на відміну від ровесників, що виховуються в сімейному середовищі, набувають специфічних новоутворень у своєму соціальному розвитку:

- формується готовність дитини до входження в нове соціальне середовище – клас;
- розвивається так званий «внутрішній план дій» – самопізнання у вигляді роздумів над власними вчинками, поведінкою, характером взаємин з іншими дітьми, дорослими;
- удосконалюється відчуття справедливості або несправедливості дій, учинків, висловлювань ровесників і дорослої людини;
- виробляється совісність, що проявляється у власному виборі вчинків, у висловлюваннях [11, с.276].

Процес соціалізації дитини-дошкільника у дошкільному навчальному закладі протікає найбільш успішно за таких умов: сприятлива соціальна ситуація розвитку; участь дорослих у соціальному вихованні дитини (через досягнення взаємодії процесу соціально-педагогічної діяльності ДНЗ та процесу соціалізації дитини в сім'ї); організація повноцінної діяльності та спілкування як провідних форм розвитку і взаємодії з навколишнім світом [11, с.210].

Для активного засвоєння дошкільнятами цінностей, соціальних норм і правил в єдності мотиваційного, когнітивного і діяльнісно-практичного компонента в їх життєдіяльності необхідно спрямовувати навчально-виховну роботу ДНЗ таким чином, щоб дитина відчувала себе впевненою, захищеною, щасливою, переконаною у тому, що її люблять, задовольняють її розумні потреби.

Важливою умовою для повноцінної соціалізації дитини-дошкільняти є залучення батьків до навчально-виховного процесу ДНЗ. Сьогодні освітній процес у дошкільній установі включає безліч функцій, з яких пріоритетною є соціально-виховна функція.

Соціально-виховна функція дошкільного навчального закладу передбачає залучення до процесу виховання дошкільнят усього соціального оточення дітей, психологічну підтримку як

дітей, так і батьків, мінімізацію негативних впливів соціального середовища на дошкільника [32, с.95].

Забезпечуючи розширення соціального досвіду дитини дошкільного віку, оволодіння нею не тільки сімейними стосунками і нормами поведінки, але і засвоєння елементів соціальної компетентності, провідних законів соціального життя, формування ставлень до природного та людського оточення і до себе, дошкільний навчальний заклад відіграє важливу роль у соціалізації дошкільника, разом із сім'єю дитини надає можливості для максимально комфортного її входження у шкільне середовище.

2.2. Соціалізація молодшого школяра в умовах закладу загальної середньої освіти

Початок систематичного навчання у школі пов'язаний із зміною соціальної ситуації розвитку дитини і необхідністю її пристосування до нових соціальних вимог та норм. Школа виступає другим (після сім'ї) за значущістю інститутом соціалізації дитини (виховання у дошкільному навчальному закладі не є обов'язковим і може бути замінене на іншу форму здобуття дошкільної освіти згідно із законодавством України [19, с.545]). Шкільні вимоги визнаються обов'язковими і важливими не тільки вчителями та дітьми, але і їх батьками. Тому період навчання у початковій школі є найбільш сприятливим для засвоєння дитиною соціально схвалюваних норм поведінки, суспільних цінностей. Відповідно, процес ефективної соціалізації молодшого школяра відповідає його успішній адаптації у закладі загальної середньої освіти.

Адаптація дитини до шкільного життя визначається вченими по-різному: як процес входження дітей у нову для них соціальну ситуацію розвитку (М.В. Максимова [26, с.51]); як пристосування дитини до нової системи соціальних умов, нових відносин, вимог, видів діяльності, до нового режиму

життєдіяльності (М.Р. Бітянова [4, с.76]); як своєрідну «ініціацію» у новий вік, нову систему відносин з дорослими, ровесниками і самим собою (Г.А. Цукерман [36, с.82]) тощо.

Виходячи з вказаних визначень, важливим аспектом соціалізації у молодшому шкільному віці є прийняття і усвідомлення дитиною нової соціальної ролі – ролі учня. Аналізуючи можливості полегшення процесу освоєння молодшим школярем соціальної ролі учня, Т.Т. Чала визначає основні чинники, що безпосередньо чи опосередковано визначають якість соціалізації першокласника, адаптації його до шкільного життя. Серед них адекватне усвідомлення учнем свого статусу у групі ровесників, виховання у сім'ї, рівень освіти батьків, функціональна готовність до навчання у школі (шкільна зрілість), задоволення від спілкування з дорослими, позитивний стиль ставлення до дітей з боку вчителя першого класу [15, с.19].

Пристосування дитини до навчання у школі – досить тривалий процес, пов'язаний із напруженням усіх систем організму. За результатами дослідження Т.Т. Чалої, показники тривожності, пов'язаної із набуттям дитиною нового соціального статусу школяра, збільшенням інтелектуального навантаження, підвищенням урегульованості щоденного життя знижуються поступово; показники її працездатності підвищуються десь через шість тижнів від початку навчання [15, с.18]. Саме у цей період для першокласника є необхідною допомога дорослих (як членів сім'ї, так і педагогічних працівників), їх підтримка та розуміння. Отримуючи її, дитина «переступить поріг у шкільне життя» відчуваючи себе якомога комфортніше, і не витратить зусиль для долавання труднощів у взаємодії зі значимими дорослими, а зосередиться на формуванні нових навчальних навичок, та на налагодженні соціальних зв'язків з однокласниками.

Однак, незважаючи на значні зусилля вчителів-класоводів, вихователів, психологів, соціальних педагогів, значна частина дітей молодшого шкільного віку навіть до закінчення першого року навчання у закладі загальної середньої освіти залишається дезадаптованою.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях наводяться різні дані стосовно кількості дезадаптованих

першокласників наприкінці першого року навчання. Так, К.Ю. Борисова у дисертаційному дослідженні «Системний підхід до профілактики шкільної дезадаптації» вказує, що період адаптації дитини молодшого шкільного віку триває від 2-3 місяців до півроку і супроводжується ростом внутрішньої напруженості, підвищенням рівня тривожності, зниженням самооцінки дитини [5, с.31]. Дослідниця виділяє кілька груп першокласників за критерієм тривалості та якості протікання адаптаційних процесів під час навчання у школі. Перша група дітей (50-55% від загальної кількості) адаптується до навчання у школі протягом перших двох місяців. Для другої групи дітей (30%) характерним є тривалий період адаптації. Етап невідповідності їх поведінки вимогам школи затягується, вони не можуть сприймати навчальні ситуації як норму життєдіяльності, відчуваючи труднощі у засвоєнні навчальної програми. Тільки до кінця першого півріччя їх поведінка стає адекватною до вимог соціального середовища. Третя група (15-20%) – це діти, у яких соціальна та психологічна адаптація до навчання у школі пов'язана із значними труднощами і які згодом формують групу ризику виникнення спочатку шкільної, а згодом (при відсутності кваліфікованої допомоги) і соціальної дезадаптації [5, с.33].

У дослідженні Ф.Р. Мавлеткулової «Педагогічні умови профілактики шкільної дезадаптації учнів початкових класів» наводяться відомості про те, що кількість учнів початкової школи, які з різних причин не можуть за відведений час і у необхідному обсязі засвоїти навчальну програму, постійно зростає і, за даними різних дослідників, коливається в межах 20-30% від загальної кількості дітей молодшого шкільного віку [25, с.64]. Серед невстигаючих учнів дослідниця виділяє школярів із педагогічною занедбаністю, затримкою психічного розвитку, вираженими сенсорними, інтелектуальними, мовними порушеннями. Діти з затримкою психічного розвитку, за даними дослідження Ф.Р. Мавлеткулової, складають приблизно 50% невстигаючих школярів [25, с.64]. За результатами досліджень Інституту педіатрії, акушерства та гінекології АМН України, 70% дітей, які готуються до школи, вже мають порушення стану здоров'я, 30% з них – хронічні захворювання; понад половину дітей цього віку

мають низьку розумову та фізичну працездатність, яка не відповідає фізичному та психічному навантаженню в школі [34, с.65].

Простежуючи генезис проявів шкільної дезадаптації у молодшому шкільному віці, Л.В. Дзюбко відзначає те, що ще у 80-х роках ХХ ст., коли діти починали систематичне шкільне навчання з шестирічного віку (а саме ранній початок шкільного життя окремі дослідники вважають основною причиною виникнення шкільної дезадаптації), кількість дезадаптованих дітей першого року навчання не перевищувала 20%. Причому більша частина таких дітей припадала на школярів із ослабленим здоров'ям [10, с.25]. Сьогодні ж, за оцінками фахівців, в Україні за різними даними від 20 до 56% дітей мають порушення адаптації вже на початкових етапах шкільного життя [10; 16; 25]. Причому в найновіших дослідженнях та при аналізі практичної навчально-виховної роботи у школах і науковці, і педагогі-практики констатують наявність процесів акселерації у дитячому віці, надмірної допитливості дітей вже з 3-4-х років, високу, порівняно з попередніми поколіннями, соціальну активність дітей. Логічними наслідками таких процесів мали б бути високі показники адаптованості та успішної соціалізації дітей при вступі до навчального закладу, який повинен розширити коло реалізації їх пізнавальних можливостей.

На наш погляд, офіційні дані стосовно дітей з ознаками шкільної дезадаптації, з високим рівнем тривожності та низькою мотивацією до навчання є заниженими. За результатами дослідження для виявлення реального стану порушень процесу соціалізації та соціальної дезадаптованості серед старших дошкільників і молодших школярів у ЗНЗ №3 та ЗНЗ № 6 м.Чернівці, проведеного з кінця жовтня по листопад 2017 р., нами виявлено дещо інші показники (16 дітей у 1-х класах ЗНЗ № 3 (за офіційними даними – 6) та 17 першокласників у ЗНЗ №6 (за офіційними даними – 12). Шкільні психологи і соціальні педагоги вищевказаних навчальних закладів підтвердили, що у процесі проведеного нами дослідження внаслідок використання значної кількості різносторонньо спрямованих методик і відведення більшої кількості часу на їх проведення та аналіз, отримано

результати, що відповідають реальним показникам дезадаптованості дітей. Таким чином, можемо констатувати, що офіційні дані стосовно кількості першокласників, які проявляють ознаки шкільної дезадаптації, відрізняються від реальних приблизно на 15-20% і є дещо заниженими.

Складність соціалізації шестирічок, їх адаптації до навчання у закладі загальної середньої освіти визначається перш за все тим, що школа з перших днів ставить перед учнем цілу низку завдань, не пов'язаних безпосередньо з їхнім попереднім соціальним досвідом, вимагає максимальної мобілізації інтелектуальних, емоційних і фізичних ресурсів. Високе функціональне напруження, яке відчуває організм першокласника впродовж перших тижнів навчання, визначається тим, що інтелектуальні та емоційні навантаження супроводжуються тривалим статичним напруженням, пов'язаним із збереженням сидячого положення тіла при роботі в класі (С.Л.Коробко [21, с.41]).

Якщо дитина не відвідувала дошкільний навчальний заклад, процес її соціалізації у школі та адаптації до шкільного життя буде тривалішим і більш напруженим. Вимоги, що ставляться перед дитиною у школі, унеможливають спонтанні й імпульсивні форми поведінки, властиві дошкільному дитинству. Особливості шкільного життя (фіксований ритм занять, розбіжності у моделях поведінки на уроці і на перерві, соціально-рольові відносини на уроках, необхідність постійно дотримуватись шкільних правил, постійне оцінювання діяльності, відсутність безпосереднього батьківського захисту у конфліктних ситуаціях тощо) у таких дітей викликають психологічний і соціальний дискомфорт, негативні емоції, пов'язані з відвідуванням школи.

Навчання, будучи провідним видом діяльності молодшого школяра, на відміну від гри, усвідомлюється ним як своєрідна трудова діяльність, а успішність у оволодінні нею і оцінка педагога є найважливішими критеріями ставлення до себе більшості першокласників. Інтерес до школи, сформований на базі ігрової та соціальної мотивації, при появі перших труднощів у навчальній діяльності різко знижується, оскільки ні ігрові, ні соціальні мотиви часто не пов'язані з змістом навчання.

Аналізуючи труднощі соціалізації у школі дитини молодшого шкільного віку, російська дослідниця Є.Ю. Чурюмова виділяє нерозуміння дітьми специфічної позиції учителя, його професійної ролі; недостатній рівень розвитку спілкування та здатності взаємодіяти з іншими дітьми; неадекватне ставлення дитини до самої себе, своїх можливостей, здібностей, своєї діяльності і її результатів, у основі чого лежить суб'єктивне оцінювання дорослими особистісних характеристик і академічних успіхів дитини [37, с.71].

Якщо соціалізація дитини у першому класі ускладнюється, з часом спостерігається деформація її особистісного розвитку, підвищена тривожність та агресивність, невпевненість у собі, депресивність, тобто формується дезадаптивна поведінка особистості, найбільш поширеними варіантами якої для першокласників Т.В. Костяк визначає активний протест (ворожість), пасивний протест (уникнення), а також тривожність і невпевненість у собі, що проявляються у пізнавальній і особистісній сферах, діяльності і спілкуванні першокласників [23, с.44-45].

Соціалізація, адаптація і дезадаптація першокласника носять багатоаспектний характер. Для їх чіткішого вивчення доречно виділити показники адаптованості / дезадаптованості дитини у кожному з аспектів, які вона охоплює. У структурі адаптації дітей до школи Т.В. Костяк виділяє фізіологічну, когнітивну, особистісну та соціальну адаптацію, для кожної з яких характерні певні показники адаптованості дитини. Так, для фізіологічної адаптації властиве покращення динаміки працездатності дитини протягом перших місяців навчання, хороше самопочуття, відсутність виражених несприятливих змін у стані здоров'я, помірна втомлюваність; для когнітивної адаптації характерні високий рівень засвоєння навчальної програми, оволодіння навчальною діяльністю, відсутність значних труднощів у навчанні; особистісна адаптація проявляється через прийняття ролі школяра, відсутність емоційного дискомфорту, адекватність самооцінки дитини та її помірну тривожність; соціальна адаптація, згідно з концепцією Т.В. Костяк, простежується через комунікабельність першокласника, його високий статус у групі ровесників, хороше емоційне самопочуття у процесі навчання, засвоєння шкільних норм поведінки на уроці і на перерві [23, с.45].

Високий рівень досягнень у перелічених показниках буде свідчити про відповідну віковій ефективну соціалізацію учня першого класу, низький – навпаки, ілюструватиме його дезадаптованість.

До основних показників шкільної дезадаптації учнів перших класів також відносять недостатній рівень соціальної і психолого-педагогічної готовності дитини до школи; несформованість психофізичних і психологічних передумов навчальної діяльності; відхилення у психосоматичному розвитку і здоров'ї; нездатність засвоїти роль учня, негативне ставлення до навчання; «інтелектуальну пасивність» – відсутність бажання і звички думати, вирішувати завдання, які прямо не пов'язані з ігровою чи життєвою ситуацією; труднощі і відставання у засвоєнні навчального матеріалу; знижена працездатність і висока втомлюваність (Г.Ф. Кумаріна [22, с.143-144], М.Е. Вайнер [6, с.7-35], Ю.М. В'юнкова [8, с.50-55]).

У психолого-педагогічній літературі соціалізацію дитини у початковій школі часто пов'язують з її готовністю до навчання, що включає морфогенетичну, психологічну та соціальну готовність (О.П. Главник [9], Т.В. Дуткевич [12], К.С. Максименко [9], С.Д. Максименко [9] та ін.).

Морфогенетична готовність першокласника до шкільного навчання – це медико-гігієнічні показники, стан здоров'я дитини на час початку навчання у школі (фізіологічна зрілість), рівень її фізичного розвитку (у тому числі рівень сформованості дрібної моторики та зорово-рухової координації), біологічний вік [1, с.4; 9, с.5]. Соціальна готовність до навчання передбачає певний розвиток соціальної компетентності шестиліток, розвиток комунікативних навичок, вміння будувати стосунки з ровесниками і з дорослими (мовленнєво-комунікативну компетентність) [1, с.4; 9, с.5]. Мовленнєва компетентність – рівень мовленнєвого розвитку дитини, який дозволяє їй в процесі спілкування вільно використовувати свої знання про мову. Комунікативна компетентність – знання і розуміння невербального спілкування, вміння вступати в комунікативний контакт як зі своїми однолітками, так і з дорослими [17, с.121].

Ступінь соціальної готовності до шкільного навчання більшість дослідників (О.Л. Кононко [20], Г.Ф. Кумаріна [22], К.С.

Максименко [9], С.Д. Максименко [9], Р.В. Овчарова [28] та ін.) пов'язують з успішністю засвоєння дитиною нової соціальної ролі учня, адже у школі дитина набуває не лише нових знань та умінь, але й отримує новий соціальний статус, внаслідок чого змінюються її інтереси та цінності, режим дня та спосіб життя. Перехід від дошкільного дитинства до систематичного шкільного навчання практично у кожній дитини пов'язаний з певною перебудовою фізіологічних і психофізіологічних систем та функцій організму [21, с.142]. Наприклад, для дітей молодшого шкільного віку властива підвищена потреба в рухах, тому великі труднощі у них викликають ситуації, в яких необхідно контролювати свою рухову активність. При блокуванні цієї потреби нормами шкільної поведінки у дитини зростає м'язове напруження, погіршується увага, працездатність, швидко настає втома [15]. Захисною фізіологічною реакцією організму дитини на надмірне перенапруження є неконтрольований руховий неспокій, розгальмованість, неорганізованість: такий учень під час уроку часто відволікається, пасивний, у нього сповільнений темп діяльності, він часто допускає помилки. Увага такої дитини фокусується на одному об'єкті не більше п'яти хвилин [15, с.86].

У молодшому шкільному віці дитина також переживає кризу, пов'язану з об'єктивними змінами соціальної ситуації розвитку. З одного боку, як дошкільник, вона характеризується рухливістю, безпосередністю, імпульсивністю поведінки, нестійкістю уваги, загальним недорозвитком волі, що чітко проявляється у її поведінці. З іншого, у молодшого школяра з'являються нові риси характеру, пов'язані з відповідальністю та самоконтролем, формується новий рівень потреб, що дозволяє йому діяти, керуючись певними цілями, моральними та соціальними вимогами і почуттями, виникає вимогливість і вибірковість у відносинах з ровесниками, розширюється пізнавальне ставлення до навколишнього світу, формується внутрішня особистісна позиція [28, с.136].

Нова соціальна ситуація вводить дитину у суворо нормований світ відносин і вимагає від неї організованої довільності, відповідальності та дисциплінованості, а також набуття навичок навчальної діяльності, що є якісно складнішою за ігрову, властиву дошкільникам. Умови життя дитини об'єктивно стають жорсткішими, тому початок навчання у школі є стресогенним

фактором для молодшого школяра, що викликає психічне й емоційно-вольове напруження, що відбивається не тільки на його поведінці, але й нерідко на фізичному стані [28, с.136].

Дитина, що вступає до школи, повинна бути зрілою у фізіологічному та у соціальному плані, вона повинна досягнути певного рівня розумового та емоційно-вольового розвитку. Але навчальна діяльність вимагає також певного запасу знань про навколишній світ, сформованості елементарних понять. Дитина повинна володіти мисленнєвими операціями, уміти узагальнювати і диференціювати предмети і явища навколишнього світу, уміти планувати свою діяльність і здійснювати самоконтроль [28, с.138]. Перелічені компоненти формують психологічну готовність дитини до навчання у школі, що у сукупності з морфогенетичною (фізіологічною) та соціальною забезпечує успішну соціалізацію дитини, її адаптацію до якісно нових умов життя та діяльності.

Значну роль в успішній соціалізації у школі відіграють характерологічні й особистісні особливості дітей, які сформувалися на попередніх етапах її розвитку. Вміння контактувати з іншими людьми, володіти необхідними навичками спілкування, здатність визначити для себе оптимальну позицію у відносинах з оточуючими надзвичайно необхідні дитині, яка вступає до школи, оскільки навчальна діяльність, ситуація шкільного навчання значною мірою має колективний характер. Несформованість таких здатностей або наявність негативних особистісних якостей породжують типові проблеми спілкування, коли дитина потрапляє в ізоляцію, ігнорується однокласниками. Такі ситуації провокують постійний психологічний дискомфорт, що має стійкий дезадаптуючий вплив на дитину.

На основі аналізу наукової літератури (праці К.Ю. Борисової, Л.В. Дзюбко, Ф.Р. Мавлеткулової, Р.В.Овчарової та інших) знаходимо прямий зв'язок ефуктивності соціалізації першокласника з його попереднім соціальним досвідом у дошкільному дитинстві. Науковці пов'язують цей досвід із поняттям соціальної компетентності.

Соціальну компетентність як провідну ознаку соціального досвіду розглядаємо, як особистісну складну характеристику дитини,

що засвідчує її достатню обізнаність, умілість, вправність у певних видах діяльності, які сприяють її соціалізації.

Соціальна компетентність молодшого школяра формується з дошкільного віку і включає комплекс характеристик (компетенцій): соціально-інформаційну (усвідомлення і розрізнення сімейних, колективних та дружніх стосунків і цінностей, знання про соціальну дійсність як частину довкілля, базові моральні норми, правила поведінки та самозбереження тощо), соціально-нормативну (здатність засвоювати вимоги і правила соціального середовища та діяти за ними), соціально-комунікативну (вміння налагоджувати контакт, доброзичливо спілкуватися, бути доречним, бажаним у взаємодії та ін.), соціально-організаційну (вміння організовувати ділову партнерську взаємодію з ровесниками та дорослими, долати труднощі, приймати і надавати допомогу тощо), пізнавально-інтелектуальну (здатність засвоювати і використовувати знання та ін.), та соціально-побутову (навички догляду за собою, робочим місцем, за своїми речами, елементарні трудові навички). Від повноти і міцності сформованих компетенцій залежить власне соціальна компетентність першокласника, а, отже, і рівень соціалізованості, можливості успішно пристосуватися до шкільного середовища у майбутньому.

Формування соціальної компетентності майбутніх першокласників має починатися задовго до їх вступу до школи. Усі заходи в цьому контексті повинні бути добре продуманими, спланованими, узгоджуватися між усіма суб'єктами навчально-виховного впливу на дошкільника (соціальним педагогом, психологом дошкільної установи, вихователями, батьками тощо), а їх реалізація має бути поетапною, проходити з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини, використовуючи її попередній соціальний досвід. Лише за таких умов можливим стане раннє попередження дезадаптованої поведінки дитини у першому класі, що зменшить ризик вторинних відхилень, мінімізує негативні наслідки її соціальної дезадаптації і сприятиме соціалізації у новому середовищі.

2.3. Формування комунікативної компетентності як механізму соціалізації студента закладу вищої освіти

Реформування системи соціального захисту України, сучасні виклики соціалізації актуалізують проблеми якісної підготовки у закладах вищої освіти творчих фахівців, мотивованих до постійного підвищення професійного рівня. Одним із значущих завдань вищої освіти залишається розвиток і вдосконалення комунікативної компетентності, творчого потенціалу, підвищення культури усного та писемного мовлення студентів.

Саме в закладі вищої освіти можуть бути створені умови для успішної соціалізації студента, сприяння його соціальному розвитку, самовдосконаленню, самореалізації, що є запорукою соціальної стабільності в умовах сучасної життєдіяльності суспільства.

Реалізація зазначених завдань можлива в процесі оволодіння майбутніми соціальними працівниками майстерністю слова під час вивчення професійно зорієнтованих дисциплін, зокрема «Основи комунікації в соціальній роботі».

Значний інтерес дослідників викликають теоретико-методологічні основи професійного спілкування (А. Киричук, С. Максименко, Л. Орбан, Л. Савенкова, Г. Сагач, А. Синиця, В. Семиченко та ін.), формування у майбутніх фахівців комунікативних вмінь і навичок (А. Андреев, З. Білоусова, М. Васильєва, В. Галузьяк, Г. Мешко та ін.), деякі аспекти розвитку комунікативних здібностей соціальних працівників (Л. Завацька, А. Капська, О. Карпенко, І. Мигович, Т. Семигіна та ін.), розвиток комунікативної компетентності корекційних педагогів засобами тренінгу командної взаємодії (О. Дмитрієва, Т. Докучина та ін.), розвитку комунікативних умінь на основі тренінгів (В. Киричок, А. Панфілова, В. Федорчук, Л. Козак та ін.).

До проблем соціалізації молоді зверталися Ю. Волков, В. Добреньков, А. Ковальова, Ж. Тощенко, С. Харченко, В. Шаповалов; студентську проблематику розглянуто в роботах В. Курила, С. Савченка, Л. Дябел, М.Алексєєвої-Вовк, Г. Овчаренко;

соціалізацію студентів у виховному просторі закладу вищої освіти вивчають Т. Бондаренко, Я.Довгополова, Н.Грищенко, О. Севастьянова, О. Янішевська та ін.; соціально-педагогічні умови студентського самоврядування, виховної роботи в гуртожитках, студентських волонтерських груп досліджували Т. Лях, Л.Міщенко, К.Потопа, З. Бондаренко; ЗМІ, телебачення, мультимедіа як засоби соціалізації студентів вивчали І. Курліщук, Т. Пушкарьова, Я.Шведова; змістовні компоненти соціалізаційного процесу цікавлять Н.Шабаєву, Т.Шклярова, Ю. Філіппова, М. Шашиашвілі, В.Шабанова.

Для підвищення ефективності професійної діяльності соціальний працівник повинен досконало володіти знаннями й уміннями професійної комунікації, що є основними компонентами комунікативної компетентності, а також вміти адекватно їх застосовувати у соціальній сфері загалом та конкретній ситуації зокрема.

Поняття «компетентність» у широкому розумінні цього слова означає досконале знання своєї справи, суті роботи, яка виконується, складних зв'язків, явищ і процесів, можливих способів і засобів досягнення окреслених цілей. У зміст компетентності соціального працівника включається рівень базової і спеціальної освіти, стаж роботи, уміння акумулювати широкий життєвий і професійний досвід, знання можливих наслідків конкретного способу впливу на особистість.

Комунікативну компетентність соціального працівника трактуємо як таку, що містить особисті якості, сукупність умінь і навичок, які забезпечують функціонування процесу спілкування з клієнтами та колегами; складну інтегративну якість особистості, яка опосередковує професійну діяльність, спрямовану на налагодження, підтримку і розвиток ефективного спілкування з клієнтом чи іншими учасниками соціального процесу [30, с.375].

Саме комунікативну компетентність вважаємо необхідною умовою ефективного здійснення соціальної роботи.

Аналіз загальних теоретичних положень та особливостей діяльності соціального працівника дає підстави для визначення якостей особистості, необхідних для успішного спілкування. До них належать: спрямованість на клієнта, рівень розвитку

пізнавальних інтересів, культура емоційної сфери, вміння вибрати оптимальний спосіб поведінки та спілкування з іншими людьми, знання власних особливостей та вміння на основі цих знань свідомо управляти своєю поведінкою.

У виборі форм, методів, прийомів роботи, які сприяють формуванню комунікативної компетентності студентів, ми врахували результати опитування викладачів кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, соціальних педагогів, соціальних працівників міста Чернівці.

Аналіз результатів дослідження засвідчив, що найбільш ефективними серед них є підготовка та проведення тренінгів (87,13% викладачів, 68,17% соціальних педагогів, 61,92% працівників соціальних служб; середній показник – 72,40%), нестандартних заходів соціального спрямування (70,32% викладачів, 55,31% соціальних педагогів, 39,18% працівників соціальних служб; середній показник – 54,94%), організація зустрічей із фахівцями соціальної сфери (65,17% викладачів, 50,35% соціальних педагогів, 33,44% працівників соціальних служб; середній показник – 49,65%), підготовка та проведення ділових ігор (47,18% викладачів, 48,36% соціальних педагогів, 28,54% працівників соціальних служб; середній показник – 49,03%), «круглих столів» на актуальну соціальну тематику (71,15% викладачів, 33,56% соціальних педагогів, 28,43% працівників соціальних служб; середній показник – 44,38%), бесід з різними категоріями клієнтів (49,22% соціальних педагогів, 39,19% працівників соціальних служб, 35,14% викладачів; середній показник – 41,18%), дискусій (56% викладачів, 17% соціальних педагогів, 36% соціальних працівників, середній показник – 36,3%), прес-конференцій (61% викладачів, 17% соціальних педагогів, 29% соціальних працівників; середній показник – 35,7%).

У процесі комунікативної взаємодії зі студентами необхідно створювати сприятливі умови для формування особистості, яка оволоділа певною частиною суспільної культури, здатна до подальшого саморозвитку і виконання певних соціальних ролей у

суспільстві; враховувати наступні критерії професіоналізму фахівця:

- об'єктивні критерії відображають відповідність вимогам професії, внесок у соціальну практику: продуктивність діяльності, здатність успішно розв'язувати задачі соціальної роботи згідно з вимогами сьогодення;
- суб'єктивні критерії визначають міру відповідності професії вимогам особистості, її мотивам, цінностям: стійка професійна спрямованість, усвідомлення значущості професії, її ціннісних орієнтацій, сукупність необхідних професійно значущих якостей особистості, позитивне ставлення до себе як фахівця, поєднання високої ефективності праці з внутрішнім бажанням здійснювати професійну діяльність;
- результативні критерії пов'язані з досягненням фахівцем високих результатів праці відповідно до потреб суспільства;
- процесуальні критерії характеризують психологічний процес праці: застосування у діяльності професійних знань, умінь, прийомів, технік, технологій, особистісних якостей (творче мислення, емпатія, терпіння та ін.);
- нормативні критерії: засвоєння норм, правил, еталонів професії, норм спілкування, розроблених наукою та апробованих на практиці, оволодіння ними на рівні майстерності;
- індивідуально-варіативні критерії: прагнення до індивідуалізації діяльності, формування власного стилю, здатність до самореалізації;
- критерії наявного рівня професіоналізму: результати взаємодії з клієнтами, особистісні ресурси – знання, уміння, якості особистості;
- прогностичні критерії: прагнення фахівця до кар'єрного зростання, усвідомлення зони власного найближчого професійного розвитку та саморозвитку;
- критерії готовності до професійного навчання: готовність вивчати та впроваджувати професійний досвід колег, професійна відкритість;

- критерії творчості: творча спрямованість, прагнення «вийти за межі своєї професії», пошукова діяльність;
- критерії соціальної активності та конкурентоспроможності професії: уміння зацікавити суспільство результатами своєї праці, привернути увагу до потреб професії;
- критерії професійної відданості: уміння обстоювати професійну честь, достоїнство, бачити внесок професії у прогрес суспільства, наявність професійного патріотизму та відданості;
- якісні та кількісні критерії: якісні характеристики професіоналізму (глибина, системність знань), кількісні показники досягнень [27, с. 55 – 63].

Зміст діяльності студентів передбачає формування ключових компетенцій, що об'єднані за трьома основними напрямками: соціальні, мотиваційні, функціональні.

Соціальні компетенції пов'язані із соціальною діяльністю особистості в житті суспільства: вміння попереджувати, урегульовувати конфлікти, самостійно приймати рішення й брати на себе відповідальність за їх виконання, вміння досягати консенсусу у вирішенні питань професійної діяльності, в повсякденному спілкуванні з людьми різних поглядів, релігійних конфесій, інших національностей та ін.

Мотиваційні компетенції відображають інтереси, індивідуальний вибір особистості: потребу у самовдосконаленні, саморозвитку, самоосвіті, підвищенні професійної майстерності, загального рівня культури, розвитку творчого потенціалу та ін.

Функціональні компетенції охоплюють сферу знань, умінь, навичок майбутніх соціальних працівників, у тому числі високий рівень культури спілкування в колективі, вміння знаходити різноманітну інформацію за допомогою сучасних інформаційних технологій, критично її осмислювати, використовувати для здобуття знань та ін.

Цілісний процес професійної підготовки майбутніх фахівців, орієнтування студента у змісті навчальних дисциплін, формування позитивної мотивації до реалізації мети соціальної роботи, контроль і управління, розвиток творчого потенціалу, комунікативної компетентності студентів забезпечує програма

навчальної дисципліни «Основи комунікації в соціальній роботі», яка складається з таких змістових модулів:

Змістовий модуль 1. Теоретичні основи комунікації в соціальній роботі.

Змістовий модуль 2. Практичний аспект соціально-мовленнєвої взаємодії.

Розвитку комунікативних здібностей майбутніх соціальних працівників сприятиме виконання завдань для самостійної та індивідуальної роботи різних рівнів складності (таблиця 2.1.)

У процесі вивчення курсу «Основи комунікації в соціальній роботі» зміст діяльності студентів орієнтується на самостійну розробку та проведення тренінгів, ділових ігор, круглих столів, прес-конференцій, дискусій, виконання творчих проєктів (соціальна реклама, презентаційні буклети, пам'ятки та ін.) та ін.

Формою підсумкового контролю є іспит, проведення якого спрямоване на перевірку засвоєння майбутніми соціальними працівниками теоретичного та практичного матеріалу з курсу, творче застосування інформації. Підсумкове опитування здійснюється за екзаменаційними білетами тестового характеру. Кожен білет структурно містить чотири завдання. Відповідь на конкретне завдання тесту оцінюється окремою кількістю балів: 1 – 4 бали, 2 – 6 балів, 3 – 10 балів, 4 – 20 балів. Такий розподіл балів зумовлений рівнем складності завдань. Загальна оцінка є сумою балів поточних результатів діяльності студентів (60 балів) і результату іспиту (40 балів).

Таблиця 2.1

Самостійна та індивідуальна робота студентів в процесі вивчення курсу «Основи комунікації в соціальній роботі»

№	Завдання
1	Скласти таблицю «Спільне і відмінне у поглядах Сократа й Платона на мистецтво живого слова»
2	Підготувати повідомлення на тему «Шляхи вдосконалення ділової телефонної комунікації» для обговорення на практичному занятті
3	Побудувати схему аналізу публічного виступу
4	Підготувати реферат «Етапи розвитку риторики в Україні»

5	Розробити порівняльну характеристику судової риторики з риторикою в освітянській діяльності
6	Скласти перелік тем промов на актуальну соціальну тематику (не менше 10)
7	Підготувати повідомлення на тему «Критерії словесного виразу промови»
8	Написати повний текст промови на актуальну соціальну тематику
9	Скласти таблицю «Основні ідеї християнських ораторів»
10	Підібрати для використання в соціальній роботі твори різні за жанрами (не менше 10)
11	Підготувати повідомлення про діяльність видатного оратора або теоретика риторики Давнього Риму (за вибором) для обговорення на практичному занятті
12	Скласти таблицю «Історичний розвиток основних ідей риторики»
13	Ранжувати якості соціального працівника, значущі для ефективної соціально-мовленнєвої взаємодії (не менше 20)
14	Підібрати вправи для розвитку фонаційного дихання та голосотворення, контролю, регуляції дихання, розвитку дикції
15	Скласти тези промови за самостійно обраною темою
16	Написати реферат на тему «Використання системи К.С.Станіславського у професійній діяльності соціального працівника»
17	Підготувати повідомлення «Митрополит Іларіон та його роль у розвитку мистецтва живого слова»
18	Скласти покажчик статей, у яких розкриваються актуальні проблеми підвищення мовної культури суспільства
19	Вести термінологічний словник з курсу «Основи комунікації в соціальній роботі»
20	Оформити ескіз інформаційного стенда до Дня рідної мови
21	Розробити зміст соціальної реклами з мовної тематики
22	Підготувати сценарій та провести «круглий стіл» на актуальну соціальну тематику
23	Розробити буклет на тему «Секрети ділового спілкування»
24	Підготувати та провести ділову гру зі студентами з метою усвідомлення ними важливості формування культури мовлення
25	Розробити тренінг з метою розвитку фонаційного дихання, дикції мовця
26	Підготувати сценарій та провести в групі дискусію на тему «Вплив засобів масової інформації на мовлення дітей і підлітків»
27	Сформулювати умови досягнення лідерства у соціально-мовленнєвій взаємодії

Успішно підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери до соціально-мовленнєвої взаємодії здійснюється також засобами тренінгової роботи.

Термін тренінг (від англійського training) має ряд значень: навчання, виховання, підготовка, тренування, дресирування.

Аналіз загальних словниково-енциклопедичних, спеціальних навчальних і наукових видань показує, що поняття “тренінг” ще не отримало чіткого визначення. Здебільшого у словниках та енциклопедіях це поняття або зовсім відсутнє, або тлумачиться дуже загально. Сучасного науково обґрунтованого визначення немає навіть у монографічних і навчальних виданнях, безпосередньо присвячених тренінгу.

Проте, вважаємо за необхідне узагальнити різні підходи до трактування цього терміну [35, с.16]:

- процес підготовки до спорту або роботи (Оксфордський тлумачний словник англійської мови);
- спеціальний тренувальний режим, процес набуття навичок та вмінь у будь-якій сфері (Енциклопедичний соціологічний словник);
- сукупність психотерапевтичних, психокорекційних і навчальних методів, спрямованих на розвиток навичок самопізнання та саморегуляції, спілкування і міжперсональної взаємодії, комунікативних та професійних умінь, розвитку особистості і вдосконалення групових відносин (Психотерапевтична енциклопедія).

Отже, термін «тренінг» використовується для позначення широкого кола методик, що ґрунтуються на різних теоретичних принципах. Не існує також єдності в підходах до визначення сутності тренінгу в різних навчальних, методичних і наукових публікаціях.

Наприклад, Ю. Ємельянов характеризує тренінг як групу методів розвитку здібностей до навчання й оволодіння будь-яким складним видом діяльності [13, с.144].

Деякими авторами тренінг визначається як спосіб перепрограмування наявної у людини моделі управління поведінкою і діяльністю [14, с.211].

Розглядаючи соціально-психологічний тренінг, Л. Петровська називає його засобом впливу, спрямованим на розвиток знань, соціальних установок, умінь і досвіду в сфері міжособистісного спілкування, засобом розвитку компетентності в спілкуванні та засобом психологічного впливу [29, с.99]. На думку автора, терміни «активна соціально-психологічна підготовка», «активне соціальне навчання», «лабораторний тренінг», «групи інтенсивного спілкування», «групи відкритого спілкування», «перцептивно орієнтований тренінг», «тренінг чутливості (сенситивності)» є еквівалентами соціально-психологічного тренінгу, мета якого - розвиток компетентності у спілкуванні, комунікативної, інтерактивної і перцептивної складових [29, с.99].

Тренінг сьогодні є незамінним елементом навчання і професійного вдосконалення персоналу будь-якої організації. Тренінг — це навчання, що спирається на досвід людини і дає можливість, крім отримання нової інформації, одразу використати її на практиці, випробовуючи нові навички. Тренінгова форма навчання базується на методиці участі (партисипаторний підхід), це означає, що весь клас (група) є активним учасником процесу навчання, під час якого можна поділитися й обмінятися власними думками, життєвим досвідом і проблемами, а також разом знайти оптимальне розв'язання цих проблем [35, с.19].

Аналіз наукової літератури показав, що сучасна педагогічна наука нараховує більше 100 різних видів тренінгів: освітні (просвітницькі), бізнес-тренінги, громадські, психологічні, соціально-психологічні, тренінги формування комунікативних навичок та ін.

Відмінність тренінгової роботи від традиційних форм освітнього процесу полягає у виконанні учасниками ситуативно-рольових завдань, самостійному відкритті нового у відомому, зафіксованому в соціально-психологічних теоріях і практиці. Для зазначеного способу отримання знань характерні зв'язок із практикою, осмисленість, особистісна зацікавленість та значущість, емоційне забарвлення. Беручи участь у груповій взаємодії, учасники усвідомлюють себе як особистості,

формують навички емоційної та поведінкової саморегуляції, мотивацію до вирішення завдань власного розвитку, стимулюють самостійну пошукову діяльність.

Спільність мети та завдань навчальних дисциплін «Основи комунікації в соціальній роботі» і «Тренінг формування комунікативних навичок» дає можливість використовувати елементи тренінгової роботи на практичних заняттях зі студентами 1-го курсу, сприяти розвитку професійно важливих якостей майбутніх соціальних працівників, підвищенню розуміння ними власних потенційних можливостей, формуванню комунікативної компетентності.

З цією метою нами було розроблено й запроваджено програму тренінгових занять. На початковому етапі роботи з учасниками кожної групи проводилася вступна бесіда, в якій було висвітлено ціль, завдання, принципи функціонування групи (звертання на «ти» і на ім'я; відповідальність за свої вчинки та дії; добровільність; конфіденційність; адекватне сприйняття себе та інших). Структура кожного заняття складалася з трьох взаємопов'язаних частин: підготовка, основна, завершальна.

Умови успішної роботи тренінгових груп визначено такі: встановлення гуманних стосунків між членами групи в процесі занять; формування умінь позитивно оцінювати один одного; розвиток відповідальності, стійкої мотивації до роботи в групі, самостійності, активності й ініціативності у процесі вирішення проблем соціальної роботи.

Під час тренінгу комунікативної компетентності, як однієї з форм роботи при вивченні курсу «Основи комунікації в соціальній роботі», можуть використовуватися тренінгові вправи, що формують навички як вербального, так і невербального спілкування. Наведемо кілька прикладів вправ, що можуть бути запропоновані майбутнім фахівцям.

Для надання учасникам тренінгового заняття можливості познайомитись, для підвищення рівня зручності спілкування, створення атмосфери невимушеної взаємодії членів групи можна використати вправу «Наші імена». Учасники стають у коло й беруться за руки. Кожен по черзі робить крок у центр і

говорить своє ім'я у тій формі, в якій воно йому найбільше подобається. Після цього, за сигналом, всі учасники роблять крок уперед і разом повторюють це ім'я.

З метою розвитку навичок прийому і передачі невербальної інформації доцільно використовувати вправу «Подарунок». Під час цієї вправи кожний з учасників по черзі робить подарунок своєму колезі ліворуч. Подарунок потрібно зробити («відчути») мовчки (невербально), але так, щоб колега зрозумів, що йому дарують. Той, хто отримує подарунок, повинен намагатися зрозуміти, що йому дарують. Вправа виконується мовчки, доки всі не отримають подарунки. Коли всі отримали подарунки (коло замкнулося), керівник звертається до того учасника групи, який отримав подарунок останнім, і запитує його про те, який подарунок він отримав. Коли той відповість, керівник звертається до учасника, який вручив подарунок, і запитує про те, який подарунок він зробив. Якщо у відповідях є розходження, потрібно з'ясувати, з чим конкретно це пов'язано. Якщо учасник групи не може сказати, що йому подарували, можна запитати про це у групи. Отриманий матеріал дозволяє обговорити особливості підготовки до процесу спілкування.

Вправа «Гамір» може бути корисною для осіб, які обрали професії, пов'язані з міжособистісною взаємодією, взаємосприйняттям, взаєморозумінням, умінням орієнтуватися в обставинах, подібних до змодельованої, а, отже, і для майбутніх соціальних працівників. Один із членів групи виходить з аудиторії. Група, використовуючи загальновідомі прислів'я, приказки, афоризми, обирає фразу для вправи. Обрана фраза розподіляється між членами групи по одному слову на особу. Коли учасник повертається, то група проголошує обрану фразу так: кожен з учасників проговорює лише своє слово; усі учасники говорять одночасно, скандуючи хором. Необхідно зрозуміти, яку фразу промовляє група. Вправа виконується кожним учасником по черзі.

Майбутнім соціальним працівникам у професійній діяльності неодноразово доведеться вирішувати конфліктні ситуації. Формуванню компетентності щодо стилів поведінки у

конфліктах сприяє вправа «Стратегії поведінки у в конфлікті та шляхи його розв'язання».

Група ділиться на 4 підгрупи, кожна з яких отримує картку з назвою одного з головних стилів у конфлікті з відповідним девізом:

1) Конкуренція: «Щоб я переміг, ти повинен програти». 2) Пристосування: «Щоб ти виграв, я повинен програти». 3) Компроміс: «Щоб кожен з нас щось виграв, кожен з нас повинен щось програти». 4) Співробітництво: «Щоб виграв я, ти також повинен виграти».

Протягом 10 хвилин кожна підгрупа повинна обговорити й підготувати в театралізованій формі конфліктну ситуацію, в якій демонструється даний вид поведінки. Після того, як група показала свої результати, називається «девіз», який був визначений як завдання. Після кожної показаної сцени вся група обговорює її з позиції відповідності «девізу» і заявленому «стилю».

З огляду на викладене, вивчення курсу «Основи комунікації в соціальній роботі» виступає складником цілісної системи професійної підготовки соціальних працівників, орієнтованої на формування ключових компетенцій, пов'язаних з виконанням професійних обов'язків, творчого потенціалу особистості, комунікативною діяльністю. А це, відповідно, сприяє успішній соціалізації майбутніх фахівців.

Список використаних джерел

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. / Абрамова Г.С. – [4-е изд.] – М.: Издательский центр "Академия", 1999. – 672 с. – С. 123.
2. Адаптація дитини до школи / [Упоряд. С.Д.Максименко, К.С.Максименко, О. П.Главник]. – К. : Мікрос–СВС, 2003. – 96 с.
3. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку « Я у Світі» / Міністерство освіти і науки України, Акад. пед. наук. України; [наук. ред. та упоряд. О.Л.Кононко]. – К.: Світлич, 2008. – 430 с.
4. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе / Марина Ростиславовна Битянова. – М. Совершенство, 1997. – 298с.
5. Борисова Е.Ю. Системный подход к профилактике школьной дезадаптации: дисс. ... канд. психолог. наук: 19.00.07. / Борисова Екатерина Юрьевна. – Казань, 2000. – 206 с.
6. Вайнер М.Э. Игровые технологии коррекции поведения дошкольников: Учебное пособие / Марина Эдуардовна Вайнер. – М.: Педагогическое общество России, 2004. – 48 с.
7. Волков Ю.Г. Социология: Учебник для вузов / Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая / [Под ред. проф. В.И. Добренькова]. – М.: Гардарики, 1998. – 244 с.
8. Вьюнкова Ю. Н. Проблемы коррекционно-развивающего обучения / Вьюнкова Ю.Н. // Педагогика. – 1999. – № 1. – . 50 – 55.
9. Готовність дитини до навчання: Психологічний інструментарій / [упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник]. – К.: Мікрос-СВС, 2003. – 112 с.
10. Дзюбко Л.В. Психологічні особливості ранньої шкільної дезадаптації і шляхи її подолання: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. / Дзюбко Людмила Віталіївна. – К., 2000. - 196 с.
11. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / Богущ А. М., Варяниця Л. О., Гаврик Н. В. та ін. ; [за заг. ред. Гаврик Н. В.] – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 368 с.
12. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія. Навчальний посібник / Тетяна Вікторівна Дуткевич.- К.: Центр учбової літератури, 2007. – 392 с.
13. Емельянов Ю.Н., Жуков Ю.М. Социально-психологический тренинг: проблемы и перспективы / Ю.Н. Емельянов, Ю.М. Жуков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1983/836/836139.htm>

14. Євдокимова Н. О. Соціально-психологічний тренінг як технологія розвитку особистості студента / Н. О. Євдокимова // Вісник Національного університету оборони України. - 2014. - Вип. 4. - С. 211-217. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2014_4_38
15. Забезпечення наступності у навчально-виховній роботі ДНЗ і школи / [уклад. Т.Т.Чала]. – Харків: Видавнича група «Основа», 2010.
16. Заваденко Н.Н. Школьная дезадаптация: психоневрологическое и нейропсихологическое исследование / Н.Н. Заваденко, А.С.Петрухин, Н.Г.Манелис, Т.Ю.Успенская, Н.Ю.Суворинова, Т.Х.Борисова // Вопросы психологии. – 1993. – №5. – С.43 – 49.
17. Загальна психологія: Підручник. / [О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін.] – К.: Либідь, 2005. – 464с.
18. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової / І.В.Зайченко. – Чернігів : Деснянська правда. – 2006. – 264 с.
19. Закон України «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу» // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 46. – С.545.
20. Кононко О.Л. Стратегічна мета виховання - життєва компетентність дитини / О.Л.Кононко // Дошкільне виховання. – 1999. – №5. – С.7 – 8.
21. Коробко С.Л. Робота психолога з молодшими школярами: Методичний посібник / С.Л. Коробко, О.І. Коробко. – 2-ге видання. – К.: Літера ЛТД, 2008. – 416с.
22. Коррекционная педагогика в начальном образовании: Учебное пособие / [Под ред.Г.Ф. Кумариной]. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 320с.
23. Костяк Т.В. Психологическая адаптация первоклассников: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Т.В.Костяк. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 176с.
24. Кравченко Т. В. Соціалізація особистості й соціальне середовище / Т.В. Кравченко // Теоретико-методичні проблеми дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. – Вип. 9. – К., 2006. – Кн. 2. – С. 23–29.
25. Мавлеткулова Ф.Р. Педагогические условия профилактики школьной дезадаптации учащихся начальных классов : Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Мавлеткулова Флюра Рауфовна. – Уфа, 2002. – 182с.
26. Максимова М.В. Психологические условия школьной адаптации (I–III классы): Дисс. ... канд. псих. наук: 19.00.07. / Максимова Марина Витальевна. – М., 1994. – 262 с.

27. Маркова А. К. Психологические критерии и степени профессионализма учителя / А. К. Маркова // Педагогика. – 1995. – № 6. – С. 55 – 63.
28. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования: Учебное пособие для студентов вузов и практических работников / Раиса Викторовна Овчарова. – М.: Сфера, 2000. – 448с.
29. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л.А.Петровская. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 168 с.
30. Равлюк Т. Формування комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах практичної підготовки / Тетяна Равлюк // Педагогічна освіта і наука в умовах класичного університету : традиції, проблеми, перспективи : У 3-х томах. Т. 2. Теорія і практика педагогічної науки та освіти : досвід, інноватика, прогнозування : Зб. наук. пр. / За ред. М. Євтуха, Д. Герцока, К. Шмида. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 371-377.
31. Рогальська І.П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві: автореф. дис. докт. пед. наук: спец.: 13.00.05– соц. пед. / І.П. Рогальська. – Умань, 2009. – 25 с.
32. Соціалізація. Виховні механізми і технології / М. П. Лукашевич / Навч.- метод. посібник. – К. : ІЗМН, 1998. – 112 с.
33. Соціальний розвиток дитини: старший дошкільний вік / Т.І.Поніманська, І.М.Дичківська, О.А.Козлюк, Л.І.Кузьмук. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2014. – 88с.
34. Стан здоров'я школярів в Україні / [С.Л.Няньковський, М.С.Яцула, М.І.Чикайло, І.В.Пасечнюк] // Здоров'я ребенка. – 2012. – № 5 (40). – С. 65 – 68.
35. Тренінги в соціальній роботі: теорія, організаційні засади, методика проведення : навч. посіб. / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича ; уклад.: Наталія Куб'як, Тетяна Шоліна. - 2-ге вид., перероб. і допов. - Чернівці : Рута, 2018. - 159 с.
36. Цукерман Г.А. Виды общения в обучении./ Галина Анатольевна Цукерман. – Томск: Пеленг, 1993. – 268с.
37. Чурюмова Е.Ю. Система педагогической поддержки дезадаптированных учащихся младшего школьного возраста : Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Чурюмова Елена Юрьевна – Волгоград, 2002. – 189 с.
38. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах / Даниил Борисович Эльконин / [Под. ред. Д.И.Фельдштейна]. – М. – Воронеж, 1995. – 414с.

РОЗДІЛ III. ОЦІНКА ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ

3.1. Особливості впливу сучасних трансформаційних процесів на механізм і форми соціальної, економічної та політичної адаптації молоді особи

Процес глобалізації сприяє розширенню господарського ринку, відкриттю політичних кордонів, створенню загальної системи права і навчання. Особлива роль тут належить медіа, котрі у швидкому темпі розповсюджують по всьому світові певні ідеї, цінності, способи мислення й реагування, зразки поведінки, стилі життя, полегшують переміщення людей.

Звідси взагалі виникає питання, чи готова молодь, в тому числі й українська, до таких глобальних змін, чи в змозі вона в процесі своєї соціалізації зберегти свою національну ідентичність, національну культуру. Перед Україною у даному випадку постає ще й питання, чи може вона відродити і відновити свою національну самобутність, ідентичність через століття забуття, нищення, приниження [11].

Адже кожна країна, до складу якої свого часу входили українські території після розпаду Київської Русі, намагалась змінити, зрівняти, асимілювати, подекуди знищити українське.

Проблема збереження ідентичності української молоді в процесі її соціалізації поглиблюється проблемою її самоідентифікації.

Криза соціального самовизначення в Україні, яка яскраво проявилась в ході подій на східних кордонах, означає, що, з одного боку, суспільство не «бачить» ні своєї соціальної природи, ні притаманних йому історичної індивідуальності та унікальності, ні свого соціально-психологічного обличчя, з іншого ж боку, суспільствознавча наука у спробах осмислити соціально-політичні, соціально-економічні та культурно-історичні зміни в

країні стикається з труднощами їх розпізнання та кваліфікації. Їй би належало обґрунтувати нову модель ідентифікаційної практики, однак на це немає офіційного замовлення держави[11].

Слід також мати на увазі ще одну перепону на шляху соціальної ідентифікації української молоді – турбулентність та транзитність українського суспільства. Воно ще надто молоде соціальне утворення, формування системних характеристик якого перебуває ще лише на стадії вибору можливостей з поміж різних варіантів. Його базові системи й підсистеми відзначаються структурно-функціональною незавершеністю, недостатньою або ж надмірною автономністю, вони ще не набули головних властивостей суспільної системи в цілому.

Важливим елементом самоідентифікації молоді є мова. Адже «поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народі спадщину, створену незчисленими поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народі все – і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше не створить її, нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи; вимерла мова в устах народу – вимер і народ...» - говорив К.Д. Ушинський [37].

В умовах низького рівня економічного розвитку держави загрозливих розмірів, особливо серед молоді, набула і соціально-економічна трудова міграція та еміграція. Щорічно, з метою нелегального працевлаштування, з України виїжджають тисячі осіб.

Робота в країнах заробітчанства здебільшого є нелегальною, непrestiжною, небезпечною, фізично важкою, низькооплачуваною. Це також знижує почуття національної самоповаги і, можливо, деякою мірою і спотворює ідентичність.

У результаті трудової міграції спостерігається відтік молодих кваліфікованих, як правило високоосвічених фахівців, на яких би мало бути покладене формування модерної української нації.

Останні результати соціологічного опитування студентської молоді, проведеного працівниками кафедри педагогіки та соціальної роботи, є досить невтішними. Так, за результатами

дослідження (метод самоанкетування, вибірка: 100 чоловік, зокрема 74 ж. і 26 ч., вікова категорія 17 – 25 років, регіон: Чернівецька та Івано-Франківська області, час проведення: жовтень – листопад 2017 року, похибка: 4-6%) на питання: «Що з нижче переліченого викликає у Вас гордість за свою державу?» отримано наступні відповіді:

- природні багатства моєї країни -34%;
- історія країни - 25%;
- культурна спадщина - 25%;
- належність до української національності - 10%;
- статус України у світовому співтоваристві - 6%.

Отже, можемо стверджувати, що базовими патріотичними якостями, які сприяють її соціалізації є: відчуття гордості за свою культуру та історію; ціннісне ставлення до багатства рідного краю; і лише потім - усвідомлення себе частиною українського народу.

Водночас варто розуміти, що психологічна модель особистості людини в процесі її формування та соціалізації визначає особистісні цінності як основу її індивідуальної активності, яка базується на мотивації щодо задоволення власних потреб. Отже особистісні цінності формуються в процесі соціалізації, досить складно взаємодіючи з потребами. Ціннісні орієнтації, як вищий рівень диспозиційної системи, цілком залежать від цінностей соціальної спільноти, з якою ідентифікує себе особистість [31, с. 313].

На питання: «У Вас виникає бажання покинути країну у зв'язку із соціально-економічною нестабільністю?» позитивно відповіли 65% респондентів і лише 35% налаштовані на подальше життя в Україні.

На питання: «Чи не шкодуєте Ви, що народилися і живете у своїй державі?» 75% молоді не шкодує, що народилися і проживають в Україні, 10% все ж таки шкодують, а 15% не можуть визначити своєї думки.

Як бачимо, існує певний дисбаланс між кількістю тих, хто не шкодує, що народився і живе в Україні і тих, у кого виникає бажання покинути країну у зв'язку із соціально-економічною нестабільністю.

Отже «навчання у ВНЗ є важливим етапом соціалізації особистості, який глибоко пов'язаний із процесами саморозвитку особистості, особистісної самореалізації» [31, с. 315].

На жаль, сьогодні, більшість науково-педагогічних працівників ЗВО ототожнює організацію патріотичного виховання студентів лише з викладанням навчальних дисциплін гуманітарної сфери, зокрема культурології, історії, соціології, розриваючи таким чином єдність навчально-виховного процесу [14, с.13].

Для вирішення зазначеної проблеми виховна робота в університетах повинна здійснюватися за такими напрямками: визначення пріоритетних напрямків роботи з патріотичного виховання на сучасному етапі, збагачення змісту патріотичного виховання; розвиток форм і методів виховання на основі нових інформаційних технологій; посилення національно-патріотичної спрямованості в програмах соціально-гуманітарних дисциплін, необхідність застосування інноваційних форм педагогічного впливу на молодих людей, підвищення рівня підготовки, а також рівня сформованості патріотичної вихованості [10, с.58].

Водночас, так звана «професіоналізація» вищої освіти в контексті глобалізації, також не сприяє формуванню як почуття патріотизму у студентської молоді, так і її соціалізації. Вікові особливості роблять студентство особливо чутливими до подібних упущень. На відміну від національного, дещо консервативного стану суспільства, з великою кількістю «табу», глобалізація сприяє динамічному розвитку соціуму, одночасно підіймаючи хвилю протестних настроїв серед молоді, сприяючи формуванню нових молодіжних трендів.

На сьогодні необхідна не лише ідентифікація молодої особи з українською нацією, але й виокремлення її в ній.

Проте у разі повної ідентифікації з суспільством і прийняття його рольових приписів та рольових очікувань, нездатності хоч у чомусь йому протистояти, молода людина перетвориться на конформіста [12, с.93].

З метою уникнення зазначених перекосів в процесі соціалізації необхідним є «забезпечення правової й соціальної захищеності молоді; надання молодому громадянину

гарантованого державою мінімуму соціальних послуг з навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку, охорони здоров'я; забезпечення умов для професійної підготовки й працевлаштування; залучення молодих громадян до особистої участі у формуванні й реалізації молодіжних програм» [35, с.15].

Адже, за результатами анкетного опитування (*метод самоанкетування, вибірка: 100 чоловік, зокрема 65 ж. і 35 ч., вікова категорія 16 – 25 років, регіон: Чернівецька та Тернопільська області, час проведення: жовтень – листопад 2017 року, похибка: 4-5%*) на питання анкети: «На вашу думку чи є на сьогоднішній день проблеми в українській освіті?» 58% респондентів зазначили, що є, і досить великі, 36% відповіли, що є проблеми, але вони незначні, і лише 6% вважають, що в нашій освіті зовсім немає проблем.

Відповідаючи на питання: «Оцініть рівень відповідності української освіти європейським стандартам?» 5% стверджують, що освіта повністю відповідає європейським стандартам, 71% вагаються щодо рівня відповідності європейським стандартам нашої освіти і 24% впевнені, що наш рівень освіти зовсім не відповідає європейським стандартам. Проте 42% респондентів взагалі не задумувались над необхідністю проведення освітньої реформи. І тут необхідно повернутись до першого опитування, де на питання «Які суспільні інститути у більшій мірі впливають на формування патріотичних цінностей?», а отже сприяють успішній соціалізації молоді, 36% респондентів вважають, що найважливішим є інститут сім'ї, 33% стверджують, що суспільство в цілому має суттєвий вплив на формування патріотизму, і лише 17% - згадали школу, 9% думають, що засоби масової інформації мають не значний вплив, 3% молоді вважає, що інститут органів влади також впливає на формування патріотичних почуттів, і тільки 2% вказали на релігію як інститут.

Саме в процесі соціалізації молоді закладається схильність діяти за стандартами або спиратися на інновації.

Якщо «фокальна теорія» Дж. Коулмена розглядає соціалізацію через призму індивідуально-особистісних змін, то американський учений У. Бронфенбреннер пропонує концентрувати увагу на зв'язку між «Я» і «Ми» і на способах його

удосконалення. Такий підхід передбачає наукове дослідження прогресивної взаємної акомодатії (пристосування) між активно зростаючою молодістю людиною і змінними властивостями безпосередніх умов, у яких вона проживає і розвивається [4, с.70].

Водночас, варто зауважити, що стихійні мітингові пристрасті, акти громадянської непокори, до участі в яких залучається молодь, не тільки не підвищують національну самосвідомість, духовність людей, але й сприяють девіантній соціалізації молоді, породжують синдроми натовпу з можливим вандалізмом, насильством і елементами терору [39, с.160].

Аналіз молодіжних ініціатив та способів позитивної соціалізації на сучасному етапі показав, що спільними рисами всіх вищезгаданих механізмів та форм участі, які запроваджуються в Україні, є те, що вони перебувають у зародковому стані, і окремі випадки ефективної діяльності поки що залишаються радше винятком із правил. Проблема взаємодії чинників відповідальності молоді у сфері формування механізмів ефективної системи суспільної соціалізації в Україні вивчена на даний час дуже мало, та й практика демократизації цієї сфери в суспільно-політичних нішах ще тільки почала реалізовуватися.

Застосування на практиці результатів дослідження активізує вплив молоді, молодіжних об'єднань на розвиток місцевої демократії в Україні, і, на нашу думку, посилить роботу в таких напрямках: подальший розвиток спільних програм молодіжних об'єднань та органів місцевого самоврядування, які спрямовані на залучення молоді до роботи в представницьких (місцевих радах) та виконавчих структурах місцевого самоврядування, створення необхідних умов для професійного зростання молодих депутатів та посадових осіб місцевого самоврядування. Важливим також є зміцнення громадських професійних об'єднань молодих депутатів, молодих посадових осіб місцевого самоврядування у напрямі розширення сфери їхньої діяльності, залучення позитивного іноземного досвіду тощо.

Задля розвитку молодіжних громадських об'єднань на місцевому рівні вкрай необхідно зміцнити їхню ресурсну базу, зокрема, запровадити практику надання фінансової підтримки з

боку місцевих органів влади (на конкурсній основі), втілити систему соціального замовлення.

Незважаючи на те, що нині склалася важка соціально-економічна і суспільно-політична ситуація у країні, події останніх років все-таки довели безпідставність поглядів песимістів стосовно відсутності активної громадянської позиції молоді відносно векторів розвитку українського суспільства. Моніторинг поведінки молодіжного середовища на сучасні виклики свідчить про активізацію порівняно з попереднім періодом молодого покоління та небажання лишатись осторонь важливих суспільно-політичних подій [42, с.123]. Соціокультурна реалізація тут можлива за умов задоволення людиною духовних потреб, а не матеріальних, адже саме культура виступає рушійним способом становлення людини.

Зазначені результати показують необхідність подальшої активізації гуманітарної складової навчально-виховного процесу ВНЗ відносно молодого покоління щодо формування та закріплення громадянських, політичних, духовних цінностей. Сьогодення вимагає нових підходів та методів в даній площині, в тому числі використання напрацювань інших європейських країн.

Розглядаючи регіональні умови, що впливають на процес соціалізації молоді, маємо звернути увагу на релігійні традиції та психологічні особливості того чи іншого регіону.

Вони по-різному впливають на процес соціалізації вже тому, що в різних регіонах більшого поширення набули ті чи інші релігійні течії, конфесії та психологічні особливості. Окрім того, сила їхнього впливу на свідомість населення також різна. Так, на основі даних соціологічного опитування можна зробити висновок, що до релігійно зорієнтованих відносяться від 26 до 44% молоді [21, с.61]. Рейтинг релігії як культурно-історичної самоцінності в громадській думці молоді досить високий. Майже 73% молодих респондентів відзначають, що релігія або вже посідає належне місце в суспільстві, або повинна відігравати в ньому більш вагомую роль. Для більшості молоді України ставлення до релігії за останні роки стало виключно позитивним або більш шанобливим. Серед молоді сильної релігійної зорієнтованості жителі західних регіонів України складають 71%, в інших регіонах таких громадян

лише 29%, у т.ч. найменше на півдні та в Криму – по 3%, на півночі – 4%, а в інших областях – від 5 до 9%. Загалом Церква посідає виняткове місце в соціальному просторі віруючої молоді [21, с.78].

В контексті регіональних аспектів соціалізації необхідно зважати також на те, що хоча менше одного відсотка української молоді є прихильна до неорелігійних культів, три чверті віруючих цієї категорії зосереджені в центральних (30%), східних (25%) та південних областях, а розподіл новітніх для України релігій за регіонами принципово відрізняється від усталеної конфесійної конфігурації країни.

Церква і все пов'язане з нею залишається для значної кількості галичан, волинян, буковинців та закарпатців невід'ємною складовою способу життя і системи соціальної комунікації, а для мешканців Півдня і Сходу релігійні інституції ці функції значною мірою втратили .

Релігійні організації суттєво впливають на процес соціалізації молоді, Співпраця, а експерти в цілому позитивно ставляться до співпраці релігійних та світських інституцій, особливо у сфері моралі, виховання підростаючого покоління, залежно від традицій їх взаємин і ставлення один до одного, вочевидь, сприятиме адекватній соціалізації підростаючого покоління [21, с.80-81].

Структура економіки і фінансово-економічне становище регіону – наступний чинник, що впливає як на специфіку соціалізації молоді. Цей вплив визначається цілим рядом характеристик, зокрема: зайнятістю населення; кількістю та ритмічністю роботи підприємств, їхньою прибутковістю; доходами населення; дефіцитом місцевих бюджетів тощо.

Стабільність становища населення у сфері зайнятості знижує міграцію, що у свою чергу запобігає багатьом складнощам у процесі соціалізації молоді. Тобто високий і стабільний фінансово-економічний рівень того чи іншого регіону є не тільки необхідною умовою здійснення державної молодіжної політики як пріоритетної, але й дозволяє уникати необхідності розширювати ті її напрями, які вимагають багатьох зусиль при невисокій їх результативності. Слабке економічне становище

регіону неодмінно негативно позначається на можливостях реалізації соціальних програм, на що постійно вказують дослідники [30, с.6-9].

Так, у період становлення національної держави були активні спроби сприяти соціалізації молоді через створення молодіжних підприємств з метою як підвищення підприємницької активності молоді, так і використання частини прибутку для фінансової підтримки самої молодіжної політики.

Однак, практика показала, що лише одні організаційні зусилля, навіть значні, не дають суттєвого результату. Причина того, що молодіжних підприємств створюється мало, полягає в недостатній економічній їх підтримці. Адже для того, щоб була зацікавленість у створенні молодіжного підприємства і щоб воно було конкурентоздатне, йому необхідні, окрім іншого сприяння, податкові пільги. Проте повноважень органів місцевої влади для їх надання не вистачає. Пільги щодо місцевих податків і зборів, які можуть надавати місцеві органи влади, не вирішують проблеми [13, с.263].

Успішна соціалізація молоді неможлива без врахування політичних традицій та психологічних настроїв у молодіжному середовищі, що існують у різних регіонах і на які вказують численні соціологічні дослідження діяльності молодіжних організацій, результатів голосування на виборах тощо.

Так, наприклад, у Донецькій області з кінця 90-х рр. більша частина політизованих молодіжних організацій, а їх майже чверть від усіх, є організаціями лівоцентристської та соціал-комуністичної направленості. Національно- демократичні та націонал-радикальні молодіжні формування в регіоні розвинуті слабо і останні події в регіоні яскраве тому підтвердження.

З реально діючих політизованих молодіжних об'єднань впливовими в молодіжному середовищі були «Оплот», молодіжне крило партії регіонів, так звані козацькі організації.

Іншою є орієнтація молодіжних організацій у західних регіонах України, де більшість з них зорієнтовані на національно-демократичну ідею.

Тобто можна припустити, що в одних регіонах молодь буде ставитися до політики держави, залежно від своєї орієнтації, з більшою симпатією, а в інших – з меншою.

Якщо у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях на процес соціалізації молоді значним чином впливає організований молодіжний рух, то, наприклад, для Донецької області більшою мірою характерна соціалізація через створення самостійних молодіжних структур.

Специфіка регіональної соціалізації молоді в Україні будується з врахуванням впливу місцевих умов та традицій.

Так, у прикордонних областях України особливістю соціалізації є молодіжний обмін та обмін досвідом і співпраця у вирішенні молодіжних проблем з прикордонними областями інших країн, а також робота щодо вирішення проблем молоді, що породжуються безпосередньою близькістю кордону.

Для визнаних в Україні освітніх центрів - Києва, Харкова, Одеси, Львова – та деяких інших процес соціалізації молоді характеризується великою часткою студентів. Тому, наприклад, проводяться ігри під назвою «Студентська республіка»; під постійною увагою перебуває також виховна робота в студентських гуртожитках та побут студентів.

3.2. Оцінка процесів соціалізації молоді в умовах турбулентного українського суспільства

Сучасні науковці відзначають, що проходячи крізь призму індивідуальної життєдіяльності, через внутрішній світ індивіда, цінності включаються у структуру особистості у формі особистісних цінностей, стаючи одним із джерел мотивації її поведінки [37]. Тобто, для кожної людини характерна «індивідуальна ієрархія особистих цінностей, які слугують зв'язуючою ланкою між духовною культурою суспільства і духовною культурою особистості, між суспільним та індивідуальним пізнанням».

В науковій літературі серед численних теоретичних концепцій щодо класифікації цінностей варто виокремити своєрідну ієрархію, запропоновану ще у 70-х рр. ХХ ст. С.Ф. Анісімовим, яка, щоправда, виходячи з існуючих у радянському тоталітарному суспільстві ідеологічних норм, применшувала значення індивідуальних особливостей сутності людини. Так, автор запропонував такі групи ціннісних орієнтацій:

- вищі цінності – людство і людина;
- цінності матеріального життя – природні ресурси, знаряддя і продукти праці, необхідні для існування людини та її відтворення;
- цінності соціального життя – сім'я, нація, клас, держава, різноманітні громадські об'єднання, що виникають в процесі прогресивного розвитку людства, а також загальні інститути, необхідні для життєдіяльності суспільства;
- цінності духовного життя і культури – наукові знання, філософські, моральні, естетичні та інші уявлення, ідеї, норми та ідеали, покликані забезпечувати духовні потреби людей.

Не вдаючись у дискусії стосовно співвідношення індивідуального та суспільного, відмітимо однозначність зв'язку між цими групами, де кожна з них у цій ієрархії по відношенню до сусідньої перебуває у залежності [1, с.13-15].

Становлення нових поколінь молоді як великих соціально-демографічних груп населення, ціннісна складова яких перебуває в трансформаційному стані – визначальна частина процесу самовідтворення суспільства. Розвиток кожного молодого покоління відбувається на фоні і в руслі загальних тенденцій цивілізаційного поступу, розвитку конкретного суспільства, коли відбувається перехід молоді людини з одного якісного стану до іншого, якому відповідають зміни її правового статусу, соціально-економічного становища, способів залучення до соціальної структури, характеру життєдіяльності тощо [26, с.82-87]. В умовах соціально-економічних та політичних потрясінь в Україні та в ході її європейських устремлінь особливої важливості набирає питання ціннісного сприйняття цих процесів найактивнішою соціальною верствою – молоддю. Особливо актуальним є моніторинг зміни ціннісних орієнтацій молодого

покоління в ході та після революційних потрясінь в Україні 2013-2014 рр., коли суспільно-політичні процеси в державі зумовили прояв молоддю активної громадянської позиції, на зразок того, що відбувалося у 2004 р.

В умовах трансформаційних демократичних перетворень в Україні на сучасному етапі особливого значення набуває проблема утвердження ціннісних світоглядних основ, які би ґрунтувалися на європейських загальноприйнятих принципах. Тобто, існує проблема запровадження громадянських цінностей, які ґрунтуються на визнанні гідності людей і характерні для демократичних суспільств [41]. Це, зокрема, права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо. Дана категорія є важливою для формування громадської свідомості, чіткого розуміння та прийняття правил поведінки в громадському суспільстві. Важливим є усвідомлення людиною свої власних прав, а також обов'язків по відношенню до інших членів громади, до законів громадського утворення, членом якого є кожен з нас [32]. Достатня ретельність у вихованні громадянських цінностей дає змогу існувати суспільству, як цілісному утворенню окремих індивідуумів, що активно діють у його межах.

Одним із ключових напрямів досліджень, який, на нашу думку, є актуальним і відповідає вимогам часу, стосується інноваційних механізмів реалізації громадянських принципів в сучасному суспільстві у процесі підготовки майбутніх фахівців.

Розглядаючи людину як найвищу суспільну цінність, варто зауважити, що цінність – це суттєве, значуще для людини (соціальної спільноти) явище в предметному та ідеальному світі, якісна характеристика якого визначається рівнем задоволення потреб та інтересів людей.

Осмислюючи стан сучасного українського суспільства, дослідники виділяють такі ціннісні характеристики серед громадян:

- орієнтованість на матеріальні потреби;
- постійне звуження поля соціального інтересу;
- пластичність менталітету українського населення, що знаходить вияв у здатності адаптуватися до будь-яких змін;

- підпорядкованість масової свідомості до певної міри впливу засобів масової інформації, які не завжди відповідальні за поширювану ними інформацію;
- відсутність регулювальних функцій масової свідомості через брак ідеологічно-просвітницької роботи у суспільстві;
- терпіння частиною населення «неефективної влади» навіть у ситуації відносної свободи вибору альтернатив;
- низька культурна вимогливість і готовність інколи спонсорувати будь-які культурні сурогати;
- зростання релігійності як позитивної цінності, що однак, не завжди є дієвим у плані активної праці та моралі;
- поступове зростання етноцентризму та відчуття себе українцем;
- крайня непопулярність насильства, особливо викликаного тероризмом та війною на Сході України [23, с.52].

Проте, останнім часом серед дослідників активізувались дискусії стосовно місця, значення і змісту цінностей в умовах нової соціокультурної реальності, зокрема, серед молодого покоління. Їх позиції умовно поділились на три групи. Перші стоять на позиціях відродження традиційних моральних духовних історичних цінностей, другі обґрунтовують цінності сформованого нині гедоністичного суспільства, що базується на задоволенні та споживацькій психології, треті перебувають у стані пошуку нових суспільно-моральних ідеалів, наголошуючи на їх актуальності в умовах відмирання старих ціннісних орієнтацій та несформованості нових [38].

Сучасні суспільно-політичні та культурно-економічні процеси в українському суспільстві змінили соціальне та матеріальне становище молодих людей. За таких обставин позвалися дослідження цінностей та ціннісних орієнтацій української молоді. Поняття «цінність» та «ціннісні орієнтації» є предметом широких теоретичних та емпіричних досліджень різних наукових спрямувань і не втрачає своєї актуальності.

Водночас існуюча суспільно-політична ситуація в країні актуалізує необхідність аналізу особливостей еволюції наукових поглядів провідних українських та зарубіжних дослідників стосовно проблем соціалізації молоді, а особливо ролі, яку

відіграють у ювенальному середовищі явища девіації, аномії, відчуження, деліквентності, конфліктів у цьому процесі. Адже, з однієї сторони, за минулі десятиліття відбулася латентна ерозія норм і зразків поведінки молоді, яка деформувала існуючий механізм передачі традиційних цінностей між поколіннями. З іншої, - змінилася смислова інтерпретація таких базових понять, як «свобода», «справедливість», «праця», «життєвий успіх», «добробут» [3, с.257-267].

Суспільні зміни в Україні, впливаючи на соціальну ситуацію, породжують процес ціннісного відчуження, який виникає внаслідок усвідомлення молодою особою невідповідності між офіційно задекларованими цінностями і реальними ціннісними орієнтирами, що детермінує порушення усталених адаптаційних практик особистостей і змушує молодих людей звернутися до стратегії заміни цінностей, які втратили свою функціональність, іншими ціннісними зразками, які більшою мірою відповідають новим соціальним умовам.

В процесі суспільних змін пристосувальні стратегії формуються через ідентифікацію особистості із ситуацією, що породжує як конструктивну, так і руйнівну адаптивну поведінку, остання ж проявляється в маргінальній та девіантній поведінці.

У процесі дослідження ціннісних орієнтацій української молоді на сучасному етапі у березні 2016 р. нами було проведено дослідження у студентському середовищі на основі розробленого опитувальника «Майбутні перспективи України очима студентської молоді» [41].

Всього опитано 106 студентів у віці 17-20 років. Відзначимо, що проведення подібних опитувань здійснюються протягом останніх років (з 2012 р.) в ході проведення навчальних занять із загальної соціології, що дає змогу порівняти тенденції щодо рівня оптимізму молоді та її місце у майбутньому своєї країни [28, с.37-51].

На питання «У якій сфері в майбутньому Україна змогла би добитися успіхів?», 11% респондентів назвали економічну, 23 – галузь науки та мистецтва, 3,6 – духовну, 11 – військово-політичну. 5 % опитаних висловили сумніви щодо будь-яких

перспектив розвитку, а 31 % респондентів взагалі вибрали варіант «важко відповісти».

Якщо порівняти ці дані з моніторингом попередніх років, то можна відзначити тенденцію щодо зростання оптимізму відносно військово-політичного майбутнього України (11 % проти 2-5 у 2012-2013 рр.), а також значного зменшення песимістів, котрі сумніваються, що вдасться досягти чого-небудь взагалі (5% зараз, 13-25 раніше). Щоправда, дані 2016 р. показують деякий спад оптимізму порівняно з 2014 р. і пов'язане це, очевидно, із певним розчаруванням населення тією суспільно-політичною ситуацією, що склалася у суспільстві на той час.

Наступне питання звучало «Від кого залежить майбутнє України?». Абсолютна більшість опитаних (88%) вибрала варіант «Від спільних зусиль», 9 % - «від уряду», решті респондентів було «важко відповісти». Цікаво, що у попередні роки, незважаючи на подібну тенденцію, частина опитуваних вибирала варіанти «Від Бога» (3-9 %), «Від випадкового збігу обставин» (3-5 %), «Від мене (2-4 %)». Іншими словами, абсолютна більшість опитуваної молоді починає усвідомлювати розуміння спільної відповідальності за майбутнє України.

Цікавими є думки молоді стосовно соціального ідеалу, близького для опитуваних. Кожен третій (понад 35,4 %) називає цим ідеалом ліберальне суспільство західного типу, 32,3 % - національний самобутній ідеал, 16,7 % православне суспільство, 3,2 % пропонують свій варіант відповіді. Привертає увагу той факт, що кожен восьмий студент не визначився із відповіддю (12,4 %). Водночас, певна невідповідність спостерігається при постановці питання наступним чином: «Який соціальний ідеал здатний, на Вашу думку, об'єднати українське суспільство?». Так, якщо твердження стосовно православного суспільства приблизно збігаються (13,8 %), то тих, хто вірить у те, що ліберальне суспільство може об'єднати українську спільноту, дещо менше (21,2 %). Фактично, відсоток тих, хто поділяє європейські цінності, в даному питанні проголосував на користь національного самобутнього ідеалу (45,6 %). Впадає у вічі, що 17,0 % пропонують по цьому питанню свій варіант відповіді. Таким чином, значна частина тих, для кого є близькими

європейські цінності, все-таки висловилися за те, що об'єднаним началом для українців має бути національний самобутній ідеал.

Ключовим питанням анкети стало наступне: «Чим особисто Ви готові пожертвувати для здійснення імпонуючого Вам соціального ідеалу?». 36,5 % респондентів висловили готовність пожертвувати «вільним часом», 6,1 % - «кар'єрним ростом», 20,3 % - «розвагами», 3 % - «щасливим сімейним життям». 34,1 % опитуваних взагалі вибрали варіант відповіді «нічим». За великим рахунком, тільки кожен десятий готовий до серйозних жертв заради реалізації своїх поглядів. Тут чітко простежується проблема формування громадянського суспільства в Україні, коли значна частина молоді не готова брати на себе відповідальність за майбутнє країни.

Інше соціологічне опитування здійснене в рамках проведення круглого столу на тему «Вступ України в ЄС: переваги та перспективи очима молоді» [45, с.575-582]. Проведено соціологічне опитування студентів I-V курсів віком 18-23 років шляхом анкетування (всього взяли участь у анкетуванні 89 чоловік). Згідно з результатами: 85,5 % опитаних студентів підтримують (або скоріше підтримують) вступ України до ЄС та виступають за поширення європейських цінностей, 14,5% - виступають проти; водночас вірять в те, що Україна стане членом ЄС – 81,6 %.

Щодо хронологічних термінів вступу України до ЄС, то 59% респондентів, які підтримують вступ України до Європейського Союзу вважають, що Україна стане членом ЄС через 10 років, 41% - що це питання довшої перспективи. Загалом було відзначено готовність і бажання молоді стати частиною Європейського Співтовариства, адже це дасть нові можливості для розвитку країни, підвищення рівня соціальних і економічних стандартів, гарантує безпеку та утвердження європейських цінностей. При порівнянні з матеріалами попереднього дослідження, можна припустити, що відсоток «єврооптимістів» більший серед студентів старших курсів. Очевидно, це пояснюється кількома чинниками, серед яких участь у програмах обміну з вищими навчальними закладами європейських країн,

незавершений процес адаптації студентів – вихідців із сільських населених пунктів тощо.

На основі аналізу опитувальників нами зроблено порівняльну характеристику даних, здійснених українським дослідником М.В. Мосьондзом стосовно ранжування ціннісних пріоритетів молоді у зрізах 2012 р., що дало змогу встановити наступну тенденцію: попри домінування у сучасної української молоді таких цінностей як сім'я, матеріальні блага, набуття професійної майстерності на кілька порядків вище (з 8-12 позиції на 4-6) піднялися такі цінності, як чесність, чіткі життєві цілі, принциповість.

Порівняльний аналіз статистичних даних показує швидкоплинні зміни у поглядах молодого покоління на базові цінності сучасного суспільства. Так, нами були проаналізовані та переглянуті статистичні дані Л.Д.Бевзенко (дані 2009 р.). Дослідження 2009 р. показали, що 6 % респондентів вважали прийнятним для себе шахрайство, 3,5 % – рекет, вимагання, а 26 % – шлюб «заради грошей» (причому частка представниць жіночої статі тут переважає не так суттєво, як очікувалось). Було констатовано, що бажання бути соціально успішним, багатим, шановним і керувати людьми переважало над загальногуманістичними цінностями. Так, згідно з даними Інституту соціології НАН України того ж року, в уявленнях про успіх в житті матеріальний достаток (82 %) обирають практично на рівні з фізичним здоров'ям, при цьому можливості для самореалізації, розвитку здібностей залишаються на останніх позиціях (11 %) [15, с.102-105].

В процесі дослідження враховано, що існують певні розбіжності між ціннісними орієнтаціями української молоді та молоді країн ЄС, що обумовлені етнічними та культурними особливостями, а також існують певні соціальні міжетнічні стереотипи сприйняття українськими та європейськими студентами один одного.

3.3. Концепція нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів

На сьогодні в Україні постала низка проблем, безпосередньо пов'язаних із процесом соціалізації молоді, а саме - зміна ціннісних пріоритетів молодого покоління та особистісних змін, соціально-психологічні чинники, що зумовлюють особливості перебігу процесу соціалізації, відсутність чітких ціннісних ідеалів. Вказаний віковий період соціалізації є найбільш «чутливим» до соціальних змін, що відбуваються в суспільстві. Ключова проблема даного процесу, на наше переконання, полягає в появі нових і радикальній зміні традиційних каналів соціалізації молоді. Така ситуація в перехідному українському суспільстві призвела до збільшення кількості молодих людей, які ведуть асоціальний та аморальний спосіб життя.

Розробляючи складові концепції нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів для розвитку молоді пропонуємо з усього розмаїття наявних підходів застосувати такі: системний, діяльнісний, середовищний, особистісно-орієнтований і компетентнісний. З технологічного погляду жоден із них не може бути визнаний єдиним і самодостатнім, бо лише по-своєму висвітлює частину соціальної дійсності, не охоплюючи її цілком. Таким чином, гармонізація наявних підходів є не тільки стратегічною лінією, але й найважливішою умовою ефективності виховного процесу у вищих навчальних закладах, а, відповідно, й соціалізованості особистості.

Так, специфіка застосування системного підходу полягає в тому, що він орієнтований на використання в знеособлених абстрактно - логічних сферах соціальної дійсності, там, де йдеться про системні об'єкти, елементи, структури, різні середовища, чинники, умови та ін. Тобто там, де особистість як об'єкт педагогічної дії безпосередньо не присутня. Саме тому вважається, що застосування системного підходу найбільш продуктивне на етапі планування виховної діяльності.

Вибір діяльнісного підходу продиктований наступними міркуваннями. По-перше, у вітчизняній педагогічній науці на

основі діяльнісного підходу традиційно вибудовувалася логіка виховного процесу в різних типах навчальних закладів; по-друге, класичними стали уявлення про те, що особистість, увесь процес її формування й соціалізації реалізується через участь у різних видах діяльності. У загальній схемі застосування підходів він перебуває на позиції практичної організації виховного процесу.

Середовищний підхід базується на комплексі соціально-педагогічних уявлень про те, чим є особистість і середовище, як вони пов'язані один з одним. Середовище активно впливає на особу - багате середовище збагачує молоду людину новими знаннями, відносинами, емоціями; бідне - обідняє; вільне робить вільною, здорове - оздоровляє. Тому найважливіше завдання середовищного підходу полягає в створенні у навчальному закладі такого соціально-виховного середовища, яке б розвивало особистість, забезпечувало її повноцінну позитивну соціалізацію.

Особистісно-орієнтований підхід, на наше бачення, є центральним. Це пояснюється тим, що він визначає головну складову виховного процесу, а саме технологію, спрямовану на формування суб'єктного досвіду учня та його успішну соціалізацію.

Використання компетентнісного підходу пов'язане, по-перше, з необхідністю інтеграції педагогічного і соціального компонентів соціалізації, тобто її внутрішньої та зовнішньої сторін. По-друге, з необхідністю виходу на новий рівень оцінки результатів виховного процесу, що дозволить оцінювати не застигли статистичні показники, а динаміку розвитку особистості.

Концепцію нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів в контексті трансформації ціннісних орієнтацій молоді представлено нижче.

Концепція нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів

I. Обґрунтування актуальності проблеми

Соціалізація особистості в соціальній групі є ключовою проблемою підготовки фахівців соціальної роботи, яка відображає досить складне та різнобічне соціальне явище. Найчастіше вона розглядається як результат й механізм набуття особистістю соціального досвіду в процесі життєдіяльності.

Проблема негативних соціалізаційних ефектів в Україні набуває особливої гостроти, оскільки процес соціалізації молоді відбувається в складних соціальних, економічних і політичних умовах, турбулентності сучасного українського суспільства, його криміногенності та деструктивності соціальних процесів.

Поступово, проте невпинно зростає чисельність молоді, яка відноситься до так званої «групи ризику». Зокрема, зловживання алкоголем, наркотиками, проституція сприяють поширенню протиправної, агресивної поведінки молодих українців. Вживання алкоголю і наркотиків стає певною цінністю сучасної молодіжної субкультури, перетворюється в атрибут способу життя, як результат - серйозні втрати серед майбутньої еліти України.

На відміну від національного, дещо консервативного стану суспільства, з великою кількістю «табу», глобалізація сприяє динамічному розвитку соціуму, одночасно підіймаючи хвилю протесних настроїв серед молоді, сприяючи формуванню нових молодіжних трендів.

Девіантна поведінка молоді торкається усіх сфер суспільного життя і проявляється у насильстві та агресії, негативному ставленні до оточення, нездатністю прогнозувати результати своєї поведінки, низькими комунікативними навичками.

Динаміка зростання кількості молодих людей з девіантною поведінкою підтверджує складність та глибину негативних ефектів соціалізації, водночас підтверджуючи неефективність тих превентивних заходів, які використовуються суспільством та недосконалість виховного процесу у ЗВО.

Саме в процесі соціалізації молоді, закладається схильність діяти за стандартами або спиратися на інновації.

Деструктивно впливає на соціалізацію молоді залежність від азартних та комп'ютерних ігор, соціальних мереж.

Основними причинами такої ситуації, є зокрема, психологічний дискомфорт, негативні враження, втрата духовних орієнтирів та моральності, девальвація загальнолюдських цінностей, несформованість у значної частини молоді почуттів терпимості, толерантності, милосердя, честі, совісті, доброти.

Враховуючи зазначені недоліки, необхідно виробити нові підходи, щодо запобігання негативним соціалізаційним ефектам серед молоді, покращити превентивне виховання, вдосконалити форми і методи навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку молоді особистості, сприяти пристосуванню активно зростаючої молоді людини і змінних властивостей безпосередніх умов, у яких вона проживає і розвивається.

Створення цілісної системи запобігання негативним ефектам соціалізації молоді покликане:

- запитом суспільства на формування небайдужого, здорового молодого покоління, з чіткою громадянською позицією;
- потребами молоді в реалізації своїх особистісних цінностей як основи її індивідуальної активності, яка базується на мотивації щодо задоволення власних потреб [20];
- соціальною необхідністю формування ставлення до громадянської позиції як до соціально-моральної цінності;
- формуванням і розвитком позитивних мотивів діяльності молоді у процесі соціалізації;
- набуттям молоддю практичних умінь і навичок, необхідних для реалізації власних планів;
- необхідністю допомоги молоді, яка опинилася у кризовій життєвій ситуації.

Дана Концепція стимулюватиме відповідні Центральні органи виконавчої влади та вищі заклади освіти на вироблення нових підходів, щодо запобігання негативним ефектам соціалізації молоді.

Мета Концепції полягає у формуванні нових підходів щодо запобігання негативним ефектам соціалізації та девіантної поведінки молоді та набуття нею імунітету до негативних впливів соціального оточення.

Завданнями Концепції є:

- поліпшення фізичного, духовного і соціального здоров'я молоді;
- підвищення рівня превентивного виховання в системі освіти;
- запобігання високому рівню захворюваності та смертності серед молоді;

- сприяння формуванню у молоді мотивів та навичок до самостійного отримання знань;
- зміна рівня організації та культури молодіжного дозвілля;
- реформування виховних систем вищих навчальних закладів;
- розширення використання інноваційного потенціалу молоді.

2. Мета і завдання нейтралізації негативних ефектів соціалізації молоді.

Метою нейтралізації негативних ефектів соціалізації є формування нових підходів щодо недопущення девіантної поведінки молоді та набуття нею імунітету до негативних впливів соціального оточення. Вона може розглядатися поліаспектно:

- педагогічний аспект передбачає виховання у молоді почуття особистої та національної гідності, подолання комплексів меншовартості, заохочення свідомого вибору моделей про-соціальної поведінки; формування патріотичної свідомості, зокрема у навчальних закладах і у молодіжному середовищі, шляхом розвитку історичної пам'яті; популяризація української культури і народних традицій; усвідомлення національної своєрідності; залучення молоді до суспільно значущої діяльності;
- соціальний аспект передбачає спрямування професійних інтересів молоді за формулою: «інформування - навчання - тестування – залучення», формування усвідомлених мотивів вибору певного виду діяльності, що забезпечить задоволення матеріальних і духовних потреб молоді, сприяння розвитку молодіжного підприємництва та самозайнятості, залучення до волонтерської діяльності, нейтралізацію і поступове усунення детермінантів, що викликають негативні прояви;
- політичний аспект передбачає розширення політичного кругозору української молоді, яка буде цінувати більше глибокий зміст, ніж широкий жест, більше внутрішню якість, ніж розмах і кількість, більше «бути», ніж «здаватись». Тому сьогодні молодь повинна не лише бачити себе частиною нації, але й бути також певною мірою виокремленою з неї;
- економічний аспект полягає в запобіганні трудовій міграції молоді до країн ЄС та Росії. Така ситуація пригнічує почуття національної самоповаги і спотворює національну ідентичність;

- психологічний аспект передбачає сприяння зміцненню психічного здоров'я молодих людей, формування внутрішньої культури їх взаємин у сім'ї та соціальному середовищі; забезпечення репродуктивного здоров'я молоді, популяризацію серед молоді знань з безпеки життєдіяльності; виявлення генезису деструктивних проявів у поведінці особистості й розробку науково обґрунтованих програм соціалізації та корекції девіацій;
- правовий аспект передбачає якісні зміни юридичної освіти молодого покоління, що сприятиме як запобіганню, так і профілактиці правопорушень серед молоді, а також зростанню її правової культури.

Основні завдання процесу нейтралізації негативних ефектів соціалізації молоді:

- створити умови для формування позитивних рис молоді в процесі навчання та трудової діяльності, які сприятимуть: становленню у молодих людей громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості, виробленню стійкості до негативних впливів середовища [20];
- підвищити рівень превентивного виховання в системі освіти та забезпечити безболісний перехід молоді від навчання до стабільної та задовільної роботи;
- актуалізувати мотивацію щодо дотримання молодими людьми здорового і безпечного способу життя, підвищити рівень знань та навичок молоді у галузі безпеки життєдіяльності;
- змінити несистемний характер виховної роботи та низький рівень ціннісної орієнтації значної частини молоді;
- реформувати виховні системи вищих навчальних закладів; створити регіональний та місцевий виховний простір;
- розширити умови і механізми особистісного, професійного та суспільно-політичного розвитку молодої людини у суспільстві.

Ключовими елементами процесу нейтралізації негативних ефектів соціалізації молоді є:

- просвітницька робота щодо здорового способу життя, запобігання поширення ВІЛ/СНІДу, інфекцій, що

передаються статевим шляхом, репродуктивного здоров'я, відповідального батьківства;

- створення нової для України системи зайнятості і самозайнятості молоді у різних сферах суспільного життя на засадах добровільності;
- розвиток особистісних ресурсів, життєвої компетентності, вироблення адаптивної стратегії поведінки;
- зменшення кількості правопорушень у молодіжному середовищі шляхом підвищення правової культури і законотриманості юнацтва, надання допомоги молодим людям, які мають проблеми із законом, щодо їхньої інтеграції у суспільство, зокрема у соціально-економічний простір, суспільно-політичне і культурне життя;
- утвердження сімейних цінностей, формування відповідального батьківства, протидія розпаду молодих сімей, формування здорової статево-рольової та сімейної ідентифікацій.

3. Суб'єкти негативних соціалізаційних ефектів.

- студенти вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації;
- молодь, яка перебуває на обліку в правоохоронних чи наркологічних установах;
- молодь, соціалізація яких відбувається під впливом негативних явищ («групи ризику»);
- молодь у місцях позбавлення волі або яка повернулася з них;
- молодь, яка не мала умов сімейного виховання й опіки (сироти);
- молоді сім'ї, які потребують консультативної допомоги з проблем виховання дітей;
- сім'ї, які мають дітей з негативними проявами у поведінці, чи наркозалежних з протиправними вчинками;
- молодь з алкоголе - та наркозалежних родин;
- молоді люди, батьки яких перебувають у місцях позбавлення волі;
- науково-педагогічні працівники ЗВО;
- працівники центрів соціальної служби для молоді;

- трудові колективи, громадські, благодійні організації, релігійні конфесії.

4.Нейтралізація негативних соціалізаційних ефектів.

Процес соціалізації індивіда протікає на трьох рівнях, причому на кожному з цих рівнів особистість проходить певні стадії та етапи, що характеризуються формуванням нових потреб, їхнім усвідомленням та переходом у систему цінностей.

Нейтралізація негативних соціалізаційних ефектів здійснюється на трьох рівнях:

- а) первинна нейтралізація (профілактика);
- б) вторинна нейтралізація (допомога і корекція);
- в) третинна нейтралізація (адаптація, реабілітація і ресоціалізація).

Профілактика – вид нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів, спрямований на здійснення профілактичних заходів та інших моделей впливу на особистість з метою попередження різних видів небезпечної поведінки на ранніх стадіях відхилень. Вона базується на своєчасному виявленні та виправленні несприятливих інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних та інших факторів, що є причиною відхилень у психологічному та соціальному розвитку молоді, її поведінці та стані здоров'я. Профілактика здійснюється за місцем проживання, навчання, оздоровлення та дозвілля.

Зміст профілактики: підготовка та розповсюдження рекламно-роз'яснювальних матеріалів через друковану продукцію, засоби масової інформації, спілкування на рівні міжособистісних стосунків, тощо.

Допомога і корекція – вид нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів, що полягає у допомозі окремим категоріям молоді, «групам ризику» (зменшення шкоди, допомога з метою самопомоги тощо). Це передбачає психолого-педагогічний та соціальний вплив на особистість з тим, щоб вона сама навчилась допомагати собі, розв'язуючи багаточисельні проблеми, що провокують на деструктивну поведінку. На цьому рівні є доцільними:

- реалізація програм превентивного виховання з «групами ризику» із залученням державних, громадських, конфесійних організацій, волонтерів;
- патронажна робота з «групами ризику», молоддю із дисфункціональних сімей з усунення соціально-психологічних передумов деструктивної поведінки;
- організація різноманітних форм превентивної освіти за місцем проживання, проведення дозвілля у зонах відпочинку.

Адаптація, реабілітація та ресоціалізація полягає в реконструкції соціокультурного оточення для різних категорій молоді, допомозі в спілкуванні, працевлаштуванні та навчанні з метою відновлення втрачених соціальних зв'язків або адаптації в соціальній життєдіяльності. Необхідними заходами такої роботи є:

- науково-методичне забезпечення превентивної соціальної роботи у спеціалізованих закладах;
- співпраця і науково-методична підтримка роботи центрів соціальної адаптації, анонімних наркологічних кабінетів, діагностично - консультативних центрів, служб «Телефонів довіри», інших закладів, до функцій яких входить вирішення проблем негативної поведінки молоді;
- науково-методичне сприяння організації і розвитку співтовариств взаємопідтримки молоді;
- адаптація і впровадження в систему превентивної роботи вітчизняного і світового досвіду соціальної адаптації та реабілітації.

5. Принципи побудови системи нейтралізації негативних ефектів соціалізації молоді:

- принцип комплексності забезпечує реалізацію концепції нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів молоді разом з діяльністю інших суб'єктів превентивної роботи;
- принцип системності передбачає узгодженість, послідовність і взаємозв'язок усіх рівнів нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів молоді та погодження дій з іншими суб'єктами даної діяльності зі стратегічних питань;

- принцип врахування гендерних та індивідуальних особливостей молоді в процесі нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів передбачає, що усі дії узгоджуються із загальними законами людського розвитку і вибудовуються відповідно до статі та інших індивідуальних особливостей;
- принцип інтегрованості передбачає зближення і поглиблення взаємодії вітчизняних і зарубіжних програм щодо нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів;
- принцип мобільності дає можливість оперативно модифікувати завдання, форми і методи нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів залежно від умов і змінювати сфери впливу;
- принцип наступності означає розгортання дій щодо нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів з використанням набутого досвіду;
- принцип конкретності зумовлює включення до переліку заходів з нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів чітко сформульованих термінів виконання та визначення відповідальних за їх реалізацію;
- принцип реалістичності передбачає соціальний зміст процесу нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів, який полягає в оптимізації форм і методів, спрямованих на розвиток адаптаційних якостей цільових груп;
- принцип етичності забезпечує моральні основи заходів з нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів, відображає їх гуманний характер, опору на позитивний потенціал особистості, збереження конфіденційності, поваги та інших дієвих умов взаємодії з цільовими групами превентивного виховання;
- принцип соціального партнерства у процесі нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів орієнтує всіх суб'єктів на рівноправне співробітництво, пошук порозуміння, досягнення консенсусу та оптимізацію відносин в інтересах розвитку особистості і суспільства;
- принцип державно-громадської співпраці передбачає поділ повноважень і консолідацію зусиль органів державної влади

і громадських інститутів у вирішенні проблем нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів молоді.

6. Очікувані результати

Керована форма соціалізації передбачає розробку певною групою, або колективом, системи засобів впливу на молодь, відповідно до мети та інтересів суспільства, в якому відбувається її становлення. Вона протиставляється некерованій, або стихійній соціалізації, яка передбачає автоматичне формування певних соціальних навичок у зв'язку з постійним перебуванням індивіда в певному соціальному середовищі.

Оскільки суспільство - явище досить динамічне, то в результаті соціалізації молодь набуває все нових й нових якостей, завдяки зав'язуванню нових зв'язків та взаємин з іншими людьми, спільнотами, системами.

Створення в Україні пропонованої системи нейтралізації негативних соціалізаційних ефектів сприятиме:

- активізації досліджень вітчизняними науковцями, спеціалістами, практичними працівниками проблеми нейтралізації негативних ефектів соціалізації молоді;
- залученню різнопрофільних фахівців (насамперед - педагогів, медиків, психологів) та установ до вирішення питання попередження впливу негативних соціалізаційних ефектів на молоде покоління, координації зусиль суб'єктів превентивної діяльності;
- зниженню вживання наркотиків, алкоголю, тютюну, поширенню ВІЛ-інфікованості, формування у молодого покоління позитивної мотивації на здоровий спосіб життя;
- нейтралізації негативних ефектів соціалізації молоді, що, в свою чергу, сприятиме зміні пріоритетів та моделей поведінки представників так званих «груп ризику»;
- соціально-психологічній адаптації молоді, яка має життєві проблеми;
- збільшенню кількості волонтерів та осіб, які пройшли реабілітацію, для нейтралізації негативних ефектів соціалізації.

3.4.Рекомендації щодо удосконалення роботи з окремими групами молоді (молодих кадрів соціальних служб та різних професійних напрямків)

Здійснення теоретико-методологічного аналізу взаємозв'язку соціальної політики, соціальних служб та їх впливу на ефективність і результативність соціальної роботи в проблемному сучасному українському суспільстві з урахуванням інтересів молодих фахівців – надзвичайно актуальна проблема сьогодення. В сучасній Україні нормативно-правова база, що обґрунтовує соціальну політику, поступово вдосконалюється, наближаючись до міжнародних стандартів, зокрема європейських, пропонуючи високу відповідальність політико-управлінської та освітянської еліт.

Нагадаємо, що до основних завдань соціальної політики належать підвищення добробуту, поліпшення умов праці і життя людей, забезпечення в усіх сферах суспільних відносин принципу соціальної справедливості, зближення соціальних страт, груп і прошарків суспільства, покращення соціального захисту населення, умов праці тощо.

Здійснений аналіз свідчить про те, що в перехідних суспільствах важлива роль належить формуванню ефективної соціальної політики та організації роботи соціальних служб в інтересах підтримки незахищених верств населення.

Саме над цією проблемою сьогодні повинні думати як науковці, так і практики, щоб сфера соціальної політики працювала на покращення умов життя, праці, охорони здоров'я та задоволення потреб людини як найвищої суспільної цінності.

Сучасне українське перехідне суспільство розвивається на руїнах радянської тоталітарної дійсності, тому елементи командно-адміністративних методів управління і зараз гальмують поступальний рух в напрямку утвердження демократичних цінностей [25, с.28].

Мистецтво управлінської діяльності соціального працівника засвідчує її публічність та складність. Тому нами пропонується врахування центральними та регіональними

державними органами у сфері соціальної політики (міністерство соціальної політики України, департаменти соціального захисту населення обласних державних адміністрацій) таких рекомендацій в ході реалізації їх політики в умовах здійснюваних в Україні реформ:

- координація цілей органів соціального управління відповідно до напрямів стратегії розвитку органів державної влади;

- ідентифікацію (діагностику) та диференціацію об'єктів соціальної роботи по чіткій класифікації (перелік груп тих, хто претендує на соціальну допомогу: люди з особливими потребами, малозабезпечені сім'ї, діти-сироти, діти, позбавлення батьківської опіки, учасники бойових дій і т.д.);

- побудову моделі соціальної допомоги з урахуванням реальних можливостей держави, а особливо з урахуванням потреб молодого покоління, адже декларований захист і рівень здійснюваної допомоги далекі від встановлених стандартів;

- адаптоване динамічне програмування траєкторій формування та розвитку управлінської культури соціальних працівників через розширення підтримки тих структурних підрозділів, які готують молодих фахівців – управлінців соціальної сфери (єдиний в регіоні приклад – кафедра педагогіки та соціальної роботи);

- аналіз та координацію управлінської діяльності, спираючись в ході реформи децентралізації на територіальну громаду, її потреби та можливості;

- і найважливіше: встановлення працівникам соціальної сфери, зокрема молодим фахівцям, які вперше влаштовуються на роботу, окремих спеціальних надбавок до заробітної плати (за напруженість праці, на вислугу років, за роботу у сільській місцевості тощо), що сприяло би підвищенню престижності праці. У країнах Європейського союзу за престижністю праці професія соціального працівника входить до десяти найбільш затребуваних. На даний час в означеній галузі працюють майже виключно на філантропічних засадах, у переважній більшості – люди не за спеціальністю, в той час як випускники ЗВО – молоді спеціалісти соціальної роботи - не бажають іти на

роботу на мінімальний оклад. Тому і створюється парадоксальна ситуація: 95 % соціальних працівників Чернівецької області працюють на базі дипломів фізиків, біологів, математиків, але тільки не соціальних працівників. Чіткий меседж до органів центральної влади такий: піднімати потрібно престижність праці не тільки працівників освіти, але і соціальної сфери (або прирівняти їх до категорії педагогічних працівників) [15, с.102-105].

Подальші дослідження можуть бути ефективними у визначенні ролі політико-владної еліти, державних та недержавних організацій, інших інститутів громадянського суспільства у здійсненні ефективної молодіжної політики з метою формування таких ціннісних орієнтацій, які мали би базуватися на засадах людиноцентризму, толерантності, поваги до честі, моралі, гідності та духовності кожної молодої особистості.

Сьогодення вимагає нових підходів та методів в даній площині, в тому числі використання напрацювань європейських країн. Можемо констатувати з власного досвіду, а також досвіду вітчизняних та зарубіжних колег, наявність наступних можливих ефективних напрямків роботи з молоддю, особливо в сфері гуманітарної політики ЗВО з метою формування сучасних ціннісних пріоритетів у молоді:

- запровадження нових навчальних курсів для молодого покоління – студентів ЗВО. Зокрема, цікавими в даному напрямку є навчальні курси, що читаються науково-педагогічними працівниками кафедри педагогіки та соціальної роботи ЧНУ імені Юрія Федьковича – «Соціальна робота в країнах ЄС та світу», «Електронне врядування в соціальній сфері», «Міжнародні стандарти соціальної роботи», «Соціальна динаміка та волонтерство», «Соціальне управління та місцеве самоврядування», «Елітологія та кадрова політика». Основна мета курсів – подолання викликів часу для сучасного українського суспільства, модернізація держави шляхом реформ та удосконалення державної кадрової політики. Крім того, серед нових та оновлених курсів, які би допомогли

вирішити поставлені вище завдання, назвемо наступні чинники, які би сприяли позитивній соціалізації молоді:

- активна співпраця з науковими, громадськими інститутами, в тому числі і закордонними. Практика Буковинського регіону показала ефективність активізації транскордонного співробітництва із суміжними регіонами Румунії як країни, що входить до Європейського Союзу. З цією метою проведено низку міжнародних заходів з метою обміну досвідом, в тому числі і порівняння ціннісних орієнтацій та прагнень молоді сусідніх країн» [16, с.102-105]. Дуже насиченими та ефективними можемо назвати співпрацю з навчальними закладами Німеччини, Польщі, Литви;

- поглиблення співпраці з установами з державними та недержавними організаціями філантропічного характеру (геріатричні пансіонати, психоневрологічні диспансери, будинки дитини, школи-інтернати тощо), спрямованої на актуалізацію ціннісних мотивів у свідомості молоді особистості. Результат показує високу ступінь соціалізації молоді в ході роботи з особливими категоріями людей та вихованням на цій основі загальнолюдських цінностей.

Імплементация означених векторів політики може відбуватися тільки за умови постійного моніторингу органами місцевого самоврядування соціального самопочуття молоді, яке є важливим критерієм успішності реформ, що відбуваються. Соціальне самопочуття є основою для прогнозування соціальних змін, потреб суспільства та проектування соціальних технологій з оптимізації управління системою забезпечення людини та суспільства. Тобто, моніторинг соціального самопочуття молоді дасть змогу встановити результативність соціогуманітарної політики в регіональному вимірі на основі вивчення оцінок молодого покоління до можливостей її доступу до благ сучасної цивілізації в головних сферах життєдіяльності.

Інструменти такого моніторингу підказує сам час і рівень розвитку. Одним з головних інструментів, які допоможуть налаштувати постійний моніторинг соціального самопочуття молоді в громадах, а одночасно подолати бюрократизацію та

негативні стереотипи у відносинах влади і народу, на нашу думку, є утвердження в Україні принципів електронного урядування. 20.09.2017 р. схвалено нову «Концепцію розвитку електронного урядування в Україні», яка має бути реалізованою до 2020 р [16, с.132-137].

Це важливо і в контексті реформи децентралізації в Україні, коли іде процес створення територіальних громад (станом на початок 2019 р. в Україні функціонувало 876 територіальних громад, що охоплювали понад третину території України. Загалом, відповідно до перспективного плану, кількість громад в Україні має досягнути майже 1300) [9], ефективність діяльності яких значною мірою залежить і від впровадження в діяльність органів самоврядування інноваційних цифрових технологій.

Оскільки в умовах перетворень демократичного характеру в Україні на сучасному етапі особливого значення набуває проблема утвердження ціннісних світоглядних засад, то існує проблема запровадження цінностей, зокрема, громадянських, які тісно пов'язані на визнанні гідності людей (такими цінностями виступають, зокрема, права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо; загальнолюдські цінності є важливими для формування громадянської свідомості, чіткого розуміння та прийняття правил поведінки в громадському суспільстві).

Ми пропонуємо саме ідею електронного урядування зробити інструментом вирішення основних проблем, характерних для організації комунікації влади і народу і, одночасно, засобом моніторингу соціального самопочуття молоді (рівень «інформатизації» старшого покоління поки що не дозволяє проводити аналіз без значних погрішностей): знизити рівень бюрократизації через перехід на електронний документообіг; зробити діяльність органів державного управління та місцевого самоврядування більш прозорими завдяки впровадженню електронної форми спілкування з громадянами, тим самим наблизивши його до потреб і запитів громадян [40, с.189-193].

В процесі запровадження електронного урядування важливими інструментами формування громадянських цінностей та мінімізації негативних стереотипів щодо взаємодії органів державної влади та суспільства є різні форми е-демократії. Виокремлюють непрямі та прямі форми е-демократії. Серед перших називаються організація голосування через світову мережу, можливості обговорення рішення рад різних рівнів чи навіть парламенту, діяльність «електронного уряду», який має зворотній зв'язок з громадянами. До другого типу форм відносять «демократію з відкритим кодом», коли закони створюються не лише парламентом, але і суспільством, а також «напівпрямую електронну демократію», коли напередодні ратифікації нормативний акт обговорюється.

Власне, нова українська влада одним з ключових своїх завдань ставить реалізацію концепції «Країна в смартфоні» як базового фактора інформованості громадян, а також їх змоги контролювати владу та максимально комфортно, якісно та оперативно отримувати широкий спектр послуг [7]. До речі, серед найбільш амбітних планів є переведення до 2024 р. всіх державних послуг в режим онлайн [6].

Зважаючи на те, що завдання соціалізації молоді в турбулентному суспільстві – справа складна і довготривала, що механізми і форми соціальної, економічної та політичної адаптації молоді особи недосконалі, на успіх можна розраховувати тільки працюючи у відповідному напрямку з мільйонними аудиторіями молодого покоління, у якого саме в такому віці формується світогляд.

Одним з основних результатів є висновок про національну свідомість, громадянські цінності як базові основи формування та утвердження позитивної соціалізації молодого покоління. Проведені дослідження підтверджують, що національне виховання, зокрема виховання патріотизму і громадянськості, сприятимуть його адаптаційним процесам. З іншого боку, сучасне покоління, яке фактично від народження втягнуте у всепланетарний об'єднавчий процес, для якого поняття відстань і час мають інші виміри, цей процес може сприйняти цілком природно. Специфіка місцевих умов,

різноманітність досвіду, саме життя вимагають на місцях нестандартних підходів та форм соціальної, економічної та політичної адаптації молодій особі.

Формування ціннісних орієнтацій молоді в сучасному українському суспільстві проявляється в одночасному впливі на особистість молоді різних факторів, які часто суперечать один одному. Молоді складно зорієнтуватися у такому вирі подій, у насиченому різноманітними правилами та нормами суспільстві, коли сімейне оточення диктує одні манери поведінки, а з екранів телевізора лунають протилежні заклики. Тому молоді у такому шаленому розмаїтті цінностей, що наявне у сучасному перехідному українському суспільстві, доводиться самій вирішувати, що в нинішніх умовах є цінним, і від того, яка шалька терезів переважить у системі їхніх цінностей, значною мірою залежатиме майбутнє України. Комплекс проведених досліджень щодо формування механізмів адаптації в турбулентному соціокультурному вимірі дає можливість спрогнозувати ефективні шляхи соціалізації за умов належного засвоєння соціальних знань, цінностей, умінь та навичок поведінки у суспільно-політичному житті. Це визначило пошук таких основ, знання яких дозволило б оптимізувати процес створення сприятливих передумов життєвого самовизначення та самореалізації молодих людей, вирішення нагальних проблем молоді щодо інтелектуального, морального, фізичного розвитку, реалізації її творчого потенціалу, підтримки інноваційної діяльності та громадської активності. Аналіз впливу турбуленцій на соціалізацію молоді визначив множинні шляхи подолання (мотивування) кризових ситуацій, обумовлених негативним впливом турбуленцій на соціокультурну визначеність людини, що можлива як взаємний обмін, внаслідок якого відбувається взаємне збагачення думками, знаннями, почуттями. Моніторинг реакції молодіжного середовища на сучасні виклики свідчить про активізацію, порівняно з попереднім періодом молодого покоління та небажання лишатись осторонь важливих суспільно-політичних подій. Соціокультурна реалізація тут можлива за умов задоволення людиною духовних потреб, а не

лише матеріальних, адже саме культура виступає рушійним способом становлення людини.

Можна констатувати, що останнім часом чільне місце у мотиваційних прагненнях української молоді займають орієнтації, пов'язані з самоствердженням. Молоді українці прагнуть активніше будувати професійну кар'єру, досягати успіху в навчанні, науці, бізнесі, проявляючи компетентність та професіоналізм у відповідності із соціальними стандартами, отримувати нові враження і задоволення. Ця загальна тенденція спостерігається і в суттєвих відмінностях між молоддю і людьми, старшими за 25 років, за інтегральними ціннісними вісями: молодь є значно відкритішою перед новим досвідом і орієнтованою на задоволення власних потреб, ніж покоління старших. Водночас дані показують зростання на 15 % саме прагнення самореалізації на основі власних здібностей та кваліфікацій, що свідчить якщо не про оздоровлення молодого покоління, то принаймні про появу в ньому творчої активної меншості, здатної в подальшому до активних дій заради себе та блага суспільства

Варто розуміти, що психологічна модель особистості людини в процесі її формування та соціалізації визначає особистісні цінності як основу її індивідуальної активності, яка в свою чергу, базується на мотивації щодо задоволення власних потреб.

На сьогодні необхідність та важливість роботи з молоддю на державному рівні очевидна. Якщо сім'я і школа закладають основи особистості молодшої людини та формують стереотипи її поведінки в майбутньому, то остаточне становлення відбувається в студентські роки.

Заклад вищої освіти за своїм статусом зобов'язаний не тільки професійно готувати не тільки дипломованих фахівців, а й виховувати різнобічно розвинених громадян. Згідно з Законом «Про вищу освіту», головною метою освіти та виховання на сучасному етапі є створення умов для розвитку та самореалізації кожної особистості, що сповідує загальнолюдські цінності, а також формування покоління, здатного навчатись упродовж життя.

У сучасних умовах існування кризового суспільства існує потреба вдосконалення роботи з окремими групами молоді. Політико-владній еліті необхідні насамперед високий професіоналізм та компетентність, духовність, висока управлінська культура. Ми впевнені, що нині важливо мислити стратегічно, поєднуючи реформу децентралізації з глибоко продуманою організацією, зокрема в територіальних громадах. Саме територіальні громади як нові структури вбачаються нами провідниками позитивних агентів соціалізації через вироблення і реалізацію стратегії гуманітарної політики. Європейський вектор інтеграції фактично ставить територіальні громади у статус осередків розвитку та ініціативи. Подолання проблеми безробіття, реалізація працевлаштування молоді та надання преференцій у вигляді першого робочого місця, культурно-дозвіллева сфера, патріотичне виховання, утвердження громадянських цінностей поряд із засобами подолання негативних проявів у процесі соціалізації шляхом просвітницької роботи – ось головні, але далеко не єдині напрямки діяльності місцевих органів влади в сфері гуманітарної політики, діяльності територіальних громад на місцях. Удосконалення роботи з окремими категоріями молоді вбачається нами тільки у посиленні взаємодії з цими категоріями. Остання можлива за умови активного запровадження органами місцевого самоврядування систем електронного урядування. Це дозволить тримати руку «на пульсі» всіх динамічних процесів, що відбуваються у молодіжному середовищі, дослухатися до основних ювенальних проблем, моніторити їх еволюцію та приймати вчасні рішення у сфері соціогуманітарної політики.

Список використаних джерел

1. Бакуменко В.Д. Прийняття рішень в державному управлінні: Навчальний посібник (у 2 ч.) /В.Д.Бакуменко // ч.1.Теоретико-методологічні засади. –К.: ВПЦ АМУ, 2010. – С.7-9.
2. Воропаєва В.Г. Теоретико-методологічні засади розвитку ціннісних орієнтацій сучасної молоді в умовах трансформації сучасного суспільства /В.Г. Воропаєва // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2013. – Вип.55. – С. 257-267
3. Галус О.М. Соціалізація особистості: сутність, концептуальні підходи у наукових теоріях, напрямках, школах / О. М. Галус // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». - 2010. - № 2. - С. 69-75.
4. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні»: [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2859-12>
5. Держава у смартфоні: Зеленський зібрав на Банковій експертів з е-послуг // Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2720454-derzava-u-smartfoni-zelenskij-zibrav-na-bankovij-ekspertiv-iz-eposlug.html>
6. Держава у смартфоні: Україна вивчить досвід Естонії. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2720066-derzava-u-smartfoni-ukraina-vivcit-dosvid-estonii.html>
7. Державна служба в Україні: досвід, проблеми, перспективи ; за заг. ред. проф. Ю. В. Ковбасюка і В. А. Федоренка : матер. Всеукраїнської науково-практ. конфер. (м. Київ, 24 червня 2015 р.). – К. : Ліра, 2015. – С.112.
8. Децентралізація: коротко про головне. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://cost.ua/news/698-detsentralizatsiya-kоротко-pro-holovne>
9. Жаровська О. П. Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету / О. П.Жаровська - Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук - 13.00.07 – теорія і методика виховання. - Вінниця, 2015. – 290 с.
10. Кармалюк С.П. Влияние глобализации на формирование национальной идентичности и новые стратегии поведения украинской молодежи [Електронний ресурс] / С.П. Кармалюк // Электронный научно-образовательный журнал «Studia Humanitatis»

(Гуманитарные дисциплины), 2016. – №4. - Режим доступу: <http://st-hum.ru/content/karmalyuk-sp-vliyanie-globalizacii-na-formirovanie-nacionalnoy-identichnosti-i-novye>

11. Кармалюк С.П. Психологія трансформації світоглядних переконань сучасної молоді під впливом глобалізаційних процесів / С.П. Кармалюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновацій». - Тернопіль, 2017. – С.92 - 94.
12. Кармалюк С.П. Реалізація молодіжної політики в Україні в сучасних умовах: соціальні та регіональні аспекти / С.П. Кармалюк // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2016. – Том. ІХ: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. – Випуск 9. – К.:Талком,2016. –С.258-267.
13. Кармалюк С.П. Формування патріотичних цінностей особистості на сучасному етапі / С.П. Кармалюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: «Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи». – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2017.- С. 13-16.
14. Кармалюк С.П. Шманько О.В. Інноваційні механізми формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді в процесі навчання у ВНЗ // Матеріали XXI Міжнародної науково-методичної конференції «Управління якістю підготовки фахівців» // Збірник матеріалів XXI Міжнародної науково-методичної конференції «Управління якістю підготовки фахівців» (м. Одеса, 21-22 квітня 2016 р.) – Одеса: друкарня ОДАБА, 2016 р.- С.102-105
15. Кармалюк С.П. Шманько О.В. Інноваційні механізми формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді в процесі навчання у ВНЗ // Матеріали XXI Міжнародної науково-методичної конференції «Управління якістю підготовки фахівців» // Збірник матеріалів XXI Міжнародної науково-методичної конференції «Управління якістю підготовки фахівців» (м. Одеса, 21-22 квітня 2016 р.) – Одеса: друкарня ОДАБА, 2016 р.- С.102-105
16. Комплексна програма молодіжної політики у Чернівецькій області на 2016-2020 роки: затверджена рішення 4-ї сесії обласної ради VII скликання від 15.03.2016 № 21-4/16 [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://oblrada.cv.ua/document/regional_program/
17. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/konczepczija-naczionalno-patriotichnogo-vixovannya-ditej-i-molodi.html>

18. Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016-2020 роки [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1018-2015-%D1%80>
19. Оржеховська В.М. Концепція превентивного виховання дітей і молодів системі освіти України (Проект) [Електронний ресурс] / В.М. Оржеховська, С.В.Кириленко - Режим доступу: https://www.fz-09.at.ua/Vuhovna/proekt_konsepsiyi_preventuvnogo_vuhovannyi.doc
20. Перебенесюк В.П. Проблеми релігійності молоді України: стан, тенденції, прогноз / В.П. Перебенесюк, В.Є. Єленський // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання : зб. наук. публікацій Українського науково-дослідного інституту проблем молоді за підсумками виконання наукових програм і проєктів у 1994 році. – К.: А.Л.Д., 1995. – Вип. 4. – С. 58-68.
21. Перебенесюк В.П. Релігійні організації і молодь / В.П. Перебенесюк, В.Д. Бондаренко // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання : зб. наук. публікацій Українського науково-дослідного інституту проблем молоді за підсумками виконання наукових програм і проєктів у 1993 році. – К. : А.Л.Д., 1994. – Вип. 3. – С.74-86.
22. Пірен М. І. Стратегія управлінської культури в соціальній роботі територіальних громад: навчальний посібник / Пірен М.І. – Чернівці: ЧНУ, 2017. – С.52.
23. Пірен М. І. Державна кадрова політика: шляхи елітизації : монографія / М. І. Пірен. – К. : Талком, 2014. – С.110.
24. Пірен М. І. Елітологія : підручник / М. І. Пірен. – К. : Талком, 2014. – С.29.
25. Пірен М.І. Європейські цінності – детермінанта змін в сучасній Україні: навч. посібник-практикум /М.І.Пірен. – Чернівці: Друк Арт, 2016. – С.89.
26. Пірен М.І., Шманько О.В. Імплементация електронного урядування в Україні – ціннісна складова управлінської культури. – Вісник НАДУ. – 2018. - №3. – С.189-193.
27. Пірен М.І., Шманько О.В. Особливості індивідуальної ціннісної системи сучасного молодого покоління та її вплив на вибір адаптивних практик у контексті нової соціальної ситуації //Соціологічні інтерпретації соціоструктурних процесів в Україні: колект. монографія / За заг. Ред. В.І.Докаша, С.Ю.Ципко, В.В.Пержуна, К.Ю.Шестакової. – Чернівці: Чернівец. Нац. Ун-т ім. Ю.Федьковича, 2019. – С.37-51
28. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : [Електронний ресурс] / Закон України від 5 лютого 1993 р.

- поточна редакція - редакція від 01.01.2015, підстава 76-19 - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>
29. Саєнко Ю.І. Соціальна політика в період трансформації суспільства / Ю.І. Саєнко // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення : зб. наук. ст. – К. : НВФ “Студцентр”/ НІКА-Центр, 1998. –С. 6-9.
 30. Сердюк Л. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентської молоді [Електронний ресурс] / Л. Сердюк // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації.- 2012. - № 2. – С.311-317. - Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/832>
 31. Система моральних цінностей людини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.educationua.net/silovs-1297-2.html>
 32. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. ; за ред. І. Звереві, Г. Лактіонової. – К. : Науковий світ, 2003. – С.122-123.
 33. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду: [зб. наук. пр.] / НАН України, ДУ "Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАНУ"; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2015. – Вип. 6 (116).
 34. Сурвілайте Д. В. Вплив глобалізації на процеси формування молодіжних субкультур / Сурвілайте Діана Вітаутівна – Автореф. дис. кан. політ. наук. - 23.00.04 - політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Одеса, 2013.- 21 с.
 35. Теорія і методи соціальної роботи : підручник; за ред. Т. Семигіної, І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – С.55.
 36. Ушинський К. Д. Рідне слово / К. Д. Ушинський. – Львів : Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 1960. – 21 с.
 37. Федосова И.В. Проблема ценностных ориентаций в научной литературе / И.В. Федосова. [Електронний ресурс]. Режим доступу:<http://www.litera.inst-et.ru/admin/pdf/20110221154632file.pdf>
 38. Хрущ-Ріпська О. В. Проблеми формування національних духовних цінностей в сучасній молоді / О. В. Хрущ-Ріпська //Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. - Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 1998. - Вип. 2. - Ч. 2. - 176 с.
 39. Шманько О. В. Електронне урядування в територіальних громадах – базова складова утвердження громадянських цінностей в процесі реформ децентралізації // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 травня 2017 р., м.Дніпро. Частина I. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотник», 2017. – 260 с.; С. 66-67

40. Шманько О. В. Трансформація цінностей орієнтацій української молодіж / О. В. Шманько // Електронний науково-образовательний журнал «Studia Humanitatis» (Гуманитарні дисципліни), 2016. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://st-hum.ru/content/shmanko-ov-transformaciya-cennostnyh-orientaciy-ukrainskoy-molodezhi>
41. Шманько О. Громадянські цінності як базова складова виховання молодого покоління в процесі навчання у ВНЗ / О. Шманько // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: «Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи». – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2017.- С.122-126.
42. Шманько О. Громадянські цінності як базова складова виховання молодого покоління в процесі навчання у ВНЗ // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Якісна освіта в Україні»: проблеми тенденції, перспективи (факультет педагогіки, психології та соціальної роботи ЧНУ ім. Ю.Федьковича, 26-28 жовтня 2017 р. – Чернівці: Руга, - С.122-126.
43. Шманько О. Підготовка фахівців з електронного урядування в територіальних громадах як одна із складових утвердження громадянських цінностей в українському суспільстві // Традиції та інновації в сучасній педагогічній діяльності: європейський вимір // Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. – Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2017. – 146 с.; С. 132-137
44. Шманько О.В. Динаміка змін ціннісних орієнтацій української молоді у 2014-2016 рр. (на прикладі соціологічних досліджень серед студентів Буковинського державного фінансово-економічного університету) / О.В. Шманько // Науковий вісник БДФЕУ. Гуманітарні науки. Спецвипуск «Соціальна робота та кадрова політика»: збірник наукових праць / [ред. кол.: Пірен М.І (наук. ред.)]. та ін. – Чернівці: Технодрук, 2016. – С.22-27.

РОЗДІЛ IV. ВПЛИВ СИТУАЦІЙНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ НА ПРОЦЕСИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Оптимізація соціокультурних впливів на соціалізацію та адаптацію особистості в сучасному українському суспільстві

Руйнація комуністичної ідеології, як і самої соціалістичної системи, принесла людям, разом з духовним звільненням, ще й значні проблеми. Йдеться, передусім, про втрату соціальними суб'єктами основ їхньої соціальної ідентифікації, руйнування ґрунтовних соціальних цінностей та чітких орієнтирів щодо шляхів подальшого розвитку українського суспільства. Іншим наслідком руйнації комуністичної ідеології та втрати довіри до «розвинутого соціалізму» є непомірно швидка ціннісна динаміка, в якій насторожує, по-перше, поява стереотипів старого мислення та старих цінностей, що представлені зі зміною світоглядного знаку на протилежний (образ нового ворога, нові очікування світлого майбутнього, нові ідеали, де перевага надається рівності над свободою, тлумачення свободи як свавілля, віра у прості та швидкі рішення та ін.), а, по-друге, поява соціальних суб'єктів зі зруйнованими ціннісними орієнтирами, які нічим не замінені. Ці тенденції представлені двома соціальними групами. У поведінковому плані перша група осіб схиляється до умовно-радикальної діяльності, порушення соціальної стабільності та енергійного висунення недостатньо перевірених ідей та проєктів, друга – до асоціальної поведінки, деструкції тощо. У психологічному плані перша група нерідко характеризується агресивністю, друга – як помірною агресивністю, так і невизначеністю своєї життєвої позиції.

Криза, в якій перебуває наша країна, почалася з розпаду соціальних зв'язків та руйнації сподівань соціальних суб'єктів, а ці сподівання – з кризи особистих ціннісних орієнтирів, із втрати ідентичності. За цих умов постають два привабливих проекти, до того ж вони часто йдуть поруч: «побудувати» якісно нову ідеологію – ідеологію оновлення; або ж стимулювати розвиток «справжньої» науки про суспільство. В такому разі виявляється можливим заповнити як ціннісну прогалину в суспільній свідомості (за допомогою нової ідеології), так і (за допомогою науки) нестачу знань про те, що ж належить робити для покращення існуючого суспільного стану.

«Комуністична ідеологія, яку суспільство відкинуло, містила в собі ідею «морально-політичної єдності» всіх його членів, чим намагалося забезпечити у більшості громадян ціннісний консенсус щодо важливих питань суспільного буття, системність світогляду як елемент стабільності свідомості, стійкості «соціально-психологічного самопочуття». Відмовившись од цієї офіційної доктрини, українське суспільство тим самим створило передумови формування принципово нових цінностей» [31].

Представники соціальної філософії та соціології провідних країн світу вже давно дійшли висновку, що ціннісна різноманітність – це природний стан людських спільнот. Як і інші базові елементи людського існування, різноманітність цінностей, як правило, передбачає амбівалентність, а також, потенційно, можливість позитивних та негативних інтерпретацій різних процесів. «Особливим випадком ціннісної різноманітності є наявність у сучасних суспільствах традиційних цінностей та структур, які склалися на доіндустріальній стадії суспільного розвитку. Загалом, співіснування (навіть у сучасних суспільствах, наприклад, у США) традиційних та модернізованих форм і елементів – звичайна річ [31, с.196].

Що ж до суспільств, що розвиваються, в яких масив традиційних цінностей значно вагоміший, то модернізовані елементи існують там як «анклави» – крапля серед «моря традиційних структур». Деяким країнам, що розвиваються, вдалося використати культурну «архаїку» як ресурс для

модернізації, «вбудувати», вписати ціннісні комплекси, що склалися за умов докапіталістичного розвитку, в модернізаційні процеси та контексти. Іншими словами, використовується те, чого, як здається, є вдосталь. Однак мета зазвичай корелюється із засобами її досягнення. В даному випадку це означає, що для успішної модернізації суспільства потрібна визначена ієрархія базових цінностей. Фундаментальні цінності повинні не лише засвідчувати готовність суспільства до змін, які спричиняє модернізація (і навпаки), а й також давати достатньо реалістичне уявлення про мету руху та способи її досягнення. Теоретики модернізації довели, що в процесі модернізації зміни відбудуться лише тоді, коли на «кожній з попередніх стадій створюється відповідна сукупність чинників, так само, як на виробництві можна отримати кінцевий продукт за умов дотримання послідовності технологічних операцій» [94, с.13-14].

Визначальним тут є співвідношення традиційних елементів та паростків модернізованих структур, ціннісно коректна діалектика процесів їхньої взаємодії, послідовність у нагромадженні нових якостей, що зменшують напруження у процесі розвитку, збільшують органічність соціальних змін та сприяють зростанню системної якості на шляху до модернізації. Так само важливим стає й саме уявлення про модернізацію як усвідомлену мету, з огляду на можливість достатньо серйозних соціальних змін, які охоплюють елементи модернізації, де вона попервах виступає як невідрефлексований результат масових соціальних процесів. Тим-то модернізація як усвідомлена мета суспільного розвитку сама залежить від уявлень про особистісні цінності, які склалися в суспільстві.

Трансформації, суспільні зміни і перебудови, як це показує досвід України, спричиняють порушення структурно-функціональної системи суспільства, кардинально змінюють, а іноді й повністю руйнують повсякденний світ особистості, тобто її усталену систему соціальних статусів, ролей і норм. Вони порушують ціннісно-символічні підстави, що пов'язуються з усвідомленням людьми соціальних норм, з наданням соціальної ролі відповідного оцінного судження та інструментального значення. Вони руйнують межі, в яких існувала впорядкована

система соціальних зв'язків та ціннісних уявлень. Суспільство на певний час втрачає свою солідарність і толерантність щодо загально визнаної системи цінностей, набуваючи, за визначенням Е.Дюркгайма, аномічного стану. До того ж обмеження матеріальних благ, престижних соціальних позицій у політичній та економічній структурах суспільства посилює конкуренцію між людьми за їх завоювання. Все це зумовлює передусім соціальне розшарування, сутність якого можна пов'язати з ієрархічним розподілом соціокультурних благ. Суспільство, як зазначає А.Лобанова, «залежно від участі та позиції людей у відтворенні (відновленні) соціально-статусної ієрархії та ціннісно-нормативної системи, може бути «розшароване» на декілька умовних груп:

- ті, хто займає активну позицію. Це люди, які «беруть ситуацію в свої руки», ініціюючи та здійснюючи зміни. Вони не задовольняються «тим, що мають» і прагнуть за будь-яку ціну досягти «більшого» – бажаного соціального статусу, достатку, влади;
- ті, хто займає скоріше активну, ніж пасивну позицію. Вони не здатні «взяти ситуацію в свої руки», однак стають прихильниками й помічниками тих, хто це може зробити, намагаються утримати «те, що мають» і сподіваються на певні дивіденди (соціальні чи матеріальні) за свою відданість;
- ті, хто займає скоріше пасивну, ніж активну позицію. Вони не підтримують тих, хто «бере ситуацію в свої руки», але й не виступають проти них. Вони намагаються утримати «те, що мають», вичікуючи «свого часу»;
- ті, хто займає пасивну позицію. Цих людей можна назвати байдужими до змін. Їм бракує індивідуальних якостей, а також особливого бажання утримувати «те, що вони мають», щось змінювати, досягати чогось «більшого», тому вони «живуть, як складеться»;
- ті, хто активно й відверто виступає проти змін (особливий прошарок «контрреволюціонерів»). Вони намагаються утримати «все те, що мають» і залишити «все так, як було».

У кожній з цих умовних соціальних груп формується своя ціннісно-нормативна система, що утворює відповідну ієрархію

соціальних статусів, ролей та адекватну їй систему мотивацій та очікувань, тобто в умовах трансформацій у суспільстві виникає поліфуркація ціннісно-нормативних систем» [40, с.115-116].

Якщо говорити про труднощі адаптаційного періоду трансформаційного суспільства, то є потреба у визначенні того оптимального шляху, рухаючись яким суспільство могло б значно скоротити згаданий адаптаційний період, розв'язуючи при цьому важливі проблеми пов'язані з власним існуванням та успішним розвитком. На думку багатьох дослідників, ефективний результат тут досягається через поєднання адаптаційних процесів з активною діяльністю соціально цінного характеру при адекватному управлінні на всіх рівнях – від нижчих до вищих. А це, крім того, сприятиме формуванню у свідомості й практичній діяльності людей довіри до наявної (в сучасній Україні) соціально-політичної системи. За нинішніх умов **довіра, впевненість** у завтрашньому дні, **готовність** до активної діяльності заради сьогоденного й майбутнього, **соціальна активність** є також важливими цінностями суб'єктивного характеру, без яких неможливі й інші цінності. Звідси можна вивести **принцип адаптації через соціальну активність і діяльність**, у процесі яких формуються життєво важливі цінності.

Особливої значущості набуває соціальна активність, якій завжди приділялась значна увага в усіх суспільних науках. У соціально-філософському аспекті ця проблема часто аналізувалася у працях Х. Ортеги і Гассета, А.Камю, Г.Маркузе, Е.Фромма та інших авторів. У теоретичній соціології – в творчості К.Маркса, М.Вебера, Е.Дюркгайма, П.Сорокіна та багатьох інших відомих соціологів-класиків.

З огляду на трансформаційні процеси в Україні дедалі більше посилюється інтерес до названої вище проблеми. Зокрема, тривалий час проблема соціальної активності та відповідальності особистості була центральною у представників харківської соціологічної школи (О.Якуба, А.Плахотний, В.Бакіров, І.Ковальова та ін.). Вагомий внесок у розробку проблеми особистості та її активності внесли київські та львівські соціологи Л.Сохань, О.Донченко, Є.Головаха, В.Матусевич, Н.Черниш, В.Піча та ін.

Потрібно водночас зауважити, що діяльнісний підхід при аналізі особистісного існування піддається критиці з боку окремих дослідників [5, с.36-38]. Тим-то видається цілком слушною вимога доповнити діяльність спілкуванням, суб'єкт-суб'єктивними відносинами, бо саме взаємодія індивіда з іншими людьми виступає як висхідний принцип суспільної організації, на чому не раз наголошували М.Вебер, П.Сорокін, М.Бубер та інші дослідники. Однак найголовнішою є та обставина, що «Я – Ти взаємодія» є основою індивідного самовизначення та адаптації людини до соціального середовища, адже саме в ній індивід переживає проблеми свого буття та обирає життєвий шлях.

Відомо, що індивідна активність особливо інтенсивно виявляється в молодому віці. Тому коли йдеться про життєві плани та громадянську позицію індивіда, надзвичайно важливим є усвідомлення молодою людиною **змісту і смислу свого життя**. З цього приводу польський соціолог К.Обуховський зазначив, що «потреба в усвідомленні свого життя не як серії випадкових, розрізнених подій, а як цілісного процесу, що має певний напрям, наступність і зміст, є однією з найважливіших індивідуально орієнтованих потреб людини» [51, с.128-129]. Головна проблема юнацької рефлексії полягає в тому, щоб правильно поєднати ближню й віддалену перспективу. Вміння відкласти задоволення своїх бажань, працювати не тільки на сьогодні, а й заради майбутнього – один з найважливіших показників морально-психологічної зрілості особистості.

Вивчення ціннісних орієнтирів молоді дає можливість з'ясувати рівень її адаптації до нових соціальних умов та її інноваційний потенціал. Від того, який ціннісний фундамент буде сформовано, багато в чому залежить майбутній стан суспільства. Цінність соціальна за своєю природою і формується лише на рівні соціальної спільноти (як окремого соціального прошарку, так і суспільства в цілому). Індивідуальні ціннісні значення, що сформувалися в процесі діяльності – це явища суспільні, колективні. Ціннісне ставлення формується у процесі діяльності та реалізується через діяльність. Людина може обрати мету, сформувавши стратегію майбутньої поведінки, керуючись індивідуальною системою цінностей. Діапазон та кількість

соціальних ролей особистості визначається багатоманітністю соціальних груп, з якими вона себе ідентифікує, різноманітною структурою діяльності та взаємин, до яких вона залучена. Кожна роль – це сукупність всеохопних значень, без засвоєння яких неможлива комунікація, встановлення соціальних зв'язків людини зі світом.

Життя дорослої особистості багатогранне, й різні види діяльності можуть мати для неї неоднакове значення. Для одного основна сфера самореалізації – це праця за професією, для іншого – сім'я, для третього – суспільно-політична діяльність тощо. До того ж, різні мотиви, цілі й види діяльності мають певну ієрархію, яка не завжди адекватно усвідомлюється. Образно кажучи, «мотиваційна сфера особистості завжди багатовекторна», як і та об'єктивна система аксіологічних понять, що характеризує духовний стан суспільства, у якому живе людина [39, с.221-222].

Усім відомий той факт, що віднедавна в нашому суспільстві вкрай погіршився морально-психологічний клімат. Люди змушені діяти не за моральними нормами, а керуючись особистим уявленням про економічну доцільність, їхня ціннісна орієнтація спотворена ринковим імперативом – цінувати гроші більше за все, діяти так, як вимагає того ринкове середовище. «Людину «розірвали навпіл» – вона розуміє значення та зміст суспільних цінностей, однак змушена діяти навпаки, - так як вимагають ринкові правила. Домінуючою мотивацією поведінки стають економічні цілі та вигоди, натомість людські якості нехтуються. Проявами морального регресу є потворні форми поведінки заради наживи. Люди в такому разі сприймають один одного як жертву, за рахунок якої можна пожитися. Суспільство стало на шлях відчуження, віддалення од людей їх людських якостей, руйнування цілісності особистості» [31, с.198].

На сьогодні в Україні ситуація склалася так, що новий соціально-економічний та політичний лад, на жаль, не зміг у матеріальному та соціальному аспектах принести більшості населення позитивні зміни в умовах їхнього життя чи хоча б надію на майбутнє. Навпаки, становище значної частини населення погіршилося: люди не отримали жодних благ як компенсації за пережиті в період трансформації страждання та

муки. Натомість вони стали жертвами соціальних потрясінь. Багато з них передчасно пішли з життя, що також є наслідком трансформації, що призвела до цього.

Рівень життя більшості з людей в умовах затяжного економічного спаду залишається вкрай низьким. Результати трансформації виявилися доволі обтяжливими для соціальної сфери. Кардинально погіршилося становище в галузі охорони здоров'я, освіти, культури, спорту, відпочинку та науки. За даними статистики, в Україні зростають захворювання на ті хвороби, які зумовлені соціально-економічним станом, рівнем життя: туберкульоз, інфекційні захворювання, СНІД тощо. Адже якраз бідність посилює захворюваність, призводить до зниження тривалості життя, оскільки вона впливає на споживання населенням належних продуктів харчування, можливість оплати медичних послуг, засобів профілактики захворювань; породжує апатію та стомленість, розчарування та зневіру, призводить до такого душевного стану, який може викликати психічні та соматичні захворювання. «Спонукає бідність і до девіантної поведінки. Особливість бідності в Україні полягає в тому, що субкультура збіднілих прошарків, яка за своєю природою є культурою маргінальних груп, стає визначальною і для всього суспільства. Так звана «культура бідності» значно змінює ставлення до свого власного здоров'я у представників бідних прошарків населення. Якщо для представників середніх класів та більш багатих прошарків суспільства здоров'я – це найвища цінність, то для представників найбіднішої частини суспільства здоров'я – лише засіб здобування елементарних життєвих благ» [31].

Варто також підкреслити, що акцент на абсолютних рівнях прибутку як детермінантах здоров'я не пояснює, чому окремі «заможні» країни демонструють низькі показники здоров'я. Зокрема, увагу на себе звертають соціально-психологічні чинники (соціально-економічний статус індивіда, соціальний капітал, соціальна адаптація), які впливають на статус здоров'я. Багатьма дослідниками виявлено й те, що люди з більш низьким соціально-економічним статусом демонструють занижену самооцінку,

недостатній контроль (передусім за власним життям), більш негативні емоційні реакції на життєві події, стресові стани.

Отже, як було сказано вище, одним із чинників масових процесів погіршення здоров'я населення в період трансформаційних змін та радикальних реформ в Україні є рівень адаптації населення до реформ. Варто нагадати, що соціальна адаптація є одночасно і процесом, і станом. **Адаптаційний стан** – це характеристика стосунків індивіда із зовнішнім середовищем, яка слугує вираженням успішності адаптації як процесу. Ці стосунки можуть бути конфронтаційними, рівноцінними чи гармонійними [7, с.45]. Біологічна особливість адаптації населення до соціально-економічних умов середовища, в якому воно проживає, полягає в його здатності до саморегуляції та самоконструювання через зміну власних функцій та структур, що дозволяє йому зберігати життєздатність за умов, які змінюються. Ми погоджуємося з Л.Беляєвою в тому, що адаптація включає в себе декілька стадій:

1. Первинне пристосування до ситуації, виживання, перебудова «старої» системи цінностей та норм згідно з реально діючою; соціалізація та ресоціалізація населення (стадія соціального шоку);
2. Персоналізація, здійснення життєвого вибору, керуючись власними потребами та інтересами (стадія мобілізації адаптивних ресурсів);
3. Інтеграція, суб'єктивне залучення себе до певного середовища прийняття його як свого, відчуття тотожності з ним, бажання жити в ньому, консолідуючись з іншими (відповідь на виклик соціального середовища) [Там само, 46].

Соціальні суб'єкти по-різному проходять усі три стадії адаптації, що супроводжується психічною напругою, дискомфортом, страхом, соціальним песимізмом. Окремим суб'єктам вдається досягти третьої стадії та закріпитися на ній, інші ж не можуть не лише адаптуватися, а й виробити певну лінію власної поведінки за умов зміни свого становища в суспільній ієрархії (соціального статусу, ролі).

Безперечно, що тривожність, страх та невпевненість у завтрашньому дні властиві представникам усіх прошарків та груп населення, хоча в бідних та літніх людей ці відчуття виявляються та загострюються частіше.

На цьому етапі ми підходимо до однієї з форм соціально-психологічної адаптації особистості до дійсності, а саме до **мімікрії**, тобто корекції поглядів, ціннісних орієнтацій, норм поведінки тощо згідно зі стандартами нових взаємозв'язків. Нерідко це пристосування виражається в амбівалентності моральних поглядів – у неузгодженості між ідеями, що проповідуються, та принципами моралі, з одного боку, і реальним рівнем моральних вимог до себе та оточення – з іншого. Такі явища, як крутість, безпринципність, продажність та інші антиподи моралі дедалі частіше сприймаються в буденній свідомості не як аномалія, а як досить виправданий варіант взаємин у побуті, в політичній діяльності, бізнесі тощо. Однак, разом із звиканням до зазначених вище явищ, зростання аморальності та правового нігілізму зумовлює у більшості соціальних суб'єктів зростаючу турботу. У цьому процесі люди резонно вбачають підрив загальнолюдських принципів моральних взаємин, який створює загрозу як їхньому особистому існуванню, так і життєздатності цілого соціуму.

Досліджуючи соціальну мімікрію як універсальний соціальний феномен, А.Лобанова у своїй праці «Феномен соціальної мімікрії» визначає її як специфічний адаптивний спосіб поведінки соціальних суб'єктів, коли вони, не сприймаючи легітимно-домінуючої ціннісно-нормативної системи того соціуму, до якого прагнуть інтегруватися, маскують свою особистісну ціннісно-нормативну систему, приховуючи справжні наміри, цінності, цілі, щоб у такий спосіб пристосуватися, вижити чи досягти бажаної мети або успіху. Запропоноване визначення уможливорює з'ясування логічної субординації соціальної мімікрії та адаптації. По-перше, соціальна мімікрія є адаптивним способом життєдіяльності переважно тих соціальних суб'єктів, ціннісно-нормативні системи яких не збігаються (суперечать) легітимно-домінуючій системі соціуму. По-друге, соціальна мімікрія – це не лише адаптація, а ще й певний спосіб досягнення успіху,

гараздування. І, по-третє, з одного боку, соціальна мімікрія є вужчим поняттям, ніж адаптація, оскільки вона є одним (специфічним) з її способів; а з іншого – ширшим, тому що має універсальний характер: вона властива певним соціальним суб'єктам у будь-якому суспільстві, на будь-яких фазах та етапах його розвитку, у всіх сферах життєдіяльності (політичній, соціально-економічній, трудовій, родинно-побутовій тощо)” [40, с.31-32]. Звісно, що мімікрія ускладнює життя та гальмує стан адаптації.

Під час визначення своїх життєвих планів та адаптації до обставин, що змінюються, людині доводиться долати багато труднощів і бути відповідальною як перед іншими людьми, так і перед своєю власною совістю за свої дії та вчинки. Саме за цих обставин найяскравіше виявляється людська сутність. Певною мірою людина сама є творцем своєї долі. Як зазначає Габріель Марсель, «бути – значить бути в дорозі!» Людина – це проект майбутнього, який реалізується в процесі її життєдіяльності. І надзвичайно важливим є характер цієї діяльності (що людина залишить після себе – добро чи зло?).

Про те, що сутність людини визначає спосіб її існування, писали такі видатні німецькі філософи, як А.Шопенгауер, М.Шелер та ін. Людина, яка усвідомила свою сутність, це вже не просто частина природи, а соціальна істота, яка ставить собі за мету пристосувати природу до своїх потреб. «З того часу, - писав М.Шелер, - коли людина, що формувалася, зруйнувала притаманні всьому попередньому періоду її тваринного життя методи пристосування до навколишнього світу, вона обрала протилежний шлях – пристосування «відкритого» світу до себе, а тому повинна була стати в центрі цього світу» [84, с. 94].

Оскільки йдеться про пристосування людиною «відкритого» світу до себе (а це вона здійснює у взаємодії з іншими людьми), доцільно говорити про соціальну активність індивіда, яка переплітається, інтегрується з його індивідуальною активністю і виступає як важлива цінність суб'єктивного порядку, про що вже йшлося вище. **Соціальна активність** – це системна якість особистості, в якій виражається та реалізується рівень її соціальності, тобто «глибина й повнота зв'язків особистості з

соціумом, рівень перетворення особистості у суб'єкта суспільних відносин» [86, с. 96-97].

Найважливішими ознаками соціальної активності особистості (на противагу пасивності, інертності) є стійке, а не ситуативне, прагнення впливати на соціальні процеси та реальна участь у громадських справах позитивного характеру. Саме аналіз її зв'язку з соціальністю дає змогу виявити типи соціальної активності. Виходячи з особливостей цього зв'язку, ми ще раз підтверджуємо доцільність виокремлення трьох основних критеріїв соціальної активності:

1. Спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності.
2. Характер і рівень прийняття інтересів, потреб, цінностей.
3. Особливості реалізації інтересів, потреб, цінностей.

Справжня активність, яка чинить реальний вплив на життя країни, може виникнути лише завдяки діяльності вільних (у тому числі й від матеріальної залежності) людей. Щоб стати громадянином, бути справді соціально активним індивідом, людина повинна розуміти певні абстрактні істини щодо самої себе, своїх здібностей і можливостей. Тому вкрай важливий нині вихід зі стану «здичавіння свідомості», за словами М.Мамардашвілі [42, с.10], бо лише цей шлях здатний привести до якісного оновлення життя суспільства на всіх його рівнях.

Деадаптація громадян адекватно позначається на їхній індивідуальній та суспільній свідомості, що підтверджується багатьма соціологічними опитуваннями, які останнім часом активно проводяться на території України. Наприклад за даними опитувань з проблем соціальної адаптації що здійснюється Інститутом соціології спільно з фірмою СОЦІС від 1994 року, сьогодні різні групи населення перебувають на різних етапах «входження» в нову соціальну реальність. Соціологічні дослідження демонструють майже полярний поділ населення країни щодо міри пристосування до сучасного життя. Якщо об'єднати групу тих, хто активно залучився до нового життя і вважає ринкові відносини природним способом життєдіяльності, з тими, хто постійно шукає своє місце в сучасному житті, то частка населення, що активно відтворює у своїй діяльності нові поведінкові орієнтири становитиме 44 % від цілого, а частка

небажаючих пристосуватися до ситуації сьогодення, живе як випадке й очікує змін на краще, також дорівнює 44 % [29].

Варто зазначити, що розподіл є досить стійким і засвідчує наявність протилежних тенденцій на особистісному рівні. **Перша** репрезентує бажання сприймати й відтворювати нові поведінкові зразки, **друга** – небажання робити це. Обидві групи здійснюють вплив на суспільні перетворення: перші просувають їх своєю діяльністю, другі, навпаки, гальмують бездіяльністю.

Однією з важливих загальнолюдських цінностей, як відомо, є міжіндивідуальна комунікація людей, їх спілкування. Названа цінність з повним правом може бути однією з базових успішної адаптації особистості до нових умов існування та її діяльності. Невипадково названа проблема так активно дискутується в західній «комунікативній філософії». Визнання інтерсуб'єктивності за один з найважливіших вимірів і самого життя сьогодення, і сучасної філософії та соціології, зробили це поняття однією з найважливіших сполучних ланок різних, зовні навіть протилежних, філософських спрямувань – від прагматизму Ч.Пірса, філософії мови пізнього Л.Вітгенштайна та феноменології Е.Гуссерля, до діалогічної філософії М.Бубера, екзистенціалізму М.Гайдеггера та К.Ясперса або ж герменевтики Г.Гадамера.

Поняття і проблема комунікації належать до фундаментальних у концепції одного з провідних сучасних німецьких філософів та соціологів Ю.Габермаса. Він підкреслює, що саме реальні процеси суспільного життя та бюрократизація неформальних сфер діяльності, яка невблаганно поглиблюється, актуалізує нове проблемне поле дослідження – сферу «інтерації» міжособистісних комунікативних відносин. Теорія комунікативної дії Ю.Габермаса не просто органічно вписується в «парадигмальний» (за словами самого автора) поворот сучасної західної філософії до «всебічного осмислення структури та функції процесу комунікації, інтерсуб'єктивних вимірів людського буття. Однією з найважливіших із них є проблема демократії, прав та свобод людини» [70, с. 30-31].

Ще яскравіше й переконливіше проблема міжособистісної комунікації висвітлюється у працях таких представників

німецької комунікативної філософії, як М.Бубер та О.Ф.Больнов. Звертаючись до окремої людини, пише Бубер, ми маємо про неї так само неповне уявлення, як, наприклад, уявлення про місяць на підставі його частини; повний образ людини дає тільки звернення до неї у товаристві іншої людини. Окрема людина виступає фактом екзистенції тільки тоді, коли вступає в життєвий зв'язок з іншою людиною [11, с.153-155].

У О.Больнова назване вище комунікативне поняття аналізується через поняття «зустрічі», яке, за його словами, є «випробуванням для людини... В зустрічі не просто отримує підтвердження певна, вже наявна в людині субстанція, а проявляється людина як така... Тільки в зустрічі з іншою людиною, з «Ти» людина приходить до самої себе... В зустрічі ми мусимо орієнтуватися лише на тих людей, хто дружньо ставиться до нас, адже джерело її можливості приховане саме в них» [9, с.169].

Ми зупинилися на цій проблемі більш-менш докладно тому, що вона в сучасному українському суспільстві із площини теоретичної перейшла в практичне поле людського існування, де соціальна адаптація до нових форм людського буття відбувається на фоні кризи споконвічних зв'язків між окремими індивідами. Швидка зміна міжіндивідуальних контактів, тягар як соціальних, так й індивідуальних життєвих проблем, соціально-політична нестабільність, невпевненість людей у майбутньому, - все це робить міжіндивідне спілкування в нашому суспільстві поверховим, формалізує взаємовідносини. За умов поверхового, «суєтного» спілкування (досить часто на суто практичній основі за принципом «ти – мені, я – тобі») індивід мимоволі захищає свою психіку від перенапружень, вдаючись до гальмування емоцій шляхом шаблонних реакцій, стандартних оцінок – штампів. Врешті-решт це обертається почуттям неблагополуччя, невдоволенням людини своїм життям.

Сьогодні в нашій країні, як справедливо наголошують Є.Головаха та Н.Паніна, головними суперечностями існуючого стану речей є прискорений соціальний запит, з одного боку, і невтішна соціальна реальність – з іншого. Не структуруються й не спрацьовують найважливіші соціальні механізми перетворень та

розвитку. З цих причин не може завершитися перша фундаментальна стадія соціалізації в новонародженому суспільстві, а отже, не спрацьовують друга й третя. До того ж, більшість громадян, змушені розлучитися зі своїм соціально-психологічним минулим і стати на шлях пристосування до інших цінностей, хоча це їм дається досить нелегко. На індивідуальному рівні вступають у дію інстинкти самозбереження в різних формах. Зростає суперечність між емоційними оцінками, зумовленими економічною ситуацією, і реальними настановами у напрямку пошуку шляхів підвищення життєвого рівня [20, с.40-44, 87-89, 105-112].

Незважаючи на це і навіть у супереч важким соціальним обставинам в українському суспільстві сформувався феномен соціально-психологічної терпимості, який є важливою для суспільства здатністю, оскільки вона слугує захистом від саморуйнування. Більше того, українське суспільство роздирають внутрішньопартійні і міжблокові суперечності, в той час, коли потрібно виробити спільну позицію, побачити внутрішній смисл суспільного руху загалом. Однак у свідомості людей формується потреба в консолідації, без якої не може бути стабільності та прогресивного розвитку. Ця потреба може бути названа також важливою самоцінністю індивідуального порядку, яка виникає спонтанно у громадян трансформаційного суспільства у процесі адаптаційного періоду, коли формується нова система цінностей.

Ще один важливий момент: усі соціологічні опитування фіксують невпевненість людей у завтрашньому дні. У зв'язку з цим надзвичайно важливим для людини є задоволення її потреби у впевненості, у здійсненні очікуваного. Названа потреба співіснує (досить часто на підсвідомому рівні) у тісному взаємозв'язку з потребами у консолідації, дружбі і взаємодопомозі, стабільності в країні тощо і також може бути віднесена до нової системи цінностей трансформаційного суспільства.

У ціннісній картині світу людини названого суспільства загострюється проблема виживання. Вона пов'язана з жорстокою реальністю, до якої дуже важко адаптуватися нашому пересічному громадянину. Йдеться про феномен бідності, який

супроводжує людство від зародження й донині. Дослідження бідності у вітчизняній соціології ускладнюється тривалим вилученням цього явища зі сфери наукової та суспільної уваги, про що свідчить брак науково обґрунтованих концепцій бідності та бази емпіричних даних для порівнянь і розвитку української аналітичної та методичної традиції вивчення бідності. Водночас об'єктивна і всебічна наукова оцінка поширення бідності в сучасному українському суспільстві вкрай потрібна органам державної влади для розв'язання таких завдань, як розробка ефективних і цільових програм соціальної допомоги вразливим прошаркам населення, впорядкування процесів "тіньової" й несправедливої диференціації доходів населення, усвідомлення потенціалу соціальної напруги, накопиченої у суспільстві тощо.

Трансформаційні процеси суспільства перехідного типу, яким є сьогонішня Україна, актуалізують також такі соціально-психологічні цінності, як співчуття, співпереживання, соціальний обмін. За словами Еріха Фромма, суть співчуття полягає в тому, що одна людина «страждає» разом з іншою людиною, або, в широкому розумінні, «відчуває разом» з нею. Це ставлення не «Я» до «Ти», його характеризує принцип «Я є Ти» (Tat Twam Asi). Співчуття або співпереживання передбачає, що одна людина переживає в собі те, що пережито іншою людиною. Це переживання, на думку Фромма, вимагає звільнення від звуженої належності до того, що нам близьке лише за кровними зв'язками. «Щоб знати людей з боку співчутливого й проникливого знання, треба звільнитися від звуженої належності до даного суспільства, раси, культури й проникнути в глибину людської сутності, де ми є нічим іншим, як просто людьми. Справжнє співчуття й знання людини значною мірою недооцінене як революційний чинник у розвитку людини так само, як це трапилося з мистецтвом» [77, с.178].

Оскільки жодне суспільство не може нормально функціонувати без елементарної солідарності, значною мірою актуалізується також соціальний обмін, теоретичні засади дослідження якого заклали американські соціологи П.Блау та Д.Хоманс. Солідарність та соціальний обмін як соціально-психологічні та соціологічні категорії тісно пов'язані між собою і

набувають особливої значущості у трансформаційному суспільстві, де під тиском важких обставин людського існування спостерігається таке негативне явище, як дезінтеграційні процеси.

Теорія соціального обміну формувалася за умов критичної переоцінки утилітаристського розуміння людської поведінки як певної послідовності ринкових операцій, здійснюваних з метою здобуття винагороди за ті чи ті конкретні дії. Сучасна теорія соціального обміну узагальнює висновки утилітаристів, соціальних антропологів і психологів – біхевіористів. Однак не можна вважати її простим конгломератом цих теорій. П.Блау і Д.Хоманс, а також їх послідовники обґрунтовують теорію обміну передусім на матеріалі власних емпіричних досліджень, здійснюваних ними у виробничих колективах, а також у маргінальних групах великих міст. Використовують вони також відповідний етнографічний матеріал.

Основним об'єктом для Блау, Хоманса, як і для Кулі, Мейо та інших дослідників, слугувала мала соціальна група. Вчені розглядали її як своєрідну внутрішню систему дій, взаємодій і почуттів людей, що функціонує в рамках зовнішнього соціального середовища. Водночас, середовище, що оточує малу групу, саме складається із фізичних, технічних та соціальних умов діяльності групи.

Зміст теорії соціального обміну прийнято формулювати у вигляді п'яти «аксіом». По-перше, будь-яка людська дія залежить від її успіху (забігаючи трохи наперед, зауважимо, що названий компонент теорії обміну надзвичайно актуальний для керівних дій вищих ешелонів влади України, більшість яких аж ніяк не назвеш успішними). Чим частіше дія буде винагороджуватись, тобто матиме успіх, тим більшою буде ймовірність, що людина чинитиме так і надалі. По-друге, коли в минулому дія завершилась успіхом, то цей успіх слугуватиме надалі стимулом людських учинків. По-третє, вагоме значення має цінність (чи актуальність) того чи того людського вчинку, наслідком якого буде винагорода (чи покарання). Четверта аксіома стверджує, що чим частіше людина в минулому винагороджувалась за певні дії, тим менш цінною виступає для неї така винагорода, тобто йдеться про феномен перенасичення тими чи тими благами

(винагородами). П'ята аксіома проголошує, що в разі неотримання сподіваної винагороди варто очікувати дії, зумовлені негативними емоціями (незадоволення, роздратування тощо) [64, с.157-158].

Отже, і всі інші «аксіоми» теорії соціального обміну легко переводяться в практичну площину і звучать надзвичайно актуально для сьогоденного стану українського суспільства. Це стосується також концепції П.Блау, на аналізі якої зупинимось нижче.

У своїх теоретичних роздумах Блау розглядає процеси соціального обміну на макрорівні. Він виходить з того, що зі зростанням рівня та обсягу обміну посилюється значення «спільних цінностей», які повинні визнавати всі учасники обміну. Погляди П.Блау на функції цінностей збігаються з відомою концепцією Т.Парсонса, за винятком деяких окремих тверджень. Організаційне оформлення глобальні процеси обміну знаходять у соціальних інститутах. Саме вони, на відміну од цінностей, здатні чинити на індивідів зовнішній тиск. Завдяки інститутам мережа взаємообмінів структурується, набуває системних ознак. Блау поділяє соціальні інститути на інтегративні (ті, що безпосередньо підтримують соціальну солідарність), дистрибутивні (ті, що регулюють виробництво і розподіл соціальних винагород) та організаційні (останні мобілізують ресурси для досягнення певних соціальних цілей) [Там само, с.162].

Наостанок зупинимось на кількох важливих тезах. Суспільні перебудови об'єктивно зумовили якісні зміни в системі соціетальних відношень, які супроводжуються зміною фундаментальних механізмів соціального регулювання та якісною трансформацією соціальних інститутів. Зміни вплинули передусім на цінності та норми, які були в основі найважливіших соціальних інститутів. Радянські системотворчі цінності («інтернаціоналізм», «колективізм», «ентузіазм», «альтруїзм», «боротьба») були замінені «ринково-демократичними» («матеріальні статки», «добробут дітей», «здоров'я», «міцна родина», «цікава робота», «підвищення освітнього рівня», «незалежність у справах, судженнях і вчинках»).

Сьогодні українське суспільство освоює нову та незвичну субсидіарну (на протигагу комунітарній) та ліберальну (на протигагу тоталітарній) ідеологію, що робить акцент на свободі особистості та виключно на її власній відповідальності за свою долю та долю близьких людей, і яка змінює знаки традиційних цінностей на протилежні. Як наслідок, механізм «правової несвободи» поступився механізмові «неправової свободи», який полягає в тому, що індивіди змушені дедалі частіше вступати у неправові стосунки (односторонні чи двосторонні, антагоністичні чи солідаристські) з владою, правоохоронними органами, злочинними угрупованнями чи елементами тощо. Оскільки їхні права реалізуються за умов відсутності надійних інституційних механізмів захисту інтересів не лише слабких, а й сильних соціальних суб'єктів, то це спричинює зростання свавілля, всездозволеності, безвідповідальності й безкарності влади на різних рівнях, а також всілякого роду асоціальних, неправових та злочинних угруповань тощо.

Підсилення внутрішніх суперечностей, які виникають внаслідок неузгодженості нормативних вимог з реальними умовами життя, залишається причиною подальшого існування «подвійної моралі», за якої відбувається порушення узгодженості між словом і ділом, а також виникає «тіньова нормотворчість», тобто створення неофіційних правил поведінки, якими й раніше керувались, і нині керуються певні особи. Такі ціннісні орієнтири, як ідеологічно заангажована соціальна активність поступилися місцем всездозволеності та безвідповідальності, а колективізм – індивідуалізові.

Зміна соціальних умов, суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що «механізм їхнього відтворення перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. Динаміку цього процесу можна простежити через аналіз трансформації індивідуальної ціннісної системи особистості, яка має циклічний характер. Основними фазами цього процесу є:

- збереження попередньої ціннісної системи суб'єкта, незважаючи на суспільні зміни, оскільки сформована в процесі минулого досвіду індивідуальна система ціннісних

орієнтирів слугує своєрідним фільтром для ціннісної інформації, яка надходить ззовні;

- розлад індивідуальної ціннісної системи – стан, який означає початок руйнації індивідуальних цінностей;
- криза індивідуальної ціннісної системи, в процесі якої відбувається відчуження та самовідчуження, особистість відчуває ціннісний вакуум;
- розвиток – така зміна ціннісно-орієнтаційної системи особистості, коли збагачується її внутрішній зміст за допомогою механізму адаптації до соціокультурного середовища, що змінюється» [31, с.200].

Пристосування людини до соціуму передбачає обов'язковість визначення нею легітимно-домінуючої в суспільстві ціннісно-нормативної системи через її сприйняття. Адаптація за таких умов може бути як складною, так і досить легкою, а іноді навіть безпроблемною, адже збіг ціннісних орієнтирів адаптанта й соціуму уможливорює прискорення процесу інтеграції. Такий тип адаптації доцільно називати соціетально-адекватним.

Якщо ж людина не сприймає легітимно-домінуючу ціннісно-нормативну систему соціуму, до якого вона прагне інтегруватися, то процес пристосування адаптанта значно ускладнюється. Тоді він може бути: а) соціетально-неадекватним, з неприхованим протиставленням особистісної системи ціннісних орієнтирів соціетальній; б) мімікрійним, з маскуванням особистісної нормативно-ціннісної системи під соціетальну, тобто прихованим протиставленням особистісних ціннісних орієнтирів соціетальним. Його вплив на окрему особистість і на суспільство проаналізувала А.Лобанова, запропонувавши цілісну наукову концепцію соціальної мімікрії.

Труднощі адаптаційного періоду трансформаційного суспільства породжують потребу у визначенні того оптимального шляху, рухаючись яким, суспільство могло б значно скоротити названий адаптаційний період, розв'язуючи при цьому важливі проблеми свого існування та успішного розвитку. Чимало дослідників вважають, що такий шлях передбачає поєднання адаптаційних процесів з активною діяльністю соціально цінного

характеру за умов адекватного управління на всіх рівнях – від нижчих до вищих. А це, водночас, сприятиме формуванню у свідомості та практичній діяльності людей довіри до наявної (в даному випадку – в сучасній Україні) соціально-політичної системи.

За нинішніх умов **довіра, впевненість** у завтрашньому дні, **готовність** до активної діяльності заради сьогодення та майбутнього, **соціальна активність тощо** є важливими цінностями суб'єктивного порядку, без яких неможливі й інші цінності. Їх реалізація сприятиме здійсненню **принципу адаптації через соціальну активність і діяльність**, у процесі яких створюються життєво важливі цінності.

4.2. Вплив нової соціальної ситуації на соціалізаційні та ресоціалізаційні процеси

Сьогодні стає очевидним, що здатність проживати у реструктуризованому просторі і часі має свої межі, переступаючи через які суспільство наражається на масове безумство. Тому як індивід, так і соціум відчують потребу в концентрації простору і часу (державність, самостійність, незалежність, дієві реформи, за якими можна було б побачити кінець випробовуванням і т. ін.). Останнім часом для розв'язання власних проблем люди використовують протизаконні дії частіше, ніж в дореформений період. До того ж одні й ті ж індивіди або групи стають учасниками відразу декількох типів неправових соціальних взаємодій: в одних вони можуть бути об'єктами неправової свободи більш сильних соціальних суб'єктів, а в інших, – навпаки, самі стають суб'єктами.

Сучасне суспільство знаходиться у стані аномії. Вона являє собою результат конфлікту чи розбіжностей між “культурною” та “соціальною” структурами, що виражається в унеможливленні досягнення “цілей, що їх визначає культура” нормальними, законними, встановленими у суспільстві засобами. Цей стан

спонукає до пошуку інших – девіантних – способів задоволення потреб та пошуків шляхів ситуативної ресоціалізації.

Поняття «ресоціалізація» вперше було введено в науку американськими соціальними психологами А. Кеннеді і Д. Кербером для позначення процесу «вторинного» входження індивіда до соціокультурного середовища [6, с.8] в результаті особистісних криз і «дефектів» соціалізації (ресоціалізація звільнених з місць позбавлення волі, безробітних, придбаній інвалідності) або в результаті зміни соціокультурного оточення (ресоціалізація мігрантів) [3, с.103].

Українські та російські науковці стали активно використовувати поняття «ресоціалізація» у 1960-і роки в період активного розвитку соціальних наук, насамперед соціології. В останні роки трансформація соціальних відносин в нашій країні також стала привертати увагу вітчизняних дослідників до проблем соціокультурної ресоціалізації особистості. Суттєве значення для розвитку уявлень про сутність цих процесів мають дослідження А.А. Бодалева, І.С. Кона, Д.А. Леонтьєва, Ю.М. Орлова, Е.А. Орлової, В.А. Петровського, А.А. Реан, Ю.М. Резника, В.Е. Чудновського, В.А. Ядова та ін.

Зокрема, науковці досліджували конкретні механізми соціокультурної адаптації і формування особистісних смислів в умовах зміни суспільних відносин при одночасному русі індивіда за стадіями життєвого циклу з точки зору самих різних напрямків: культурної антропології, екзистенційної філософії, акмеології, психології розвитку, психології спілкування, соціології малих груп. Поряд з цим увагу дослідників привернула не лише первинна соціалізація, а й ресоціалізація особистості в більш зрілих вікових періодах.

Окремі автори вважають, що «перехідною ланкою від десоціалізації до соціалізації є процес ресоціалізації» [1, с.5]. І нашою метою є висвітлення специфічних рис процесу ресоціалізації, які проявляються під впливом конкретних особливостей культурно-історичного розвитку країни.

У контексті соціальної та культурної антропології інтерпретація даного терміна наближається за змістом до терміну «адаптація». Ресоціалізація розглядається як процес засвоєння

нового соціокультурного середовища, який передбачає інтеграцію в систему суспільних відносин, задоволеність суб'єкта своїм матеріальним становищем, почуттям емоційного комфорту. При цьому підкреслюється тривалість цього процесу і його стадійність: від етапу ціннісного конфлікту через «культурний шок» до відновлення і налагодження контактів у новому соціокультурному середовищі і повернення в стан емоційного комфорту.

У соціологічних дослідження ресоціалізація постає у вигляді корекції дорослого процесу соціалізації, що відхиляється від норми. Етап відлучення від старих цінностей, норм, ролей та правил поведінки називають десоціалізацією. Наступним етапом стає етап навчання новим цінностям, нормам, ролям та правилами поведінки, що замінять старі, - він зветься етапом ресоціалізації.

З позицій теорії ідентичності Н. Смелзера [65, с.112], ресоціалізація передбачає набуття нової соціальної ідентичності або закріплення досягнутої раніше в нових соціальних умовах реконструйованої реальності. Таким чином, суспільство, дбаючи про вирівнювання можливостей індивідів в їхній соціальній адаптації, організовує ресоціалізаційну діяльність різних інститутів ресоціалізації, що володіють для цього відповідними кадрами та матеріальною базою.

За Е. Гіденсом, ресоціалізація – вид особистісної зміни, за якої зрілий індивід переймає тип поведінки, відмінний від прийнятого ним раніше [19, с.290].

Вважаємо доречним звернути вашу увагу на акценти, розставлені соціологічною інтерпретацією змісту поняття «ресоціалізація». Вони вказують передусім на параметри масової соціальної мобільності. Таким чином, соціологічний аналіз, що володіє великою евристичністю, орієнтує дослідників на виявлення широкої типології соціальних явищ і процесів.

Соціологи відзначають, що потреба в ресоціалізації виникає в переломні та стабільні періоди розвитку суспільства. Так, на думку А.М. Шевченко, ресоціалізація в стабільному суспільстві – носить частковий характер і зачіпає «окремі соціальні групи, які з тих чи інших причин потребують коригування своїх уявлень і принципів поведінки» [82, с.93].

«Одні з найбільш поширених варіантів ресоціалізації – соціально-культурна ресоціалізація людей похилого віку, які в зв'язку з виходом на пенсію змушені пристосовуватися до нового статусу і відповідного рольового набору. Ресоціалізація потрібна при істотній зміні соціальної позиції в результаті зміни професії, підвищення або пониження в посаді, різкого зниження матеріального достатку, зміни соціального статусу (наприклад, еміграція)» [32, с.131].

Окремим напрямком є ресоціалізація осіб, які вийшли на свободу після тривалого терміну тюремного ув'язнення, цієї ресоціалізації ми в силу різних причин спеціально не розглядаємо в даному підрозділі.

До прикладу, за кордоном, досить поширена така своєрідна форма ресоціалізації як психотерапія. Вона здійснюється в групових або індивідуальних формах, за її допомогою особистість отримує підтримку в уточненні свого соціального і культурного статусу.

Соціологи відзначають, що в стабільних суспільствах потребу в ресоціалізації відчувають лише окремі соціальні групи чи особистості, але в умовах соціальних реформ і модернізацій потреба формування нових систем і цінностей набуває масового характеру. А.М. Шевченко основними складовими масового процесу ресоціалізації, вважає наступні:

1. відновлення індивідуальної та групової ідентичності;
2. пошук нової ідеології;
3. відновлення зруйнованої нормативно-ціннісної системи;
4. визначення культурного статусу;
5. адаптація до нових соціально-економічних і соціально-культурних умов [82, с.101].

Завершенням цього процесу, на думку А.М. Шевченко, повинна стати адаптація індивідів до аномічного стану суспільства і, тим самим, – його подолання і перехід до нового стабільного стану. Автор наголошує, що «процес ресоціалізації має свою специфіку, яка визначається конкретними особливостями культурно-історичного розвитку країни» [Там само].

Безумовно, процес ресоціалізації в Україні досить ускладнений. Навряд чи можна розраховувати на те, що доросла людина здатна в одну мить перемінити всі свої життєві принципи. З іншого боку, «необхідність пристосування до нових суспільних умов є незаперечним фактом життя в сучасному українському суспільстві».

Безсумнівно, потреба в механізмах ресоціалізації вимагає їхньої чіткої концептуалізації, – це висвітлення сукупності цілей, завдань, принципів, функцій, процесуальних характеристик, технологічних підходів і педагогічних умов. І саме цим повинні займатися сьогодні науковці.

Суспільству слід зрозуміти, що входження України до Європи має ознаменуватися не тільки змінами у політиці та економіці, але й у культурі та у гуманітарній сфері. Зокрема, має кардинально змінитися ставлення до значної категорії членів нашого суспільства, а саме – до людей із особливими потребами. Сьогодні в Україні проживає понад 2,8 мільйона осіб з інвалідністю. Це становить 6,1 % від загальної чисельності населення. Майже 80% інвалідів в Україні – це люди працездатного віку. Зазначимо, що за останні роки до цієї категорії додалася значна кількість інвалідів-військовослужбовців. Це, переважно, молоді люди з активною життєвою позицією, але їхня життєва ситуація із набуттям інвалідності різко змінилася. Разом із тим, інвалідність у нашому суспільстві розглядається як соціальна недостатність внаслідок обмеження життєдіяльності людини і викликана порушенням здоров'я зі стійким розладом функцій організму, що призводить до необхідності соціального захисту і допомоги. Шкода, що державні інститути досі виявляють байдужість до соціальної ситуації, що характеризується зниженням рівня життя більшості населення України. Свого часу С.С.Яремчук писав: «оцінюючи дії органів влади в контексті кризи, наші громадяни вважають, що центральна влада займається переважно її поглибленням. Людям не подобається той стан конфлікту влади з владою, який вкрай негативно впливає на їхнє життя» [87, с.157].

На думку автора, для аналізу ресоціалізаційної діяльності необхідне чітке уявлення про реальну ситуацію: того

об'єктивного фрагменту, який виокремила людина із оточуючої дійсності, свідомо обмежила своїм полем зору, і який адекватно відображається в її свідомості.

М.Селезньов спробував обґрунтувати належність поняття «ситуація» до категорій соціальної діалектики наступним чином: «Поняття «ситуація» зазвичай розглядається в соціо-гуманітарній науці як сукупність об'єктивних умов, у яких суб'єкту доводиться діяти певним чином. Жодної ситуації не можна визначити безвідносно суб'єкта, який в ній діє» [63, с.33]. Зазначимо, що дане визначення охоплює фактично всю «сукупність об'єктивних умов», які впливають на суб'єкта, в той час, як насправді індивід реагує не на весь комплекс факторів, а на вибраний набір умов, які відрізняють одну ситуацію від іншої. Саме цей визначений, обмежений набір факторів спонукає індивіда до ресоціалізаційної діяльності.

Парадоксальність ситуації, що виникає внаслідок соціальних трансформацій, полягає в тому, що перетворення соціального простору, супроводжуване змінами функцій, а почасти і суттєвими втратами для різних соціальних груп, водночас сприяє актуалізації особистісної суб'єктності, відкриваючи для індивідів нові, раніше недосяжні, непривабливі або просто невідомі їм частини соціального простору. Більше того, дисбаланс соціальної структури сприяє не тільки руйнації, а й народженню нових соціальних груп, започаткованих найбільш творчими та активними індивідами. Тобто групові втрати для індивідів можуть поставати як набутки.

Актуалізація особистісної суб'єктивності підсилюється тим, що люди змушені давати собі раду щодо травмуючих деформацій соціального простору сам на сам, не маючи підтримки спільнот, які самі перебувають в ситуації розпаду. На рівні особистості це породжує полярні переживання: від загрози «випасти» за межі суспільства, до усвідомлення можливості раптом подолати величезну дистанцію й посісти в соціальному просторі привілейовану позицію.

Можна погодитися з О.Злобіною у тому, що «процеси перебудови соціальної структури «запускають» механізм особистісної пошукової активності, який, у свою чергу,

забезпечує як перебудову особистості, так і переструктуруацію соціального простору. Соціальна мобільність скеровується не тільки ззовні, з боку панівного владного порядку, який встановлює правила гри, а й із середини, самими акторами, які прокладають у соціальному просторі траєкторію власного життя. Цей опір зовнішнім домінантам є елементом утворення нового соціального порядку» [28, с.430-431].

Період функціонування суспільства, що трансформується, загалом можна визначити як проблемний, оскільки його громадянам доводиться постійно стикатися з проблемами, які раніше їх не хвилювали. І не тільки стикатися, а й вирішувати їх, відповідно до реалій життя. Людина, що опинилася в проблемній ситуації, постає перед вибором: починати вирішувати проблему і водночас терпіти всі негаразди життя, чи залишити все без змін і змиритися з наявністю проблеми. Така ситуація невизначеного вибору характерна для перехідного суспільства і зумовлює поведінку не окремих індивідів, а переважної більшості людей. Велике значення має те, чи готові люди до вирішення своїх проблем, чи здатні вони взяти на себе *відповідальність* за своє життя. У цьому плані В.Франкл влучно зазначив: «Людина не вільна від умов. Але вона вільна обрати позицію щодо них» [76, с.77]. Проте зробити цей крок і усвідомити особисту дійову позицію, піднятися над ситуацією вдається далеко не кожному.

Сьогоднішній стан перманентного «розвінчування», навіть висміювання політичної еліти, зумовив ситуацію, що характеризується зневірою більшості людей, недовірою до будь-яких політичних гасел, обіцянок, закликів. Зовнішня цілісність, монолітність, яка свого часу трималася завдяки елементарному страху, внутрішньо вже була підготовлена до крайньої індивідуалізації соціального життя її членів.

Теперішнє суспільство дедалі більше сприймається індивідами як “поле битви” за суто особисті інтереси, до того ж значною мірою деформувалися нестійкі механізми збігу інтересів різного рівня. “Аномія по-українськи” постає перед нами у формі криміналізації соціуму. Ми знаємо, що будь-яке порушення моральної та правової регуляції спричиняє збільшення кількості індивідуальних злочинних поведінкових актів. Ще Е. Дюркгейм

тісно пов'язував аномічний стан суспільства зі зростанням у ньому злочинності. Водночас те, що діється нині в українському суспільстві, важко вписується в прості параметри ускладнення криміногенної ситуації.

Криміналізація – це складний соціальний феномен. Ми не можемо її розуміти лише як збільшення кількості зареєстрованих злочинів та осіб, які ці злочини скоїли. Ми не можемо ізольовано розглядати всі соціальні феномени: неможливо, наприклад, відокремлювати економічні негаразди, соціальні катастрофи певних регіонів країни, зростання знедоленості багатьох підлітків та молоді під впливом криміналітету, тобто усього злочинного соціального світу. Криміналізація суспільства – це така форма аномії, коли іноді важко розрізнити соціально-позитивні та негативні дії. Неважко помітити, що злочинний соціальний світ уже не на соціальному узбіччі, – він на авансцені суспільного життя і здійснює істотний вплив на всі його сфери.

Крім того, криміналізація означає появу таких поведінкових актів, які після бурхливих 90-х рр. минулого сторіччя фіксувалися в нашій країні лише в поодиноких випадках. Ідеться про замовні вбивства, кримінальні вибухи, захоплення заручників, відвертий терор проти тих представників влади, які не погоджуються жити за законами злочинного соціального світу. На поведінковому рівні зазначений вище процес виражається у прискореній підготовці резерву злочинного світу, що пов'язаний із дедалі більшим залученням до антисоціальних дій молоді, підлітків, зведенням нанівець можливостей суспільства в позитивній соціалізації.

Своєрідний аномічний стан впливає й на духовну сферу. Це можна пов'язати зі зростанням нігілізму щодо права, механізмів його функціонування. Право як цінність, регулятор поведінки дедалі більше замінюється анархічним свавіллям та втрачає свою привабливість і соціально-регулятивний статус.

Зміну ціннісних орієнтирів особистості в досліджуваній період, що впливають на вибір та реалізацію життєвих практик, можна запропонувати у вигляді такої схеми:

Радянська доба

Подвійна мораль

Правова несвобода

Сучасність

Подвійна мораль іншого гатунку

Неправова свобода

Ідеологічна заангажованість	Вседозволеність
Соціальна активність	Безвідповідальність
Колективізм	Індивідуалізм

Слід згадати також про негативний вплив на індивідуальну (а врешті-решт – і на суспільну) мораль непослідовності у мисленні та практичній діяльності людини, відсутності у неї чіткої світоглядної та життєвоціннісної позиції. Тут ідеться і про плинність характеру, відчуття страху (втратити роботу, не отримати вчасно зарплату, побачити чергове підвищення цін на товари першої потреби тощо). Поряд з ними стоять навіюваність, схильність до впливу з боку інших, підлабузництво, заздрість, невміння відстояти свою позицію, байдужість, егоїзм, завищена самооцінка себе як особистості тощо.

Наявність названих та інших негативних індивідуальних якостей у людини, більшість з яких має соціально набутий характер, іноді зводить нанівець зусилля тих, хто за характером своєї діяльності причетний до освіти й виховання і, в своїй сукупності (за відповідних об'єктивних умов), сприяє формуванню таких негативних якостей індивіда, як недбальство, безвідповідальність, недисциплінованість, моральна ненадійність. На жаль, останнім часом ми дедалі частіше зустрічаємо людей, яким притаманні саме такі риси.

Тому активна життєтворча діяльність є засобом реалізації свободи вибору і відповідальності, діяльності індивіда в суспільстві. Однак перехід до нових можливостей, до нового типу суспільних відносин можна вважати лише початком, умовою пристосування до індивідуальної поведінкової активності. Існує значна група життєво індіферентних людей, які сподіваються на опіку з боку держави й суспільства. Серед них є не тільки люди похилого віку, а й досить багато тих, які ще цілком працездатні.

Як ми вже зазначали, кризова ситуація включає в себе обмежений комплекс соціальних, політичних, психологічних та інших факторів, які визначають стратегію поведінки особистості в соціальному середовищі, що змінилося. На рівні мікрорівневої ситуації такими факторами, на нашу думку, є бідність,

неможливість соціокультурного відтворення, індивідуалізація та ін.

Незважаючи на численні спроби викоринити причини бідності або взяти під контроль її наслідки, бідність продовжує існувати, поширюватися та зазнавати зміни визначень. Сьогодні, за оцінками Всесвітнього банку та ООН, у світі проживає біля одного мільярда бідних (приблизно 1/6 усього населення Землі), переважна більшість яких концентрується в країнах, що розвиваються. Бідність у цих країнах привертає значну увагу та спричиняє значну фінансову допомогу міжнародних організацій, при цьому підкреслюється, що крайня бідність – це історичний наслідок економічної відсталості, а її подолання є реальною перспективою.

Проте бідність існує в усіх суспільствах, включно з найбагатшими та соціально найрозвинутішими, які мають вільний ринок і підтримують адекватний рівень економічного зростання. Очевидно, що в цьому випадку йдеться про масове явище, яке не переборюється виключно економічними впливами. На відміну від тих країн, де подолання бідності означає боротьбу за фізичне виживання, країни з ринковою економікою створюють свій образ бідності, під яким мається на увазі вилучення частини населення з економічних, політичних та культурних форм діяльності.

Сучасні уявлення про бідність так чи інакше звернені до моделей суспільного устрою, концентрують у собі практично всю гаму підходів та парадигм. В результаті цього, поняття «бідність» може використовуватися стосовно широкого спектру соціально-економічних ситуацій, що ускладнює створення загальноприйнятної дефініції бідності.

Для усунення невизначеності, яку містять у собі різноманітні значення поняття «бідність», розглядаються синонімічні ряди, які використовують для позначення її нюансів, специфіка яких виявляється не лише в термінологічних відмінностях, але й у пояснюючих концепціях, що залучаються. Н.М.Харченко пропонує розглядати чотири способи міркування про бідність – офіційний (малозабезпечені громадяни, низькодоходні групи, найменш соціально захищені прошарки населення), політичний (знедолений народ України, пріоритетні

групи), моралістичний (незаможні, нужденні, жебраки, блаженні убогі) та науковий (маргіналізація, вилучення, експлуатація, андеклас, культура бідності) [78, с.7].

Як уже відзначалося, бідність є багатовимірним явищем, що включає різноманітні види депривації і соціальної ізоляції. Але ще більш важливим є те, що бідність – це системне явище, воно торкається не тільки самих бідних або груп ризику, що можуть стати бідними, але й багатьох сфер суспільства. Наслідки бідності для суспільства різноманітні й серйозні. Бідність згубно позначається на розвитку культури й освіти. «Дослідження показують тісний взаємозв'язок бідності і здоров'я населення. Бідність є не тільки наслідком низької економічної ефективності системи, але й гальмом у її вдосконаленні, здійсненні необхідних економічних реформ. Реформи потребують реструктуризації промисловості, збільшують рівень безробіття, призводять до збільшення конкуренції, падіння рівня життя, що породжує потяг до минулого, до державного соціалістичного регулювання, соціальних гарантій і тим самим обмежує політичну волю до реформ керівництва країни, збільшуючи ризик реставрації безперспективного суспільного ладу» [33, с. 204]. Суспільство потрапляє в замкнуте коло, оскільки падіння економіки породжує бідність, бідність же не дозволяє розв'язати економічні проблеми. Нарешті, бідність доцільно розглядати й у більш широкому гуманітарному контексті як явище, що обмежує свободу людини та її право на насичене, повноцінне життя. Отже, бідність є вагомим специфічним аспектом, що впливає на процеси ресоціалізації індивідів.

Серед різноманітних форм бідності надзвичайно важливою, на наш погляд, є так звана суб'єктивна бідність, визначена за самоідентифікацією. Важливість ця обумовлена її безпосереднім зв'язком із маргіналізацією суспільства, утриманськими настроями. Саме суб'єктивна бідність, формуючи неконструктивну, пасивну поведінку, сприяє зниженню економічної активності, ініціативи, прагнення до додаткових заробітків, до самозайнятості чи підприємництва. А це, в свою чергу, провокує готовність до сприйняття деструктивних ідей і протиправних дій. Адже, втрачаючи віру у власні сили, людина

сподівається на чиюсь допомогу, чиєсь вказівки й урешті скоряється будь-якій політичній силі, яка належним чином натискає на больові точки.

Глибокі зміни, які охопили широкий спектр соціальних чинників, вимагаючи зміни стратегії життя й техніки повсякденної поведінки, зумовили потребу введення в дію нових механізмів реалізації життєвих планів особистості. Для багатьох це завдання виявилось занадто складним.

За тоталітарного режиму, який існував в роки радянської влади, ідентифікація особистості відбувалася за суцільного зовнішнього втручання. Звичайно, за таких умов формувалася повністю залежний від держави тип особистості. Сьогодні багато хто з українців старшого покоління відчуває ідентифікаційну кризу, яка пов'язана з потребою ресоціалізації. Нова соціальна реальність вимагає радикально по-новому розставити акценти, «переписати біографію» і розвинути такі індивідуальні якості, як автономність по відношенню до соціальних інститутів, толерантність до інших форм та стилів життя, здатність обирати та орієнтуватися у великому потоці інформації. Вирішення зазначених завдань з ресоціалізації особистості вимагає наявності соціальної бази. Ця база має бути опосередкована для індивіда значимими іншими та інтенсивною взаємодією з персоналом соціалізації. Слід наголосити, що ресоціалізація не передбачає прив'язаності до минулого, вона його перетлумачує, узгоджує із сьогоденням. Основою для ресоціалізації є теперішнє. Вона передбачає набуття нової соціальної ідентичності або закріплення досягнутої раніше в нових соціальних умовах зміненої реальності. Отже, суспільство, піклуючись про вирівнювання можливостей індивідів у їхній соціальній адаптації, змушене буде організовувати ресоціалізаційну діяльність різних інститутів ресоціалізації і забезпечувати їх відповідними кадрами та матеріальною базою.

4.3. Здоров'я та психосоматика сучасного українського суспільства як проекція соціально-економічного стану країни

В системі цінностей цивілізованої нації ключове місце займає здоров'я людей. Здоров'я є одним із найголовніших джерел повноцінного життя, радості, успіху, щастя. Воно є не лише особистим надбанням людини, але й суспільним багатством, одним із найважливіших показників добробуту народу. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає здоров'я як стан повного соціального, біологічного і психологічного благополуччя людини, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад. О.І.Субетто зазначає, що у здоров'ї, як у комплексному індикаторі якості життя, відображаються усі зв'язки людини - біологічні, матеріальні, духовні, культурні, творчі, як із суспільством, трудовим колективом, сім'єю, містом, так і з оточуючим середовищем, техносферою, біосферою [50].

Серед «Глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року», визначених Організацією Об'єднаних Націй, одними з головних є добре здоров'я та благополуччя [73].

Здоров'я сприяє підвищенню продуктивності праці, формуванню більш ефективних трудових ресурсів та більш здоровому старінню; скорочує витрати, пов'язані з хворобою та соціальною допомогою, а також витрати, пов'язані з наданням медичної допомоги; сприяє зменшенню витрат податкових надходжень у бюджет. Міжнародний досвід показує, що найбільш перспективним шляхом для забезпечення здоров'я та благополуччя населення є злагоджена робота усіх секторів держави, яка скерована на соціальні та індивідуальні детермінанти здоров'я. У Європейському регіоні ВООЗ з 2012 р. діють Основи європейської політики «Здоров'я-2020» як стратегічна платформа, заснована на цінностях, орієнтована на конкретні дії, з можливістю адаптації до конкретних реалій. Цим документом країни Європейського регіону ВООЗ визнають право кожної людини на здоров'я, незалежно від етнічної належності, статі, віку, соціального положення та

платоспроможності. До основних цінностей відносяться справедливість, стійкість, якість, прозорість, підзвітність, захист людської гідності та право на участь у прийнятті рішень. Нова європейська політика щодо здоров'я вимагає критичного перегляду існуючих механізмів управління охороною здоров'я, удосконалення політики охорони здоров'я, розвитку структур громадського здоров'я, пріоритету надання медико-санітарної допомоги, впливу на провідні чинники ризику [85].

Україна як незалежна суверенна держава, як суспільно-історичне утворення ще доволі молода, навіть юна держава, її становлення і розвиток продовжується. Але держава - це, насамперед, суспільство. Тому обличчя країни, її характеристика - це збірна характеристика того людського ресурсу, який і формує сучасну Україну. Проте, кількісні показники саме цього ресурсу стрімко падають. Іншими словами, за 28 років незалежності Україна демографічно вимирає. Існує припущення, що цьому сприяло соціальне розшарування суспільства, збідніння його основної частини, соціально-медичні, психоемоційні чинники тощо. За 25 років незалежності вимерло понад 7 мільйонів жителів. 31 жовтня 2011 р. земляни привітали 7-мільярдного жителя. На нього претендували Філіппіни, Індія і Росія. Існує думка, що 9-мільярдного жителя, який очікується вже в 2050 р., Земля не витримає.

Смертність в Україні почала збільшуватись із середини 60-х років ХХ сторіччя. У 1991 р. криві смертності і народжуваності перетнулися, почалась депопуляція української людності. За 20 років незалежності вимерло 12% жителів України, або кожен восьмий її мешканець. Найінтенсивніше вимирала людність Чернігівської області (21,9%), найменш інтенсивно – Закарпатської (1,6%). І лише в м. Києві спостерігали приріст 5,2%. Найбільш інтенсивно популяція України вимирала:

- між 1997 і 2003 рр. – у середньому по 421 тис. на рік,
- 2003–2010 рр. – у середньому по 211 тис. і найменш інтенсивно цей процес відбувався в перші шість років ХХІ ст. – у середньому по 197 тис. на рік. З 1991 р. почалась депопуляція української людності.
- за останні 5 років людність України зменшилась на 1,2%.

Цей процес триває, і важко передбачити його зупинення [21].

Київський міжнародний інститут соціології відслідковує динаміку самооцінки стану здоров'я населенням України починаючи з 1995 року. Як свідчать дані опитувань, протягом останніх п'яти років рівень здоров'я жителів України лишається практично незмінним: порівняно із 2013 роком дослідження не фіксують ані покращення, ані статистично значимого погіршення у тому, як жителі України оцінюють стан власного здоров'я. Але, якщо порівнювати з 1995 роком, то помітно, що рівень самооцінки стану здоров'я виріс. Рис. 4.1.

Загалом, станом на травень 2018 року, 37% опитаних дорослих жителів України оцінили своє здоров'я як хороше або дуже хороше, 42% - як посереднє (ані хороше, ані погане), 19% - як погане або дуже погане [93].

Здоров'я є своєрідним дзеркалом соціально-економічного, екологічного, демографічного і санітарно-гігієнічного благополуччя країни, одним із соціальних індикаторів суспільного прогресу, важливим чинником, який впливає на якість та ефективність трудових ресурсів [27].

Зміст терміну "здоров'я" не є сталим, а залежить від соціального і культурного рівня, змінюючись у просторі і часі.

Відтак все більшого пізнавального і практичного значення набуває формування цілісного уявлення про феномен здоров'я і якомога більш адекватна оцінка стану і перспектив здоров'я населення України [79].

Всесвітня Організація Охорони Здоров'я визначає, що поняття здоров'я детермінується способом життя на 50%, спадковістю та впливом зовнішнього середовища в рівній мірі на 20% та чинниками, які залежать від охорони здоров'я на 10% [30].

Доведено, що здоров'я і захворюваність у дорослих визначаються станом здоров'я і досвідом на попередніх етапах життя, і систематичним чином відображає економічні, соціальні, пов'язані з навколишнім середовищем, біомедичні та інші вагомі чинники, які впливають на показники здоров'я [26].

Існує три взаємопов'язані рівні здоров'я: суспільний, груповий та індивідуальний.

Суспільний – характеризує стан здоров'я загалом і виявляє цілісну систему матеріальних та духовних відносин, які існують в суспільстві.

Групове здоров'я зумовлене специфікою життєдіяльності людей даного трудового чи сімейного колективу та безпосереднього оточення, в якому перебувають його члени.

Індивідуальний рівень здоров'я формується як в умовах всього суспільства та групи, так і на основі фізіологічних та психічних особливостей людини, способу життя, який вона веде.

Індивідуальне здоров'я – абсолютний і непересічний скарб, що перебуває на найвищому ступені особистісних цінностей кожного [27].

Еволюційно людина володіє певними програмами генетичного захисту, які базуються на інстинктах, фізіологічній адаптації до середовища, саморегуляції. Проте, перевантажене інформаційне середовище, у якому живе сучасна людина, вимагає від людини постійного напруження механізмів психофізичної та емоційної регуляції. Стресогенними чинниками, або стресорами, можуть бути фізичні, біологічні, соціальні та психологічні впливи.

В звичайних умовах реакція організму на стресор має адаптаційно-компенсаторний характер, що є універсальним фізіологічним механізмом взаємодії системи «організм–оточення». При цьому вплив ситуацій, тобто стресорів, має певне позитивне значення, оскільки підтримує визначений

функціональний тонус організму та запобігає детренованості. Патогенного характеру стресори набувають за неадекватної реакції на них. У такому разі йдеться про дистрес. Дистрес розвивається за умови надмірної тривалості дії стресора, посилення його інтенсивності або набуття несприятливої модальності. Він може спричинити насамперед когнітивний або емоційний вплив на психічну сферу людини. Але перевищення адаптаційних можливостей центральної нервової системи призводить до психосоматичних розладів, а в подальшому – психосоматичних захворювань, які частіше розвиваються у акцентуйованих, інфантильних та психопатичних особистостей (Ф.Березін, 1998; П.Сидоров, С.Совершаєва, 2001; Takeichi M. et al., 2001; Frommer J., 2004) [46].

Здоров'я визначає процес адаптації, яка є реакцією на соціально створену реальність. Адаптація створює можливість пристосовуватися до змінного зовнішнього середовища, до росту і внутрішніх фізіологічних змін, до лікування при порушеннях і до старіння. До того часу, поки організм спроможний за допомогою адаптаційних механізмів та реакцій забезпечити стабільність внутрішнього середовища при зміні зовнішнього середовища, він знаходиться у стані, який можна оцінити як здоров'я. Якщо ж організм потрапляє в умови, коли інтенсивність впливу факторів зовнішнього середовища переважає можливості його адаптації, настає стан, протилежний здоров'ю, тобто хвороба, патологія [27].

Емоції людини, споконвічно покликані мобілізувати організм на захист, тепер частіше пригнічуються, вбудовуються в соціальний контекст, а згодом перекручуються, перестають визнаватися їхнім господарем і можуть стати причиною руйнівних процесів в організмі (А.Бодров, 2006; R.Balon, 2004; A.Menegetti, 2007).

Проблема психосоматичної патології у широкому розумінні - це проблема існування людини (Ф.Александр, 2002; С.Парценяк, 2002; R.Balon, 2004). Традиційно до психосоматичної патології відносять гіпертонічну хворобу та виразку шлунку і дванадцятипалої кишки, неспецифічний виразковий коліт, цукровий діабет, ревматоїдний артрит,

бронхіальну астму – захворювання, які мають прогресивний перебіг та супроводжуються низкою різноманітних психологічних і соматичних порушень, що поглиблюються з часом та порушують якість життя людини (В.Нontschik, 1999; U.Koch, H.Schulz, 2003; E. Jandl-Jager, 2002) [13].

На сьогодні, в час стрімкого інформаційного потоку, зниження рухової активності, впливу несприятливих факторів навколишнього середовища стає актуальним розгляд питань психічного та соматичного здоров'я у єдності їх впливу один на одного, тобто, психосоматики (А.Смулевич, А.Сиркін, С.Рапопорт, 2003; J.Kuchenhoff, 2001).

Психосоматичні розлади складають значну частину “хвороб цивілізації” і протягом останнього століття є об'єктом інтенсивних досліджень зважаючи на їх зростаючу роль у загальній захворюваності населення [35, 56].

Спочатку під психосоматичними розладами в клінічній практиці розуміли порушення функцій органів і систем організму, в походженні і перебігу яких провідна роль належить дії несприятливих психотравмуючих чинників: стресу, різного роду конфліктам, кризовим станам, катастрофам тощо [45, 48].

Проблема психосоматики широко досліджується у сучасній науці, зокрема, з точки зору цілісного, інтегрованого підходу у вивченні соматичного та психічного здоров'я (З.Ліповські, Б.Ф. Ломов), комплексного врахування впливу індивідуально-психологічних особливостей на виникнення та розвиток психосоматичних дисфункцій (Ю.М. Губачов, В.М. Мясичев, Б.Д. Карвасарський), вивчення механізмів загального адаптаційного синдрому у розвитку соматичних патологій (Г. Сельє, Р. Лазарус); уявлення про інтеграційні параметри особистості (Г. Аммон, Дж. Мак-Дауголл) та глибинні інтрапсихічні конфлікти (Ф. Александер, Є.С. Рисс) як загальні та специфічні психологічні фактори психосоматичних розладів [13].

Сьогодні вчені дають таке визначення психосоматичних розладів: **психосоматичні розлади (ПСР)** - це збірна група хворобливих станів, що виникають при взаємодії соматичних і психічних патогенних чинників. Цим підкреслюється єдність

біологічних і соціально-психологічних механізмів соматичних і психічних в походженні як власне психопатологічних, так і соматичних розладів [4]. При цьому підкреслюється, що ПСР обов'язково пов'язані з соціально-стресовими чинниками. Виходячи з цього, ПСР можуть розцінюватися як психогенно обумовлені (тобто такі, що мають психологічні причини) соматичні порушення в організмі або як соматогенні психічні розлади (соматогенії) [56].

Психосоматичний розлад є способом компенсації патологічної зміни біологічної матриці тривоги, що виявляється в психічних, вегетативних і соматичних (органних) порушеннях [41]. Саме психогенному фактору належить роль тригерного механізму психосоматичного захворювання, який визначає його розвиток і провокує особистісну декомпенсацію, зрив захисних механізмів і переведення психосоматичної реакції у соматичне страждання.

В якості психологічних характеристик, які визначають ймовірність виникнення психосоматичних розладів досліджувалися особливості реагування на стресові «життєві події» (Г. Сельє, Т. Холмс), глибинні інтрапсихічні конфлікти, специфічні особистісні профілі (Ф. Александер, Ф. Данбар), окремі особистісні риси (В.І. Симаненков, О.Т. Жузжанов), особливості фрустраційних реакцій, особливості особистісних акцентуацій (О.І. Тельнова, П.А. Капіщев), типи соціально-психологічних дезадаптацій (Т.А. Айвазян, Ю.М. Губачов).

Отже, під психосоматичними розладами потрібно розуміти як актуальні, так і довготривалі порушення у роботі функціональних систем організму, пов'язані, перш за все, з психоемоційними чинниками. Емоційний стан у даний момент є миттєвою фотографією здоров'я [43].

Будь-яка емоція супроводжується змінами біохімічних процесів у мозку та в організмі. Імунна система – своєрідний “форпост” організму – реагує на зміни емоційного стану. Стрес і емоційне потрясіння пригнічують імунну систему, природні захисні сили організму, і в результаті організм втрачає здатність протистояти хворобі, тоді як позитивні емоції, навпаки, стимулюють їх. Будь-яка подія, яка змушує змінити щось у своєму житті, є потенційним стресовим фактором [44].

Якщо немає емоційної та фізичної розрядки, то напруга накопичується і стає причиною виникнення різних розладів, шкідливих звичок як способу вивільнення від цієї напруги. Так виробляється стереотип поведінки за принципом найменшого опору при стресі. Захисні механізми починають працювати проти нас і в результаті формуються автоматичні дії, однотипні реакції на певні ситуації [38].

Будь-яке соматичне страждання, навіть якщо в його виникненні психічні впливи і не відіграють провідної ролі, є могутнім психотравмуючим фактором [62], [18], а вторинні невротичні розлади негативно впливають на свою соматичну основу, що створює синдром взаємного обтяжування. Механізм співвідношення між психічним і соматичним рівнями функціонування людини – це механізм “замкненого кола”: порушення, які виникають у соматичній сфері, викликають психопатологічні реакції, які дезорганізують особистість, а вони, у свою чергу, є причиною подальших соматичних порушень. На сьогодні дослідниками доведено, що наявність психологічних змін особистості обтяжує клінічний перебіг захворювання [61]. Так, по замкненому колу, розгортається цілісна картина захворювання.

Найбільш яскравим прикладом механізму “замкненого кола” є реакція на біль. При психосоматичних хворобах больовий синдром тісно пов'язаний з психопатологічним [54]. Під впливом болю і хронічного фізичного дискомфорту у пацієнтів з важкими соматичними розладами розвиваються різні емоційні порушення [59], [37]. При цьому знижуються адаптаційні можливості організму, що приводить до астенизації, яка полегшує розвиток неврозу і багато в чому ускладнює перебіг наявного невротичного стану [41].

М.В.Коркіна [37] пропонує поняття „психосоматичного циклу”. Довготривалі афективні стани змінюють параметри фізіологічних процесів, які переводять організм в інший режим функціонування, пов'язаний з напруженням адаптивних систем. Хронічне напруження адаптивних і компенсаторних механізмів врешті може призвести до формування соматичних порушень. Відтак може виникнути “психосоматичний цикл”: періодична

актуалізація психологічних проблем і пов'язаних із ними довготривалих інтенсивних емоційних переживань призводять до соматичної декомпенсації, загострення хронічного соматичного захворювання або формування нових соматичних симптомів.

Теоретично будь-яке захворювання є психосоматичним, оскільки емоційні фактори через нервові та гуморальні шляхи впливають на всі тілесні процеси [37].

Центральним психологічним механізмом особистісних змін в умовах хронічного захворювання виступає перебудова ієрархії мотивів, при цьому перевага надається новому смислуотворюючому мотиву: збереження життя і відновлення здоров'я. Відтак, змінюється ієрархія рівнів відображення у психіці хвороби: на перше місце висувається мотиваційний, далі розташовуються чуттєвий, емоційний та інтелектуальний, що визначається залежно від особистісних особливостей [49].

При прогресуванні хронічного захворювання змінюється взагалі вся система ставлень людини. Найбільш значимими стають тільки ті події, які не суперечать новому смислуотворюючому мотиву – збереження життя. З появою цього мотиву розвивається обмеження поведінки: інертність, зниження рівня активності, астенізація тощо. Різні нозологічні форми сприяють появі певних специфічних реакцій і особистісних змін [29].

Отже, центральним питанням теорії психосоматичних відношень є визначення місця, яке займають психологічні фактори у виникненні соматичних захворювань. Якими симптомами будуть супроводжуватися ПСР, що розвиваються внаслідок стресової ситуації, залежить від таких факторів, як генетичний код, архітектоніка емоцій, неусвідомлений конфлікт, мотиваційне переживання, незадоволення будь-якої потреби, властивостей особистості, індивідуального досвіду, життєвих умов, виду та сили психотравми тощо.

Так, А.Б.Смулевич [68, 69] виділяє чотири групи психосоматичних розладів:

Психосоматичні захворювання в традиційному їх розумінні. Це соматична патологія, маніфестація або

екзацербация якої пов'язана з лабільністю організму до дії психотравмуючих соціально-стресових факторів. Цим поняттям об'єднуються ішемічна хвороба серця, есенціальна гіпертонія, виразкова хвороба шлунку і дванадцятипалої кишки, псоріаз, деякі ендокринні й алергічні захворювання.

Соматоформні розлади і соматизовані психічні реакції, що формуються при невротичних або конституціональних патологіях (неврози, невропатії). Органні неврози - це психогенні захворювання, структура яких відрізняється функціональними розладами внутрішніх органів (систем) при можливій участі межової і субклінічної соматичної патології. Сюди відносяться кардіоневроз, синдром гіпервентиляції, синдром подразненого товстого кишківника тощо.

Нозогенії - психогенні реакції, що виникають у зв'язку з соматичним захворюванням (останнє виступає як психотравмуюча подія) і відносяться до групи реактивних станів (ішемічна хвороба серця, артеріальна гіпертонія, злоякісні утворення, оперативні втручання і ін.).

Соматогенії (реакції екзогенного типу або симптоматичні психози). Ці розлади відносяться до категорії екзогенних психічних порушень і виникають унаслідок дії на психічну сферу масивних соматичних шкідливих чинників (інфекції, інтоксикації, неінфекційні соматичні захворювання, СНІД тощо) або є ускладненнями деяких методів лікування (наприклад, депресія і мнестичні розлади після операції аортокоронарного шунтування, афективні астеничні стани у хворих, які отримують гемодіаліз тощо).

В.В.Ніколаєва визначила критерії змін особистості при хронічних і тривалих захворюваннях [49]:

1. Зміна змісту провідного мотиву діяльності або формування нового мотиву.
2. Зміна змісту провідного мотиву мотивом нижчого порядку.
3. Зниження рівня опосередкованості діяльності – діяльність спрощується до максимуму і цільова структура біднішає.
4. Звуження кола стосунків, інтересів.
5. Порушення міри критичності і самоконтролю.

Хронічні захворювання періодично рецидивують і призводять до прогресування та залучення у хворобливий процес інших органів і систем. Вони характеризуються розвитком загрозливих для життя ускладнень і тривалими періодами зниженнями працездатності [56].

Емоції і переживання безпосередньо пов'язані. Переживання людини є проявом, формою, суттю, невід'ємною частиною її внутрішнього життя, роботи її свідомості [75].

Існують особливі життєві ситуації, які ставлять суб'єкта перед необхідністю переживання. Це критичні ситуації, які характеризуються неможливістю: неможливістю жити, “реалізувати внутрішні необхідності свого життя”. При цьому в ситуації неможливості перед людиною у тій чи іншій формі постає “задача на смисл” як задача здобуття усвідомлення, пошуку джерел смислу, “розробки” цих джерел тощо – тобто, вироблення смислу. “Саме ця загальна ідея вироблення смислу дозволяє говорити про переживання як про продуктивний процес, як про особливу роботу”.

Існують 4 ключові поняття, якими описуються критичні життєві ситуації: стрес, фрустрація, конфлікт, криза. При цьому тип критичної ситуації визначається характером стану “неможливості”, у якому опинилась життєдіяльність суб'єкта. А ця “неможливість” визначається, у свою чергу, тим, яка життєва необхідність виявляється паралізованою у результаті нездатності наявних у людини типів активності дати раду наявним зовнішнім і внутрішнім умовам життєдіяльності. Кожному з понять, які фіксують ідею критичної ситуації відповідає особливе категоріальне поле, яке задає норми функціонування цього поняття. Таке категоріальне поле у плані онтології відображає особливий вимір життєдіяльності людини, який володіє власними закономірностями і характеризується умовами життєдіяльності, типом активності та специфічною внутрішньою необхідністю. Саме останні і є тими головними пунктами, за якими будуть характеризуватись основні типи критичних ситуацій [12].

Таблиця 4.2.

Типологія критичних ситуацій

<i>Онтологічне поле</i>	<i>Тип активності організму</i>	<i>Внутрішня необхідність</i>	<i>Нормальні умови</i>	<i>Тип критичної ситуації</i>
“Вітальність”	Життєдіяльність	Тут-і-тепер задоволення	Безпосередня даність життєвих благ	Стрес
Окреме життєве відношення	Діяльність	Реалізація мотиву	Важкість	Фрустрація
Внутрішній світ	Свідомість	Внутрішня узгодженість	Складність	Конфлікт
Життя як ціле	Воля	Реалізація життєвого задуму	Важкість та складність	Криза

Таким чином, категоріальне поле, яке стоїть за поняттям *стресу* позначається терміном “вітальність”, яка означає вимір буття, “законом” якого є установка на тут-і-тепер задоволення. Тобто будь-яка вимога середовища може викликати критичну ситуацію тільки у істоти, яка не здатна виконати жодні вимоги і, у той же час, внутрішньою необхідністю життя якої є невідкладне (тут-і-тепер) задоволення потреби; тобто задоволення потреби йде прямо і безпосередньо, не зустрічаючи перепон ні зі сторони зовнішніх сил, ні зі сторони інших потреб, а відтак, не потребує від індивіда жодної активності.

Необхідними ознаками *фруструючої ситуації* є наявність сильної вмотивованості досягти мети та перешкоди, які заважають цьому досягненню.

Перехід у ситуацію фрустрації здійснюється у двох вимірах – по лінії втрати контролю з боку волі, тобто дезорганізації поведінки та/або по лінії втрати контролю з боку свідомості, тобто втрати “мотиводоцільності” поведінки, що на рівні внутрішніх станів виражається відповідно у втраті терпіння та надії.

Визначення категоріального поля фрустрації задається категорією діяльності. Це поле може бути зображено як життєвий світ, головною характеристикою умов існування в якому є важкість, а внутрішньою необхідністю цього існування – реалізація мотиву. Діяльне подолання труднощів на шляху до мети – “норма” такого життя, а специфічна критична ситуація виникає, коли труднощі стають нездоланими, тобто переходять у неможливість.

Ситуація фрустрації може створюватися не лише перешкодами матеріальними, але й ідеальними, наприклад заборонаю на здійснення деякої діяльності. Ці перепони, коли вони виступають для свідомості суб’єкта як щось очевидне, є, по суті, психологічно зовнішніми бар’єрами і породжують ситуацію фрустрації, а не конфлікту. Коли заборона перестає бути очевидною і стає внутрішньо проблематичною, тоді ситуація фрустрації перетворюється у **конфліктну ситуацію**.

Криза – це криза життя, критичний момент і поворотний пункт життєвого шляху. Внутрішньою необхідністю життя особистості є реалізація свого шляху, свого життєвого задуму. Психологічним “органом”, який проводить задум крізь труднощі та складність світу, є воля. Воля – це знаряддя подолання “перемножених” одна на одну сил важкості та складності. Коли воля стає безсилою (не у даний момент, а в принципі, у перспективі реалізації життєвого задуму), виникає специфічна критична ситуація - криза.

Так, переживання є діяльністю, самостійним процесом, який співвідносить суб’єкта зі світом та розв’язує його реальні життєві проблеми.

Ціль процесу переживання відноситься до однієї з перерахованих “необхідностей”. Наприклад, за такими цілями захисних механізмів як “уникнення страждання”, “усунення неприємного стану”, заперечення “хворобливих елементів досвіду” вбачається одна і та ж гедоністична спрямованість до тут-і-тепер задоволення. Процес переживання підпорядковується одразу кільком з чотирьох

названих детермінант, одна з яких виступає у якості його кінцевої мети або мотиву, а інші – у якості безпосередніх або проміжних цілей.

Психосоматичні розлади в силу своєї специфіки "закарбовують" в тілі всі соматичні розлади через психологічні характеристики. Тому, розуміючи соціально-психологічні детермінанти захворювань населення України, можна вибудувати структурну характеристику нації, описати її соціально-психологічний портрет як етнічної, суспільної одиниці.

Аналіз літератури, присвяченої проблемам психосоматичних розладів, дозволив виділити два основних підходи, в рамках яких по-різному вирішується питання про роль, яку відіграють психологічні чинники в етіології психосоматики. У рамках першого з них, який може бути названий специфічним, кожному захворюванню відповідає свій власний тип психологічних особливостей, свій паттерн емоційних проявів, окрема конфігурація рис особистості. Другий підхід (загальний) більшу увагу приділяє вивченню психологічних факторів, що мають вплив на всі без винятку психосоматичні розлади.

Розглядаючи здоров'я як індикатор благополуччя нації, його цілісності, гармонійності, ефективної саморегуляції та адаптації, можна простежити за його змінами, і, відповідно, скласти психологічний портрет населення України через психосоматичну призму.

У сучасних умовах в Україні продовжує спостерігатися складна медикодемографічна ситуація. Чисельність населення впродовж останніх десятиліть неухильно скорочується. Це скорочення становить 11 млн осіб. Наприкінці 80-х років ХХ ст. чисельність населення складала 53 млн осіб, а в другому десятилітті ХХІ ст. – 42 млн осіб. Основною причиною скорочення чисельності населення України є від'ємний природний приріст, тобто перевищення числа померлих над кількістю народжених осіб. Це перевищення було максимальним у середині 90-х років ХХ сторіччя. Поступово зменшуючись, воно і в ХХІ ст.

залишається на доволі високому, як для розвинутої країни, рівні.

Основною причиною смертності населення України вже протягом багатьох десятиліть є хвороби системи кровообігу, новоутворення стало посідають другу позицію в структурі причин смерті, зовнішні дії – третю.

За прогнозами експертів ВООЗ, у XXI ст. патологія органів травлення посідатиме одне з провідних місць у структурі захворюваності населення поряд із серцево-судинною патологією. Уже сьогодні хвороби органів травлення в структурі поширеності хвороб в Україні посідають третє місце (9,3%). Факторами ризику виникнення цих захворювань є низька якість харчування, його незбалансованість, незадовільна організація харчування вдома і на роботі, самолікування, пізні звертання за кваліфікованою медичною допомогою тощо. Така ситуація повинна стати основою для розробки рекомендацій щодо планування заходів з охорони здоров'я з урахуванням регіональних особливостей. Смертність від хвороб органів травлення посідає четверте місце у структурі смертності населення (після хвороб системи кровообігу, новоутворень і нещасних випадків). Основна структура смертності: цирози печінки, панкреатит, **ускладнений перебіг виразки шлунка і 12-палої кишки [81]**.

Усереднений рівень захворюваності населення за кількістю уперше зареєстрованих випадків захворювань з 1990 по 2017 за даними Державної Служби Статистики України має такі показники (див. Рис.4.3) [89]:

I. Хвороби органів дихання - 14012,11 тис.

II. Травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин - 2299,81 тис.

III. Хвороби системи кровообігу - 2004,78

IV. Хвороби шкіри та підшкірної клітковини - 1910 тис.

V. Хвороби сечостатевої системи - 1877,93 тис.

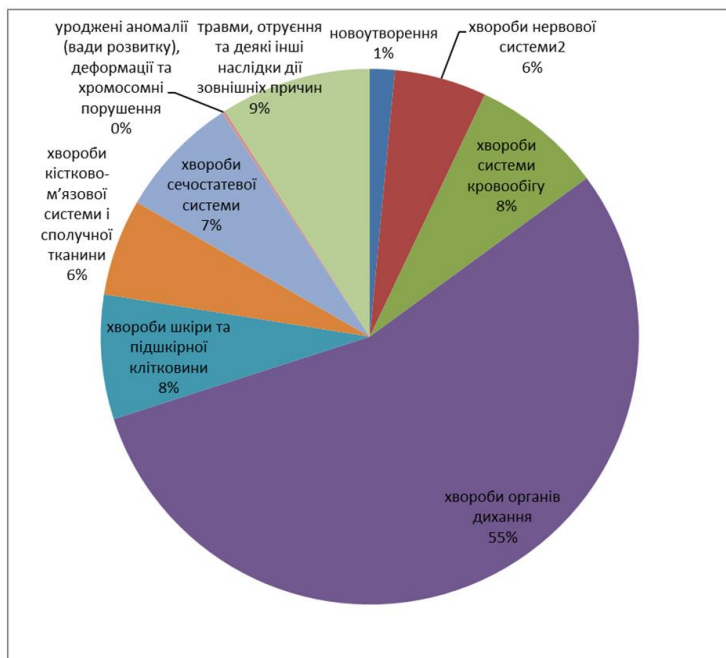
VI. Хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини - 1482,93 тис.

VII. Хвороби нервової системи (Згідно з МКХ-10, починаючи з 1999 р., з класу хвороб нервової системи і органів чуття вилучені і сформовані в окремі класи хвороби ока та його придаткового апарату і хвороби вуха та соскоподібного відростка) - 1409, 37 тис.

VIII. Новоутворення - 379,48 тис.

IX. Уроджені аномалії (вади розвитку), деформації та хромосомні порушення - 52,56 тис.

Рис.4.3.

Розподіл захворюваності населення України за первинним зверненням.

Таким чином, порівнюючи дані, можна побачити таку картину: смертність населення передусім спричинена хворобами системи кровообігу, новоутворення стало посідають другу позицію в структурі причин смерті, зовнішні дії – третю. А основними причинами звернення населення у зв'язку із захворюванням є хвороби органів дихання, травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин

та хвороби системи кровообігу. Можна зробити висновок про хроніфікацію захворювань та виникнення новоутворень у тих органах і системах, через захворювання яких і відбулось первинне звернення.

Зважаючи на вищесказане, стає очевидним, що хронічну хворобу людина сприймає як кризову ситуацію, яка негативно впливає на структуру особистості, психіку, мотиви, поведінку, взаємовідносини.

Відповідно до психосоматичної відповідності особистісних характеристик та захворювань, сучасному українському суспільству притаманні такі риси і якості: амбітність, цілеспрямованість, трудоголізм, а також схильність до надмірної інтелектуалізації в поєднанні з замкнутістю, пригнічення відчуття гніву; дефіцит радості, черствість, віра в те, що для того щоб отримати щось в житті потрібно знаходитись в постійній напрузі, витіснення емоцій або раціоналізація, прагнення здаватися люблячим, дієздатним і позитивним, відчуття самотності і страху ("У мене є недоліки. Я мало роблю. Я ніколи не досягну цього"). Українці часто забувають про свої власні потреби в прагненні заслужити любов оточуючих, вони переконані, що любов можна заслужити. Як наслідок, нестача любові і безпеки, а також емоційна замкнутість. Також для сучасних українців характерні надійність, здатність долати труднощі, уникнення конфліктних ситуацій, але, разом з тим, - пригнічення своїх почуттів, невміння прислухатися до власних потреб, утримання в душі старих образ, нерідко посилюване відчуття неприязні. Інтереси оточуючих зазвичай ставляться вище власних, буває важко дозволити собі реалізовувати власні емоційні потреби, не відчуваючи при цьому провини. Наявні безнадія і безпорадність у відповідь на важку емоційну втрату. Типовим є пригнічення в собі тіньової сторони своєї особистості та заборона проявляти свої негативні емоції і почуття. Занадто світлі, нешкідливі люди - не тому, що немає негативного боку особистості, а тому, що особистість рафінована [89].

Дана характеристика є відображенням сучасного соціально-психологічного клімату держави та не є перманентною, адже суспільство наразі переживає кризовий період. Криза розглядається багатьма вченими (Л.С.Виготський, Г.Олпорт, К.Н. Поліванова, Е. Еріксон, К.-Г. Юнг) як конструктивне явище, яке дає поштовх до розвитку, тобто носить нормативний характер в особистісному зростанні, стимулює мотивацію до набуття цілісності і набуття психологічної рівноваги [52].

Криза є необхідним механізмом особистісного розвитку. Людина, яка пережила кризу, набуває досвід і стає сильнішою. Вона глибше пізнає власну природу, тим самим отримуючи можливість більш адекватно оцінювати себе і вибрати необхідні засоби для досягнення поставлених цілей.

На психологічне благополуччя впливають не лише внутрішні чинники, але й оточуюче соціально-психологічне поле. Тому психологічна характеристика суспільства в стабільній соціально-економічній ситуації зміниться відповідно.

Для подолання демографічної кризи та відновлення психологічного здоров'я населення необхідна ефективна профілактична робота, доцільна координація дій органів державної влади всіх рівнів, громадських об'єднань, релігійних та благодійних організацій з пропаганди здорового способу життя. З метою покращення психічного здоров'я населення необхідно прийняти заходи з профілактики, включаючи розвиток мережі телефонів довіри, он-лайн консультування, удосконалення діяльності лікарів-психіатрів, медичних психологів, психотерапевтів та соціальних працівників.

Список використаних джерел

1. Авраменко, В.Ю. Научное понимание ресоциализации как социально-педагогической цели работы с заключенным / В.Ю. Авраменко // Актуальные проблемы совершенной психологии и педагогики. - Челябинск, 2010. - Вып. 1. - С. 5-9.
2. Андерсон Б. Уявні спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. - К., 2001. -274 с.
3. Андреева Г.М. Психология социального познания: учеб. пособие для студ. психол. и пед. спец. вузов / Г.М. Андреева. – М., 2000. – 287 с. 2
4. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. – М., 1980. – 197 с.
5. Багитцев Г.С. Деятельность и ценность. Критика “деятельностного подхода” к теории интериоризации // Вопр. философии. – 1985. – № 2. – С.32-41.
6. Белинская Е. П., Стафаненко Т. Г. Этническая социализация подростка. / Е.П. Белинская, Т.Г. Стафаненко - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО «Модек», 2000. - 208 с.
7. Беляева Л.А. Стратегии, выживания, адаптации, преуспевания // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 44-53.
8. Бенджамін Р. Барбер. Націоналізм / Енциклопедія політичної думки.
9. Больнов О.Ф. Зустріч // Там само. – С. 157-170.
10. Бортников В. „Розмежування" в Україні в контексті ціннісно! ідентифікації населення // Політичний менеджмент. - 2007. - № 1. - С. 37 - 47.
11. Бубер М. Перспектива // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 149-156.
12. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – Москва: Издательство Московского университета, 1984. – 200с
13. Ващенко Ю. А. «Психологічні фактори психосоматичних розладів (на матеріалі виразкової хвороби)». – Рукопис 11-16
14. Відомості Верховної Ради України. -1991. - N 53. - Ст.799.
15. Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. - 1999. - №3.
16. Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. - 1999. - №3.

17. Вітенко І.С. Зміни психіки при соматичних розладах – актуальна проблема медичної психології // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №4.
18. Воронич-Семченко Н. Співвідношення інтенсивності перекисного окислення ліпідів (ПОЛ), активності антиоксидантної системи (АОС) та клінічного перебігу виразкової хвороби із типологічними особливостями нервової діяльності хворих. // Галицький лікарський вісник. – 1999. – т.6, №2. – с.10-13.
19. Гидденс, Э. Социология / Энтони Гидденс при участии Карен Бердсолл; Пер. с англ. - Изд. второе, выполн. по четвертому англ. изд., полностью перераб. и доп. - М.: URSS, 2005. - 629 с.
20. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997) Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – 131с.
21. Голяченко А.О. Українська людність вмирає /А.О. Голяченко, В.Л. Смірнова, О.М. Левченко // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України.–2016. N 4ЕБ.– С.23-27.
22. Гринчишин Д., Копелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідника з культури української мови.
23. Грицак Я. Про можливість побудови політичної нації в окремо взятій (У)країні або чого нас учить досвід Польщі // Ї. Незалежний культурний часопис. - 1998. -№ 13*- С. 37; Грицак Я. Про змістовність і беззмістовність націоналізму в Україні // Страсті за націоналізмом. - К.: Критика, 2004.
24. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Редкол. П.С. Сохань та ін. - К.: Наук, думка, 1993. - Т.4.
25. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Редкол. П.С. Сохань та ін. - К.: Наук, думка, 1993. -Т. 4.
26. Дудник С.В. Стан здоров'я та деякі аспекти організації надання медичної допомоги дитячому населенню України /С.В.Дудник // Україна. Здоров'я нації. 2018.– N 2 –С.26-34.
27. Желібо Є. П., Заверуха Н. М., Запарний В. В. Ж516 Безпека життєдіяльності: Навч. посіб. / За ред, Є. П. Желібо. 6-е вид. - К.: Каравела, 2008. — 344 с.
28. Злобіна О.Г. Рухливість соціальної структури і динаміка особистісної суб'єктивності / О.Г.Злобіна // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К.: Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України, 2002. – С.429-434.
29. Злобіна О.Г. Українці на межі тисячоліть: між минулим і майбутнім // Політичний портрет України. Бюлетень фонду “Демократичні ініціативи”. – 2001. – № 23. – С. 81-89.

30. Исаев Д. Н.- Эмоциональный стресс. Психосоматические и соматопсихические расстройства у детей // <https://www.psyoffice.ru/486-isaev-d.-n.-jemocionalnyjj-stress..html>
31. Камбур А.В. Соціокультурні детермінанти функціонування ціннісної сфери у сучасному українському суспільстві. // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. - №3-4 (11-12). - Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С.194-201
32. Камбур А.В. Відтворення життєвого простору особистості за допомогою ресоціалізації / «Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія» (Наказ МОН № 793 від 04.07.2014 рік), 2018 - № 13. - С. 129-134
33. Камбур А.В. Соціальна адаптація особистості (пугівник соціального працівника). – Чернівці: «Золоті литаври», 2012. – 252 с.
34. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999. - 352 с.
35. Клиническая гастроэнтерология / Под.ред. Н.В. Харченко. – Киев, 2000. – 215 с.
36. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К.: Феміна, 1996.
37. Коркина М.В., Елфимова Е.В., Марилов В.В. Пограничные психические нарушения при сахарном диабете // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – 1997. – т.97, №2. – с.15-18.
38. Кравцова Т.Ю. Механизмы дезрегуляции при обострении язвенной болезни двенадцатиперстной кишки // Рос. гастр. журн. – 2000. - №1. – с. 21-26.
39. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
40. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 300 с.
41. Мак-Дермотт Ян, О'Конор Джозеф. НЛП и здоровье. Использование НЛП для улучшения здоровья и благополучия: Пер. с англ. Бродского А.Б. – Челябинск: «Библиотека А.Миллера», 1998. – с.51
42. Мамардашвили М.К. Философия – это сознание вслух // Юность – 1988 – № 12. – С. 8-15.
43. Мартинюк П.Г., Пузакова О.В. Патоморфоз неврозу нав'язливих станів (синдромогенез фобічного синдрому) // Укр.вісн. психоневрології. – 1996. – т.4, вип.5 (12). – с.253-254.
44. Миллер Э., Люэт Д. Управляем своим здоровьем: новый взгляд на старые болезни. –СПб: Питер Ком, 1998. – с.44-56,109-112
45. Михайлов Б.В. та ін. Психотерапія у загальній соматичній медицині: Клінічне кер-во / за заг. ред. Михайлова. – Х.: Прапор, 2002. – с.6-7.

46. Мозгова Г. П. Психосоматичні захворювання у дітей та підлітків. Діагностика та реабілітація // Київ, 2009. - 261 с. - ISBN 978 – 966 – 660 – 579 - 8 .
47. Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII - на початку XVIII ст. / Український історичний журнал, 2000, №2.
48. Напреенко О.К. Соматопсихічні розлади // Український вісник психоневрології. – 1996. – т.4, вип.5 (12). – с.292-294.
49. Николаева В.В. Влияние хронической болезни на психику. – М., 1987. – 168 с.
50. Ноосферное образование в евразийском пространстве. // <https://www.litres.ru/kollektiv-avtorov/noosfernoe-obrazovanie-v-evraziyskom-prostranstve-tom-2-kniga-2/>.
51. Обуховский К. Психология влечений человека. – М.: Прогресс, 1972. – 274 с.
52. Овчинникова Ю.Г. К проблеме интервенций в ситуации кризиса личности: от теории к практике // Культурно-историческая психология, 2010. №3. с.93 - 98.
53. Павлюк С. Драматичність процесу самоіндефікації українців у сучасних умовах: влада суспільство // Україна проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. / Конференція українських випусників програми наукового стажування у США.
54. Палеев Н.Р., Краснов В.Н., Подрезова Л.А. и др. Проблемы психосоматики и соматопсихиатрии в клинике внутренних болезней // Вестник Рос.АМН. – 1998. – №5. – с.3-7.
55. Палій Г. О. Проблема формування української політичної нації: аспект загальнонаціональної ідентичності. – Політичний менеджмент. – 2003. – № 1.
56. Петрюк П.Т., Якущенко И.А. Психосоматические расстройства: вопросы дефиниции и классификации // Вестник Ассоциации психиатров Украины. – 2003. – №3-4. – с.133-140.
57. Пограничная психическая патология в общей медицинской практике / Под ред. А.Б. Смулевича. – М.: Русский врач, 2000. – с.78–105.
58. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т., К.: Либідь, 1992. Т.1.
59. Прокудин В.Н., Шараев П.И., Капкаева А.Я. и др. О психотерапевтической и психиатрической службе в соматическом стационаре // Независимый психиатрический журнал. – 1998. – №11. – с.62-66.
60. Райківський І.Я. Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття // Вісник Прикарпатського університету. Історія., 2007. - Вип. XII-XIII.

61. Решетова Т.В. Взаимосвязи, динамика и лечение психопатологического и болевого синдромов при психосоматических болезнях. spbinstb@infopro.spb.ru
62. Романова Е.С., Потемкин О.Ф. Графические методы в психологической диагностике. – М., 1992. – 256
63. Селезнев М.А. Социальная ситуация и социальный кризис как категории социальной диалектики / М.А. Селезнев // Методологические проблемы социальной диалектики. – Новосибирск, 1984. – 148 с.
64. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: Прогресс, 1979. – 178 с.
65. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. / Н.Смелзер — М.: Феникс, 1994. — 688 с.
66. Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П.Тарашука. - К., 1994.
67. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність/ Пер. з англ. П.Тарашука.. - К.: Основи, 1994. - 224 с. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2006. — 320 с. — (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 11).
68. Смулевич А.Б., Раппорт Р.И. и др. Органнне неврозы: клинический подход к анализу проблемы // Журнал неврологии и психиатрии. – 2002. – №2. – с.15-22.
69. Смулевич А.Б., Фильц А.О., Гусейнов И.Г. и др. К проблеме нозологии // Ипохондрия и соматоформные расстройства / Под.ред. А.Б. Смулевича. – Москва, 1992. – с.111-112
70. Сотниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – 173 с.
71. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г.Городяненко. - К: Академвидав, 2008.
72. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г.Городяненко. - К: Академвидав, 2008.
73. Стан здоров'я дитячого населення – майбутнє країни (частина 1)/Антипкін Ю.Г., Волосовець О.П., Майданник В.Г. [та ін.] //Здоровье ребенка.–2018.–N1.–С.11-21
74. Ушинський К.Д. Рідне слово. - Львів, 1960.
75. Фахрутдинова Л.Р. Психология переживания: современное состояние, актуальные исследования, перспективы развития Л.Р. Фахрутдинова
http://www.ipras.ru/cntnt/rus/dop_dokume/mezhhdunaro/nauchnye_m/razd_el_2_p/fahrutdino.htm
76. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. с англ. и нем. / В.Франкл – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

77. Фромм Е. Революція надії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С.135-192.
78. Харченко Н.М. Методика вимірювання та досвід аналізу бідності в сучасній Україні. / Н.М. Харченко // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук. – К.: 2001.– 20 с.
79. Хвіст В. Демографічне становище сучасної України // Соціально-економічні перетворення в сучасній Україні. - К., 2001.
80. Цит. За Нагорна Л. Феномен регіональної ідентичності: методологічний аспект // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. - К., 2008. - Вип. 40.
81. Чепелевська Л.А. Тенденції медико-демографічних показників України у ХХІ столітті /Л.А.Чепелевська // Україна. Здоров'я нації.– 2018. N 1.–С.48- 53
82. Шевченко А.М. Социокультурная обусловленность ресоциализации дезадаптантов и девиантов в процессе общественных изменений / А.М.Шевченко // диссертация доктора социологических наук: 22.00.06. - Ростов-на-Дону, 2004. – С. 93.
83. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6т. — К., 2003.--Т. 1: Поезія 1837-1847.
84. Шелер М. Положение человека в космосе // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С.31-65.
85. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік / МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». – Київ, 2017. – 516 с.
86. Якуба О.О. Соціологія. – Харків: Константа, 1996. – 191с.
87. Яремчук С. Шляхи завершення трансформації українського суспільства / Сергій Яремчук // Вісник Львівського національного університету імені І.Франка: Збірник наукових праць. Серія соціологічна. – 2010. – Вип. 4. – С. 155–164.
88. <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?>
89. <http://teleska.pro/psychosomatic/>
90. <http://www.kiis.com.ua/>
91. <http://www.vgolos.lviv.ua/articles/2508.html>
92. https://ukrstat.org/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_r/zahvor_06_r.html
93. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=768&page=1>
94. Smelser N. Theory of collective behavior. L., 1962. – P. 13-14.

РОЗДІЛ V. «ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ «ПІДХОДУ МОЖЛИВОСТЕЙ»

5.1. Сутність та витоки «підходу можливостей»

Витоки «підходу можливостей». «Підхід з точки зору можливостей – це спосіб порівняльної оцінки якості життя і теоретизування про базову соціальну справедливість», - так визначає сутність «capability approach» одна з його розробників, американський філософ Марта Нуссбаум [53, с.1]. Ключовим завданням підходу можливостей є порівняння суспільств не на основі старих утилітаристських підходів, які вимірюють якість життя з допомогою сухих цифр ВВП, а за допомогою комплексної оцінки можливостей і спроможностей людини, яка дає змогу відповісти на питання, що в цьому суспільстві може робити людина і ким вона може стати.

Ці ідеї вже були частково застосовані в «Індексі людського розвитку (ІЛР)» (до 2013 року «Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)»), який публікується щорічно з 1990 року в рамках Програми розвитку ООН в щорічних звітах про розвиток людського потенціалу. Це інтегральний показник, який розраховується кожного року експертами ПРООН спільно з групою незалежних міжнародних експертів, які використовують у своїй роботі, поряд з аналітичними розробками, статистичні дані міжнародних інститутів і міжнародних організацій [32]. Концепція розвитку людського потенціалу є одним з найбільш відомих інтелектуальних продуктів, розроблених ПРООН. Основними програмними елементами проекту є: Концепція розвитку людського потенціалу як така, а також глобальні, національні та регіональні звіти з цієї теми. В 1990 р. ПРООН опублікувала перший звіт з оцінкою економічного і соціального прогресу країн світу, в якому було сформульоване поняття людського розвитку: «Розвиток людини є процесом розширення

спектру вибору. Найбільш важливі елементи вибору – жити довгим і здоровим життям, отримати освіту і мати достойний рівень життя. Додаткові елементи вибору включають в себе політичну свободу, гарантовані права людини й самоповагу» [32]. Дана система поглядів зорієнтована на підвищення якості життя людини, підвищення й удосконалення її можливостей в усіх сферах. Концепція людського розвитку замінила так звані «класичні» теорії економічного розвитку, які базувалися на показниках валового національного продукту, розглядали людину лише як рушійну силу економічного розвитку і проголошували економічне зростання головною метою суспільного прогресу.

Виходячи з такого визначення, можна стверджувати, що розвиток людини містить три компоненти: добробут - розширення реальних свобод людей таким чином, щоб вони могли процвітати; розширення прав і можливостей, а також агентність – можливість людини і груп діяти і отримувати цінні результати; справедливість – підвищення соціальної справедливості, повага до прав людини та інших суспільних цілей.

Для підрахунків індексу людського розвитку починаючи з 1990 року використовували три види показників: очікувану тривалість життя (оцінювалося довголіття), рівень грамотності населення країни (середню кількість років, витрачених на навчання та очікувану тривалість навчання), рівень життя, оцінюваний через ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності в доларах США [32]. Ці три виміри стандартизуються у вигляді числових значень від нуля до одиниці, а їх середнє арифметичне є індексом людського розвитку (ІЛР) в тому ж діапазоні – від «0» до «1». Після цього держави ранжують на основі ІЛР. Стабільно високий ІЛР мають такі країни як Норвегія, Австралія, Швейцарія, Данія, Нідерланди, Німеччина, США, Канада та ін. Найнижчий показник у Еритреї, Чаду, Сьєрра-Леоне, Південноафриканської республіки, Нігеру. Україна посідає 81 місце серед 188 країн [85].

У 2010 році набір індикаторів, які вимірюють ІЛР, був розширений, а сам Індекс був суттєво відкоректований, оскільки спеціалісти прийшли до висновку, що він є зведеним показником, який опирається на середньостатистичні дані і не враховує

наявної в суспільстві внутрішньої нерівності. Щоб це виправити, були введені три нових індикатори: Індекс людського розвитку, скоректований з урахуванням соціально-економічної нерівності (ІЛРН), Індекс гендерної нерівності (ІГН) та Індекс багатомірної бідності (ІББ).

Концептуальна структура Індексу розвитку людського потенціалу була створена на основі ідей індійського економіста і філософа Амартії Сена [102 - 104]. Він також зробив великий внесок у реформування Індексу в 2010 р.

Внесок Амартії Кумар Сена в розробку підходу можливостей. Амартія Кумар Сен народився 1933 р. в Бенгалії, в дитинстві навчався в Сантінікетані (недалеко від Калькутти), де на нього величезний вплив мав засновник школи, відомий індійський письменник, композитор і педагог Рабіндранат Тагор. Здобував вищу освіту в Кембриджському університеті, у Великій Британії, і пов'язав своє життя з академічною наукою.

Як вчений А.К. Сен відомий усьому світові завдяки значному новаторському внескові у сферу практичної економічної політики і, насамперед, завдяки дослідженням та розробці найточніших методів оцінки соціального прогресу. Економічне співтовариство традиційно спиралося на статистику національного доходу, наприклад ВВП та ВВП, які оцінюють сукупний дохід або об'єм виробництва суспільства. Проте А.Сен відмовився від цих показників як недостатніх із двох причин: по-перше, вони не враховували аспектів розподілу доходів; по-друге, добробут і свобода людини залежать від багатьох факторів, не пов'язаних з доходами, таких як непрацевдатність, захворюваність та схильність до хвороб, а також відсутність шкіл [104]. Він виступав проти методу оцінки бідності шляхом прямого підрахунку, оскільки цей спосіб не враховує масштабів нерівності, в тому числі й серед малозабезпечених. У 1979 р. запропонував новий показник бідності, який враховував «відносний рівень злиднів» окремих осіб [76, с.4 - 5]. Доступ до системи освіти, на його думку, є однією з інструментальних свобод і соціально зумовленою можливістю, а отже, центральним поняттям у боротьбі з бідністю [53, с.94].

А. Сен також відкрив новий напрям у дослідженні голоду. Його робота була зосереджена передусім на роз'ясненні того, що люди голодують через відсутність грошей для купівлі продуктів, а не через зменшення об'єму продовольчих ресурсів. В опублікованій в 1981 р. книзі «Бідність і голод», в якій були проаналізовані спалахи голоду в Індії, Бангладеш і в країнах Африки, він показав, що в багатьох випадках, коли виникав голод, об'єм продовольчих ресурсів не скорочувався, - наприклад, в Бангладеш 1974 рік був піком виробництва продовольства [76, с.5]. Він також показав, що серед постраждалих були не лише ті, хто стояв на найнижчих щаблях економічної драбини, а також і ті, чий матеріальні ресурси різко скоротилися. Саме ці дослідження посприяли тому, що уряди зосередили свої зусилля, спрямовані на боротьбу з голодом, на відновленні втрачених доходів малозабезпечених, а не просто на розподілі продовольства. Другий добре відомий висновок полягав у тому, що голод жодного разу не виникав в умовах демократії. Вчений стверджував, що в умовах демократії інформація розповсюджується швидше і критика громадськості швидше досягає своєї мети, завдяки чому вирішального значення набуває швидка реакція урядів на екстремальні події [103; 104].

Інтенсивні й тривалі дослідження у сфері гендерної нерівності спонукали його до аналізу явища «втрачених жінок» - мільйонів жінок в Китаї, Індії, Північній Африці й Західній Азії, які щорічно передчасно помирають через нерівність доступу до системи охорони здоров'я, ігнорування побутових проблем та відсутності соціального піклування [76, с.6].

У 1998 році А.Сену було присуджено премію імені Нобеля в галузі економіки за внесок в теорію соціального вибору, економічну теорію добробуту та економічних вимірів. Королівська Академія наук Швеції відзначила його заслуги у відновленні «етичного аспекту» в обговоренні найважливіших економічних проблем завдяки поєднанню інструментів економіки та філософії [76; с.4]. В заяві про присудження Премії сутність Теорії соціального вибору А. Сена пояснили наступним чином: за наявності широкої згоди, вибір, який робить суспільство, не викликає сумнівів. Якщо ж думки розходяться, то проблема

полягає в тому, щоб у рішеннях, які зачіпають кожного, звести воедино різноманітні позиції [76, с.6]. Таким чином ця теорія досліджує взаємозв'язок між індивідуальними цінностями та колективним вибором. Її фундаментальне питання: чи можна – і якщо так, то яким чином, - послідовно вивести переваги, які обирає суспільство в цілому, з переваг, які обирають його окремі члени? Відповідь на це питання має ключове значення для можливості ранжування або іншої оцінки різних соціальних станів і, тим самим, для побудови змістовних показників суспільного добробуту чи сприяння прийняттю суспільних рішень. А. Сен послуговувався Теорією соціального вибору шукаючи відповіді на питання, в яких випадках воля більшості приводить до однозначних і послідовних рішень? Як можна оцінювати наскільки благополучне суспільство в цілому з урахуванням суперечливих інтересів його членів? Як можна виміряти загальну бідність, беручи до уваги різноманітні проблеми й негаразди багатьох людей, які складають суспільство? Та як можна узгодити права і свободи окремих людей, одночасно визнаючи належними чином їх уподобання й переваги? [102, с.8 - 14]

Амартія Сен підкреслює, що Теорія соціального вибору має пряме практичне застосування в сучасних умовах – вона допомагає більш чітко уявити собі сутність демократії. Він закликає, по-перше, до активного суспільного обговорення таких проблем, як освіта, охорона здоров'я і навіть військові витрати, яке вимагає процесу участі, і, по-друге, до широкої участі тих, хто виключений з ринку через неграмотність, погане здоров'я, відсутність довіри чи мобільності. Для А. Сена головне – надати людям можливість самим приймати рішення, які стосуються їх життя, для того, щоб вони могли вибрати таке життя, яке їм подобається. В одній зі своїх книг «Розвиток як свобода» він пише, що розвиток повинен розглядатися «як процес розширення реальних свобод, якими користуються люди». Відповідно, «розвиток вимагає усунення головних джерел несвободи – бідності і тиранії, обмежених економічних можливостей і систематичного погіршення соціальних умов, зневажання

суспільних механізмів і нетерпимості або гіперактивності репресивних держав» [76, с.6-7].

Амартію Сена вважають засновником принципу можливостей. Він наголошував на тому, що суспільство зобов'язане забезпечити рівне ставлення до своїх членів шляхом створення для них можливостей реалізації. Це набір широких можливостей та свобод, необхідних для того, щоб утілювати власні життєві плани, - економічний добробут, широкий доступ до природних ресурсів і систем освіти та охорони здоров'я, сприятливе екологічне становище, наявність демократичних свобод тощо. До того ж, А.Сен вважає, що свобода особистості мати можливість жити життям, яке вона свідомо обирає для себе, має вирішальне значення. Для цього він пропонує термін «спроможність» (можливість) [41, с.94]. Тут виникає необхідність урахування значного обсягу інформації про реальне життя людей. Для того, щоб концептуально охопити таку інформацію, вчений використовує дві категорії – стани (beings) і дії (doings) як режими функціонування людини. Режими функціонування відрізняються тим, що вони дійсно реалізовані, тоді як можливості реалізації пов'язані з опцією вибору різних варіантів [103, с.38-39]. Належне харчування, гарне самопочуття та здоров'я, освіченість, причетність до різноманітних суспільних груп та спільнот – це приклади людських функцій і складників життя, які людина спроможна свідомо вибрати й реалізувати, якщо первинно у неї були наявні відповідні можливості реалізації. Наприклад, бідність А. Сен інтерпретує як брак можливостей для реалізації, відмову індивідам у певних основних можливостях для досягнення ними базових функцій [102, с.36]. Визначальним при цьому є рівний розподіл можливостей реалізації, а також, меншою мірою, те, як індивіди використовують ці можливості. А. Сен визначає різницю в рівні життя різних людей, порівнюючи їхню свободу фактично вибрати серед наявних можливостей.

Марта Нуссбаум та підхід можливостей. Відомий американський філософ Марта Нуссбаум народилася в 1947р. в Нью-Йорку, де здобула середню освіту. Вивчала класичну літературу і театральне мистецтво в Нью-Йоркському та філософію в Гарвардському університетах. На сьогодні вона є

професором права та етики Чиказького університету, членом Американського філософського товариства та однією з найяскравіших фігур в американській філософії. Упродовж кількох років входила в список 100 провідних інтелектуалів світу за версією журналів Foreign Policy та Prospect Magazine (2005, 2008, 2009, 2010). Також є володаркою більш ніж 40 почесних докторських ступенів різних університетів світу. Спільно з Амартією Сеном та групою інших вчених у 2003 р. стала засновником Товариства людського розвитку та можливостей [97; 98].

Ранній період її наукової діяльності був ознаменований інтересом до античної філософії, однак поступово професор Нуссбаум стала цікавитись соціальною філософією. Спираючись на знаменитий вислів Діогена: «Я -людина світу»,- вона почала досліджувати дві абсолютно різні концепції – патріотизм та космополітизм. Згодом її праця «Патріотизм і космополітизм» наочно аргументувала актуальність саме другого концепту [53].

Права людини завжди були темою, яка хвилювала М.Нуссбаум. Вона піддавала жорсткій критиці ліберальну демократію через те, що лібералізм, надаючи рівні права всім членам суспільства і беручи до уваги також інтереси третіх сторін, в той же час ущемляє права меншин, які не вписуються в загальну структуру суспільства. В праці «Стать та соціальна справедливість» 1998 р. на прикладах демонструється як стать використовується для того, щоб позбавити індивідів – наприклад, гомосексуальних жінок і чоловіків – соціальної справедливості та рівності [100].

Важливе питання про те, як сьогодні у світі йдуть справи з освітою, яка має на меті виховання громадян демократичного суспільства, було піднято вченою у її праці «Не заради прибутку...» [52]. Авторка звертає увагу на спільну для всієї західної цивілізації кризу гуманітарного знання. Економічна криза спричинила те, що багато університетів, не дивлячись на постійну підтримку з боку доброчинників, були змушені значно скоротити програми викладання гуманітарних дисциплін та мистецтв. Звичайно, скорочення зачепили й інші галузі знань, але саме гуманітарні науки в широкому розумінні уявляються чимось

несуттєвим, і тому скорочення об'єму їх викладання і навіть закриття окремих факультетів вважається цілком нормальним. В той же час університети дуже часто ведуть масштабні гуманітарні курси, не приділяючи належної уваги критичному осмисленню матеріалу студентами чи обговоренню їх письмових робіт. Таким чином гуманітарним наукам загрожує небезпека як ззовні, так і зсередини. У названій праці дослідниця переконливо доводить необхідність вивчення гуманітарних наук для збереження західних демократій. На її погляд, неухвалене ставлення до історії, літератури та мистецтв уже сьогодні поглиблює більшість соціальних і політичних проблем, які стоять перед європейцями та американцями. Вона закликає подвоїти підтримку тих сторін освіти, які забезпечують життєздатність демократії [52].

У дослідженнях теорії добробуту Марта Нуссбаум розглядає можливість створення політичних і соціальних систем, які б давали змогу людям вести багате й повноцінне життя. Погоджуючись із А.Сеном, що головною метою політичного планування повинне бути розширення можливостей громадян для здійснення ними своїх фундаментальних можливостей, дослідниця все ж, критикує його за неприйняття універсальних нормативних визначень, унаслідок чого принцип можливостей реалізації стає сумісним з етичними позиціями. Саме це може зумовити появу проблем, наприклад, у боротьбі з бідністю й у дослідженнях бідності, особливо в тих, де порушується це питання, оскільки дослідники стикаються з різними уявленнями про мораль у різних культурах і традиціях, а також із різними поглядами на цінності та стандарти благополучного життя. Тому М.Нуссбаум намагається об'єднати універсальні етичні стандарти у принципі можливостей і запропонувати перелік основних із них, які є важливими для кожної окремої людини, а тому повинні забезпечуватися й підтримуватися кожною державою [41, с.95]. Вона обґрунтовує їх, базуючись не на емпіричних дослідженнях, а на власному сприйнятті філософської традиції [36, с.47]. Вчена стверджує, що ці базові можливості походять із кантівської ідеї людської гідності і мають в своїй основі транскультурну згоду [96; 99].

Тут слід зазначити, що М.Нуссбаум розглядає перелік базових можливостей як пропозицію, що повинна бути обговорена і може бути переглянута. Вона підкреслює, що йдеться саме про можливість реалізації, а не про режими функціонування, і саме тому держава повинна створити умови, щоб усі можливості в цьому переліку могли б бути реалізованими, але ця реалізація залежить від рішення кожної окремої людини. Уряд повинен, як твердить дослідниця, намагатися створити такі соціальні основи, щоб усі люди могли розвивати свої можливості [41, с.95]. Отже політика має не стільки забезпечити можливості для виховання і освіти, а й створити виховний і освітній простір, який дав би підліткам і дорослим можливості для розвитку всіх своїх властивостей, необхідних для хорошого життя або життя високої якості. Політика має певною мірою гарантувати кожній людині її основні можливості. Лише досягнення певного порогу можливостей розвитку відповідає людській гідності. Якщо ж члени суспільства систематично живуть нижче від цього порогу, то це, за твердженням М.Нуссбаум, несправедливо, трагічно і є приводом для негайної активної діяльності держави [41, с.95].

10 базових можливостей для достойного людського життя.

«Ключовим благом, яке суспільство повинно запропонувати людині, є набір можливостей або субстанціальних свобод, якими люди мають право діяльно скористатися, або знехтувати», - так стверджує Марта Нуссбаум в одному з інтерв'ю. Обґрунтовуючи мінімальний перелік базових можливостей, вона виходить з базових людських потреб, враховуючи все різноманіття людської активності, в рамках принципів людської гідності та соціальної справедливості. Вона ставить питання [53]: що є необхідним для гідного людського життя? Визначаючи цю необхідність у її мінімумі, дослідниця веде мову про десять основоположних можливостей, пороговий рівень яких зобов'язаний забезпечити своїм громадянам кожен достойний політичний устрій [96, с.33-34 ; 99]:

1. Життя.

Можливість прожити людське життя нормальної тривалості, не вмерти передчасно чи до того, як життя стане настільки нестерпним, що втратить цінність.

2. Фізичне здоров'я.

Мати можливість насолоджуватися добрим здоров'ям, в тому числі репродуктивним, нормально харчуватися, мати пристойне житло.

3. Тілесна недоторканість.

Мати можливість вільно пересуватися з місця на місце; не боятися насильства, в тому числі сексуального насильства, сімейного насильства; мати можливості сексуального задоволення та вибору в репродуктивних питаннях.

4. Почуття, уява й думки.

Мати можливість використовувати органи чуттів, уявляти, мислити й роздумувати, причому робити це так, як належить «повноцінній людині», яка володіє адекватною освітою, навичками грамотності та базовими знаннями математики й природничих наук. Мати можливість користуватися уявою й мисленням в процесі переживання подій та творів мистецтва – релігійних, літературних, музичних та інших. Мати можливість користуватися власним розумом – під захистом гарантій свободи совісті й думки – в політичних, художніх і релігійних практиках. Мати можливість відчувати насолоду та уникати болю, який не є необхідним.

5. Емоції.

Мати можливість відчувати прив'язаність до речей і до людей; любити тих, хто любить і піклується про нас; засмучуватися через їх відсутність; в цілому мати можливість любити, тужити, відчувати пристрасть, вдячність і виправданий гнів. Людина повинна мати право на незатьмарений страхом і тривогою емоційний розвиток (Гарантувати цю можливість означає гарантувати наявність усіх форм людських об'єднань, які можна вважати необхідними для розвитку).

6. Практичний розум.

Мати можливість формувати уяву про благо шляхом критичного осмислення і планування свого життя (для цього

необхідні гарантії свободи совісті та дотримання релігійних обрядів).

7. Членство.

(А) Мати можливість жити з іншими людьми і заради їхнього блага, визнавати інших і піклуватися про них, вступати в різні форми соціальної взаємодії з ними; бути здатним розуміти становище іншої людини (для цього необхідно обережати інститути, які забезпечують і живлять подібні форми приналежності, необхідно гарантувати свободу зібрань і політичних виступів). (Б) Мати соціальне підґрунтя для самоповаги, а не приниження; мати можливість бути істотою, яка вимагає від інших поваги до власної гідності та рівноправного поводження. Для цього необхідні гарантії відсутності дискримінації за статевою ознакою, сексуальною орієнтацією, а також за етнічною, кастовою, релігійною чи національною приналежністю.

8. Інші види живих істот.

Мати можливість піклуватися про тварин і взаємодіяти з ними, а також з рослинами та іншими частинами природного світу.

9. Гра.

Мати можливість сміятися, грати, насолоджуватися відпочинком і розвагами.

10. Контроль свого середовища проживання.

(А) В політичному плані. Мати можливість дієвої участі в прийнятті політичних рішень, від яких залежить життя людини; володіти правом участі в політичному житті, мати гарантії свободи слова і зібрань. (Б) В матеріальному плані. Мати можливість володіти власністю (як рухомою, так і нерухомою), а також нарівні з іншими володіти правами на власність; володіти рівним з усіма правом на працю; бути вільним від загрози несанкціонованого обшуку та вилучення майна. На робочому місці мати можливість трудитися як людина, використовувати свій практичний розум і вступати в осмислені стосунки взаємного визнання з іншими працівниками.

За твердженням М.Нуссбаум, даний підхід твердо спирається на плюралістичні засади розуміння цінностей.

Перераховані базові можливості повинні обговорюватися, їх список може переглядатися [41, с.95] і, оскільки вони як кількісно, так і якісно відрізняються, тому можуть спотворюватися, редукуючись до єдиної числової шкали,- для їх розуміння і створення необхідний особливий облік кожної з них [53].

Даний підхід передбачає мінімально справедливе й достойне суспільство, в якому всі громадяни відчують підтримку в своїх зусиллях реалізувати перелічені 10 можливостей: «Я не розмірковую про «ідеальне», - говорить Марта Нуссбаум. – Я веду мову про мінімальну гідність, про той пороговий рівень, опустившись нижче якого держава уже не може називатися навіть найменшою мірою справедливою» [53].

Демократія – це частина базового списку можливостей, рівні політичні свободи – це одна з десяти позицій, без яких нереально досягнути мінімальної справедливості. Однак той тип демократії, якому віддають перевагу засновники підходу можливостей Амартія Сен та Марта Нуссбаум, не є простою мажоритарною демократією. Вони ратують за те, щоб у демократії було місце для широких прав – політичних та релігійних свобод, права на освіту тощо, які не можуть бути анульовані волевиявом більшості [97; 98; 102; 103; 104; 53]. Отже, існують міцні зв'язки та синергійна взаємодія між демократією та базовими можливостями людини.

Практика застосування «підходу можливостей» в різних галузях соціальної роботи на теренах німецькомовного простору (Німеччина, Австрія). В німецькомовному просторі однією з перших спроб системно наблизитися до теорії та практики підходу можливостей були фахові дискусії, що відбувалися в 2009 та 2010 роках в Інтернаціональному дослідницькому центрі соціальних та етичних питань в Зальцбургу в рамках його спільних дослідницьких проектів з Центром етики та досліджень бідності Зальцбурзького університету, Зальцбурзькою Етичною ініціативою та з організацією SOS-Kinderdorf International, за результатами яких виходили збірки наукових статей до теми Capability Approach [92, с.7; 101, с.9].

В останні роки підхід можливостей все частіше стає предметом наукового аналізу та застосовується у практиці соціальної роботи з різними цільовими групами в Німеччині та Австрії. Розглянемо лише окремі приклади такого досвіду.

Так, професор загальної та соціальної психології Мюнхенського університету Гайнер Койп (Heiner Keupp), який був головою Комісії для 13 Звіту Федерального уряду з питань дітей та молоді, досліджував підхід можливостей Амартії Сена та Марти Нуссбаум в контексті сучасних соціально-психологічних проблем і потреб дітей і молоді та їх шансів на добрий старт у житті й позитивний подальший розвиток. У своїх працях вчений зазначає, що діти і молодь все частіше стають «симптомоносіями» суспільної кризової ситуації. Наявні у нього дані свідчать, що приблизно 20% підростаючого покоління в Німеччині мають більш або менш щільні психосоціальні проблеми [94, с.7]. Це дає привід поставити запитання, які шанси опанування були б необхідні, щоб добре увійти в життя. Питання про передумови успішного опанування життям ставиться для того, щоб просувати ці передумови для усього підростаючого покоління. Молодий вік стає виразніше ризикований, світи переживання і досвіду підростаючого покоління в сучасному світі стають все більше комплексними і ризикованішими, вони втрачають єдині цілі і цінності й позначені плюралізацією стилю життя, надані життєві шанси в таких світах дуже по-різному розподілені. Глибокий і всеохопний соціально-культурний перелом, що відбувається в даний час, якраз показує підростаючому поколінню його затратну сторону. Життєва ситуація підростаючого покоління позначена сьогодні особливою напругою: з одного боку для організації (оформлення) індивідуального способу життя градуси свободи є дуже високими. Але, з іншого боку, шанси індивідуалізації купуються (набуваються) шляхом послаблення соціальних і культурних зв'язків. З цієї точки зору шлях у сучасне суспільство є шляхом у зростаючу соціальну та культурну невизначеність, в моральну та ціннісну суперечливість і в значну невпевненість у майбутньому. Через це сучасні умови життя приносять з собою ризики хвороб, дискомфорту і неспокою і частково перенапружують потужність (здатність) молоді до подолання.

Тож молодь платить «високу ціну» за прогресуючу індустріалізацію та урбанізацію, що виражається у фізичних, психічних і соціальних навантаженнях.

Незважаючи на такий тривожний дискурс – і це показують насамперед дані соціологічних досліджень здоров'я дітей та молоді (KiGGS) інституту Роберта Коха – близько 80% дітей та молоді в Німеччині дорослішають добре [94, с.22], основу для чого створює добре функціонуюча система життєвого світу і державна система соціального захисту. Це і надалі потрібно забезпечувати і розбудовувати. Від цих структур виграють щонайменше діти, молодь та їх сім'ї, які страждають від бідності, міграції чи особливих життєвих обставин (таких як обмежені можливості або психічні та фізичні захворювання батьків) а також від ексклюзії. Для них насамперед є важливим зростання психологічних проблем. Особлива рекомендація експертної ради з експертизи розвитку у сфері охорони здоров'я спрямовує особливу увагу і діяльнісну готовність на ці групи ризику, щоб рахуватися з фактом, «що одна п'ята дітей кожного року народження – це 140 000 дітей в рік – росте зі значними, перед усім психологічними навантаженнями і обтяжуючими дефіцитами матеріальних та соціальних ресурсів (SVR: 35) [94, с.23].

Г. Койп пропонує застосовувати в соціальній роботі з такими дітьми та молоддю підхід можливостей у поєднанні з концепціями «Салютогенезу» Антоновського та «Позитивного розвитку молоді шляхом активної участі» [94, с.24 - 32]. Вчений націлює соціальних працівників, педагогів і батьків на те, щоб вони, забезпечуючи 10 базових можливостей, спрямовували зусилля на формування в таких дітей і молоді (лише в умовах свободи і вільного вибору) наступні навички (спроможності): первинну довіру до життя, здатність одночасно бути автономним та у зв'язку з іншими, інтегрованість у різноманітні структури, здатність використовувати соціальні ресурси шляхом створення мереж, накопичення капіталу стосунків, формування буденної демократії через участь, досвіду самореалізації через активну участь [94, с.37]. Таким чином, на думку дослідника, можна збільшити шанси на позитивний розвиток та життєву реалізацію дітей та молоді.

Центром етики та дослідження бідності (ZEA) Зальцбургського університету, зокрема вченими М.Гольцтраттнер, Н. Лобнер, та К.Ценц проводилися дослідження бідності серед молоді в низці країн, таких як Австрія, Сальвадор, Україна [16]. Цією групою дослідників осмислювалися структурні умови, що призводять до соціальної ізоляції в системах освіти, а отже репродукують бідність. Принцип можливостей, який останніми роками набув особливої актуальності в дослідженнях бідності, є вихідною точкою і теоретичним підґрунтям у роздумах даних науковців про структури дискримінації молоді щодо доступної освіти. Результати проведених ними емпіричних досліджень у вказаних країнах (включене спостереження, наративні та формалізовані інтерв'ю) дали змогу дійти висновку, що освіта не може автоматично знизити рівень бідності, але в навчальних закладах, а також у системах освіти повинні бути створені такі умови, щоб освіта могла розкрити свій потенціал у боротьбі з бідністю [41, с.100]. Системи освіти, які займають однобоку позицію стосовно підготовки молодих людей винятково до участі в ринку праці й споживання, ризикують бути недієвими з погляду подолання бідності, а отже, суперечитимуть тим позиціям у контексті принципу можливостей, які були б необхідні для проектування майбутнього життєвого світу у розумінні «успішного життя». Вченими запропоновано приклади передового досвіду, які доводять, що участь молоді в системах освіти здатна зменшувати її соціальну ізоляцію, відчуження та зниження стандартів якості освіти. Зокрема, школа імені Йозефа Рерля в землі Зальцбург, яка тісно співпрацює з Національним інститутом слухової та зорової освіти, успішно втілює в життя підхід можливостей [41, с.100]. Спочатку ця школа була створена для дітей і молоді з обмеженнями слуху – починаючи від дитячого садка і до завершення ними професійної підготовки вона є школою повного дня з індивідуальною підтримкою учнів, можливостями для відпочинку, послугами лікування (наприклад, логопедії і трудотерапії), професійним навчанням, столярною майстернею, садом і городом, групою позакласного навчання, інтернатом і комунальними квартирами для молоді. Вже декілька років цю школу можуть відвідувати й здорові діти, при цьому

спостерігається так звана «зворотна інтеграція»: у таких класах викладають відразу двоє вчителів, а діти, які не мають проблем зі слухом, також вивчають мову жестів. Оскільки діти з обмеженнями слуху використовують слухові апарати та кохлеарні імпланти, то усім легко дається спілкування один з одним обома мовами. Очевидно, що діти, які нормально чують, відвідують цю школу з інших причин, наприклад відчувають труднощі інтеграції у звичайних школах або зазнають ізоляції й тому не можуть успішно навчатися: це діти з міграційним фоном, діти з темним кольором шкіри, обдаровані діти, діти з дефіцитом уваги та гіперактивністю тощо. Отже, школярі навчаються стратегій подолання складних проблем і шанобливого, толерантного ставлення один до одного. Кожного тижня вони самі обговорюють і розв'язують проблеми, що виникають. Батьки всіх учнів є членами Асоціації Батьків, яка захищає інтереси дітей [41, с.101]. Таким чином потенціал школи Йозефа Рерля, як моделі школи, яка реалізує на практиці підхід можливостей, є вагомим внеском у дискусію з питань освіти в контексті зменшення масштабів бідності. Саме такі навчальні заклади володіють знаннями, необхідними політикам у галузі освіти, щоб критично осмислити вплив освіти на подолання бідності. Завдання соціальної етики в цьому контексті може полягати в тому, щоб охопити емпіричні результати досліджень бідності серед молоді й показати приклад успішної боротьби з нею в освітньому дискурсі. Як зазначає Н.Лобнер, організація такого навчального закладу – чи то як модельного проекту, чи то як звичайної школи – потребує громадської та політичної поінформованості всіх суб'єктів, для того, щоб [41, с.100]: людська гідність у цьому закладі цінувалась вище за економічні вигоди; будь-які форми навчання являли собою «інструментальні свободи», що уможлиблюють успішне життя тут і зараз і запобігають соціальній ізоляції; учні набували навичок, які б забезпечували їм успішне життя в майбутньому. Якщо ж вести мову про інклюзивну освіту, то реалізація підходу можливостей у цій сфері не обмежуватиметься лише відсутністю соціальних, комунікативних, інфраструктурних та економічних бар'єрів. Тут необхідні системні зміни в суспільній свідомості, подолання стигми і ворожого ставлення до всього несхожого

(інакшого) шляхом широкої просвіти та широких дискусій в закладах освіти на тему культурної самобутності, різноманітності, прийняття індивідуальної та колективної відповідальності, визнання членів суспільства і культурних змін.

Цікаве дослідження, спрямоване на квантифікацію десяти базових можливостей, здійснив професор Вищої школи Рейн-Майн у Вісбадені М.Классен. Він задавався питанням, як практично можна застосувати підхід можливостей в соціальній роботі. І прийшов до висновку, що хоча, з одного боку, завдяки підходу Марти Нуссбаум, поняття людської гідності стає більш конкретним і прив'язується до десяти можливостей людини, з іншого - для практичного застосування цих можливостей необхідні проміжні кроки, що дозволяють вивести з них конкретні заходи і поставити відповідні цілі. Іншими словами: щоб зробити ці можливості придатними для використання, необхідно шукати індикатори, які можуть допомогти виміряти ступінь їх виконання [36, с.50]. На прикладі проведеного в Інсбруці дослідницького проекту «Науково-дослідне супроводження МОНІ Tirol – інтегрований підхід в організації соціального супроводу» вчений дає відповідь на це питання і демонструє способи вимірювання та обліку можливостей / потреб клієнтів. МОНІ Tirol (Мобільна служба соціальної допомоги в федеральній землі Тіроль в Австрії – соціально-інтегрований супровід) здійснює супровід дітей, молоді та дорослих з фізичними та / або психічними вадами, людей зі зниженою здатністю навчатися, а також ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД. Для останньої групи клієнтів соціальний супровід є основним і необхідним видом соціальної допомоги. Основу соціально-інтегрованого супроводу складають самоаналіз в рамках консультацій з фахівцями організації, а також кооперація з партнерськими установами (напр., соціальними працівниками, лікарями, уповноваженими представниками, іншими установами, школами, державними службами і т. д.) і соціальним середовищем безпосередньо за місцем проживання [36, с.50]. На основі наявних на початку дослідження даних було прийнято рішення використовувати структуру результатів (Outcome-Model). Вона полягає в комплексній оцінці за допомогою виявлення і вимірювання різних факторів. На додаток до цього виводяться

показники, що роблять фактори вимірюваними за допомогою кількісного підходу. Цільовою групою проекту були обрані клієнти МОНІ Tirol, чий супровід здійснювався протягом більш ніж шести місяців в 2011 р і тривав у 2012 р (n = 215). Проектна група МОНІ Tirol, що складається з семи співробітників всіх ієрархічних рівнів організації, в ході численних нарад під керівництвом М.Классена вибрала чотири результати, відповідні робочим принципам організації: участь в суспільному житті, мотивацію до самопомоги, людську гідність і орієнтацію на індивідуальні потреби. Для кожного результату був розроблений ряд індикаторів, що дозволяють визначити і виміряти користь МОНІ Tirol для клієнтів. Якщо подивитися на ці індикатори і отримані дані з перспективи підходу з точки зору можливостей, виходить наступна картина [36, с.51-54].

Для вимірювання можливості «Життя - мати гідне життя» можна, наприклад, застосувати індикатор «Кількість походів за продуктами за допомогою співробітників МОНІ Tirol і без неї». У середньому в 2011 р кожен клієнт зробив покупки 40,3 рази разом зі співробітниками і 53 рази без допомоги співробітників МОНІ. Таким чином, стає ясно, що навіть така елементарна біологічна потреба, як потреба в їжі, не була б задоволена належним чином без допомоги МОНІ Tirol. До цієї категорії відноситься також і пункт «Можливість мати гідне житло». У 2011 р завдяки допомозі співробітників МОНІ Tirol 26 клієнтів змогли отримати субсидію на опалення, матеріальну допомогу на придбання одягу і т. д.

Можливість «Фізичне здоров'я - насолоджуватися хорошим здоров'ям і повноцінно харчуватися» була виміряна за допомогою наступних індикаторів:

- Кількість візитів до лікаря: 1156
- Кількість клієнтів, що регулярно здійснюють прогулянки на свіжому повітрі (Мінімум 1 раз в тиждень): 114
- Кількість клієнтів, які відвідують сеанси психотерапії: 68
- Кількість клієнтів, які відвідують логопеда: 13
- Кількість клієнтів, що займаються працетерапією: 34
- Кількість клієнтів, що проходили санаторне лікування: 20

На основі цих даних можна зробити висновок що клієнти мають можливість стежити за своїм здоров'ям і вони досить уважно до нього ставляться завдяки інструктажам співробітників.

Для можливості «Практичний розум - формувати уявлення про благо і хороше життя, критично мислити і планувати своє життя» особливо чітко була виміряна здатність клієнтів самостійно планувати і організовувати своє життя за допомогою наступних чинників:

- Кількість клієнтів, що користуються щоденником: 65
- Кількість клієнтів, що мають телефонний довідник: 87
- Кількість не завчасно (менш ніж за 24 години) скасованих по телефону консультацій (і кількість відмовлених годин): 1324,83

При цьому стають помітними заходи, прийняті МОНІ для розвитку практичного мислення клієнтів: ведення щоденника, телефонних списків і організація часу.

Це приклади лише трьох спроможностей. Така робота з формалізації усіх 10 базових можливостей за М.Нуссбаум та їх подальшого кількісного вимірювання була здійснена проектною групою і безсумнівно, що представлені дані в першу чергу важливі для вищезгаданої організації. Крім того, повну картину розвитку діяльності організації можна отримати лише в ході безперервного моніторингу даних протягом кількох наступних років. Однак за допомогою цих конкретних цифр можна вивести деякі конкретні вимірювані цілі, яких таким чином можна буде краще досягти. М. Классен зазначає, що його метою було «представити, як підхід Марти Нуссбаум може бути конкретно застосований на практиці, показати, як, виходячи із заздалегідь визначених можливостей і потреб, за допомогою розробки індикаторів можна вивести конкретні заходи і дії - в тому числі і в соціальній роботі. Адже в основі кожного з представлених тут індикаторів лежить один або кілька заходів, які можуть бути також використані для складання завдань в рамках планування допомоги.» [36, с.54].

Загалом же М.Классен добре розуміє певну недостатність та обмеженість кількісного підходу і визнає, що він пропонує можливість розробки індикаторів, які, навіть за умови

регулярного використання. дозволять лише припускати можливі наслідки. Він також зазначає, що подальші дослідження повинні в першу чергу концентруватися на користі для клієнтів, вираженій у вигляді поліпшення якості їхнього життя, а не спиратися тільки на кількісні показники, які хоча і грають важливу роль, але не висвітлюють повною мірою цілі соціальної роботи [36, с.56]. Крім того, вчений підкреслює, що Марта Нуссбаум розуміє свій підхід як етичну концепцію не лише хорошого життя, а й справедливого суспільства. Це означає, що з наукової дискусії про практичне застосування можливостей, згідно з М. Нуссбаум, неминуче впливає також етична дискусія про рівноправність та інтеграцію в суспільство людей з обмеженими можливостями з метою кращого дотримання їх прав, які - як і потреби – є універсальними для всіх людей, незалежно від їх душевного чи фізичного стану.

Це лише окремі приклади застосування підходу можливостей в Німеччині та Австрії. Далі розглянемо, як цей підхід можна застосовувати на теренах України.

5.2.Застосування «підходу можливостей» в соціальній роботі на теренах України

Україна – це країна, яка має великий потенціал. Розташована посеред Європи, має родючі землі, чудовий клімат. Це країна можливостей, яка стрімко змінюється.

Україна є найбільшою за площею країною Європи, що повністю перебуває в її межах – територія України становить 603,7 тис. кв. км або 5,7 % території Європи чи 0,44 % території світу. За площею вона перевершує такі великі країни Європи, як Франція, Іспанія, Швеція, ФРН, Польща [29].

На території України знаходиться географічний центр Європи - село Ділове (Рахівський район Закарпатської області) [33].

Сусідами України є Білорусь, Росія, Угорщина, Румунія, Молдова, Польща та Словаччина. На півдні країна омивається

Чорним і Азовським морями. Через води Чорного моря межує з Туреччиною, Болгарією та Грузією [29].

За кількістю населення Україна посідає 5 місце в Європі (після ФРН, Італії, Великобританії, Франції) та 21 місце у світі. На її долю припадає 7,3% населення Європи і 1% населення Землі [8]. Кількість наявного населення України станом на 1 жовтня 2016 року, за даними Державної служби статистики України, склала 42 635 097 осіб (без урахування тимчасово окупованої території Криму, міста Севастополя) [9].

Більшість населення України проживає у містах (69,1%), сільське населення складає 30,9%. Середня густина населення — 74,3 осіб/км² [87].

Абсолютну більшість становлять українці – корінне населення. За даними першого всеукраїнського перепису населення 2001 року, українці становили 77,8% від загальної чисельності населення держави [67]. Також на території проживають представники понад 130 національностей, народностей та етнічних спільнот: 17,3% – росіяни, менше 1% – білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, роми, грузини, гагаузи та ін. [67].

Україна - багатоконфесійна держава. 80% українців вважають себе християнами, з них переважна більшість - 88% відносять себе до православних, 8% - є греко-католиками [75]. Менше 5% від загальної кількості віруючих становлять інші конфесії (іслам, іудаїзм, язичництво та ін. [73].

На політичній карті світу Україна як демократична правова держава з'явилась у 1991 році. Державна влада в Україні поділяється на законодавчу, виконавчу і судову. Найвищу юридичну силу має Конституція України [39]. Єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада України. Главою держави є Президент України, який обирається всезагальним голосуванням; є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод громадян, має право розпустити парламент, призначати і звільняти деяких посадових осіб.

Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів відповідальний перед

Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів, схваленої Верховною Радою.

Судову владу в Україні здійснюють виключно суди. Конституційний суд є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

За державним устроєм Україна є унітарною державою [39]. Унітарна форма державного устрою для України є найбільш виправданою, оскільки вона відповідає її етнічному складу, історичному минулому, економічним і культурним реаліям.

За формою державного (політичного) режиму Україна є демократичною державою. Конституційний лад України ґрунтується на принципі пріоритету прав і свобод людини і громадянина. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

До складу України входять 24 адміністративні області, Автономна Республіка Крим та два міста республіканського підпорядкування – Київ і Севастополь [39].

На сьогоднішній день існує територіальний конфлікт із сусідньою Росією з приводу Автономної Республіки Крим.

Столиця України – Київ – одне з найстаріших міст Європи та світу. Його історія налічує щонайменше півтори тисячі років. Київ був свідком багатьох бурхливих подій, з ним пов'язане виникнення давньоруської держави – Київської Русі. Місто було її політичним і культурним центром, саме тут було закладено основи державотворення. Сьогодні Київ – центр політичного, економічного, промислового, культурного життя держави. Тут розміщена резиденція Президента України, працюють парламент – Верховна Рада і уряд – Кабінет Міністрів, розташовані штаб-квартири більшості політичних партій та організацій.

Найбільшими містами держави також є Харків, Дніпро, Донецьк, Одеса, Львів, Луганськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Сімферополь. Найбільші за площею області України – Одеська

(33,3 тис. кв. км), Дніпропетровська та Чернігівська (по 31,9 тис. кв. км), за кількістю населення – Донецька (4,8 млн. жителів), Дніпропетровська (3,6 млн. жителів) і Харківська (2,9 млн. жителів). Найменшими є відповідно Чернівецька (8,1 тис. кв. км), Закарпатська (12,8 тис. кв. км), Тернопільська (13,8 тис. кв. км), Івано-Франківська (13,9 тис. кв. км) за площею і Чернівецька (0,9 млн. жителів), Волинська і Тернопільська (1,1 млн. жителів) – за населенням [71].

Більшість областей України мають вихід до її державних кордонів. Повністю внутрішніми є тільки п'ять областей – Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська і Дніпропетровська. П'ять областей мають вихід до морів – Чорного та Азовського [29].

Переважна частина території України (95%) – рівнина. Гірські області - Українські Карпати та Кримські гори, розташовані на окраїнах держави. Найвища точка країни - вершина Говерла у Карпатах (2 061 м) [29].

Завдяки вигідному географічному розташуванню в центрі Європи та розгалуженій мережі авіаційного, залізничного, морського та автомобільного транспорту Україна є транзитною для пасажирів та вантажів різних держав.

За запасами природних ресурсів Україна посідає одне з провідних місць в Європі та світі. У її надрах міститься 5% мінерально-сировинного потенціалу світу. На території України розвідано 20 тисяч родовищ та покладів 111 видів корисних копалин, із яких 7 807 родовищ 94 видів корисних копалин мають промислове значення і враховуються Державним балансом запасів [1]. Найбільше економічне значення мають кам'яне вугілля, нафта і газ, залізна руда, самородна сірка, кам'яна та калійна солі, нерудні будівельні матеріали, мінеральні води. За розвіданими запасами деяких корисних копалин Україна випереджає РФ, США, Велику Британію, Францію, ФРН та Канаду. Поклади ж марганцевої руди на території України є найбільшими у світі (2,3 млрд. тонн, або близько 11% світового запасу) [1].

Енергетичний сектор України є дванадцятим за величиною у світі. Найбільша АЕС у Європі, Запорізька, побудована в Україні. 46,4% української електроенергії надходить з атомних

електростанцій, що, за інформацією МАГАТЕ, відповідає п'ятому показнику у світі. Однак гострою для України є енергосировинна проблема. Життєдіяльність країни залежить від імпорту нафти і природного газу загалом на 43 % [1].

Україна унікальна тим, що саме тут зосереджена чверть світових запасів найкращого чорнозему. Вона є найбільшим у світі виробником соняшникової олії, однією з найпотужніших виробників зерна і цукру, та входить до трійки найкрупніших постачальників ячменю та до сімки найбільших у світі виробників свинини і картоплі [34].

При цьому для України актуальною є продовольча проблема. Сьогодні економіка країни на 12 % залежить від імпорту продуктів харчування (останніми роками Україна закуповувала картоплю для власних потреб у Єгипті та Саудівській Аравії (у пустелі!) [40].

Україна – держава з розвинутою науковою та промисловою базою. Так, в ракетно-космічній галузі Україна володіє 17 з 22 відомих у світі базових високих технологій; входить до 8 країн світу, які мають необхідний науково-технічний потенціал для створення та виробництва найсучаснішої авіаційної техніки. Підтвердженням цього є розробка нових моделей літаків Ан-70, Ан-140, Ан-74 ТК-300, Ан-38, Ан-180. Літак АН-225 («Мрія») є володарем 240 світових рекордів [29; 40].

Україна - чудова країна з багатою культурою і давніми традиціями. Близько 500 населених пунктів України мають 900-річну історію, 4500 селам України – більше 300 років. Історичні міста та села – національне багатство українського народу. В країні 150 тис. пам'яток культури, історії, археології, містобудівництва і архітектури, а також більше 300 музеїв. Найбільш цінними є пам'ятки епохи держави “Київська Русь” (IX-XII ст.). 80% пам'яток цього періоду зосереджено саме на території України. Найвідоміші пам'ятки України: Києво-Печерська лавра, Софійський собор, що мають майже 1000-літню історію, та історичний центр м. Львова, – внесені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Україна пишається своїми 125 театрами, 214 музеями, біля 24 000 бібліотеками та 23 000 клубними культурними закладами [83].

Україна посідає четверте місце у світі за кількістю громадян, що мають вищу освіту. Населення України належить до найосвіченішого, а кількість людей із вищою освітою на душу населення вища за середньоєвропейський рівень. Згідно з даними ЮНЕСКО, станом на 2010 рік на мільйон жителів в Україні припадало аж 1001–2000 наукових співробітників, проте на науку щороку виділялося лише 0,5–1% ВВП (середньосвітовий показник становить 1,7%, а, приміром, в Ізраїлі на наукові дослідження надають аж 4,8% ВВП) [34].

Україна є членом Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, ЮНЕСКО та майже 40 впливових міжнародних організацій, програм і проектів – таких як Світовий банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Міжнародна організація праці, Світова організація торгівлі та інших.

Маючи неабиякий досвід державотворення, багату історію та культуру, високоосвічену робочу силу, значні обсяги природних ресурсів, унікальне географічне положення та достатньо розвинену промислову базу, Україна за роки незалежності досягла вагомих успіхів у різних сферах суспільного життя, вона працює над перетворенням своїх ресурсів та потенціалу на порівняльні переваги у різних галузях економіки.

Однак актуальними й гострими є проблеми бідності, охорони здоров'я, демографічна криза, якість освіти, суттєве зростання епідемії ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і загострення проблем охорони навколишнього середовища, втрата частини територій, воєнні дії на сході країни.

Демографічна криза

Прогресуючою є демографічна криза. Для країни характерна інтенсивна депопуляція (близько 400 тис. осіб на рік), тобто процес вимирання населення країни. Відсутнє просте заміщення поколінь (смертність удвічі перевищує народжуваність). У 2010 р. Україна потрапила в дев'ятку держав, де очікувана тривалість життя нижча від показників 1970-х років. Про це йдеться в оприлюдненій напередодні ювілейній 20-й доповіді Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй

(ПРООН) «Реальне багатство народів: шляхи розвитку людини», повідомляє Центр новин ООН [13].

Статистика засвідчує, що скорочення очікуваної тривалості життя в Україні, Росії та Білорусі торкнулося, в першу чергу, чоловіків. У 2012 р. за даними Держстату України середня очікувана тривалість життя в Україні становила 71,15 року (серед чоловіків — 66,1 року, серед жінок — 76 років). За даними звіту Центрального розвідувального управління США (ЦРУ) (The World Factbook) цей показник на 2013 р. становить ще менше — 68,93 року (чоловіки — 63,4 року, жінки — 74,8 року) [10; 12; 13].

За даними ВООЗ, оприлюдненими в звіті 2016 р. «Світова статистика охорони здоров'я: моніторинг показників здоров'я щодо цілей сталого розвитку», середня тривалість життя в Україні становить 71,3 року [108].

Україна належить до країн з доволі високим рівнем постаріння населення й у найближчі десятиріччя цей процес швидко прогресуватиме. Наразі частка осіб, вік яких становить понад 65 років, сягає 11 %, а наприкінці першої половини поточного сторіччя частка жінок у віці 65 років і старше становитиме 28 % жіночого населення України, чоловіків — відповідно 20 % [53, с.270; 72].

На демографічну ситуацію в країні суттєво впливає стан здоров'я населення, який останніми роками в Україні помітно погіршується. Здоров'я як соціальна категорія тісно пов'язане з конкретним середовищем проживання і характером діяльності людини.

За даними звіту ЦРУ (The World Factbook — Central Intelligence Agency), у 2013 р. за смертністю населення Україна займає 2-ге місце в світі - 15,75 на 1000 населення (на 1-му місці — Південно-Африканська Республіка, 17,36 на 1000 населення) [72]. При цьому за народжуваністю Україна знаходиться на 202-му місці серед 224 країн світу (9,52 на 1000 населення). Закономірно, що за показником приросту населення (-0,63) Україна посідає одне з останніх місць — 228-ме місце серед 233 країн світу [20].

За даними Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) України, в період 2008–2012 рр. загальна смертність в Україні утримується

на надто високому як для європейської країни рівні — 16,3-14,5 на 1000 населення, а показник смертності немовлят у 2012 р. становив 8,5 на 1000 новонароджених, що удвічі й навіть утричі перевищує показники європейських країн [38; 12].

Україна за темпами розповсюдження ВІЛ/СНІДу займає одне з перших місць в Східноєвропейському регіоні. Станом на 01.10.2016 р. поширеність ВІЛ-інфекції становить 312,4 осіб на 100 тис. населення, поширеність СНІДу – 89,2 на 100 тис. населення. Найбільші показники поширеності ВІЛ-інфекції зареєстровані у Одеській (865,8 на 100 тис. населення), Дніпропетровській (797,56), Миколаївській (713,8), Херсонській (392,7) областях та у м. Києві (432,6) [80].

Значну роль у формуванні критичної демографічної ситуації в Україні відіграють захворюваність і хворобливість населення за такими класами хвороб, як злоякісні новоутворення та хвороби системи кровообігу [80].

За даними ВООЗ, Україна опинилася серед 36 країн з катастрофічними особистими витратами громадян на здоров'я (понад 25% від доходів домогосподарства). Статистика враховує захворюваність, рівень витрат на медицину та близько тисячі інших показників [108].

Рівень життя. За рівнем життя Україна є однією з найбідніших держав у світі. Основна частина доходів більшості українських домогосподарств йде на купівлю продуктів харчування. Згідно з даними дослідження рівня життя українців, який проводили експерти ООН, близько 80% наших громадян живуть за межею бідності. Тобто витрачають до 5 доларів на день (за нинішнім курсом, це близько 130 грн.). Відповідно, згідно з мінімальною зарплатою (цей показник із травня 2016 року становитиме 1450 грн), на добу навіть українець, що працює, може дозволити собі витратити не більше 48 гривень (1,8 дол.). Ці показники є не набагато кращими за реалії найбідніших країн Африки, де подібний рівень витрат людини перебуває в межах 1-1,2 дол./день [70].

Війна. Втрата частини території, що відбулися внаслідок слабкості обороноздатності України і її окремих державних інститутів - найболючіша і відчутна втрата за 25 років

незалежності. Це підтверджують результати дослідження, яке провів у травні 2016 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС: абсолютна більшість опитаних (72%) занепокоєна війною на Сході України. Також серед проблем, які найбільше непокоять українців, – рівень життя (61%), економічна ситуація (46%) та безпека України (15%) [88].

З усіх проблем, зазначених в питанні, найменше українців турбує статус російської мови в Україні (1%), причому це стосується усіх регіонів України [88].

Вимушено переміщені особи. Внаслідок анексії Росією АР Крим та втрати контролю над частиною території Донецької та Луганської областей в Україні з'явилися велика кількість людей, які змушені залишити місця свого постійного проживання і переселитись до інших регіонів України.

У 2014 р. Україна вдруге у своїй новітній історії постала перед проблемою внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Перший досвід масового переміщення населення був пов'язаний із аварією на Чорнобильській атомній станції у 1986 році, коли понад 116 000 осіб було переселено із радіоактивно забруднених територій [57].

У сучасній, вже незалежній, Україні переміщення великих потоків людей із місць свого постійного проживання відбувається внаслідок російської агресії, окупації Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей. У вітчизняній науковій літературі, засобах масової інформації людей, які змушені були переселитись в інші регіони України, називають «вимушеними переселенцями», «внутрішніми мігрантами», а в офіційних документах – «внутрішньо переміщеними особами» (ВПО), що найточніше відповідає англомовному формальному терміну «*internally displaced persons*».

За даними Міністерства соціальної політики станом на 6 червня 2016 року, в Україні взято на облік 1 785 740 внутрішньо переміщених осіб, з них майже 1 млн. 100 тис. – жінки, 700 тис. – чоловіки [58; 19].

Україна за кількістю ВПО посідає перше місце в Європі та входить до списку країн-лідерів світу [93].

За даними Мінсоцполітики найбільше внутрішньо переміщених осіб зареєстровано у Донецькій, Луганській, Харківській, у м. Києві, Запорізькій, Дніпропетровській, та Київській областях. Найменшу кількість ВПО розселено у Тернопільській, Чернівецькій, Рівненській, Закарпатській, Івано-Франківській та Волинській областях [58]. Це свідчить про нерівномірний регіональний розподіл ВПО по Україні, що призводить до надмірного соціального і адміністративного навантаження на громади, локальні ринки праці, соціальну інфраструктуру регіонів вселення.

Основні виклики, пов'язані з вимушеним переміщенням громадян, виявляються у зростанні навантаження на локальних ринках праці, існуванні проблем розміщення, працевлаштування, медичного обслуговування, психологічної реабілітації, доступу до освіти, культурної та соціальної реінтеграції тощо. Уряд України вживає окремих заходів щодо вирішення проблем вимушено переміщених осіб, багато зусиль докладають міжнародні організації, волонтери, благодійні організації та окремі громадяни. Однак реалізація термінових заходів і приватних ініціатив не має необхідного потенціалу для комплексної підтримки у середньостроковій перспективі внутрішньої міграції населення з тимчасово неконтрольованих Україною територій Донецької та Луганської областей і АР Крим.

Рівень демократії і політичних свобод. Більше половини українців вважають, що для них вкрай важливо жити в демократичній країні. Про це свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного компанією TNS On-line Track у липні 2016 року. Лише 3% українців зовсім не важливо, жити в демократичній країні чи ні [54].

Якщо ж розглядати регіональний зріз, то жителі Східного регіону значимо частіше оцінюють Україну як абсолютно недемократичну країну (24%), у той час, як у Західному регіоні таких оцінок істотно менше (9%). Нагадаємо, раніше опитування показало, що більше 60% українців не відчувають реформ в країні [54].

Найбільшими викликами залишаються високий рівень корупції та слабкість інститутів, покликаних забезпечувати верховенство права.

Рівень корупції, правосуддя та свободи ЗМІ в Україні залишився на такому ж рівні, яким був у 2013 році. До такого висновку дійшли експерти міжнародної неурядової організації Freedom House після завершення Nations in Transit-2016 - щорічного дослідження розвитку демократії у країнах перехідного періоду. Експерти дослідили розвиток демократії за сімома критеріями в 29 країнах перехідного періоду. За процесом виборів, свободою засобів масової інформації, розвитком громадянського суспільства, рівнем демократії центральної влади, рівнем демократії місцевого управління, незалежністю й роботою системи правосуддя та корупцією Україна посіла 18 місце, набравши 4,58 балів [84].

Відзначено, що з огляду на корупцію, свободу ЗМІ та правосуддя Україна не зрушила з місця ні на сантиметр: ці показники залишилися на тому ж рівні, що й три роки тому – в 2013 році, до Революції Гідності. Окрім того, експерти прогнозують і подальші проблеми з територіальною цілісністю в країні через російську агресію на Сході. І все ж, вважають вони, «найважчу кризу, скоріш за все, пройдено, і країна буде мати більше простору для здійснення реформ і стимулювання економічного відновлення» [90].

За дослідженнями Freedom House «Свобода у світі» Україна в 2016 р. віднесена до числа «частково вільних» країн. Загальний рівень свободи в нашій країні оцінений в 3 бали (за 7-бальною шкалою, в якій 1 є найвищою оцінкою, а 7 – найгіршою), за критерієм «політичні права» рейтинг України зріс з 4 до 3 балів – завдяки посиленню політичного плюралізму, парламентських виборів і підвищенню прозорості уряду [84].

Основні потреби та спроможності окремих категорій населення – сучасні виклики до соціальної роботи в Україні. Базуючись на теоретичних засадах «Підходу можливостей» (Capability Approach) М. Нусбаум, було проаналізовано спроможності окремих категорій населення в Україні та

визначено їх основні потреби, виклики для соціальної роботи з ними.

Перша можливість – **«Здатність прожити життя нормальної тривалості»** для *бійців, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України*, повною мірою не гарантується. Це зумовлено тим, що їхнє життя піддається щоденній загрозі, внаслідок участі у бойових діях вони піддаються небезпеці отримати фізичні та психічні травми (контузії, втрата кінцівок, часті стани фрустрації тощо). Так, у своєму виступі 29 січня 2016 року у Київському військовому лицейі ім. І.Богуна на «Уроці мужності», присвяченому Дню пам'яті Героїв Крут Президент України Петро Порошенко повідомив, що у війні на Донбасі загинули 2269 українських військовослужбовців [63]. В інтерв'ю німецькому виданню Bild 25 вересня 2016 року міністр оборони України Степан Полторак заявив, що з початку 2016 року втрати Збройних сил України склали 945 осіб, у тому числі 168 убитих солдатів і офіцерів, а після 1 вересня 2016 року – десять вбитих і багато поранених [106]. Також, варто відзначити, що згідно із повідомленнями тодішнього речника Міністерства оборони України з питань АТО полковника Андрія Лисенка на щоденних брифінгах в Українському кризовому медіа-центрі, збройні провокації та обстріли позицій українських військових з боку бойовиків фактично не припинялися [64]. З огляду на вище викладене повноцінна реалізація цієї можливості для бійців АТО значною мірою залежить від припинення бойових дій в Донецькій і Луганській областях України. Водночас, зважаючи на низьку ймовірність цього у найближчій перспективі, необхідним є забезпечення їх сучасним обладнанням для покращення особистого захисту на передовій, надання належної психологічної підтримки тощо.

Спроможність реалізувати цю можливість для *внутрішньо переміщених осіб* фактично не відрізняється від інших категорій населення в Україні. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я очікувана тривалість життя при народженні в Україні у 2015 році становила для чоловіків – 66,3 років, а для жінок – 76,1 років [95]. Проте, при переїзді на нове місце проживання такі

особи нерідко стикаються з низкою труднощів, які впливають на якість їхнього життя. Тому доцільним є створення спеціалізованих соціальних служб, груп взаємодопомоги та підтримки, які б сприяли адаптації ВПО.

Люди з особливими потребами в Україні не завжди мають можливість прожити життя нормальної тривалості. Так за офіційними даними станом на 2013 рік в Україні було 2 788 226 млн людей з особливими потребами, близько 2,5% від загальної кількості цих людей щорічно помирає [49]. Тривалість життя цих людей залежить від діагнозу, вікових особливостей, екологічних факторів тощо. Для того, щоб люди з особливими потребами мали можливість жити довше, необхідно покращити рівень їх медичного обслуговування, сприяти різним видам реабілітації. Для збільшення тривалості життя населення України загалом та людей з особливими потребами зокрема необхідним є покращення екологічного стану навколишнього середовища.

Середня тривалість життя в Україні складає 71,3 р. Чоловіки в Україні живуть у середньому 66,1 р., а жінки - 76,2 р. [10]. Це свідчить про те, що *люди похилого віку* в Україні не достатньою мірою мають можливість прожити життя нормальної тривалості. За даними Global AgeWatch Index 2015: Україна займає 73 позицію (з 96 країн які були охоплені дослідженням): за захистом доходу людей похилого віку Україна займає 42 позицію, за станом здоров'я цих людей - 85, за можливостями зайнятості та освітнім статусом - 44, за сприятливістю середовища, що включає в себе соціальні зв'язки, фізичну безпеку, громадянську свободу, доступ до громадського транспорту людей похилого віку, Україна займає 85 позицію [92].

Задля того щоб надати людям похилого віку можливість прожити життя нормальної тривалості необхідні реалізація загальнодержавної стратегії з покращення здоров'я; покращення екологічного стану навколишнього середовища; зміна способу та умов життя.

Другою можливістю - **бути здоровим, достатньо харчуватись та бути спроможним до продовження роду бійці**, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України, також

повною мірою не можуть скористатися. Головним чином, це пов'язано з участю ними у бойових діях та постійним ризиком для їхнього життя та здоров'я (як фізичного, так і психічного). Позначається на їхньому здоров'ї і тривале перебування в окопах та бліндажах на передовій чи місцях постійної дислокації в тилу (казарми та госпіталі), стан яких досить часто є незадовільним [44; 86]. Зважаючи на такий стан речей, необхідною є подальша модернізація інфраструктури (місця постійної дислокації, лікарні). Це знаходить своє відображення у рішеннях керівництва держави. Так, 30 жовтня 2016 року Міністр оборони України Степан Полторак поставив нове завдання керівництву оборонного відомства та Генштабу ЗСУ з будівництва модерного житлово-казарменого фонду [74]. В Україні вже впродовж тривалого часу відбувається реформування продовольчого забезпечення військовослужбовців. Так, 16 вересня 2015 року на базі кількох військових підрозділів стартував експеримент із удосконалення якості харчування у ЗСУ. Як зазначають у Міноборони, за встановленими раніше нормами, до раціону харчування бійців входило близько 30 продуктів, а за вдосконаленим меню їх понад 200. Першочергово експеримент мав тривати по 31 березня 2016 року, однак відповідним розпорядженням Уряду його було продовжено до 31 грудня 2016 року [14]. 26 вересня 2016 р. міністр оборони України Степан Полторак підписав документи про затвердження нового вдосконаленого сухого пайка Збройним силам України [62].

Внутрішньо переміщені особи відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» мають право на отримання «необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я; забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством» [26], що фактично забезпечує надання їм такої допомоги безоплатно або на пільгових умовах, як і громадянам, які постійно мешкають на території, куди переїхали переселенці. На практиці це означає, що ВПО стикаються із тими ж проблемами, що й інші громадяни: несанкціонованим збором коштів, чергами, затягнутими бюрократичними процедурами, застарілим діагностичним та лікувальним обладнанням. Вище

викладене підкреслює необхідність здійснення комплексного реформування системи охорони в Україні [20]. У той же час доступ ВПО до безоплатних медичних послуг часто невиправдано пов'язаний із взяттям на облік і реєстрацією місця проживання [30]; у багатьох переселених громадян наявними є психофізіологічні травми, а програми надання їм відповідної медико-соціальної допомоги відсутні. Це зумовлює необхідність надання комплексного медичного забезпечення в місцях компактного проживання ВПО, надання психосоціологічної допомоги особам, постраждалим внаслідок воєнних дій, створення умов для збереження здоров'я переселених громадян у нових умовах життєдіяльності [65].

Розглядаючи другу можливість за М. Нусбаум, щодо *людей з особливими потребами* варто звернути увагу на те, що пенсії по інвалідності в Україні є досить низькими, як і прожитковий мінімум загалом, тому ця категорія людей не завжди має можливість харчуватися належним чином, з огляду на те, що велика кількість грошей може йти на лікарські препарати та медичну реабілітацію. Пенсія по інвалідності залежно від групи інвалідності призначається в таких розмірах: інвалідам I групи — 100 відсотків пенсії за віком; інвалідам II групи — 90 відсотків пенсії за віком; інвалідам III групи — 50 відсотків пенсії за віком. Мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом [61].

Не кращим є і становище тих людей з особливими потребами, що перебувають у медичних закладах. У закладах охорони здоров'я досить низькі норми продуктів харчування. Так, наприклад, норма житнього хліба — 150 грам на день, пшеничного борошна — 25 грам, цукру — 55 грам, риби та рибопродуктів — 90 грам, вершкового масла — 45 грам [47]. Усе це свідчить про те, що можливість належно харчуватися не завжди може бути реалізована такими людьми. Не завжди люди з особливими потребами мають можливість продовжити свій рід. За даними досліджень, лише 60% жінок з інвалідністю звертаються до лікаря для перевірки повноцінності репродуктивного здоров'я. Однак у сім'ях людей з особливими потребами можуть народжуватися

діти, і в багатьох випадках ці діти є здоровими. Так, наприклад, у 2013 році, у сім'ях людей з інвалідністю народилося 1167 здорових дітей [49].

Для збільшення шансів людей з особливими потребами реалізувати можливість бути здоровими, достатньо харчуватись та бути спроможним до продовження роду необхідне покращення фінансового забезпечення закладів охорони здоров'я, підвищення прожиткового мінімуму та пенсій по інвалідності, покращення надання медичних послуг, в т.ч. у сфері гінекології та репродуктивного здоров'я.

Аналізуючи рівень реалізації можливості бути здоровим та достатньо харчуватись щодо *людей похилого віку*, можна стверджувати, що лише незначна частина людей цієї категорії має змогу повноцінно харчуватися та лікуватися. Серед людей цієї категорії високі показники захворюваності (деменції у пенсіонерів - 53,9 на 100 тис. населення; хвороба Альцгеймера - 3,7 на 100 тис. [51]; 79% хворих із захворюваннями серцево-судинної системи [105]). Суттєвою допомогою для цих людей є ліки, які відпускаються безоплатно та з оплатою 50% їх вартості у разі амбулаторного лікування [56].

Серед людей, що старші 80-ти років - 20% потребують спеціалізованої психіатричної допомоги [77]. Періодичного медичного нагляду і профілактичних реабілітаційних заходів потребують 43,1 % пенсіонерів [77].

Для того щоб більша кількість людей пенсійного віку мала змогу бути здоровими, необхідно забезпечити доступність і якість медичної допомоги; організувати регулярні безкоштовні медичні огляди, для людей у віддалених районах сільської місцевості, - добре було б, щоб такі огляди здійснювалися за місцем проживання; крім того, необхідно забезпечити підвищення якості послуг геріатричних пансіонатів. Для того, щоб люди похилого віку мали змогу добре харчуватися, необхідне підвищення пенсій за віком.

Третю можливість – **«користуватись правом на тілесну недоторканість, тобто мати можливість вільно переміщатись, мати захист від насильницьких дій та спроможність задовільняти сексуальні потреби за власним вибором» бійцям,**

які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України не можливо забезпечити з огляду на їхню участь у бойових діях, що зумовлює наявність потреби у завершенні війни та повернення до життя у мирному середовищі для цієї категорії населення.

Внутрішньо переміщені особи здебільшого не мають можливості вільно та безпечно повертатись на попереднє місце проживання через бойові дії. Зважаючи на це, першочерговою потребою цієї категорії населення є повернення контролю українським урядом над тимчасово окупованими територіями та забезпечення гарантій безпечного повернення на попереднє місце проживання.

Сьогодні в Україні ще недостатньо можливостей для забезпечення права на тілесну недоторканність людей загалом, та *людей з особливими потребами* зокрема, про це може свідчити той факт, що в Україні ведуться воєнні дії і велика кількість людей щодня наражається на небезпеку бути пораненою чи загинути, крім того люди з особливими потребами можуть ставати жертвами різних видів насильства. За даними Міністерства соціальної політики України та UNHCR 60% внутрішньо переміщених осіб – *люди похилого віку* та особи з обмеженими можливостями [107; 78]. Наражаються на небезпеку люди з особливими потребами і через непристосованість громадського простору до потреб осіб з обмеженими можливостями; ігнорування гендерних аспектів (невизначена стать на піктограмах) та ін. Для покращення становища необхідно здійснити перехід від медичної до соціальної моделі інвалідності, налагодити закупівлю пристосованих транспортних засобів, здійснити оснащення вулиць голосовими світлофорами та написами зі шрифтом Брайля на будівлях, сприяти зменшенню рівня злочинності.

Четверта можливість «Мати змогу діяти на власний розсуд, бути інформованою і культурно розвинутою людиною завдяки відповідній освіті. Мати гарантії свободи, слова і віросповідання» для *бійців, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України*, теж повною мірою не може бути

реалізованою, що зумовлено необхідністю «беззастережно виконувати накази командирів (начальників)» [27]. У той же час позитивним є те, що за учасниками бойових дій законодавчо закріплене право на позаконкурсний вступ до вищих навчальних закладів та переважне право на вступ до професійно-технічних навчальних закладів і на курси для одержання відповідних професій [25]. Повною мірою учасники АТО мають змогу реалізувати своє право на свободу віросповідання. Більш того, з метою організації діяльності військових священиків (капеланів) у Збройних Силах України 27 січня 2015 року було затверджено Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» [45]. Подальшого вдосконалення і розвитку потребує культурна діяльність, яка здійснюється при військових частинах.

Внутрішньо переміщеним особам гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, релігійне самовизначення, так само, як і громадянам, які постійно мешкають на території, куди переїхали переселенці. На початок 2016 року з тимчасово окупованих територій було перенесено 16 вищих навчальних закладів і 10 наукових установ, окрім того, 35 тис. студентів і понад 3 тис. викладачів стали вимушеними переселенцями. Вони стикаються із низкою проблем: відсутність матеріально-технічної бази й базових умов для навчання та життя, недостатня кількість викладачів, проблеми з гуртожитками, зі стипендіями тощо. Дев'ять переміщених вишів забезпечені комп'ютерною технікою та електронним приладдям лише на 30 %, п'ять – не забезпечені зовсім. У цих закладах – не більше 17–18 % від обсягу необхідної спеціалізованої літератури [7]. Актуальним є створення організації, яка б допомогла студентам та викладачам із числа ВПО у відстоюванні власних прав. У той же час, діти, зареєстровані як внутрішньо переміщені особи до закінчення навчальних закладів, але не довше, ніж до досягнення ними 23 років, мають право на державну цільову підтримку для здобуття професійно-технічної та вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах [28].

Якщо розглядати змогу *людей з особливими потребами* в Україні діяти на власний розсуд, бути інформованою і культурно розвинутою людиною завдяки відповідній освіті, то можна відмітити, що для дітей з різними освітніми потребами в Україні є різні типи спеціальних навчальних закладів, а також дошкільні навчально-виховні заклади і спецшколи, крім того, для таких дітей створюються реабілітаційні центри, де вони мають змогу навчатися та розвиватися. Останнім часом все більше дітей з особливими потребами має змогу навчатися в загальноосвітніх школах разом з іншими дітьми завдяки інклюзивній освіті. Діти з особливими потребами зі збереженим інтелектом мають змогу вступати до ВНЗ поза конкурсом[46]. Однак є і певні труднощі у реалізації цієї можливості, бо не всі освітні заклади та заклади культури облаштовані пандусами та іншими засобами ерготерапії, недостатньо підручників та спеціалізованої літератури, недостатньо фахівців для роботи з такими дітьми. Для покращення ситуації необхідно здійснювати облаштування освітніх та культурних закладів пандусами та іншими та засобами ерготерапії, а також збільшити видання спеціалізованої літератури, готувати відповідних фахівців і здійснювати просвіту населення щодо переваг інклюзивної освіти та інтеграції людей з особливими потребами у суспільство.

Люди похилого віку в Україні в переважній більшості не здобувають освіти, інформацію вони отримують переважно із засобів масової інформації, зокрема, газет та телебачення. Лише частина цих людей здобуває освіту у ВНЗ разом з іншими або ж в університетах третього віку [2; 39]. В територіальних центрах, що працюють з людьми похилого віку, здійснюється просвітницька робота з людьми та освіта дорослих, яка включає вивчення іноземних мов, психології, педагогіки та інших предметів, що цікавлять цю категорію людей. Свобода слова та віросповідання в Україні гарантується Конституцією України. Люди похилого віку, що проживають у містах, мають більше можливостей відвідувати релігійні спільноти різних конфесій; у сільській місцевості, особливо у невеличких селах, переважає якась одна конфесія, відповідно до діючого храму, тому люди не завжди мають змогу спілкуватися з представниками власної релігійної конфесії.

Для того щоб люди похилого віку мали змогу діяти на власний розсуд, бути інформованою і культурно розвинутою людиною завдяки відповідній освіті, а також мали гарантії свободи, слова і віросповідання, необхідно підвищувати якість системи освіти дорослих; створювати середовища обміну досвідом, розробляти цікаві навчальні програми та залучати студентів-волонтерів для здійснення навчання людей похилого віку.

У контексті п'ятої можливості – **«Мати змогу встановлювати стосунки з людьми та речами, які важливі та які любиш. Не мати загрози для власного емоційного розвитку через які-небудь побоювання і страхи» бійці, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України** характеризуються обірваністю соціальних зв'язків (із рідними, друзями), наявністю у них перманентного стану тривоги. Так, начальник військово-медичного департаменту Міноборони Віталій Андронатій в інтерв'ю виданню «Український тиждень» засвідчив, що приблизно у 80% військовослужбовців, які повернулися із зони проведення АТО, діагностуються психологічні порушення, а у 30% учасників АТО невдовзі може проявитися посттравматичний синдром [15]. Задля належної реалізації цієї можливості учасники АТО потребують нормалізації становища в країні, припинення бойових дій.

Можливість *внутрішньо переміщених осіб* спілкуватися з родичами та друзями на тимчасово окупованих територіях доволі часто є утрудненою, що призводить до стану так званого стану «розірвання родин». У лютому 2016 р. на Третньому форумі внутрішньо переміщених осіб у Києві було оприлюднено дані, згідно з якими 70 % ВПО у найближчі п'ять років не планують повертатися додому. Значна частина ВПО стикається з психологічними проблемами. Так, майже кожна третя родина ВПО (понад 400 тис. сімей) вже двічі і більше змінювала місце проживання. Таке повторне переселення має особливо болісний, психотравматичний характер. Компанія «TNS-Україна» у вересні 2015 р. спільно з громадською ініціативою «Відновлення Донбасу» провела у 8 регіонах України (Дніпропетровська,

Донецька, Запорізька, Миколаївська, Львівська та Луганська області і м. Київ) соціологічне дослідження «Індекс комфортності переселенця». За даними цього дослідження, 25 % переселенців заявили, що потребують психологічної допомоги. Кожен шостий респондент заявив, що така допомога необхідна його дитині [21]. Власне, вище викладене обумовлює потребу цієї категорії населення у належній та якісній психологічній допомозі, створенні спеціалізованих соціальних служб, які б полегшували адаптацію та інтеграцію на новому місці проживання.

Люди з особливими потребами в Україні не завжди мають змогу встановлювати стосунки з людьми та речами, які важливі та які вони люблять. Іноді це зумовлено тим, що ці люди постійно перебувають вдома і не мають змоги пересуватися. Для таких людей створюються клуби, де вони можуть спілкуватися, недержавні організації, які займаються організацією змістовного дозвілля таких людей через клубні зустрічі, табори відпочинку тощо. Люди з особливими потребами часто мають певні загрози для їхнього емоційного розвитку, а також страхи та побоювання. За даними досліджень, 70 % осіб з інвалідністю мають високий рівень тривожності, 27,2 % мають астеноневротичні розлади [49]. Для покращення ситуації необхідно здійснювати профілактичну роботу з метою попередження негативних психічних проявів, проводити тренінги особистісного зростання та формування комунікативних навичок, організовувати групи самопомоги та надання психотерапевтичної допомоги.

Люди похилого віку в Україні поступово втрачають соціальні зв'язки. У такому віці досить часто люди зустрічаються з втратою друзів, колишніх колег, близьких родичів. Дослідження свідчать, що 20% овдовілих дуже важко переживають втрату, а в їхніх стосунках з оточенням помітні негативні прояви [75]. Люди похилого віку часто мають емоційні розлади, страхи, побоювання, що пов'язано і з віковими особливостями, і з соціальним становищем. За даними досліджень, 6 млн. мешканців України віком після 65 років страждають на різні види депресії [68].

Для того щоб люди похилого віку більше спілкувалися, були емоційно здоровішими, меншою мірою страждали від невротичних розладів необхідно розширювати мережі

різноманітних об'єднань, клубів взаємного спілкування, розвивати соціальні мережі з підтримки людей похилого віку, долати стереотипні уявлення щодо людей похилого віку.

Щодо шостої можливості – **«Отримати можливість сформуванню уявлення про добро і критично підходити до планування власного життя»** слід зазначити, що у *бійців, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України*, внаслідок участі в бойових діях, часто відбувається зміна цінностей та світогляду, значний вплив при цьому справляє наявність у значної їх частини психологічних порушень та посттравматичних синдромів [15]. Для того, щоб забезпечити спроможність повною мірою реалізувати цю можливість, бійці АТО, знову ж таки, потребують нормалізації становища в країні, а також надання необхідної психологічної підтримки та допомоги.

У *внутрішньо переміщених осіб*, внаслідок пережитого ними досвіду, також нерідко відбувається переоцінка цінностей та зміна світоглядних орієнтирів. Ключовою потребою означеної категорії у цьому контексті є надання їм соціальними працівниками, соціальними педагогами, психологами тощо допомоги щодо адаптації та ресоціалізації на новому місці проживання.

Люди з особливими потребами в Україні не завжди мають можливість сформуванню уявлення про добро і критично підходити до планування власного життя, це часто зумовлено недовірою до спеціалістів, зневірою щодо власних можливостей. Для зміни ситуації необхідно розвивати їх внутрішній потенціал.

Люди похилого віку мають можливість сформуванню уявлення про добро і критично підходити до планування власного життя залежно від фізичного здоров'я, економічного статусу, соціокультурного розвитку, ставлення до інших людей [60]. Покращення потребують послуги геріатричних пансіонатів, здійснення соціального супроводу та опіка над недієздатними.

Стосовно сьомої можливості – **«турбуватися про інших людей і змога вести спільно з іншими наповнене життя. Це стосується також захисту відповідних інституцій і свободи на вільні збори, жодної дискримінації, а також політичного**

вираження думок» варто відмітити, що *бійці, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України* більшу частину часу проводять спільно зі своїми колегами по службі, життя та здоров'я яких, серед іншого, також залежить від їхніх дій. Власне, для учасників АТО притаманними є висока довіра до товаришів по службі, так зване «побратимство» [43]. Тривалий час в українських Збройних силах спостерігалось явище дискримінації жінок, як із боку представників чоловічої статі, так і внаслідок недоступності належної військової освіти, нормативно-правових обмежень щодо призначення жінок на бойові посади. Це засвідчили також результати соціологічного дослідження «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО», проведене влітку-восени 2015 року завдяки інформаційній та фінансовій підтримці МБФ «Український жіночий фонд». Наприклад, як показало дослідження, в ЗСУ служить близько 14,5 тисяч жінок і лише 35 з них займають керівні посади в Міністерстві оборони і Генеральному штабі [50]. Однак, впродовж останніх кількох років явище дискримінації за статевою ознакою в ЗСУ поступово викорінюється. Про це свідчить, наприклад, Наказ Міністерства оборони України, прийнятий 3 червня 2016 року, який дозволив жінкам служити в бойових підрозділах ЗСУ на посадах командирів бойової машини піхоти, кулеметників, навідників, розвідників, снайперів тощо [18]. Натомість, як показало уже згадуване соціологічне дослідження «Невидимий батальйон» в українському суспільстві бракує толерантності до бійців АТО загалом та існує нерозуміння суті ситуації на Сході. Після війни бійці часто зустрічаються з негативним ставленням до них як до військових, як до людей причетних до конфлікту, нерідко вони мають проблеми з інтеграцією [50]. Зважаючи на це, необхідним є проведення роботи соціальними працівниками, психологами, як із бійцями, так і з їхнім соціальним оточенням, яка матиме на меті полегшення їхнього повернення до «звичайного» життя.

У *внутрішньо переміщених осіб* обмеженою є можливість вести попередній спосіб життя. Окрім того, доволі часто ВПО стикаються із проявами дискримінації щодо себе. Так, Чугуївською правозахисною групою з лютого 2016 року

реалізується проєкт «Громадський центр з оцінки проявів дискримінації відносно внутрішньо переміщених осіб на території Харківської області», в рамках якого було проведено опитування ВПО. За його результатами, 30% опитаних зазначили, що їм відмовляли при спробі оренди житла з тих підстав, що вони є ВПО; власник завищував вартість оренди житла через те, що до нього звернулася ВПО – у 22% випадків; при спробі знайти роботу, відмовляли у працевлаштуванні у зв'язку з тим, що особа є переселенцем – у 19%; 11% ВПО відмовляли у банківських установах у наданні фінансових послуг, у 38% респондентів виникали перешкоди з приводу отримання пенсій та інших соціальних виплат [37]. З огляду на це, актуальним є проведення соціальними працівниками просвітницько-пропагандистської роботи із населенням на тематику ВПО та їх потреб, а також сприяння ВПО у створенні громадських об'єднань для захисту своїх прав в конкретних місцевих територіальних громадах.

Люди з особливими потребами в Україні досить часто прив'язані до рідних та близьких, залежні від їхньої допомоги та підтримки. Такі люди часто потерпають від стигматизації, упередженого ставлення інших людей. Однак, незважаючи на це, в Україні особами з інвалідністю створюються громадські об'єднання. Національна Асамблея осіб з інвалідністю України налічує 29 всеукраїнських та 87 регіональних громадських організацій [79]. Для збільшення реалізації можливості турбуватися про інших людей і змоги вести спільно з іншими наповнене життя потрібно розширювати коло їхнього спілкування, збільшувати інформування суспільства щодо актуальних питань, які стосуються людей з особливими потребами через використання соціальної просвіти, а також шляхом соціальної реклами.

Люди похилого віку в Україні мають потенційну можливість турбуватися про інших людей і змогу вести спільно з іншими наповнене життя. Так, Ст. 36 Конституції України за кожним громадянином України закріплює право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації [39]. Реалізація цього права залежить від бажання самої людини, від місцевості, де вона проживає, від стану здоров'я, від наявності однодумців та від

інших обставин. Для забезпечення реалізації такої можливості необхідне залучення людей похилого віку до громадського життя міста чи села, попередження дискримінації, стигматизації таких людей, упередженого ставлення до них, здійснення соціальної просвіта населення.

Бійці, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України можуть реалізувати восьму можливість – **«Здатність турботливо обходитись із природою і дбайливо ставитись до інших живих істот»**. Так, в українській пресі часто можна побачити фото та відеорепортажі про «домашніх» улюбленців військовослужбовців ЗСУ, і зокрема бійців, які перебувають на передовій. В той же час, необхідним є забезпечення ресурсів для належного утримання тварин [31].

Внутрішньо переміщені особи доволі часто не мають змоги перевезти домашніх тварин із тимчасово окупованих територій на своє нове місце проживання. У передбачених законодавством України випадках, ВПО можуть набути права на земельну ділянку із земель державної чи комунальної власності за місцем їх фактичного перебування [26]. Доцільним є проведення семінарів та тренінгів зі збереження екології та правильного використання природних ресурсів для ВПО та громадян, які постійно мешкають на території, куди переїхали переселенці.

Люди з особливими потребами в Україні мають можливість реалізовувати здатність турботливо обходитись із природою і дбайливо ставитись до інших живих істот завдяки вільному доступу до природи та до спілкування з тваринами. Однак, для покращення ситуації необхідно забезпечити доступність анімалотерапії, зокрема, дельфінотерапії, іпотерапії тощо, що в Україні є досить дорогим задоволенням. Люди з особливими потребами потребують пристосованих місць відпочинку на природі.

Люди похилого віку, особливо у сільській місцевості, достатньою мірою реалізують свою здатність турботливо обходитись із природою і дбайливо ставитись до інших живих істот, оскільки вони мають присадибні ділянки, де займаються землеробством, а також утримують домашніх тварин та доглядають

за ними. Люди похилого віку, що проживають у містах, також мають змогу при бажанні тримати домашніх тварин та піклуватися про них.

Характеризуючи спроможність *бійців, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України* щодо реалізації дев'ятої можливості – **«сміятись, грати та насолоджуватись вільним часом»** варто наголосити на обмеженості у них вільного часу на відпочинок та розваги. Це, в свою чергу, актуалізує потребу у розв'язковій програмі дозвілля при військових частинах.

Внутрішньо переміщені особи, можуть реалізувати цю можливість так само, як і громадяни, які постійно мешкають на території, куди переїхали переселенці. Позитивним є те, що у низці міст існують проекти, спрямовані на спільне проведення дозвілля ВПО та містянами, створення вільного творчого простору [35; 42], доцільним при цьому є розширення спектру дозвіллевих пропозицій для ВПО з урахуванням їхніх інтересів.

Люди з особливими потребами в Україні не завжди повною мірою можуть задовольнити потребу сміятись, грати та насолоджуватись вільним часом через недостатню кількість пристосованих ігрових майданчиків, відсутність повноцінної інфраструктури, нестачу коштів на організацію змістовного дозвілля. Для покращення ситуації необхідно здійснювати розширення мережі ігрових майданчиків для людей з інвалідністю, розвивати інвалідний туризм тощо.

Люди похилого віку в Україні здебільшого не працюють, тому мають багато вільного часу, але дозвілля їхнє не завжди цікаво і змістовно проходить, переважно воно спеціально неорганізоване. Велика кількість людей похилого віку проводить дозвілля спілкуючись одні з одними, допомагаючи дітям та онукам, переглядаючи телепередачі тощо. Переважна більшість людей похилого віку в Україні не має змоги подорожувати. В Україні є потреба в організації активного, змістовного та цікавого відпочинку людей похилого віку, зокрема у виділенні коштів на санаторно-курортне лікування таких людей.

В контексті десятої можливості – **«Контроль над навколишнім середовищем: політичний через участь у суспільному житті; матеріальний у розумінні накопичення**

особистої власності та права на рівні можливості роботи (свобода об'єднань/ коаліційна свобода)» варто підкреслити, що *бійці, які беруть участь в Антитерористичній операції на частині території Донецької і Луганської областей України* отримують матеріальну підтримку від держави та волонтерів. У січні 2016 року зарплатня військовослужбовців ЗСУ в зоні АТО, залежно від звання, становила близько 8 тис. грн. для солдатів, від 9 тис. грн. – для командирів, а на лінії зіткнення, відповідно, 11 тис. грн. – для солдатів та від 12 тис. грн. – для командирів [5]. За інформацією Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників АТО, станом на 10 серпня 2016 року статус учасника бойових дій було присвоєно 248415 особам, які брали участь в антитерористичній операції на Донбасі [81]. Цей статус відповідно до чинних нормативно-правових документів (Закони України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей») пов'язаний із отриманням різного роду пільг та допомог. Учасникам АТО надається право приймати участь у голосуванні на виборах народних депутатів та президента України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси (прописки). Разом з тим, на виборах народних депутатів України, які відбулися 26 жовтня 2016 р. в районах виконання завдань АТО військовослужбовці не змогли проголосувати там, де не відкрились виборчі дільниці у зв'язку із неприбуттям членів виборчих комісій [6]. Вирішення цієї проблеми можливе за умови створення належних безпекових умов у зоні проведення АТО та у разі припинення бойових дій. З огляду на вище викладене, доцільним є подальше вдосконалення діючих програм, які б сприяли покращенню матеріального забезпечення учасників АТО, їхній повноцінній інтеграції в українське суспільство.

Внутрішньо переміщені особи мають право на отримання сприяння у переміщенні їх рухомого майна з тимчасово окупованих територій [26], також вони можуть отримувати щомісячну адресну допомогу внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг.

Розмір такої допомоги становить для непрацевдатних осіб (пенсіонери, діти) - 884 гривні на одну особу (члена сім'ї); для інвалідів - прожитковий мінімум для осіб, які втратили працевдатність; для працевдатних осіб - 442 гривні на одну особу (члена сім'ї) [66]. Вагомою подією для ВПО був запуск Міністерством соціальної політики України Єдиного реєстру внутрішньо переміщених осіб, власне на той момент в Україні нараховувалося близько 1 мільйона 800 тисяч ВПО [16]. Значною проблемою є відсутність можливості брати участь у виборах в своєму територіальному окрузі за попереднім місцем проживання. Доцільною для цієї категорії населення є допомога у створенні громадських організацій, які б займалися захистом прав таких осіб, водночас варто зауважити, що ще в 2015 році було створено «Альянс громадських організацій переселенців в Україні» [82].

Люди з особливими потребами в Україні частково мають змогу здійснювати контроль над навколишнім середовищем, зокрема, політичний через можливість голосувати вдома за потреби. Однак ці люди не мають змоги накопичувати особисту власність через низькі соціальні виплати і великі витрати на підтримання здоров'я. Так, виплати для людей з інвалідністю залежать від прожиткового мінімуму, що є на сьогодні в Україні досить низьким, виплати людям з I групою інвалідності складають 100 відсотків прожиткового мінімуму, II група – 80 відсотків, III – 60 відсотків [23; 24]. Люди з особливими потребами в Україні, як і інші категорії населення, потребують покращення матеріального становища, а також диференційованого підходу у нарахуванні пільг.

Люди похилого віку мають можливість впливати на навколишнє середовище певною мірою, так з 1999 року діє Партія Пенсіонерів України [59], станом на 02.11.2016 з 423 депутатів ВРУ - 39 віком від 60 років [55], люди похилого віку в Україні належать до різноманітних конфесій, політичних партій та об'єднань, мають право голосу та зборів [39], середня пенсія в Україні складає \$63 [3], скасовано податок та військовий збір на пенсію [22].

Для покращення становища необхідно підвищення мінімального розміру пенсії, а також підвищення рівня політичної свідомості та патріотизму.

Список використаних джерел

1. Білецький В. Мінеральні ресурси та добувна промисловість країн світу / Українська гірнича енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.ukrlife.org/>
2. Всеукраїнська організація пенсіонерів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://www.uarp.org/news>
3. Газета ОГО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://ogo.ua/articles/view/2016-07-04/77419.html>
4. Геополітичні орієнтації жителів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=650&page=1>
5. Гроші в камуфляжі. Скільки насправді платять в ЗСУ 2016 року / Портал Новинарня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynarnia.com/2016/04/07/groshi-v-kamufljazhi-skilli-naspravdi-platyat-v-zsu-u-2016-rotsi/>
6. Двадцять шостого жовтня особовий склад Збройних Сил України взяв участь у позачергових виборах народних депутатів України / Міністерство оборони України. Офіційний веб сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2014/10/27/26-zhovtnya-osobovij-sklad-zbrojnih-sil-ukraini-vzyav-uchast-u-pozachergovih-viborah-narodnih-deputativ-ukraini/>
7. Дем'яненко М. Актуальні проблеми переселенців в Україні / Центр досліджень соціальних комунікацій СІАЗ НЮБ ФПУ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2007:aktualni-problemi-pereselentsiv-v-ukrajini-2&catid=63&Itemid=393
8. Демографічна ситуація. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://myukraine.info/uk/country/people/demography/>
9. Демографічна та соціальна статистика / Населення та міграція. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/kn/kn_u/kn0916_u.html
10. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://www.ukrstat.gov.ua/> 19
11. Державна служба України з питань протидії ВІЛ/СНІДУ та іншим соціально небезпечним захворюванням. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dssz.gov.ua/>

12. Державна установа «Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами МОЗ України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucdc.gov.ua/>
13. Доклад о развитии человека, 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.
14. Експеримент з продовольчого забезпечення у Збройних Силах продовжено до 31 грудня 2016 року — заступник Міністра оборони України / Міністерство оборони України. Офіційний веб сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/04/20/eksperiment-z-prodovolchogo-zabezpechennya-u-zbrojnih-silah-prodovzhen-do-31-grudnya-2016-roku-zastupnik-ministra-oboroni-ukraini--/>
15. Експерт: Психологічні порушення діагностують у 80% бійців, що повернулися з АТО / Портал журналу «Український тиждень» - Тиждень.ua. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/123243>
16. Єдиний реєстр внутрішньо переміщених осіб запровадив у тестовому режимі / Урядовий портал. Єдиний Веб-портал органів виконавчої влади України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=249225479
17. Життя людей з особливими потребами очима Мінсоцполітики \ Портал Час.ua. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://timeua.com/news/12/42912.html>
18. Жіноче обличчя війни / Інформаційне агенство УНІАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/1451523-jinoche-oblichchya-viyni.html>
19. За рік кількість вимушених переселенців збільшилася на півмільйона // Доступ до правди, 10.05.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dostup.pravda.com.ua/news/publications/za-rik-kilkist-vymushenykh-pereselentsiv-zbilshylasia-na-pivmiliona>.
20. Забезпечення права на медичну допомогу внутрішньо переміщених осіб на прикладі Дніпропетровської та Харківської областей / Черноусов А.М., Щербань С.В. — Харків: Харківський інститут соціальних досліджень, 2015. — 32 с.
21. Закірова С. Переселенці у нових громадах: повернутися додому не можна залишитися / Центр досліджень соціальних комунікацій СІАЗ НЮБ ФПУ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2102:pereselentsi-u-novikh-gromadakh&catid=8&Itemid=350

22. Закон України "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування пенсій". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1411-19>
23. Закон України "Про Державний бюджет України на 2016 рік" від 25.12.2015 р. N 928-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://www.profiwins.com.ua/uk/legislation/laws/6927.html>
24. Закон України "Про прожитковий мінімум" від 15.07.99 р. N 966-XIV). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://www.profiwins.com.ua/uk/legislation/laws/1054.html>
25. Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/print1482076505502279>
26. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/print1475430903471349>
27. Закон України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/548-14>
28. Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки учасників бойових дій та їхніх дітей, дітей, один із батьків яких загинув у районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій чи збройних конфліктів або під час масових акцій громадянського протесту, дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи, для здобуття професійно-технічної та вищої освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-19>
29. Заставний Ф.Д. Економічна і соціальна географія України. – Київ: Навчальна книга, 2007. – 472 с.
30. Захаров Б. Права внутрішньо переміщених осіб / Українська Гельсінська спілка з прав людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/prava-vnutrishno-peremischenyh-osib-b-zaharov/>
31. Зворушливі фото з передової: фронтіві улюбленці солдатів / Портал ВолиньPost. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/news/53417-zvorushlyvi-foto-z-peredovoi-frontovi-ulyublenci-soldativ-foto>
32. Индекс развития человеческого потенциала // Гуманитарные технологии. Информационно-аналитический портал. [Електронний ресурс]: <http://gtmarket.ru/ratings/human-development-index/human-development-index-info>

33. Інформаційно-довідковий сайт «Україна». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://proukraine.net.ua/?page_id=20
34. Кедровська Ю. Україна і світ: боротьба рейтингів і позицій / Віче. - №1 – січень. – 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3470/>
35. Кіровоградці запрошують родини переселенців на спільне дозвілля / Електронна газета Перша. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://persha.kr.ua/news/life/57663-kirovogradtsi-zaproshuyut-rodini-pereselentsiv-na-spilne-dozvillya.html>
36. Классен М. Социальная работа, возможности и потребности // http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2015_5/Klassen_2015_5.pdf
37. Кобзар Г. Оцінка проявів дискримінації стосовно внутрішньо переміщених осіб на території Харківської області / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1468283636>
38. Ковальчук А.Ю. Характеристика соціально-демографічної ситуації та соціально значущих захворювань в Україні // Український медичний журнал № 1 (99) – І/ІІ 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umj.com.ua/article/71500/xarakteristika-socialno-demografichnoi-situacii-ta-socialno-znachushhix-zaxvoryuvan-v-ukraini>
39. Конституція України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
40. Котляр А. Україна посідає місце: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/ukrayina_posidae_mistse.html
41. Лобнер Н. Структури дискримінації в доступності освіти для молоді – міжнародні перспективи // Версус. Науковий журнал відкритого доступу з проблем сучасної філософії.- 2014.- №1 (3)/ - С.93 -103.
42. Лучани та переселенці проведуть разом дозвілля / Портал ВолиньPost. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/news/48909-luchany-ta-pereselenci-provodytymut-razom-dozvillia>
43. На передовій усі – побратими / Портал газети «День» - <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo-na-peredoviy-usi-pobratymy>
44. На Сумщині бійців АТО поселили в казарми з вибитими вікнами і зруйнованими стінами. 28.10.2016 / Портал Факти. ICTV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/videos/na-sumshhyni-bijtsiv-ato-poselyly-v-kazarmy-z-vybytymy-viknamy-i-zrujnovanymy-stinamy/>

45. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>
46. Наказ міністерства освіти і науки України № 1085 від 15.10.2015 Про затвердження Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів України в 2016 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1351-15/page>.
47. Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 931 від 29.10.2013 Про удосконалення організації лікувального харчування та роботи дієтологічної системи в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z2205-13>
48. Населення України. Імперативи демографічного старіння. — К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2014. — 288 с.
49. Національна доповідь «Про становище осіб з інвалідністю» / Офіційний веб сайт Міністерства соціальної політики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=77042
50. Невидимий батальйон: участь жінок у військових діях в АТО. Соціологічне дослідження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uwf.org.ua/files/nevydymy_batalion_ukr_short.pdf
51. Neuronews: психоневрологія і нейропсихіатрія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://neuronews.com.ua/page/psihichnezdorovE28099ya-lyudej-pohilogo-viku-problemi-diagnostiki-i-terapij>
52. Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки: Изд. дом Высшей школы экономики; М.; 2014
53. Нуссбаум М. Новый стандарт справедливости. Трансформации демократии. Интервью «Русскому журналу» [электронный ресурс]: <http://www.russ.ru/pole/Novyj-standart-spravedlivost>.
54. Опитування показало як українці оцінюють рівень демократії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/opituvannya-pokazalo-yak-ukrayinci-ocinyuyut-riven-demokratiyi-v-krayini-473602.html>
55. Офіційний веб-портал ВРУ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list
56. Офіційний сайт Дніпропетровської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <https://e-contact.dp.gov.ua/news/306.html>
57. Офіційний сайт Київської обласної державної адміністрації. Чорнобиль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyiv-obl.gov.ua/chornobil>

58. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=189926&cat_id=107177
59. Офіційний сайт Партії Пенсіонерів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://ppukr.org/partiya/pro-partiyu/partiia-pensioneriv-ukrainy-ppu>
60. Павелків Р. В. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Кондор, 2011. - 468 с.
61. Пенсія по інвалідності з 1 січня 2016/ Пенсійний консультант pensia.ua. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - [рокуhttp://pensia.ua/ua/gazeta/articles/item/1671-pensiia-po-invalidnosti-z-1-sichnia-2016-roku](http://pensia.ua/ua/gazeta/articles/item/1671-pensiia-po-invalidnosti-z-1-sichnia-2016-roku)
62. Полторак затвердив новий сухпайок для ЗСУ – Радник Президента / Портал 5 Каналу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/poltorak-zatverdyyv-novyi-sukhpaiook-dlia-zsu-radnyk-prezydenta-126660.html>
63. Порошенко озвучив втрати української армії за час війни на Донбасі / Портал журналу «Український тиждень». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - Тиждень.ua - <http://tyzhden.ua/News/157239>
64. Портал Українського кризового медіа-центру. Новини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uacrisis.org/ua/news>
65. Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-п>
66. Постанова Кабінету Міністрів України Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF>
67. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
68. Програма міжнародного благодійного фонду «Простір Святої Софії» Щодо покращення ставлення до пенсіонерів та людей похилого віку як індикатора зрілості суспільства та розвиненості держави.

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://saintsophiaspace.org/ua/programi/37-programa-shchodopokrashchennya-stavlennya-do-pensioneriv-ta-lyudej-pokhilogo-viku>
69. Програма розвитку ООН в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/countryinfo/>
70. Радчук О. Курс на виживання: близько 80% українців живуть за межею бідності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2016/04/08/kolonka/aleksandr-radchuk/suspilstvo/kurs-na-vyzyvannya-blyzko-80-ukrayincziv-zhyvut-za-mezheyu-bidnosti>
71. Регіони України та їх склад // Статистика. Офіційний портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/a002>
72. Релігійна самоідентичність і молитва в Україні. Аналітичний звіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161807_religion/UKR%20Report%20on%20Religion%2018.07%20KIIS%20revised.pdf
73. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2016 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2016/63055>
74. С.Полторак закликав керівництво ЗБУ модернізувати казарми / Портал Українські національні новини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1614122-s-poltorak-zaklikav-kerivnitstvo-zbu-modernizuvati-kazarmi>
75. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://194.44.152.155/elib/local/sk674883.pdf>
76. Свобода как прогресс. Лора Уоллес интервьюирует лауреата Нобелевской премии Амартью Сена// Финансы и развитие. - 2004. – Сентябрь.- С.4 – 7.
77. Середня тривалість життя в Україні значно нижча від країн Європи, а гериатрична допомога недостатня / Інформаційне агентство УНІАН. [Електронний ресурс] <http://health.unian.ua/country/149157-serednya-trivalist-jittya-v-ukrajini-znachno-nijcha-vid-krajin-evropi-a-geriatrichna-dopomoga-nedostatnya.html>
78. Соціальна справедливість має бути головним пріоритетом державної політики, - Мінсоцполітики.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: - http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=183974&cat_id=107177

79. Список громадських організацій-членів Національної Асамблеї осіб з інвалідністю України/ Національна Асамблея осіб з інвалідністю в Україні Всеукраїнське громадське об'єднання офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://naiu.org.ua/about-naiu/members/>
80. Статистика. ВІЛ/СНІД. МОЗ України / ДУ «Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами МОЗ України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ucdc.gov.ua/pages/diseases/hiv_aids/statistics
81. Статус учасника бойових дій отримали майже 250 тис. Учасників АТО / Портал ТСН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/status-uchasnika-boyovih-diy-otrimali-mayzhe-250-tis-uchasnikiv-ato-714799.html>
82. Створено «Альянс громадських організацій переселенців в Україні» / Портал Громадський простір. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/?news=ctvoreno-alyans-hromadskyh-orhanizatsij-pereselentsiv-v-ukrajini>
83. Туризм в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/statii_ukr/tourism_ukr2.htm.
84. Україна випередила Росію в рейтингу демократії та політичних свобод. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/08/160801_freedom_house_rating_sa
85. Україна на 81 місці за рівнем людського розвитку // День. – 2016.- 15 січня.- [Електронний ресурс] : <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayina-na-81-misci-za-rivnem-lyudskogo-rozvytku>
86. Цвіль і грибок: фоторепортаж із казарми українських десантників / Портал Обозреватель Українською. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/crime/12504-tsvil-i-gribok-fotoreportazh-z-kazarmi-ukrainskih-desantnikiv.htm>
87. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2016 року. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publnasel_u.htm
88. Які проблеми турбують українців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=640&page=1&t=7>
89. Capabilities. Handlungsbefähigung und Verwirklichungschancen in der Erziehungswissenschaft, hg. H.-U. Otto und H. Ziegler, Wiesbaden 2008.
90. Freedom house дала негативну оцінку демократії в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://antikor.com.ua/articles/116926-freedom-house-dala-nevtishnu-otsinku-demokratiji-v-ukrajini-tri-roki-bez-zmin>

91. Global AgeWatch Index 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.helpage.org/global-agemwatch/population-ageing-data/global-rankings-map/>
92. Graf, Günter u.a.: Der Capability Approach und seine Anwendung. Fähigkeiten von Kindern und Jugendlichen erkennen und fördern, Salzburg, Wiesbaden 2013.
93. International Displacement Monitoring Center. Latest IDP numbers by country. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.internal-displacement.org/database>
94. Keupp, Heiner: Capability. Verwirklichungschancen zur positiven Jugendentwicklung. Freiburg, 2012.
95. Life expectancy Data by country / World Health Organization. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apps.who.int/gho/data/view.main.SDG2016LEXv?lang=en>
96. Nussbaum M. Die Grenzen der Gerechtigkeit: Behinderung, Nationalität und Spezieszugehörigkeit. Übersetzt von Robin Celikates und Eva Engels, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2010
97. Nussbaum, Martha C.: Gerechtigkeit oder Das gute Leben. Gender Studies, Frankfurt/M. 1999.
98. Nussbaum, Martha Creating Capabilities. The Human Development Approach, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2011. Download: <http://www3.nd.edu/~ndlaw/prog-human-rights/london-symposium/Creating-Capabilities.pdf>
99. Nussbaum, Martha: Fähigkeiten schaffen. Neue Wege zur Verbesserung menschlicher Lebensqualität, Freiburg/München 2015.
100. Nussbaum, Martha: Frauen und Arbeit – Der Fähigkeitenansatz. In: Zeitschrift für Wirtschafts- und Unternehmensethik 4 (2003), S. 8-31. Download: <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/34686>
101. Sedmak, Clemens u.a.: Der Capability Approach in sozialwissenschaftlichen Kontexten. Überlegungen zur Anschlussfähigkeit eines entwicklungspolitischen Konzepts, Wiesbaden 2011.
102. Sen A. Capability and Well-Being. In Nussbaum M./ Sen A. The Quality of Life. Oxford, 1993, S.30-53.
103. Sen A. The Idea of Justice. Cambridge, Mass.: Belknap Press/Harvard University Press, 2009.
104. Sen A. The Standart of Living. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

105. Ukraine National Progress Report on the regional implementation strategy of the Madrid International Plan of Action on Ageing 2007-2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - https://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/pau/age/country_rpts/UKR_e_report.pdf.
106. Ukrainischer verteidigungsminister im bild-interview «Putins Schergen haben mehr Panzer als die Bundeswehr» / Портал Bild.de. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bild.de/bild-plus/politik/ausland/ukraine-konflikt/interview-ukrainischer-verteidigungsminister-47990456.view=conversionToLogin.bild.html>
107. United Nations High Commissioner for Refugees. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1601-uvkb-oon-provelo-blagodijnu-aktsiyu-na-pidtrimku-pereselentsiv-litnogo-viku>.
108. World Health Statistics 2016: Monitoring health for the SDGs http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2016/en/
109. Ziegler, Holger / Schrödter, Mark / Olkers, Nina: Capabilities und Grundgüter als Fundament einer sozialpädagogischen Gerechtigkeitsperspektive. In: Thole, Werner (Hg.): Grundriss Soziale Arbeit, Wiesbaden 2010.

РОЗДІЛ VI. ДОЗВІЛЛЄВА АКТИВНІСТЬ ЯК ЗАСІБ УСПІШНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

6.1. Особливості соціалізації людей похилого віку

Старіння населення земної кулі є однією з глобальних проблем людства на сучасному етапі його розвитку. Це зумовлює зростання інтересу до вивчення раніше виданих наукових праць з даної проблеми та появу чисельних різнопланових публікацій, присвячених організації життя людини у похилому віці. На нашу думку, найбільший інтерес становлять роботи І. Мечнікова, І.Давидовського, В. Фролькіса, О. Нагорного, В.Альперовича, М.Бідного, Б.Урланіса, Д.Чеботарьова, В.Шапіро, Б.Ананьєва, А.Богомолець, С.Пальчевського, І.Ліпського, Є. Холостової, Л. Тюпті, І. Зверєвої, О. Безпалько, А. Капської, також значний інтерес становлять дослідження зарубіжних вчених - Г. Беккера, Дж. Кендрика, Ф. Махлупа, Р. Ервіка, Л. Скогедала та інших. Вивчаючи умови поліпшення стану здоров'я людей похилого віку, особливості їхньої життєдіяльності, вчені підкреслюють актуальність питання соціалізації цієї соціальної групи. Так, А. Капська вважає, що специфіка соціалізації людини похилого віку розкривається через взаємопов'язані та послідовні процеси: адаптацію, інтеграцію, індивідуалізацію, а також визначається особливостями фізіологічного і психологічного розвитку людини, її статусом, сімейним становищем, трудовою зайнятістю [27].

Особливістю соціалізації людей у старшому віці є те, що ті, кого ми прагнемо соціалізувати, уже мають досвід попередньої соціалізації у колі родини, друзів, колег. Вони володіють культурно-духовними цінностями і традиціями. Тобто у відношенні до людей похилого віку доцільно говорити про вторинну соціалізацію. Мета якої, на думку О. Безпалько, полягає у відокремленні трансформації особистості у пізніший період від процесу засвоєння нею елементарних соціальних навиків у

дитинстві. При цьому основна увага зосереджується на ситуаціях, коли виявляються і тяжко переживаються особистістю упушення чи неадекватність первинної соціалізації в умовах, що змінюються [6, с.34].

У цьому контексті Н. Ліфарєва підкреслює, що вторинна соціалізація сприяє новій соціальній адаптації та має розвиваючий характер. Вона породжує зміни в житті вже соціалізованого індивіда, соціально-зрілої людини, яка може приймати рішення і відповідати за їх результат. Ця соціалізація здійснюється на більш формальному (порівняно з первинною соціалізацією) інституціалізованому рівні [32, с.30].

Доцільним видається виокремлення у структурі вторинної соціалізації людей похилого віку двох етапів: десоціалізації і ресоціалізації. Десоціалізація передбачає відлучення від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки. Ресоціалізація мислиться як навчання людей похилого віку новим цінностям, нормам, ролям і правилам поведінки замість колишніх [32, с. 31].

Специфікою ресоціалізації людей похилого віку є її індивідуальний характер, орієнтація людини на вибірковість засвоєння пропонованих суспільством цінностей. Можна вважати, що у літньому віці особистість має сформовані попереднім життєвим досвідом механізми адаптації до нових умов життя. Складаючи органічну частину процесу загальної соціалізації людини похилого віку, ресоціалізація сприяє формуванню індивідуальної свідомості, культури особистості. Перш за все це стосується таких фаз соціалізації як інтеріоризація, яка передбачає включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини та соціальної адаптації, що забезпечує регуляцію поведінки людини похилого віку соціальними правилами. Наприклад, вихід на пенсію формує необхідність формування у працюючої людини потреби відповідати соціальним нормам, які характерні для пенсіонерів як соціальної групи. Характер інтеріоризації зумовлений віковими, генетичними та індивідуальними особливостями кожної окремо взятої людини похилого віку. Особливістю вторинної інтеріоризації є те, що засвоєний на попередніх етапах життя людини життєвий досвід спонукає піддавати сумнівам новий

досвід, а рішення про його засвоєння і застосування у житті є досить умовним.

Для тих людей, які проживають у стаціонарних закладах соціального обслуговування людей похилого віку, ресоціалізація виражається у переважанні адаптаційних можливостей. Т. Коленіченко підтримує Г. Андрееву в тому, що саме соціальна адаптація постає одним із механізмів соціалізації людини в таких умовах [31, с.75].

У процесі адаптації людина поважного віку засвоює правила соціального середовища, які повторюються, а це дає можливість успішно функціонувати в умовах динамічного соціального середовища та приймати соціальні ролі, які висуває стаціонарний геріатричний заклад. Але потрібно звернути увагу на те що, на відміну від соціалізації, адаптація – пасивний процес, що вимагає простого пристосування, і для певних психологічних типів особистості він є навіть деструктивним. Отже, ресоціалізація – це процес та результат засвоєння й активного відтворення людиною соціального досвіду, який знаходить своє відображення у спілкуванні, діяльності і керується самосвідомістю. Таким чином, соціалізація людей літнього віку передбачає включення їх до суспільного життя. Вона ґрунтується на засадах сприяння безумовному дотриманню конституційних прав і законних інтересів літніх громадян, у тому числі права на соціальне забезпечення, забезпечення людської гідності, утвердження їх суспільно значимої ролі в суспільному розвитку; дотримання визначеного рівня індивідуальної адаптації людей похилого віку до соціально-економічних умов; створення умов для необхідної соціальної допомоги та соціального обслуговування, що сприяють підтримці повноцінних умов життя літніх людей; формування суспільної думки щодо становища та проблем цієї вікової категорії; фінансування заходів, що організовують для людей похилого віку [30, с.213].

Ресоціалізація літніх людей у суспільство стає можливою за умов реалізації основних принципів надання соціальної допомоги: адресності, гарантованості, диференційованого підходу, самостійності управління територіальних громад, соціального регулювання, перегляду застарілих соціальних нормативів.

Успішна соціалізація буде можливою за умов систематичної профілактичної роботи, підтримки та представництва цієї вікової категорії. Профілактика передбачає зменшення чи знищення факторів шкоди для психічного і соціального здоров'я. Основними засобами тут виступають патронаж і супровід. Для збереження максимально можливого рівня самостійності надається підтримка. Її можуть надавати близькі, рідні чи соціальні працівники. Захист інтересів літніх людей для надання необхідної допомоги реалізують через представництво[35].

Профілактику, підтримку, представництво інтересів літніх людей в Україні реалізують заклади державного і недержавного сектора. Серед закладів державного сектора доцільно назвати державні організації та об'єднання. Недержавні форми обслуговування є прерогативою громадських об'єднань, в тому числі професійних асоціацій, благодійних та релігійних організацій.

Державні та недержавні об'єднання у роботі з людьми похилого віку проводять роботу у таких напрямках: соціальний захист, соціально-медична реабілітація, психологічна допомога, утримання та виховання, соціальна допомога і підтримка, навчально-розвивальна та соціально-просвітницька робота.

Значну ресоціалізаційну роботу з людьми похилого віку проводять стаціонарні заклади традиційної форми стаціонарного медико-соціального обслуговування громадян похилого віку в Україні. Вітчизняний науковець в галузі соціальної роботи О. Новікова у своїй роботі «Інтернатні заклади для людей похилого віку як складна соціально-педагогічна система» наводить перелік установ, які, на її думку, можна віднести до стаціонарних установ системи соціального захисту населення. На її думку, це такі заклади: геріатричні пансіонати, спеціалізовані будинки-інтернати, будинки-інтернати. На сьогодні у стаціонарних установах проживає понад 30 тисяч осіб похилого віку та інвалідів, 7 тисяч ветеранів війни, 5 тисяч ветеранів праці [43].

Стаціонарні установи забезпечують довготривалий або довічний догляд за людиною похилого віку. Зараховують до закладу за направленням Головного Управління праці та соціального захисту. Детально вивчала процес соціалізації

людини у закладах стаціонарного перебування Т. Коленіченко. У своїх роботах фахівець розглядає та надає оцінку ефективності соціальної адаптації людей похилого віку до умов стаціонарних установ в Україні. Вона коротко описує роботу цих установ та досліджує становище людини поважного віку в закладах. Учена підкреслює, що будинок-інтернат для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричний пансіонат та пансіонат для ветеранів війни та праці є стаціонарними соціально-медичними установами загального типу для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів першої і другої груп, старших за 18 років, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування та не мають працездатних родичів, зобов'язаних їх утримувати за законом [28-31]. С. Холостова наводить причини, через які люди похилого віку опиняються в інтернатних закладах. Подібні дослідження маємо і в Україні. Учені вважають, що найбільш поширеними причинами, через які люди похилого віку опиняються в будинках-інтернатах це: самотність (48,8%); незадовільний стан здоров'я (30%); конфлікт у родині й ініціатива родичів (19%). В розрізі аналізу останньої причини доцільно зачепити поняття «ейджизму» та жорстокого ставлення по відношенню до старих людей, тобто негативне ставлення до окремих осіб або груп, яка проявляється у готовності адекватно сприймати лише тих людей, які відповідають заздалегідь визначеному критерію віку. Негативні якості, які приписуються людям похилого віку, знижують їх цінність для життєдіяльності суспільства [14]. У будинках-інтернатах загального типу людям похилого віку допомагають психологічно адаптуватися до нових умов. Новоприбулий інформується про послуги, розташування кімнат, кабінетів. Вивчаються особливості, потреби, інтереси літніх людей, для того, щоб розселити їх відповідно до індивідуально - психологічних властивостей. Беруться до уваги потреби у трудовій зайнятості, переваги в дозвіллі [30, с.212].

Входження людини похилого віку в нове соціальне середовище проходить такі етапи: ознайомлювальний етап, на якому літня людина вивчає інтернатне середовище та оточуючих людей, а також накопичує знання про роботу установи, її режим,

правила; на етапі ситуативної дезадаптації літня людина потрапляє в нове, незвичне для неї середовище: усе сприймається, як чуже і викликає в неї психологічну напругу, що і призводить до дезадаптації; етап початкової взаємодії характеризується налагодженням перших комунікативних зв'язків; етап сумісності визначається збігом вимог інтернату та його жителів з вимогами середовища [31, с.65].

В основі адаптації літньої людини до умов нового соціального середовища (геріатричного пансіонату) лежать механізми, що відображають багатогранність соціальних процесів у даному закладі: діяльність, в основі якої лежать такі складові, як спілкування, праця, навчання; спілкування, потреба в якому є важливою для мешканців соціальних закладів; самосвідомість особистості, яка засвідчує, що відбувається формування та усвідомлення особистістю своєї приналежності до соціального середовища, у якому вона перебуває, та своєї ролі в ньому [31, с.78].

Мешканці будинків інтернатів та пансіонатів забезпечуються згідно зі встановленими нормами: житлом з усіма комунально-побутовими зручностями, одягом, взуттям, постільною білизною, м'яким і твердим інвентарем та столовим посудом; раціональним чотириразовим (діти – п'ятиразовим) харчуванням, у тому числі і дієтичним, з урахуванням вікових груп і стану здоров'я осіб, що проживають у будинку-інтернаті в межах натуральних норм харчування; комунально-побутовим обслуговуванням (опалення, освітлення, тепло, водопостачання, радіофікація тощо; організацією працетерапії; організацією культурно-масової та оздоровчо-спортивної роботи з урахуванням стану здоров'я і віку мешканців установи, а також умовами, що сприяють адаптації у новому середовищі. Практика показує, що в будинках-інтернатах для престарілих та інвалідів надається медичне обслуговування, здійснюється цілий ряд заходів реабілітаційного значення: трудова терапія і трудова зайнятість, організація дозвілля. Тут проводиться робота, спрямована на соціально-психологічну адаптацію людей похилого віку до нових умов. Вона передбачає інформування про будинок-інтернат, та послуги, які можна тут отримати, наявність і розташування

медичних та інших кабінетів. Важливе значення для створення нормального морально-психологічного клімату в інтернатному закладі має врахування при поселенні особливостей характеру, звичок, інтересів літніх людей, їх потреби в посильній трудовій зайнятості, побажання в організації дозвілля. Адже доведено, що інтернати для людей похилого віку відносяться до закладів високого рівня конфліктів. Будинок-інтернат є тим соціальним середовищем, в якому старі люди живуть довгі роки. Від організації усього життя установи, її місткості, розташування, планування, обстановки, організації дозвілля та зайнятості, соціально-медичної допомоги, ступеня контактів залежить стан фізичного і психологічного здоров'я літньої людини. Сучасна тенденція розвитку стаціонарних установ соціального обслуговування така, що соціальні аспекти, такі як вміння клієнтів адаптуватися і жити в соціумі, вирішення завдань соціальної реабілітації клієнтів, організація дозвілля, набувають особливої значущості. У першу чергу це пов'язано з тим, що значно зросли вимоги до умов і якості життя літніх людей та людей з обмеженими можливостями.

Серед закладів інтернатного типу доцільно виокремити стаціонарні соціально-медичні установи постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування. У них проживають люди, які повністю втратили здатність пересуватися і вимагають за собою постійного догляду.

Відомими сьогодні є стаціонарні соціально-медичні установи, призначені для постійного проживання осіб похилого віку, переважно з числа особливо небезпечних рецидивістів та інших осіб, за якими відповідно до чинного законодавства встановлено адміністративний нагляд, інвалідів та громадян похилого віку, з числа колишніх засуджених, які потребують не тільки побутового та медичного обслуговування, а й цілеспрямованого виховного впливу, а також для громадян, які за рішенням місцевих органів виконавчої влади переводять з інших інтернатних установ загального типу за систематичне порушення громадського порядку, вживання алкоголю та інших токсичних апаратів [47].

Для вступу в пансіонат чи заклад інтернатного перебування літня людина має 75% пенсії перераховувати до Пенсійного фонду району, залишаючи собі лише 25%. Обов'язковою умовою при вступі є передача пенсіонерами свого житла в муніципальний житловий фонд міста, де вони проживають.

Прийом у будинок завжди визначений на конкретно обумовлений термін; перш ніж буде прийняте рішення про тривале проживання. Ті, хто проживає у пансіонатах, мають право на медичну допомогу, соціальну адаптацію, вільне відвідування їх адвокатом, священнослужителем і родичами. Установами інтернатного типу підвищеної комфортності є пансіонати для ветеранів війни та праці [34].

В умовах закладів обслуговування людей похилого віку особливої ваги набуває питання самореалізації людини похилого віку у їх стінах. Цей показник є критерієм успішної соціалізації. У дослідженнях, присвячених проблемі самореалізації людей похилого віку в процесі соціалізації, виокремлюють дві групи чинників, що впливають на цей процес у похилому віці: першу групу складають незалежні від людини чинники – соціальна ситуація, рівень життя, матеріальна забезпеченість, соціально-психологічні умови мешкання літніх людей, вплив на людину засобів масової інформації, екологічний стан середовища; другу групу становлять чинники, що керуються людиною, залежні від людини – тип особистості і властиві їй ціннісні орієнтири, готовність до самобудівництва, гнучкість мислення, воля, стратегія старіння та особливості переживання вікової кризи, а також перспектива майбутнього літньої людини тощо. До умов успішної самореалізації, залежних від людини похилого віку, можна також віднести: внутрішню потребу бути зайнятим; конструктивну психологічну настанову, що включає довіру до інших, адекватне сприйняття сьогодення, оптимістичне ставлення до майбутнього; відносно різноманітні інтереси, спрямовані не лише на себе, але й на інших; благополучне вирішення завдань вже прожитих етапів життя, життєвий досвід, мудрість; психологічну незалежність; здатність і потребу в соціальних контактах. У розрізі цих міркувань на особливу увагу заслуговує думка С. Кудінова про те, що основною психологічною умовою

самореалізації особистості є наявність у людини розвиненої самосвідомості і рефлексії з актуалізованою здатністю пізнавати себе і навколишній світ, реальних і потенційних здібностей і можливостей, інтересів і цінностей, перспектив особистісного зростання [48].

Спостереження за роботою стаціонарних закладів соціального обслуговування людей похилого віку в Україні та за кордоном дозволяє зробити висновок про те, що соціалізація людини похилого віку в їхніх умовах буде успішною за умов, коли: догляд у будинку перестарілих дасть людям можливість покращити якість їх життя, надаючи безпечне, комфортне оточення, а також підтримку і мотивацію, щоб допомогти максимально використовувати свої потенційні фізичні, інтелектуальні, емоційні і соціальні особливості. Проживаючі будуть мати право брати участь у всіх рішеннях, які впливають на їх життя, якщо тільки немає явних причин, що роблять цю участь неможливою чи невідповідною. Рішення про догляд будуть виходити із припущення, що проживаючі здатні робити вибір свого способу життя (зберігати пенсійну книжку, ліки, ключі від кімнати і вирішувати, що робити і коли), а не навпаки, до тих пір, поки не буде явних доказів того, що це вже неможливо. Кожен проживаючий буде мати письмовий контракт із узгодженими умовами проживання й обслуговування. Будинки запропонують проживаючим чіткий розпорядок і можливості для регулярного перегляду їх взаємин за узгодженням з друзями чи консультантом проживаючих і менеджерів по догляду.

Усі майбутні мешканці при вступі до будинку для перестарілих зберігатимуть свої громадянські права і користуватися ними. Будинки забезпечать необмежений доступ до всіх місцевих служб підтримки, включаючи служби охорони здоров'я. Проживаючі в інтернатних закладах будуть мати можливість збереження зв'язку з попереднім життям, зокрема, зберігатимуть право на запрошення гостей, закупівлю окремих продуктів. Будинки, наскільки можливо, забезпечуватимуть проживання, повагу і задовольнятимуть потреби і бажання усіх проживаючих, враховуючи етнічні, релігійні і культурні фактори. Проживаючі матимуть можливість зберігати гідність і

розраховувати на гідне поводження. Персонал вважатиме потреби проживаючих першочерговими.

Представники держави, що надають допомогу людям похилого віку, мають володіти уміннями: вислухати інших з розумінням і цілеспрямовано; виявляти інформацію і зберігати факти, необхідні для аналізу й оцінки ситуації; створювати й розвивати відносини; спостерігати й інтерпретувати вербальну і невербальну поведінку, застосовувати знання з теорії особистості й діагностичні методи; обговорювати гострі проблеми у позитивному емоційному настрої; вести дослідження або інтерпретувати висновки; бути посередником і згладжувати відносини між конфліктуючими індивідами, групами; інтерпретувати соціальні нестатки і доповідати про них у відповідних службах чи інститутах; активізувати зусилля підопічних з вирішення власних проблем [28, с.23].

Щоразу, виконуючи нову роль у певній ситуації, потрібно враховувати багато позицій, що мають вирішальну роль у досягненні мети спілкування. Треба мати на увазі, що спілкування може бути офіційне, офіційно-ділове, неофіційно-дружнє, товариське.

Проблема перебування людей похилого віку в будинках-інтернатах досить складна і потребує значної уваги. Практика підтверджує актуальність настанови ООН на те, щоб дозволити жити престарілим людям у домашніх умовах, адже у будинках - інтернатах людина старшого віку потрапляє в незвичну ситуацію: з одного боку – різка зміна оточуючої обстановки, з іншого – перехід до колективного життя, необхідність підкорятися встановленому порядку, страх втратити незалежність. Це посилює нестійкість нервово-психічного стану, служить причиною пригніченого настрою, негативно позначається на стані здоров'я. Тому майбутнє соціальної роботи з людьми похилого віку орієнтоване на підтримку проживання людей старшого віку у домашніх умовах.

Надання медико-соціальної допомоги самотнім, літнім та недієздатним громадянам, які повністю або частково втратили здатність до самообслуговування і, в першу чергу, інвалідам всіх категорій є прерогативою діяльності служби милосердя

Червоного Хреста. Медична та соціально-побутова допомога надається працівниками патронажної служби вдома та на базі центрів і кімнат медико-соціальної допомоги, палат, лікарень, хоспісів та інших закладів. На Буковині були вперше запроваджені спеціальні мобільні сестринські бригади Червоного Хреста з обслуговування немобільних одиноких людей похилого віку, інвалідів, з метою надання їм синтезованих видів допомоги (яка теж вперше запроваджена у Чернівцях). При Обласному осередку Червоного Хреста створено «Світлицю милосердя» та Громадську приймальню соціальних проблем, які діють як кризові центри для надання всебічної консультативної допомоги. При обласній, районних, міських організаціях започаткувала свою роботу «Рада благодійників». До неї входять волонтери, представники релігійних організацій, підприємці, комерсанти. З метою залучення громадських організацій до надання допомоги незахищеним верствам населення створено спілку громадських організацій «Захист».

Організація роботи Червоного Хреста базується на принципах гуманності, неупередженості, нейтральності, незалежності. Наприклад, суть принципу гуманності в тому, що Червоний Хрест прагне на національному та міжнародному рівні запобігти нелюдським стражданням і полегшувати їх, сприяти взаєморозумінню, співпраці та миру між народами. Неупередженість у роботі Червоного Хреста полягає в тому, що діяльність організації не розділяє людей за національними, расовими та класовими ознаками, а керується виключно їх потребами. Нейтральність передбачає неучасть у збройних конфліктах і в суперечках масового характеру. Незалежність передбачає автономію у гуманітарній діяльності Червоного Хреста. Товариство Червоного Хреста – добровільна організація для надання допомоги і, в жодному разі, не для надання користі для себе. Універсальність товариства проявляється у тому, що воно є міжнародною інституцією, у якій всі національні товариства рівні між собою [61].

Розширив обсяг послуг одиноким непрацездатним громадянам похилого віку й інвалідам 1-ої та 2-ої групи м. Чернівці комунальний територіальний центр соціального

обслуговування «Турбота». Основні зусилля структурних підрозділів центру спрямовані на надання підопічним соціальної, побутової, медичної, гуманітарної та різного виду нестандартних допомог, в більшості випадків на дому, надаються також безкоштовні стоматологічні послуги, в тому числі і вдома, відкрито на базі центру кабінет лазерної терапії, аптечний пункт. У центрі «Турбота» створено прокатний пункт, в якому соціально незахищеним чернівчанам можна взяти у тимчасове користування інвалідні візки, милиці, ходунки, протипролежневі матраци, холодильники, телевізори.

Центром продовжена практика укладання договорів дарування нерухомого майна підопічним на користь міської ради.

Через свої підрозділи територіальний центр забезпечує: якісне надання різних видів (до 40) побутових, медично-соціальних послуг громадянам похилого віку, відповідно до висновків лікарів про ступінь втрати працездатності до самообслуговування.

Йдеться також про доставку товарів з магазину або ринку за рахунок обслуговуваних громадян, приготування їжі, доставку гарячих обідів, годування, в тому числі у пунктах харчування та їдальнях, виклики лікаря, придбання та доставку медикаментів; відвідування хворих в оздоровчих закладах охорони здоров'я, здійснення лікувально-оздоровчих, профілактичних заходів та соціально-психологічної реабілітації, госпіталізацію, консультування у лікарів та інших спеціалістів, створення умов для посильної праці, в тому числі навчання і трудової перекваліфікації громадян похилого віку; надання платних послуг через пункти побуту; оплату платежів; обробку присадибних ділянок; оформлення документів на санітарно-курортне лікування, влаштування до будинку – інтернату; організацію надання різних видів протезно-ортопедичної допомоги; оформлення замовлень та організацію контролю за своєчасним та якісним обслуговуванням підприємствами торгівлі, громадського харчування, побуту, зв'язку, службами житлово-комунальних господарств, закладами культури, колективними сільськогосподарськими підприємствами; встановлення та підтримання зв'язків з підприємствами, установами,

організаціями, де колись працювали підопічні для надання їм допомоги [67].

Центр «Турбота» має такі відділи: соціальної допомоги вдома; медико-соціальної реабілітації та лікування; надання адресної грошової та натуральної допомоги, побутових послуг підопічним центру; з питань надання спеціалізованих послуг, в тому числі платних та з господарської діяльності; бухгалтерського обліку та звітності; відбору громадян на обслуговування центром, укладання договорів довічного утримання та організації виконання укладених договорів [67].

Важливу роль у догляді за особами похилого віку та людьми з інвалідністю у багатьох країнах відіграють некомерційні благодійні організації. Однією з них є релігійна благодійна організація «Карітас», яка, наприклад, у сфері надання послуг для непрацездатних осіб похилого віку є третьою за рейтингом у Німеччині й утримує 1200 відділень «Домашньої опіки», 500 лікарень, близько тисячі реабілітаційних установ. «Карітас» також надає допомогу особам похилого віку в Італії, Франції, Бельгії, Румунії та інших країнах Європи.

«Карітас» надає такі послуги, які не в змозі забезпечити сам хворий, члени його родини чи інші люди, які здійснюють догляд, зокрема: медичне обслуговування і догляд за хворим; реабілітаційні рухові вправи; допомогу під час відвідувань лікаря і приватних візитів до хворого; інформацію, консультації, емоційну підтримку; прокат допоміжних засобів догляду надання допомоги в домашньому господарстві й організації харчування; навчання догляду та інструктаж членів родини хворого.

«Карітас» виявляє тих, хто потребує постійного стороннього догляду. Після складання списків таких людей та отримання необхідних матеріалів розробляються плани та графіки обслуговування. З особами, які приймаються під опіку відділенням «Домашня опіка», укладаються угоди щодо надання послуг та узгоджується перелік послуг, необхідних для догляду. Відповідно до визначених потреб деяких клієнтів відвідують раз чи кілька разів на тиждень, інших – щоденно. Кожного дня працівник відділення відвідує вісім осіб. За потреби клієнти отримують ліки, медичне обладнання, гарячу їжу (з благодійної

їдальні при «Карітасі»), медичну та соціальну допомогу та послуги від працівників відділення «Домашня опіка». Медичні огляди здійснює лікар-терапевт, за потреби – у співпраці з дільничними лікарями-спеціалістами. Програма «Домашня опіка» має на меті доповнити стаціонарні послуги, які надаються державними установами. Важливим є налагодження мережі контактів з лікарнями, будинками престарілих, різними організаціями та установами у сфері охорони здоров'я, які виявляють подібні проекти чи напрямки діяльності з пропозицією послуг домашньої опіки за хворими.

«Карітас» співпрацює з іншими організаціями та установами, які здійснюють догляд, організують своєчасне втручання лікаря, допомогу соціальних служб і консультаційних центрів, візит священика, харчування та іншу соціальну допомогу. Працівники «Карітасу» з домашнього догляду формують свої завдання у співпраці з членами родини, лікарями, волонтерами.

Програма «Домашня опіка» забезпечує для потребуючих надання широкого спектру послуг, зокрема: організацію їхнього дозвілля – спілкування, читання книг, прогулянки; догляд за тілом хворих та немічних – це і ранковий туалет, і купання, і переодягання, і заміна постільної білизни та багато інших гігієнічних послуг; ведення домашнього господарства – покупки в магазині, приготування їжі, годування, миття посуду, прибирання в помешканні, прання та прасування; медичні послуги – вимірювання артеріального тиску, рівня цукру в крові, пульсу, температури тіла, подача ліків, постановка компресів, гірчичників, свічок, клізм, обробка ран, пролежнів, масажі та розтирання тіла, лікувальна фізкультура та багато інших послуг по догляду за хворими. Крім того, на базі «Домашньої опіки» обладнана пральня, куди соціальні працівники звозять брудну білизну і одяг, який, пройшовши етапи прання і прасування, доставляється на дім підопічних у вигляді, готовому для користування [14].

Центр створює просторову мережу і обладнаний належною медичною апаратурою, що дає змогу видавати на користування потребуючим те обладнання, яке їм необхідне для задоволення їхніх потреб [14].

Одночасно, поряд з цільовою групою, яку обслуговує медико – соціальний центр «Домашня опіка», живуть люди похилого віку, які мобільні, але перебувають в ізоляції від суспільного життя.

Інший приклад догляду за людьми похилого віку демонструють хеседи – благодійні соціальні служби єврейських громад. Нині такі заклади створено в усіх обласних центрах України, а також у деяких великих містах і районних центрах. У них впроваджено комплексний підхід до розв’язання проблем людей похилого віку. Окрім догляду на дому, створено денні центри, клуби за інтересами, гуртки та бібліотеки, є програми прокату реабілітаційного обладнання, доставка обідів додому, організація безкоштовного харчування (в їдальнях або так званих теплих будинках (обідніх клубах), надання гуманітарної допомоги і можливості для отримання консультацій лікарів, юристів тощо. Важливою складовою хеседів є залучення до надання послуг волонтерів, створення можливості клієнтам для самореалізації [19].

З першого лютого 2007 року Чернівецька Обласна Благодійна Спілка Самаритян разом з фондом «Взаєморозуміння і примирення» розпочали проект допомоги людям похилого віку. Метою цього проекту стало надання медико-соціальних послуг самотнім непрацездатним громадянам, що втратили можливість до самообслуговування, учасникам війни та бойових дій з числа осіб, які зазнали націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни. Завдяки фінансуванню об’єднання робітничих самаритян в Німеччині та німецького фонду «Пам’ять, Відповідальність та Майбутнє» в Чернівцях з’явилась можливість допомагати даній категорії населення. Серед послуг, передбачених проектом, – прибирання квартири, миття вікон, заміна білизни, прасування, вибивання килимів, перестилання ліжка, приготування їжі, миття посуду тощо. У обов’язки центру входить також забезпечення захисту самотніх людей від насилля, залякування, різного роду юридичні консультації, владнання формальностей з встановленням телефону, підтримка у вирішенні проблем з проявами бюрократії, відповіді за запитами в архівні установи – як вітчизняні так і зарубіжні, допомога в отриманні

необхідних відомостей про родичів, а також даних, які дадуть можливість отримати статус учасника війни.

Потужною соціальною, правовою, медико-реабілітаційною, психологічною та культурною діяльністю займаються: фонд соціального захисту ветеранів Великої вітчизняної війни (створений відповідно до наказу Президента України від 20.04.1995), Всеукраїнська благодійна організація інвалідів та пенсіонерів «Обличчям до істини», спілка колишніх в'язнів фашизму – жертв нацизму, громадська організація «Турбота про літніх в Україні», Благодійний фонд «За виживання», благодійний фонд «Ветеран преси», громадська організація «Асоціація психодрами», Союз організацій інвалідів України, Київська організація незрячих юристів, Союз православних братств України, Ліга розвитку людини, громадська фізкультурно-оздоровча і реабілітаційна організація інвалідів ЧАЕС, «Здравбор» та інші. Цими організаціями практикуються такі форми соціальної допомоги: термінова соціальна допомога – надання допомоги одноразового характеру; адресна соціальна допомога – здійснюється в кризовій ситуації самотніми старим людям; бригадна форма допомоги важкохворим – комплексне обслуговування з надання соціальних і медичних послуг [60].

Освітні послуги людям, старшим 55 років, надає «Університет третього віку». Діяльність закладу регламентується наказом N 326 Міністерства соціальної політики України від 25.08.2011 року «Про впровадження соціально-педагогічної послуги «Університет третього віку» [46]. Згідно з наказом була визначена потреба організації подібних закладів при усіх територіальних центрах соціального обслуговування. У методичних рекомендаціях про створення подібних центрів йшлося про необхідність якісної освіти для людей старшого віку. При цьому під поняттям «люди старшого віку» розуміли покоління, яке готується до виходу на пенсію або вже має статус пенсіонера. Таким чином уряд реалізовує програму освіти впродовж життя. Відкриття університетів третього віку – це ще одна спроба переосмислити концепцію освіти дорослих, започаткована ще в 70-ті роки ХХ ст. Саме віковий підхід до організації освіти покладено в основу створення Університетів

третього віку в Україні. Хоча останнім часом простежується тенденція до звуження завдань цього типу закладів до таких, як «інституціоналізовані послуги з освіти дорослих» після отримання основної освіти. Такий підхід наближає освіту людей 55+ до сучасних визначень зарубіжними авторами понять «продовжена освіта» та «додаткова освіта». Спостерігається також тенденція до злиття різних термінів, що відображає зближення концептуальних підходів до їхнього трактування. Прикладом може служити поєднання термінів «продовжена освіта» та «освіта дорослих» у поняття «продовжена освіта дорослих» («adult continuing education»), що відповідає понятійному апарату терміна «додаткова освіта дорослих». У такому ж значенні використовуються в наукових працях терміни «освіта дорослих» («adult education») і «продовжена освіта» («continuing education») [62].

Згідно з пунктами положення слухачами УТВ можуть бути люди похилого віку, інваліди (I, II, та III груп), громадяни, що мають освіту будь-якого рівня та зацікавлені брати участь в освітніх програмах.

Основними факультетами УТВ є такі: основи медицини та здорового способу життя, іноземних мов (вивчення англійської, румунської, польської та болгарської мови), астрологічний, літературний і психологічний факультет з практичними групами.

У процесі навчання слухачі відвідують лекційні та практичні заняття, беруть участь у дискусіях, екскурсіях і концертах, розглядають випадки із життя. Оцінювання орієнтоване виключно на заохочення «студентів» УТВ, оскільки основним принципом організації навчально-виховного процесу є отримання тими, хто навчається, задоволення від навчання та участі в навчальному процесі [62].

Надання освітньої послуги УТВ забезпечується безкоштовно із залученням викладачів навчальних закладів різних рівнів акредитації, фахівців місцевих органів влади (за їх згодою), волонтерів і членів благодійних організацій, студентів, школярів, людей похилого віку, які одночасно можуть бути і слухачами УТВ.

По всій Україні стан реалізації УТВ характеризується двома рівнями – державним і недержавним. До першого можна віднести обласні, муніципальні, районні управління і територіальні центри та їх партнерів, на базі яких реалізується УТВ. Стосовно представників недержавної форми власності, то в Україні представлені УТВ, що засновані: національними громадськими організаціями; рухами або благодійними фондами в партнерстві з іноземними спонсорами; фінансовими структурами; навчальними закладами недержавної форми власності; фізичними особами.

У місті Чернівці на 2019 рік функціонувало два Університети третього віку. Один при комунальному територіальному центрі соціального обслуговування «Турбота», а інший – як проект ВГО «Справа Кольпінга в Україні». Кількість слухачів Університетів сягає за 100 осіб. Більшість з них мають вищу освіту і поповнюють свої знання з предметів, які раніше не вивчалися чи тих, які стосуються процесів психологічного, фізичного старіння. Окрім навчальної роботи, члени університету залучені до посиленої громадської роботи та періодично організовують виховні заходи.

Єдність концептуальних підходів і погодженість цілей та принципів соціального захисту літніх людей на всіх рівнях соціального управління повинні сприяти одержанню відчутних результатів соціального обслуговування. Однак це не обмежує вияву самостійності територіальних органів соціального захисту населення, що мають можливість детально враховувати соціально-економічний і соціокультурний контекст конкретного регіону чи місцевості. Територіальним органам соціального захисту населення надають реальні можливості оптимального і оперативного реагування на деякі зміни для людей третього віку. До соціальних служб, які працюють з людьми похилого віку, ставляться нові завдання. Серед перспективних можна виділити такі: налагодження зв'язку між амбулаторним, напівстаціонарним та стаціонарним доглядом; створення умов за місцем проживання для самотніх людей похилого віку та членів сімей, які здійснюють догляд, щоб уникнути перебування в будинках для престарілих; підтримка соціокультурних ініціатив; розвиток догляду вдома і короткотермінової допомоги в догляді; допомога/послуги для

родичів: «відпустка від догляду»; допомога в життєвих справах (від допомоги по господарству до організації поїздок); медичний догляд (за змогою у співпраці з геронтологом, і загальне медичне консультування); надання психосоціальної підтримки, індивідуального спілкування та участь у загальних дискусіях; допомога в організації вільного часу; активна підтримка членів сімей, що здійснюють догляд, шляхом проведення семінарів, груп самопомоги, інформаційних вечорів (спільно з іншими соціальними службами міста чи громадськими організаціями); навчання, наприклад, того, як здійснювати догляд за родичами, що страждають на старече недоумство, способи надання їм допомоги; допомога у фізичній та соціальній реабілітації: ерготерапія, гімнастика для людей похилого віку, фізіотерапія (в кооперації зі спеціалістами фізіотерапевтичних центрів чи приватними працівниками), організація профілактичного психіатричного обслуговування, яке сьогодні практично не ведеться, внаслідок чого люди не отримують жодної допомоги (іноді минають роки від появи перших симптомів захворювання до отримання допомоги, хоч багато захворювань піддаються лікуванню); організація місць для зустрічей з метою створення нових соціальних зв'язків, налагодження дружніх стосунків, входження в мережу допомоги; інформаційна та громадська робота: інформація та консультування щодо можливостей влаштування в будинки престарілих, пошук місць проживання в будинках з обслуговуванням; залучення людей похилого віку до співпраці з соціальними службами (участь в обговоренні, плануванні, оцінюванні послуг); продовження освіти: підтримка навчальних груп.

Найбільш повно функції соціального захисту літніх людей виконують Управління праці та соціального захисту та Пенсійний фонд.

Наприклад, Управління праці і соціального захисту населення забезпечує реалізацію державної політики у сфері соціального захисту пенсіонерів, інвалідів, інших соціально-незахищених громадян, які потребують допомоги і соціальної підтримки з боку держави і органів місцевого самоврядування. Свою діяльність організація спрямовує на розробку пропозицій

щодо покращення соціального захисту малозабезпечених верств населення. Разом з тим, фахівці розглядають питання, пов'язані з підготовкою цільових програм соціального захисту малозабезпечених та впровадження у життя державної політики з соціального захисту малозабезпечених громадян; продовжують залишатися у компетенції органів соціального захисту населення питання про призначення та виплату пенсій. Одним зі шляхів забезпечення адресної соціальної підтримки найменш захищених сімей і громадян в умовах 100 - відсоткового покриття населенням собівартості житлово-комунальних послуг і енергоносіїв є реалізація програм житлових субсидій [66].

Важливим органом виконавчої влади, який керує й управляє солідарною системою пенсійного забезпечення, збирає та накопичує страхові внески, нараховує пенсії та добирає документи для виплати, забезпечує виплату пенсій, пенсій за особливі заслуги перед Україною, допомоги на поховання, інших соціальних виплат є Пенсійний фонд України. Згідно із законодавством, усі пенсійні виплати здійснюються з коштів Пенсійного фонду України. Пенсійний фонд України проводить контроль за цільовим використанням коштів, які йдуть на виплати. У встановленому порядку Пенсійний фонд України вносить Міністерству праці та соціальної політики України пропозиції з питань формування державної політики у сфері пенсійного забезпечення та контролює впровадження офіційних законодавчих актів [49].

Діяльність Пенсійного фонду України підпорядкована та координована Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики України.

В умовах сьогодення пенсійна реформа здійснюється шляхом поступового запровадження трирівневої пенсійної системи: солідарної системи (перший рівень), загальнообов'язкової накопичувальної системи (другий рівень), добровільної системи пенсійних надходжень (третій рівень).

Пенсійна система на трьох рівнях дозволить розподілити між трьома її складовими ризики, пов'язані зі змінами в демографічній ситуації, визначити слабкі місця системи [49].

Отже, поступовий розвиток професійної соціальної роботи в Україні спонукає до осмислення розмаїтої зарубіжної теорії та практики, можливостей їх застосування в українському контексті.

Цінним у організації соціально-педагогічної допомоги людям похилого віку є зарубіжний досвід. За останнє десятиріччя в низці країн (наприклад, у Великій Британії, Швеції, Данії, Нідерландах, Австралії) у цій сфері відбулися великі зрушення – як у мисленні, так і в реальному житті. З одного боку, вони були викликані тиском престарілих людей і членів їхніх родин, з іншого – це результат дій політиків, які бажають знизити швидко зростаючі витрати платників податків на догляд за людьми похилого віку, по-третє – вони спрямовані на підвищення ефективності і рентабельності всіх видів турботи про престарілих.

Тиск з боку осіб, які отримують догляд, тобто престарілих, є особливо сильним у країнах, де є організоване лобі престарілих людей. У Швеції, наприклад, 30 % людей похилого віку входять до асоціації пенсіонерів, які відстоюють свої права та інтереси в органах місцевого і центрального управління. Навіть у країнах, де таких організованих груп мало, урядові чиновники зрозуміли, що до бажань людей похилого віку та їхніх сімей необхідно прислухатися і що слід враховувати їхні потреби. У цілому, політики, вислухавши своїх виборців, визначили три основні цілі діяльності, які мають змінити характер турботи про людей похилого віку [73].

Перша ціль – досягти максимально можливої інтеграції старих людей у суспільство, одночасно намагаючись поліпшити умови їхнього життя і якість догляду за ними. Вона зумовлює підвищену турботу про тих, хто проживає в будинках для престарілих та інших закладах такого типу. Крім того, вона зумовлює пом'якшення режиму в наявних будинках для престарілих і, по можливості, переведення старих людей із цих закладів додому чи в денний стаціонар.

Друга ціль – визнання навантаження, турбот і стресів, які лягають на тих, хто здійснює такий догляд, і розробка програми допомоги цим людям для того, щоб попередити ефект «вигорання». Сьогодні в різних країнах політики починають визнавати роль членів родини у догляді за людьми похилого віку і

вважати таких осіб працюючими, а іноді навіть клієнтами служб соціальної роботи (поряд з тими, за ким вони доглядають), такими, що мають право на допомогу від держави. Політики Великої Британії у своїх заявах підкреслюють, що особам, які здійснюють догляд за престарілими, насамперед потрібна практична підтримка. У Швеції, згідно з чинним законодавством, органи місцевого управління повинні прислухатися до вимог осіб, які забезпечують догляд за людьми похилого віку і надавати їм підтримку. З 1989 р. вона виявляється, зокрема, в наданні оплачуваної відпустки протягом 30 днів, причому ці гроші вважаються страховими виплатами по хворобі. У Великій Британії та Австралії питання відпочинку для людей, які протягом тривалого часу доглядали за престарілими, виносяться на загальнонаціональне обговорення.

Третя ціль – підвищення ефективності й рентабельності програм з догляду за престарілими. На витратах фокусують увагу головним чином ті країни, які намагаються скоротити обсяг соціального забезпечення для всіх вікових груп. Тим не менше, це завдання входить до порядку денного і тих країн, які надають великого значення соціальному забезпеченню. У Нідерландах, наприклад, перед комітетом з фінансування охорони здоров'я було поставлене завдання розробки стратегії підвищення обсягу допомоги і зниження витрат за умов старіючого населення. Так само нова австралійська стратегія догляду за престарілими зводиться до ефективного і виправданого використання громадських коштів.

У більшості країн для того, щоб задовольнити потреби людей похилого віку, які невпинно підвищуються, і осіб, які за ними доглядають, ведеться робота зі зміни культурних традицій, які глибоко вкоренилися, включаючи суспільну свідомість, моделі поведінки і звичаї. Крім того, вважається, що необхідно подолати опір, яким населення зустрічає спроби передачі на потреби людей похилого віку мізерних коштів, які відведені на фінансування інших соціальних програм.

6.2. Роль дозвілля у підвищенні соціальної активності людей пенсійного віку

У науковій літературі проблеми людей похилого віку розглядають у різних аспектах: соціологічному (М. Александрова, Л.Шилова, ін.), психологічному (Б.Ананьєв, Р. Грановська, Е. Еріксон, ін.), соціальному та педагогічному (В.Нікітіна, О. Агапова, ін.); питання самооцінки в пізньому віці (Л. Бороздіна, О. Молчанова), зміни соціального статусу осіб віком 65+ та наслідки цього процесу (Л. Анциферова, М. Александрова, Т. Коленіченко та ін.); вплив біологічного чинника на процес старіння особистості (А. Маслоу, В. Фролькіс, Т. Колісніченко, ін.).

Висвітлення ролі дозвілля у підвищенні соціальної активності людей пенсійного віку конкретизуємо у контексті аналізу ознак людей похилого віку, розуміння соціальної активності осіб віком 65+ та особливостей їх дозвіллевої діяльності.

1. Ознаки людей похилого віку. Сучасні зміни демографічної ситуації активізували необхідність перегляду вікових меж та ставлення до пізнього періоду життя. Так, людина похилого віку – це :

- людина, «яка починає відчувати наближення старості, спостерігаючи за змінами, які відбуваються в інших людях та порівнюючи їх з власними змінами (Ціцерон) [68]; «починає старіти, немолода» («Глумачний словник» С. Ожегова) [44];
- особистість, яка пройшла певні періоди розвитку та знаходиться на завершальному етапі свого життя, в якій відбуваються зміни на фізіологічному, психологічному та соціальних рівнях, що призводить до акцентуації певних рис характеру (Т. Коленіченко) [23];
- громадянин, який досяг пенсійного віку та особа, якій до досягнення пенсійного віку залишилося не більше півтора року (Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні») [21]. Відповідно до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», пенсійний вік встановлюється з 60 років.

В Енциклопедичному словнику В. Безрукової пропонується умовна назва перших років пенсійного віку – «третій вік» (характеризується як «період найвищої мудрості, сформованої життєвої філософії, колосального життєвого досвіду. Людина в цьому віці – спостерігач, консультант, порадник, врізець доброти та моралі») [7].

Дещо схожий підхід до визначення класифікації групи людей віком 65+ описав П. Ласлетт у праці «Нова карта життя: поява третього віку» (Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age, 1991): «третій вік» (60-74 роки) – з'являються відновлені можливості для реалізації більшої свободи та творчості, для яких не було часу в «пік» життя, де переважали обов'язки; «четвертий вік» (понад 75 років) – людина готується до неминучої смерті, можливо знову стає залежною як в період «ранньої соціалізації».

Констатуємо неоднозначне розуміння та визначення дослідниками пенсійного віку як періоду поступового відходу людини від трудового навантаження (таблиця 6.1).

Таблиця 6.1

Наукові підходи до визначення пенсійного віку та його періодизації

Грейс Крайг [22]	після 60 років – <i>вік пізньої дорослості</i> ; передбачає періоди: передстаречий (60-69 років), старечий (70-79 років), пізній старечий (80-89 років), дряхлість (90-99 років);
Б. Ананьев [3]	« <i>старість</i> – період виходу з суспільно-корисної, професійної діяльності»; охоплює: похилий вік (55-75 років), старість (75-90 років), довгожителство (від 90 років);
Ю. Тарнавський [39]	<i>пізній період</i> життєдіяльності людини охоплює похилий вік (інволюційний, від 50 до 65 років) та старечий (від 65 років);
Т. Голубенко [10]	« <i>похилий вік</i> (55-75 років) – стадія переходу від зрілості до старості;
Д. Бромлей [15]	<i>передпенсійний вік</i> (55-65 років) – перехідна стадія життєвого циклу людини. <i>Старість</i> людини бере початок у 65 років та включає стадії: 1) віддалення від справ (65 років); 2) старість (70 років і більше); 3) хвороблива

	старість;
О. Хухлаєва [45]	похилий вік охоплює періоди: передпенсійний (з 55 років до виходу на пенсію); після виходу на пенсію (перші роки після виходу на пенсію); старості (через кілька років після виходу на пенсію); довголіття;
Класифікація ВООЗ [8]	особи літнього (похилого) віку – населення у віці 60-74 років, старого – 75-89 років, довгожителі – 90 років і більше.

Слід зазначити, що в останні десятиріччя зарубіжні країни значно знизили пенсійний вік. Так, пенсійний вік в Австрії, Бельгії, Великобританії, Греції, Іспанії, Канаді, Португалії, Швеції, Швейцарії становить для чоловіків 65-67 років і для жінок 55-57 років, у Франції — 60 років, у США — 70 років.

«Старіти людина починає у віці 55-60 років, коли переходить на 4 стадію, для якої характерним є біологічне згасання та зниження активності самовизначення. Це складний час психологічних криз, – вважає Ш. Бюлер. – П'ята фаза (65 років і до смерті) – це час, коли активність самовизначення зовсім зникає, в зв'язку з чим людина починає інтенсивно згасати як індивід та старіти як особистість» [74].

Перехід людини до похилого та старечого віку, припинення професійного розвитку Е. Зеєр пов'язує із переживанням геронтологічної кризи, що триває у періоди закінчення професійної діяльності (55-60 років) та кризи соціально-психологічної адекватності (65-70 років) [52].

Зважаючи на порівняльний аналіз різних наукових підходів щодо визначення вікової градації осіб після 60, за основу беремо класифікацію ВООЗ, згідно з якою похилий вік означений в межах 60-75 років.

Головним критерієм похилого віку є поступове припинення людиною професійної діяльності, вихід на пенсію та водночас збереження високого рівня функціонування психологічних, когнітивних та фізіологічних складових – відновлені можливості для самореалізації, свободи та творчості. Погоджуємося з позицією В. Шахрай: «люди похилого віку є соціальною

спільністю із притаманними їм особливостями, переконаннями та досвідом, що бере участь у житті суспільства» [72]. Людина своїми діями може змінювати середовище, розвивати здібності до подолання особистих проблем, вирішувати складні ситуації, розвиватись та визначати свій життєвий шлях (за Ф.Хейлм, Г.Кремпен, Р.Хейвігхерст та ін.) [53]. Зокрема, діяльність виступає головною умовою розвитку особистості у період старості.

2. Розуміння соціальної активності осіб віком 65+.

Досліджуючи проблему старості Ф. Гізо [11], виділяє два її типи:

- позитивна старість (характеризується урівноваженням та спокійним ставленням людини до змін, які відбуваються в її житті, до неминучості смерті; адекватністю у оцінці своїх можливостей; збереженням активності);
- негативна старість (пов'язана з розчаруванням, ізоляцією, гострим переживанням та неприйняттям змін пов'язаних зі старінням).

Адлер О. засвідчує думку Р. Пека, згідно якої – задля досягнення успішної, позитивної старості, людина має поєднувати процеси :

- диференціації (припиняє виконувати соціальну роль, продуковану професією, визначає низку важливих індивідуальних видів діяльності, шукає найбільш прийнятні способи заняття вільного часу);
- трансценденції тіла (вчиться справлятися з погіршенням самопочуття, відволікатись від больових відчуттів, насолоджуватись відпочинком);
- трансценденції «Его» (поява усвідомлення власного безсмертя через близьких, необхідності здійснювати корисні вчинки). Ефективна, здорова старість пов'язана з прийняттям свого життєвого шляху [2].

За переконанням Б. Ананьєва, збереження особистості у пізньому віці залежить від рівня її активності – якщо людина зберігає активність, виконує певні суспільні функції, в неї не відбувається деформації особистості. Особливого значення набуває положення науковця про те, людина похилого віку є суб'єктом своїх відносин зі світом і може знайти нові шляхи

включення в соціальне життя [4]. Аналогічну позицію щодо розуміння поняття «активність» висловлює С. Гончаренко – це «здатність людини до свідомої трудової і соціальної діяльності, міра цілеспрямованого, планомірного перетворення нею навколишнього середовища й самої себе на основі засвоєння нею ж багатств матеріальної і духовної культури» [13].

Виходячи із позиції Б. Ананьєва, С. Гончаренко, Т. Скорик, В. Шахрай та ін., людина, долучаючись та ініціюючи різноманітні види діяльності, є суб'єктом власних змін – особистісних, соціальних, фізіологічних тощо. Саме усвідомлення власної значимості у стимулюванні активності, сприйняття та якісне виконання соціальних ролей у процесі життєдіяльності є підґрунтям для активності особистості у віці 65+.

Так, за переконанням Т. Скорик, соціальна адаптація людей похилого віку ґрунтується на віковій деструкції при старінні. При сприятливих формах психічного старіння розвиваються і зміцнюються адаптаційно-регуляторні процеси, спрямовані на виживання, підвищення життєздатності, збільшена тривалості життя. У разі несприятливого, хворобливого психічного старіння питання адаптації осіб віком 65+ входять до низки клінічних проблем [57, с. 141].

Позицію С. Гончаренко, Т. Скорик підтримує В. Косовець, що переконує: активність особистості проявляється у творчості, вольових актах, спілкуванні; активність – інтегральна характеристика життєвої позиції людини, яка проявляється в її принциповості, послідовному відстоюванні поглядів, ініціативності, діловитості, психологічному налаштуванні на діяльність [25].

Вочевидь, сучасне використання потенціалу людиною віком 65+ є підґрунтям подальшого розвитку суспільства, оскільки відіграють важливе значення життєвий досвід, професійність, розуміння сутності різноманітних явищ та процесів. В умовах глобального реформування на вітчизняному та європейському рівнях успішно утверджується суспільна думка про суб'єктність соціальної активності людини, оскільки самозахист прав та інтересів розглядається як необхідний прояв громадянської позиції особистості та вияв демократичності країни. Особливу

цікавість за таких умов викликає пошук шляхів активізації соціальної поведінки людини в період старості.

В ієрархічній піраміді потреб соціальна активність є домінуючою, «як актуальна потреба, що реалізується в системі цільових установок, мотивів, зорієнтованих на інтереси особистості. Її включення в діяльність відбувається з метою задоволення потреби» [39]. На думку бельгійського психолога Ж. Нюттена, категорія потреб зазначає не стан організму, але «паттерни» (динамічні форми) зв'язків людини з її оточенням. Йдеться про сукупність особливих біохімічних (інстинктивних) і психічних (емоційних і когнітивних) відносин організму до середовища, «его» до «світу» [45]. Так, Е. Орлова та В. Ковалець доводять тісний чотиристоронній взаємозв'язок соціальної активності та системи цільових установок, ціннісних орієнтацій особистості; мотиваційної сфери, спрямованості інтересів та вибору методів та способів задоволення потреб. Тобто, бажання активно проводити вільний від роботи час формують чинники:

- наявність системи соціально зорієнтованих установок та мотивів діяльності;
- спрямованість на розширення соціально важливих сфер активності (участь в діяльності – волонтерській, мистецькій, творчій, суспільно-корисній, спортивній та ін.);
- прагнення до урізноманітнення вільного часу, самостійності, самодостатності.

Позицію дозвіллевої активності осіб віком 65+ розглядаємо через функції, окреслені В.Й.Бочелюк та В.В. Бочелюк:

- соціальна (збереження зв'язку, розширення кола знайомих);
- самооцінювальна (задоволення потреби у визнанні за допомогою хобі, конкурсних нагород);
- відпочинкова (підтримка психофізичного стану, настрою);
- соціальної активності (розглядається як своєрідний генератор творчості, духовності, збагачення соціального досвіду) [9].

Зарубіжні дослідники Ж. Батай, Ж. Дюмазед'є, Р. Кейса, Г. Маркузе, Е. Мейо, В. Райх, А. Турен, ін. наголошують на протиріччях у життєдіяльності осіб віком 65+:

з одного боку – це зниження рівня доходів, зменшення фізичних та духовних сил, несприятливі умови та низька якість життя, що, в свою чергу, негативно позначаються на зміні соціального статусу, зниженні потенціалу здоров'я, як наслідок – формування упередженого ставлення до старості, ускладнення процесу пристосування до постійно змінюваних соціальних умов, науково-технічного прогресу;

з другого – накопичений досвід, професійна майстерність, що посилюють усвідомлення власної суспільної значимості, потребу у визнанні, високому статусі, повазі з боку оточуючих, що зумовлюють за певних умов зберегти віру у власні сили, наповнюють життя новим змістом.

Тож дозволя людям похилого віку – провідний засіб самореалізації особистості, збагачення мотиваційно-ціннісної сфери людини, спрямована на відновлення, розвиток й задоволення її фізичних, психоемоційних, інтелектуальних потреб.

3. Особливості дозвіллевої діяльності людей похилого віку. Погоджуємося з позицією І. Петрової щодо соціально-виховної зорієнтованості дозвілля [50] для осіб 65+ та відзначимо:

- посилення духовних напрямів у супереч комерціалізованим формам дозвілля;
- збереження традицій національних видів дозвіллевої діяльності;
- розмежування споживацтва, задоволеності потреб та прагнення до самоактивності.

Дозвіллева активність людей похилого віку передбачає рід занять, який забезпечить відчуття задоволення, піднесеного настрою й радості; зняття стресу; можливість розділити власні інтереси з близькими; відновлення / налагодження громадських контактів; розширення умов для самовираження чи творчої діяльності.

Характерними особливостями мотивації дозвілля фізичних осіб, вік яких перевищує 65-70 років, різних за освітою, фахом, але об'єднаних проблемами здоров'я – прагнення спілкуватися з людьми, близькими за інтересами, ділитися досвідом; уникнути самотності, знайти нову сферу діяльності.

Тому люди похилого віку можуть проявляти дозвілєву активність через надання посильної допомоги у проведенні культмасових заходів, заняття улюбленим хобі, виступів у самодіяльних творчих колективах та аматорських об'єднаннях. Проте перевага надається клубно-масовим заходам (Масляна, День народної творчості, Свято народних майстрів та под.), вечорам відпочинку та інформаційним формам.

Для визначення оптимальної соціально-культурної технології для людей похилого віку В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк радять використовувати напрацювання педагогічної науки, зокрема критерії:

- результативності (спрямований на забезпечення зацікавленості, нормалізації психічного і фізичного здоров'я осіб віком 65+);
- оптимальності (передбачає максимальну ефективність при найменших фізичних, розумових і тимчасових витратах людини);
- мотиваційної значимості технології (орієнтований на створення умов, за яких підвищувалося б бажання особистості брати активну участь в організації власного дозвілля);
- керованої технології (допускає здійснення діагностики настрою, стану здоров'я, схильності літніх людей до різного роду дозвілєвої діяльності);
- системності технології (системне використання дозвілля за наявності цілей соціально-культурної діяльності, формулювання її завдань, визначення її змісту, підбір методів, методик, конкретних форм проведення).

Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. переконують, що технологія дозвілля має тісно переплітатися з повсякденним побутом, сприяти продовженню творчого, активного життя літньої людини, надавати можливості для самовираження, максимального використання життєво-професійного досвіду, сприяти збереженню енергії й оптимізму. «Тільки в цьому випадку організація дозвілля літнього населення зможе здійснити свою головну місію – ствердити справжні права старшого покоління на свою дієздатність і активну роль у

житті суспільства» [9].

Отже, основними ознаками дозвілля людей похилого віку визначаємо:

- добровільність, зацікавленість процесом діяльності;
- самостійність вибору діяльності зумовлює зорієнтованість особистості на доступні види відпочинку й дозвілля;
- власні уподобання є проявом потреб особистості, що реалізуються у дозвіллевій діяльності, яка, в свою чергу, являє собою вибір дії у відповідності з інтересами і непримусовою мотивацією людини;
- вільний вибір діяльності уможлиблює аналіз змісту дозвілля як «свободу для...», але не «свободу від...» правил соціального життя. Особистість, яка обрала свободу для творчої, зокрема соціальної самореалізації, тобто засвоїла цінності культури на досить високому рівні, стає суб'єктом культурно-дозвіллевої діяльності [9].

Так, Н. Максимовська цілком справедливо розглядає культурно-дозвіллеву діяльність як засіб прояву індивідуальних та соціально значущих якостей особистості, які сприяють її діяльнісному та непримусово-творчому засвоєнню, розвитку культурних цінностей, духовному збагаченню. «Культурно-дозвіллева діяльність характеризує постійний рух особистості на шляху ціннісного самовдосконалення в соціумі» [38].

Зрозуміло, що ступінь прояву активності залежить від багатьох факторів – зовнішніх, внутрішніх, а головне – готовності особистості змінювати умови, в яких знаходиться. Так, Н. Максимовська виокремлює проблеми внутрішні та загально-соціальні проблеми організації дозвілля осіб віком 65+. Зокрема:

внутрішні: нестача вільного часу, підготовлених фахівців для роботи у сфері дозвілля; низький рівень дозвіллевих уподобань осіб віком 65+; недосконалість дозвіллевої інфраструктури, недостатність поінформованості громадян про її діяльність; низький рівень самомотивації особистості до соціально продуктивного дозвіллевого функціонування; комерціалізованість дозвілля; недосконалість / застарілість форм дозвіллевої роботи закладів дозвілля;

загально-соціальні проблеми сфери дозвілля – соціальна

ригідність, низький рівень духовності громадян похилого віку; міжгрупові конфлікти, соціальна напруженість, проблеми національної ідентичності, втрата традицій, духовної єдності поколінь, ціннісна нестабільність, інформатизація та глобалізація, духовне роз'єднання регіонів, споживацтво в соціальному житті. Вирішення проблем можливе через активізацію соціально-педагогічного напрямку дозвілля.

В межах наукового підходу Н. Максимовської можливими є: збереження традиційних форм дозвіллевої діяльності й підвищення рівня їх організації; формування дозвіллевої культури особистості; введення інновацій, технологізація організації дозвіллевої діяльності; популяризація різних видів змістовного дозвілля серед дорослого населення; розширення доступної для особистості інфраструктури дозвіллевого простору, загальна доступність сфери дозвілля [38].

Отож долучення до активної діяльності в близьких для людини сферах робить менш вразливим її розрив із звичними професійними обов'язками, максимальне вивільнення життєвого простору потребує заповнення іншими видами діяльності. Саме залучення до соціокультурного середовища через дозвілля уможливує формування нової субкультури особистості, до якої доводиться пристосовуватися доволі швидкими темпами. Адже прагнення людини встигнути зробити все, до чого прагне, особливо яскраво проявляється в людей пенсійного віку. Долучення до «субкультури літніх», за теорією субкультури осіб похилого віку А. Роуз, робить менш вразливим перехід до старості; культура – стрижень, який «поєднує літніх людей, створює особливу близькість між ними і водночас відокремлює їх від інших вікових когорт» [63].

Справедливо зазначає Є. Холостова, людина похилого віку, яка усвідомлює, що «... її діяльність – це своєрідний еліксир молодості», який позитивно впливає на її психофізичну форму, охоче працює над собою в цьому напрямку: вона піклується про набуття навичок активності, досвіду у даному виді діяльності, про постійне оновлення інтересів. Доки продовжується подібна активність, продовжується й молодість у старості. Коли у житті людини почне проявлятися тенденція до припинення старань з

оживлення та підтримки своєї діяльності, це означає, що вона досягла межі справжньої старості – старчого регресу, психофізичного занепаду» [69, с.100].

Свідома спрямованість діяльності й поведінки осіб віком 65+ може бути орієнтована на покращення умов життєдіяльності, вдосконалення соціального середовища, вирішення наболілих проблем, задоволення інтересів, досягнення цілей, закріплення ідеалів. Проте особистісний фактор не завжди може спрацьовувати на позитивні зміни, а навпаки – гальмувати особистісні зміни та розвиток. Тому важливими є збереження постійної взаємодії з рідними, близькими за інтересами людьми, які б, за необхідності й відповідних умов, стимулювали соціальну активність та особистісний потенціал людини пенсійного віку, відшліфовували її «культуру, уміння, знання, потреби, інтереси, прагнення, здатність охоплювати своєю діяльністю світ» (Т. Семигіна, І. Мигович, І. Грига, 2010, с.76) [56, с.76].

Дослідник О. Бойко пов'язує дозволя з «міграцією, виходом з повсякденних, «робочих» фрагментів простору в спеціальні дозвіллі зони. Ці дозвіллі зони диференціюються від найменших (наприклад, вітальня в квартирі) до вулиць, парків, площ у населених пунктах, до справжніх курортно-оздоровчих зон, що відрізняються природно-кліматичними умовами, історичним минулим, національно-етнічним складом, асортиментом дозвіллевих послуг. В усі часи зміна просторового оточення – поїздки, мандри були найкращим способом пізнання світу, залученням до культурного, науково-технічного потенціалу інших етносів, оцінки різноманіття форм соціального життя і можливості тим самим пізнати себе» [8].

Особливу цінність для людей похилого віку є сім'я, задля єдності і благополуччя якої живуть і працюють, у якій виконують важливі соціальні ролі з наступною мотиваційною спрямованістю:

- присутність (прагнення створити спокійну обстановку, особливо за наявності загрози розпаду сім'ї);
- сімейна «національна гвардія» (активна участь у житті родини, віддаючи себе вихованню підростаючого покоління);

- арбітри (реалізується через прагнення зберегти сімейні духовні цінності, підтримувати цілісність, спадкоємну єдність родини, намагаються владнати конфлікти між своїми дорослими дітьми і внуками);
- зберігачі сімейної історії (дбають про наступність між поколіннями, передають онукам сімейну спадщину і традиції) [55, с.340-341].

З огляду на вищезазначене, вважаємо, що завдання соціальної допомоги людям похилого віку в умовах організації вільного часу й дозвілля полягає в наступному:

- адаптація до статусу пенсіонера, допомога в самооцінці інтересів та життєвих ресурсів, вибору захоплюючої справи;
- допомога у прийнятті старості і минулого життя, пошуку нових орієнтирів (формування позитивного образу старості як часу для щастя, розвитку внутрішнього спокою, обговорення всього хорошого, що є в актуальній життєвій ситуації);
- підвищення загального фону настрою, самооцінки.

Реалізація зазначених завдань передбачає надання соціально-психологічної допомоги особам віком 65+ при особливих ситуаціях з обов'язковим дотриманням етичних норм спілкування [54, с.32-33].

Тому важливо на рівні громади та особистісної взаємодії сприяти інклюзії людей літнього віку в активну громадську діяльність, залучати до суспільних ініціатив через різні форми взаємодії з іншими особами віком 65+. Переконані, соціально-дозвіллева активність забезпечить покращення фізичного, психологічного та духовного стану, стимулювання всіх життєвих ресурсів особи задля нових можливостей. При створенні сприятливих умов для успішної самореалізації та організації вільного часу якість життєдіяльності людей похилого віку покращиться. На фоні скорочення чисельності соціальних контактів із колишніми співробітниками, завдяки цікавому проведенню дозвілля й вільного часу можуть спостерігатися розширення міжособистісної взаємодії, вдосконалення особистісних якостей, відновлення втрачених можливостей особистості. Позитивний мікроклімат в групі людей, об'єднаних

проблемою старіння, значно посилить покращення / підтримку психофізичного стану особи, її настроїв, оптимізує її задоволеність життям. Цікаво проведений вільний час є своєрідним генератором творчої активності, задоволення духовних потреб і збагачення соціального досвіду людини.

Дозвілля й вільний час можуть людини мати релаксаційний характер за умови чітко окресленій мотивації відпочити після робочого часу / трудового дня. Цілеспрямованість особистості відновити власні сили, емоції, збагатити духовні й естетичні потреби задовільняється через спілкування з природою, в колі друзів, зацікавлення / вивчення мистецтва, різноманітними формами творчості. Має місце проблема раціональності й ефективності використання вільного часу людини задля задоволеності участі в дозвіллевих заходах, реалізації дозвіллевих захоплень. Причому на якості дозвіллевої участі позначаються самопочуття, фізична досконалість, вміння будувати міжособистісну взаємодію у незнайомому осередку, мотиви займатися тією чи іншою справою.

Результати спостережень за людьми похилого віку дають підстави констатувати: намагання більшості пасивно проводити вільний час, використовувати форми, що не потребують надмірних зусиль, інтелектуальних та творчих здібностей, значних фінансових витрат, залучення інших осіб, застосування спортивного оснащення. Ціннісно-змістове усвідомлення необхідності заповнювати вільний час цікавими справами відбувається через переосмислення людиною власної активності, пов'язаної з конкретними видами діяльності, вчинками, спрямованістю до узгодження цілей та способів життєдіяльності з близькими за інтересами, хобі-захопленнями людьми. Керуючись розумінням бажаного ефекту від дозвілля, особа може обирати необхідні засоби та способи задоволення власних інтересів, а також форми взаємодії, що сприятимуть найкращому результату (використання знайомств, спонсорської допомоги, позика оснащення та ін.).

Зауважимо, мотивація осіб віком 65+ може мати асоціальну спрямованість, сприяти руйнуванню особистості, посилювати маргіналізацію, розширювати межу контактності з середовищем.

Переорієнтація на безцільне проведення дозвілля може відбуватися на основі постійної нестачі грошей, невміння планувати й організувати вільний час, незнання / застарілі знання про функціонування широкого спектру дозвіллевих закладів та заходів, що організуються в них.

Відзначимо, що загрозливий вплив матимуть саме ті заняття, які негативно позначаються на здоров'ї людини та орієнтовані на негативних смислових установках (розпивання спиртних напоїв, згуртування навколо проблеми товариша із групи маргіналів, культивування конструкцій поведінки, спрямованої на відкрите демонстрування агресивності та неповаги до оточуючих й под.)

Загалом, враховуючи особистісне ставлення людей похилого віку до вільного часу, їх прискіпливу вибірковість до виду заняття, констатуємо, що залучення до організованого соціальними центрами дозвілля вирішує низку характерних для соціальної практики типових проблем:

- реалізація державної політики щодо «змісту, обсягів, умов, норм і нормативів, порядку надання та якості послуги підтриманого проживання» з використанням відповідних ресурсів, позначенням «періодичності і строків виконання, відповідальних за виконання, результатів моніторингу і перегляду цього плану» [15];
- забезпечення комплексного моніторингу та повторного (через 30 днів з початку надання послуг, потім – не менш як один раз на рік) визначення «ступеня індивідуальних потреб» надавачами послуг уможливорює максимальне врахування вікових та індивідуальних потреб осіб віком 65+ та реалізацію принципів адресності, доступності, законності, конфіденційності інформації [15];
- сприяння в отриманні душевної рівноваги особистості, надання соціально-терапевтичної допомоги, підвищення рівня культури людей похилого віку;
- розширення можливостей суспільно-корисної та соціально значимої діяльності й спілкування у вільний час;
- максимальне зближення людей похилого віку і використання їх професійного й життєвого досвіду,

внутрішніх ресурсів на користь суспільства та їх особисто, формування відчуття задоволеності від усвідомлення своєї користі, урівноваження прав осіб віком 65+ та працюючого населення, збереження зв'язків «літніх людей» з колишніми колегами, організаціями, в яких вони працювали.

Вчасне та якісне виявлення працівниками соціальної служби реальних потреб людей похилого віку сприяє благополучному старінню та здійсненню ефективної соціальної роботи за місцем проживання особи. Моральне задоволення від розширення спілкування, спільного дозвілля з близькими за інтересами людьми посилює релаксаційний ефект відпочинку й вільного часу, адаптованість до нових умов та власного соціального статусу, самооцінки особистістю позитивних моментів своєї соціальної ситуації.

У ситуації власної скрути люди пенсійного віку частіше за інші категорії населення включаються у благодійну, волонтерську допомогу тим, «кому гірше». Добровільність у різних видах дозвіллевой діяльності розглядаємо як активний стимул до ведення свідомої громадської, суспільно корисної роботи, зорієнтованої на інтереси суспільства, власні уподобання, покращення й підтримку особистого потенціалу людини на пенсії.

Соціальна політика України спрямована на забезпечення опікою особи віком 65+, створення необхідних умов для успішної адаптації у пенсійний вік. Однак чималу роль відіграють особисті установки людей похилого віку, їх налаштованості на майбутнє, рівень взаємодії з іншими, а також мотивація, потреби, самооцінка та інші фактори. Тому провідне завдання фахівців територіальних центрів соціального обслуговування полягає у формуванні внутрішньої готовності літньої людини до виходу на пенсію.

6.3. Зміст, форми і методи активізації дозвілєвої активності осіб віком 65+ у Відділенні денного перебування Чернівецького комунального територіального центру соціального обслуговування «ТУРБОТА»

Територіальний центр соціального обслуговування є стаціонарною соціальною установою загального типу [3, с.7], що надає послуги мультидисциплінарною командою (у складі не менше трьох осіб з числа працівників: соціального, медичного, юрисконсульта, психолога, сестри медичної з лікувальної фізкультури) громадянам похилого віку та самотнім непрацездатним громадянам, спрямовані на підтримання їх життєдіяльності та соціальної активності [64].

Згідно із Національним планом дій щодо впровадження економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», у 2013 р. введено в дію «Державний стандарт денного догляду», який визначає зміст, обсяг, умови та порядок надання соціальної послуги денного догляду, показники її якості для суб'єктів всіх форм власності, отримувачів послуг (першими в цьому переліку визначені особи похилого віку). Оновлений Закон України «Про соціальні послуги» (2019) «визначає основні організаційні та правові засади для надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання й мінімізацію їх негативних наслідків особам / сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах». У ч.15 статті 1 серед низки чинників, які зумовлюють складні життєві обставини визначено: «а) похилий вік; б) часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; в) невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; г) психічні та поведінкові розлади, у т.ч. внаслідок вживання психоактивних речовин; г) інвалідність; д) бездомність; е) безробіття» та ін.

В межах чинного законодавства, робота з людьми похилого віку у територіальних центрах здійснюється на двох рівнях – це:

- 1) макрорівень (формування соціальної політики з урахуванням інтересів людей похилого віку, створення пенсійних та інших фондів підтримки, формування комплексної системи соціального страхування, медичного, психологічного та консультаційного обслуговування);
- 2) мікрорівень (вивчення умов життя людей похилого віку, рівня та якості надання їм соціальної допомоги) [33, с.251].

Діяльність Чернівецького комунального територіального центру соціального обслуговування «Турбота» (надалі – Центр) започаткована рішенням Чернівецької міської ради від 25.07.2013 р. № 919 та спрямована на «здійснення соціального обслуговування та надання соціальних послуг громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги за місцем проживання, в умовах стаціонарного, тимчасового або денного перебування» [71]. Структурними підрозділами Центру є відділення – денного перебування, соціальної допомоги вдома, соціально-побутової реабілітації, гуманітарної та благодійної допомоги, організації харчування, лікувально-оздоровчий комплекс, медично-соціальної реабілітації тощо. Хоча, як зауважує Л. Тюття, в подібних територіальних одиницях можуть бути: «стаціонарне відділення для постійного або тимчасового проживання; спеціальні житлові будинки для самотніх непрацездатних громадян; лікувально-виробничі майстерні, спеціальні цехи, дільниці, підсобні сільські господарства, у тому числі на госпрозрахунковій основі; дієтичні їдальні» [64].

Відповідно п. 1.7. положення «Про Чернівецький комунальний територіальний центр соціального обслуговування «Турбота», організація дозвілєвої діяльності здійснюється на основі принципів адресності та індивідуального підходу, доступності та відкритості, добровільного вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг, гуманності, комплексності, законності, соціальної справедливості, дотримання стандартів якості, відповідальності соціального працівника за дотримання етичних норм і правил.

Станом на 01.01.2019 р. у центрі «Турбота» працюють більше 130 працівників на 140 штатних посадах [71]. Так, за

рішенням Чернівецької міської ради VI скликання від 25.07.2013 р. ДП ЧКТЦО «Турбота» надає низку послуг (соціально-побутові, психологічні, соціально-медичні, соціально-економічні, юридичні (інформаційні). Однак лише соціально-педагогічні послуги Відділення денного перебування (надалі – Відділення Центру) забезпечують «виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб громадян, організацію їх дозвілля», надання якої можлива лише зі згоди самої людини або її законного представника. Причому «ступінь індивідуальних потреб отримувача соціальної послуги має бути не менше 25 балів» [71].

Відповідно з ч.1 «Державного стандарту денного догляду» Центру, «соціальна послуга денного догляду – комплекс заходів, що здійснюється протягом робочого дня суб'єкта, що надає соціальну послугу денного догляду, і спрямований на створення умов забезпечення життєдіяльності осіб, які частково або повністю втратили здатність / не набули здатності до самообслуговування, без надання їм місця постійного проживання». Згідно п.2.3 чинного документа, «проведення комплексного визначення ступеня індивідуальних потреб отримувача соціальної послуги здійснюється суб'єктом, що надає соціальну послугу, протягом 10 календарних днів з моменту: звернення (подання заяви) отримувач(а)ем соціальної послуги або його законного представника/законним представником; отримання суб'єктом, що надає соціальну послугу, відповідного запиту структурного підрозділу з питань соціального захисту населення».

Популярним серед підопічних Відділення Центру є Університет третього віку, що близько 10 років успішно функціонує в м. Чернівці; різноманітні форми роботи з підопічними – релаксація, ділові ігри, перегляд психологічних фільмів, танцювальна гімнастика, майстер-класи, відвідування театру, музеїв, екскурсій, майстер-класів, філармонії [22].

Активне і пізнавальне дозвілля, шанобливе ставлення до традицій, посильна допомога –провідні орієнтири у роботі з людьми похилого віку.

Надання послуг Відділення Центру спрямоване на –

- забезпечення умов та сприяння всебічному розвитку людей похилого віку, їх реінтеграцію в активне життя суспільства;
- надання допомоги в адаптації до сучасних умов життя шляхом оволодіння новими знаннями (щодо процесу старіння та його особливостей);
- реалізацію сучасних методів збереження здоров'я; формування принципів здорового способу життя; набуття навичок самодопомоги;
- формування та розвиток навичок використання новітніх технологій, насамперед інформаційних та комунікаційних;
- підвищення якості адаптації життя людей похилого віку через забезпечення доступу до сучасних технологій та технологічних перетворень;
- формування практичних умінь і навичок; можливість для розширення кола спілкування та обміну досвідом.

Час від часу у Відділенні Центру організуються наступні види діяльності:

- спорт, фізична активність (роль глядача, учасника, тренера чи інша організаційна діяльність);
- хобі за інтересами;
- настільні гри;
- розваги (перегляд телепередач, фільмів; читання літератури, прослуховування радіопередач);
- спілкування (телефонні розмови, написання листів, запрошень, організація та відвідання вечорів та інших розважальних заходів).

Для активних осіб корисними є навчальні заняття щодо роботи з комп'ютером, у тому числі – організації навчання ігор за комп'ютером, що широко практикується у Західних країнах.

Можливими в умовах Відділення Центру є організація трудових десантів у літній період – дозвіллева робота із забезпечення ефективного проведення вільного часу людям, які «проживають у комунальних квартирах не мають особливих відхилень у здоров'ї і могли б допомагати іншим упоратись на присадибній ділянці». За бажанням власників ділянок, зібраний врожай міг би розподілятися між працюючими, або призначатися малозабезпеченим та самотнім особам; чи

реалізуватися через мережу овочевих магазинів із раціональним розподіленням кошти між власниками ділянок. Форма дозвіллевої діяльності «трудоий десант» має низку «вигод» для осіб віком 65+ : додатковий заробіток для власників ділянок, розширення особистих контактів, формування дружніх взаємин.

Різновидом груп взаємодопомоги, які значно полегшують вирішення соціально-побутових проблем і питань соціального обслуговування, вважаємо мобільні бригади із фізично спроможних осіб та непрацюючих клієнтів Відділення Центру, які ремонтують будинки/квартири, печі, займаються заготівлею палива.

Як засвідчує досвід, досить поширеним захопленням у людей пенсійного віку є рукоділля (вишивання, в'язка, плетіння різних виробів, виготовлення сувенірів) та реалізація продукції через мережу магазинів. Досвід організації такого роду груп засвідчує, що «в результаті істотно поліпшується відчуття людиною свого тіла, зменшується психологічна тривожність, з'являється розкутість, поліпшується контакт і встановлюються дружні і довірчі відносини з членами групи» [41].

З метою підтримки здоров'я осіб віком 65+ у Відділенні Центру організується долікарське санітарне обслуговування при реалізації програми «Санаторій вдома». Основою такої форми соціального обслуговування є 18-20-денне посилене медикаментозне, фізіотерапевтичне лікування та дієтичне харчування людини в домашніх умовах під наглядом медиків й соціальних працівників.

На думку Т. Скорик, перспективною адаптаційною формою дозвілля є соціальний туризм (зелений або сільський, екологічний), який не потребує значних капіталовкладень і може бути доступним для різних категорій людей літнього віку. Маршрути до туристичних заходів розробляються з урахуванням потреб, запитів і можливостей (фізичним, матеріальним) клієнтів. Особливо важливі заходи такого напрямку в період адаптації до соціальних умов виходу на пенсію, спрямовані на оздоровлення організму, є засобом протидії гіпокінезії (малорухливому способу життя) [57].

На виконання постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)» від 29.10.2009 № 1417, у територіальному центрі соціального обслуговування реалізуються соціально-культурні програми для людей похилого віку, спрямовані на вирішення наступних завдань [51]:

- «підтримка соціального статусу літньої людини за рахунок збереження обсягу та якості соціальних ролей і активності шляхом доповнення або компенсації трудової активності різними видами соціально-культурної діяльності;
- відновлення соціальних ролей і стимулювання трудової активності;
- формування нових інтересів і допомогу в освоєнні нових видів соціально-культурної діяльності, що дозволяють заповнити дозвілля, розширити кругозір, адаптуватися до мінливого світу;
- відновлення ціннісного єдності з молодим поколінням;
- сприяння у вирішенні соціально-психологічних проблем, набуття соціального статусу і почуття особистісної значимості;
- зміцнення соціальних і міжособистісних зв'язків і контактів, підтримка почуття соціальної повноцінності та причетності до життя і внутрішніх справ району, міста;
- створення умов для задоволення потреб у самовираженні, соціальному визнанні, спілкуванні, повазі оточуючих, психологічної підтримки, обміні життєвим досвідом, зміцненні фізичного і психічного здоров'я».

На виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 29.10.2009 № 1417, при Відділенні Центру були реалізовані ряд програм, спрямованих на:

«Срібний вік» (2010-2011 рр.) – організацію багатопрофільних клубів з широким спектром інтересів та видів діяльності – заняття фізкультурою, художньою самодіяльністю; обмін досвідом з виховання онуків, кулінарії, рукоділля; організація дискусій та обговорення питань політики, моралі, побуту; освоєння нетрадиційних методів лікування; настільні ігри, перегляд газет, журналів, участь в облагороджуванні території;

культурно-просвітня, виховна, консультативно-методична робота в школах, за місцем проживання.

«Друга професія» (2012-2013 рр.) - організація навчальних курсів для підготовки літніх людей за професіями, які дають можливість продовжити трудову діяльність після відходу людини на пенсію, відкривають нові перспективи для трудової активності (технічна творчість, садівництво, моделювання одягу, бухгалтерська справа та ін.).

«Здоров'я» (2013-2014 рр.) – програма включає: лекції та зустрічі зі спеціалістами з проблем раціонального харчування, профілактики захворювань, емоційних розладів, консультації з юридичних та медичних аспектів здоров'я і т.д.; фізкультурно-оздоровчі акції та лікувально-оздоровчі заходи (із запрошенням народних цілителів, відомих медиків – фахівців з різних видів і методикам реабілітації, психологічної підтримки і т.д.).

Самостійним напрямом програми є організація фізкультурно-оздоровчих груп «Рух і здоров'я» (ритмічні рухи з використанням елементів танцю, гімнастики).

«Мистецтво і здоров'я» (2015-2016 рр.) – залучення осіб пенсійного віку в роботу колективу художньої самодіяльності, групу гімнастики, танцю, об'єднання народних ремесел; організація дискусійних груп, предметом зацікавлення яких може бути будь-який вид або жанр мистецтва. При цьому мистецтво використовується як засіб вибудовування внутрішнього світу особистості, підвищення психічної культури. Наприклад, учасники об'єднання любителів образотворчого мистецтва доступними способами, у т.ч. на папері, висловлюють власні думки, почуття, емоції, бажання – кожен малює те, що він бачить внутрішнім зором. Потім на виставках, круглих столах, дружніх заходах та ін. здійснюється групове обговорення, аналіз та інтерпретація малюнків, розкривається символічне значення отриманих образів. Подібне звернення до мистецтва дає можливість заповнити дозвілля навіть тим особам, які не володіють навичками виконавства.

«День за містом» (2017-2018 р.) – програма передбачає виїзд на природу та активну участь літніх людей у різних конкурсних та спортивних заходах, художній творчості, вона

надає можливість спілкування з природою і один з одним, створює умови для плідної відпочинку та придбання нових друзів. При такого роду відпочинку й дозвілля нами організуються наступні види занять: рибна ловля, катання на човнах, велосипедах, плавання, малювання, ліплення, годування і спостереження за птахами, розведення багаття, гра в карти, шаради, приготування їжі, різні ремесла (різьба по дереву, в'язання, плетіння корзини та ін.), танці, хоровий спів, інтелектуальні ігри (шаради, вікторини, конкурси, дискусії), ігри, малюнок, плавання, прогулянки історичними місцями, спортивні ігри, розповідання історій та ін.).

«Активне дозвілля» (постійно) – організація системи заходів та конкурсів («Ну-мо, бабусі») з розповіддю народних казок, прислів'їв, виконанням частівок, колискових пісень, демонстрацією мод, самостійно створених дитячих іграшок та ін.).

«Жива історія» (постійно) – організація виставок старовинних фотографій, альбомів, листів, віршів, демонстрація мод минулих часів, проведення літературних вечорів з усними спогадами про мистецькому житті і традиціях попередніх поколінь, культурно-історичних епох [40].

Ідея цільової спрямованості проектів полягає в тому, щоб допомогти особам віком 65+ :

- сформуванню уявлення про старість як про час розкриття й вдосконалення творчих сил, особистих можливостей, здібностей та інтересів;
- допомогти адаптуватися до нових соціальних ролей, стилю й способу життя;
- створити умови для прояву та максимального використання знань, умінь, навичок, життєвого досвіду людей похилого віку;
- розширити сфери діяльності особистості у період, увільнений від праці та особистих обов'язків;
- уможливити розширення комунікативних зв'язків та налагодження індивідуального спілкування із людьми свого віку.

Тож участь літніх людей у соціально-культурному проекті розглядаємо як своєрідний спосіб соціальної реабілітації їх

минулого, який представляє для них особливу цінність, незалежно від особистісної та соціальної оцінки сучасників.

Оцінюючи реалі можливості матеріально-технічної бази Відділення Центру, вбачаємо за можливе проведення тематичних вечорів (наприклад, «Різдвяні зустрічі», «Мелодії фронтових літ», «Ностальгічні посиденьки» та ін.), створення об'єднань за інтересами («Клуб любителів подорожей (садівників, домогосподарок, любителів природи, птахівників й под.).

Якщо протягом життя людина намагалася тримати в полі зору потік політичної інформацію, то у період старості її інтереси доповнюються корисними й інформативно-дієвими порадами щодо збереження / покращення здоров'я, раціональності харчування, економності подорожей тощо. Діяльність «Консультаційної служби», випуск «Бюлетеню новин» про події дозвіллевого змісту у різноманітних установах міста (місцеві громадські організації, кінотеатри, парки та ін.); виставки книг різних жанрів та оформленням із урахуванням вікових особливостей людей пенсійного віку заповнять прогалину вільного часу та потребу особистості в інформації.

Окреслена багатofункціональність Відділення денного перебування розшириться, якщо створити «Майданчик для спілкування (чи відпочинку – пасивного, активного)», кімнати для проведення курсів й гуртків (основ рисунку та живопису, виготовлення керамічних виробів, різьблення по дереву та ін.), зали для проведення зборів, кабінетів лікарських та процедурних, ін.

Найбільш популярними у клієнтів Відділення є «Вечори відпочинку» з виступами хорового колективу Центру. Зауважимо, це можуть бути – ансамбль (народних інструментів, скрипковий), тріо, дует, самодіяльний оркестр, фольклорна група та ін.).

Незважаючи на вік, людям пенсійного віку подобається танцювати. Пенсіонери беруть активну участь у «ретро-дискотеках», літературно-музичних вечорах, зустрічах з професійними артистами, самодіяльними колективами.

У святкові, погожі дні особам віком 65+ особливо хочеться гуляти на свіжому повітрі, слухати музику, відвідувати

танцювальні та концертні майданчики. «Клубно-масові заходи належать до видовищних форм організації дозвілля, представляють об'єднаний в цільну програму різновид сценічної дії, який за допомогою використання різних прийомів композиційної побудови, створює яскраву, емоційно-вражаючу програму» [41].

Щороку на День міста у Чернівцях організовується «Ярмарок талантів», де поруч із молодими виконавцями, почесне місце займають люди похилого віку, які представляють на загал власні роботи (різьблення, чеканка, плетіння з лози, вишивання, флористика різних напрямів та ін.). Спостерігаються загальні та особистісно-характерні прояви ставлення до власної праці, особливо «пам'ятного» майна, що містить прижиттєві спогади людини про визначні події. Тому часто особи віком 65+ ідентифікують себе з дорогими для них речами та майном (фотографіями, виробами релігійного характеру, коштовностями, меблями, зразками візуального мистецтва та ін.).

Зрозуміло, що система оновлених суспільних відносин вносить серйозні зміни в спрямованість й зміст культурно-дозвіллевой діяльності осіб пенсійного віку як в інституційних, так і неінституційних формах. Зауважимо частка інституційний форм дозвілля значно нижча, порівняно із домашніми формами в структурі культурного відпочинку населення цієї категорії. Так, тривалість перегляду телепередач серед пенсіонерів може становити 21 годину на тиждень [24]. Згідно соціологічних досліджень національної неприбуткової організації TV-Free America, проведених у квітні 1999 під гаслом «Вимкни телевизор, ввімкни життя», пересічний американець проводить щодня 3 год. 46 хв. за переглядом телепрограм, що становить 52 доби на рік [76].

За результатами анкетного опитування, проведеного з метою вивчення дозвіллевих інтересів людей віком 65+ у Відділенні Центру та пересічних чернівчан до вулицях міста, підтверджує тенденцію надання переваги неінституційному, т.зв. домашньому дозвіллю й відпочинку, що пояснюється: станом здоров'я, прагненням до самотності, розривом із друзями, виходом на пенсію, труднощами у взаємовідносинах з

оточуючими, втомленістю від людей. Причому кожний четвертий із 600 опитаних осіб проводить свій час наодинці. Однак домашня матеріально-технічна база не обмежується лише засобами масової інформації: 15% респондентів знаходить можливість для комплектування особистих бібліотек і фонотек, 23 % – потужно використовує домашні кінотеатри, 6 % – знайшли можливості для придбання спортивного інвентарю й різного дозвіллевого «обладнання» (риболовних та різьблярських приладь, ниток, спиць, под.) та у вільний час зайняті улюбленою справою – «майстрування, будівничі роботи, садівництво в основному практикуються чоловіками; шиття, плетіння, гаптування, кулінарія, як правило, – сфера жіночого дозвілля». Вдома є всі можливості проводити вільний час за рахунок занять хобі, художньою і прикладною творчістю, сумісних сімейних ігор, свят, соціально значущого спілкування (якщо мова йде не про нуклеарні сім'ї).

Надання переваги домашньому дозвіл्लю із різноманітними видами, типами і формами (їх більше 600; наприклад: статичне – в межах населеного пункту, з міграцією, переміщенням – туризм з різноманітними варіантами – організований, неорганізований, екскурсійно-пізнавальний і цільовий (дайвінг, віндсерфінг, альпінізм, гірсько лижні види спорту у відповідній географічній локації) та ін.), значно ускладнює діяльність установ дозвілля, які пропонують до 200 різних форм організації вільного часу (колективні (масові, групові, дрібногрупові), індивідуальні – за О. Бойко) [8, с.23].

Проте, в будь-якому разі, у змісті культурно-дозвіллевих програм залишаються актуальними низка функцій культурно-дозвіллевої діяльності (рекреаційно-оздоровча, розвиваюча, інформаційно-просвітницька, комунікативна, культурно-творча).

Практичний досвід роботи з цією категорією клієнтів у Відділенні Центру засвідчує про збагачення «дозвіллевої кваліфікації» в умовах планомірно організованої культурно-дозвіллевої діяльності. Вибір видів активності також неоднаковий і визначається соціальною приналежністю, рівнем культури, зручністю розташування закладів культури, яскравістю анонсованих дозвіллевих програм, єдністю захоплень друзів та

багатьма іншими факторами. Цілком справедливо відзначає Ю. Стрельцов, у процесі залучення людей похилого віку до духовних цінностей відбувається цілеспрямований розвиток основних особистісних потенціалів особистості – пізнавального, ціннісно-орієнтаційного, творчого, комунікативного [59].

Пропоновані Відділенням Центру види і форми дозвілля уможлиблюють реалізувати комплексний підхід в організації соціального обслуговування та надання дозвіллевих послуг клієнтів. Зокрема, як свідчить практичний досвід, цікава й змістовна організація дозвілля допомагає вирішити такі проблеми літніх людей як: самотність, спілкування, моральні взаємовідносини, алкоголізація і адаптація людей похилого віку до нової соціальної ролі. Вдало підібрані дозвіллеві заходи сприятимуть зниженню відчуття самотності людей похилого віку, урізноманітнить їх повсякденну буденність, відновить життєвий інтерес. Однак реалізація намічених форм і методів організації дозвіллевої діяльності осіб віком 65+ можлива лише за умови максимального врахування інтересів, нахилів, потенційних можливостей.

В цілому специфіка домашньої матеріальної бази дозвілля обумовлюється факторами:

по-перше, рівнем життєвого і майнового стану, матеріальної забезпеченості особистості, її прибутком, бюджетом, розрахованого на культурні потреби сім'ї;

по-друге, суб'єктивними особливостями сім'ї – її складом, віком, станом здоров'я, освітньо-кваліфікаційним рівнем, інтересами, ціннісними орієнтаціями і дозвіллевими перевагами кожного члена родини, сімейними традиціями, характером міжособистісних відносин і т. ін.

Обираючи форми і методи дозвіллевої роботи, соціальний працівник повинен брати до уваги особливості психоемоційної сфери, особисті цінності, конкретизацію обсягу та характеру повсякденної зайнятості людей похилого віку. Беручи до уваги спрямованість дозвіллевих заходів, визначену І. Альміз [3, с.8], конкретизуємо провідні завдання фахівця установи для осіб віком 65+:

– надання посильної допомоги в організації дозвілля;

- активізувати процеси комунікативності та комунікабельності особистості клієнта;
- зробити безболісним період входження людини до нової соціальної групи;
- забезпечити емоційне задоволення особистості, розуміння власної соціальної значущості;
- організувати особистий час осіб віком 65+ з максимальним досягнення емоційної стабільності та успішної адаптації.

Інституційне сприяння дозвіллевій активності значно пом'якшує соціальний розрив між людиною похилого віку та зовнішнім світом, «окультурює» свідомість й поведінку клієнта Центру, задовольняє особисті амбції та реалізує прихований індивідуальний потенціал, потреби та інтереси. Саме інтереси є провідними «важелями» у здійсненні інституційного впливу з метою реорганізації практичного досвіду осіб після 60 років та надання йому раціонального змісту. Адже діяльність, здійсненна на тлі пізнавальних та особистісно-культурних інтересів, матиме особливо глибоку емоційну насиченість, особисте забарвлення та особливе ставлення до цілей, засобів, процесу, учасників дозвіллевої діяльності.

Тож дозвіллева культура людей похилого віку передбачає єдність особистісного (склад розуму, потреби, інтереси, можливості, ступінь організованості) та суспільного (зорієнтованість суспільства на продукування духовних цінностей, наявність й доступність культурної спадщини, забезпечення культури дозвілля). Посилення індивідуально-суб'єктного потенціалу особистості у процесі дозвіллевої діяльності:

- активізує емоційно-вольові якості особистості;
- формує усвідомлену необхідність та прагнення раціонального використовувати вільний час;
- стимулює до планування й організації дозвілля в межах доступних духовно насичених видів діяльності;
- наповнює емоційним змістом пенсійний вік.

Тому організаційно-дозвіллева діяльності соціального працівника в умовах Відділення Центру набуває анімаційного змісту. «Медіатор – тому, що він виступає своєрідним посередником в системі «людина – культура», а аніматор – тому, що стимулює

важливі в педагогічному плані процеси самовдосконалення особистості». Якість інституційно організованого дозвілля осіб віком 65+ залежить від розвинутих професійних компетентностей соціального працівника у сфері культурно-дозвілдової діяльності, його культури проведення вільного часу, творчої установки на відповідний вид й форму дозвілля, наявну насиченість дозвіллевого простору Центру Відділення.

Рациональність, планомірність, систематичність, емоційна привабливість, особиста задоволеність – показники якості інституційно організованого дозвілля людей похилого віку. Вважаємо, що організаційний компонент культури вільного часу клієнта передбачає :

- розподіл робочого часу працівника соціальної сфери;
- операційність та синхронізацію діяльності фахівця, зорієнтовану на розважальність та рекреаційну наповнюваність дозвілдової активності підопічних;
- системність організованих видів діяльності, спрямованих на відновлення й рекреацію осіб віком 65+;
- раціональний розподіл побутових, робочих та сімейних обов'язків соціального працівника;
- особистісну мотивацію аніматора до якісного використання наявних розважальних засобів Відділення Центру;
- обґрунтовану раціональність дозвілдової активності людей похилого віку.

Прагнення фахівця раціоналізувати вільний час клієнта можливий за умови їх готовності до суб'єкт-суб'єктних взаємин, спільного прагнення до емоційного задоволення, наявності ціннісних орієнтирів та бажання ретранслювати духовну культуру, збагачувати особистий потенціал. Ігнорування потреб клієнта участі у дозвіллевій діяльності значно збіднить особистісний потенціал людини пенсійного віку, а також фахову спроможність працівника соціальної сфери до живого, емоційного споглядання внутрішнього світу, його прагнення до вдосконалення сутнісних особистих показників (самопочуття, задоволеність, психологічний комфорт та ін.). ставлення працівника до своїх обов'язків.

Список використаних джерел

1. Адресна соціальна допомога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/>
2. Адлер А. О нервическом характере: пер. с нем. Санкт-Петербург; Москва: Фонд поддержки науки и образования «Университетская книга»; АСТ, 1997. 385 с.
3. Альміз І. О. Організація культурно-дозвіллевої діяльності людей похилого віку як реалізація принципу активності / І. О. Альміз // http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Znpkhist/2012_6/12aiorpa.pdf.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 340 с.
5. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания: избранные психологические труды. Москва; Воронеж: ПО «МОДЭК», 1996. 384 с.
6. Безпалько О.В. Соціальна Педагогіка: Схеми, Таблиці, Коментарі: навч. посіб. / О.В. Безпалько. – К., Центр Навчальної Літератури, 2009. – 208 с.
7. Белозерцев И.П. Педагогика профессионального образования /И.П. Белозерцев [и др.].; под. ред. В.Л. Сластенина. М., 2006.
8. Бойко О. П. Культура дозволя у суспільстві ризику [Текст] : монографія / О. П. Бойко. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 285 с.
9. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Дозвіллезнавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/bocheluk64.htm.
10. Все тайны поведения человека /под ред. Д. Куна. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2002. 864 с.
11. Гизо Ф. История цивилизации в Европе / (пер. с фр. В. Д. Вольфсона. Санкт-Петербург, 1906. 290 с.
12. Голованова Н. Ф. Общая педагогика: учебное пособие для вузов. Санкт-Петербург, 2005. 320 с.
13. Голубенко Т. О. Формування готовності майбутніх соціальних працівників до патронажної роботи з людьми похилого віку: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Голубенко Тетяна Олександрівна; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Київ, 2015. 225 с.
14. Домашня опіка та охорона здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://caritas-ua.org/>

15. Державний стандарт підтриманого проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю. Наказ Міністерства соціальної політики України від 07.06.2017 р. № 956 / <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-17>
16. Дюмазедье Ж. Культурная революция свободного времени (реферат книги) // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения. Инф. сб. — Вып. 2. — М., 1991. — 92 с.
17. Ермак Н. А. Педагогическая поддержка качества жизни пожилых людей. Ростов на Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2008. 232 с.
18. Ермолаева М. В. Практическая психология старости. Москва: ЭКСМОПресс, 2002. 318с.
19. Єврейські центри соціальної допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/
20. Загвязинский В. И. Методология и методика социальнопедагогического исследования: книга для соц. пед. и соц. работников. Москва : АСОПиР, 1995. 157 с.
21. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» № 875-ХІІ від 21 березня 1991 р. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 21. Ст. 252.
22. Інформація про роботу Чернівецького комунального територіального центру обслуговування «Турбота» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chernivtsy.eu/portal/4/informatsiya-pro-robotu-chernivetskogo-komunalnogo-terytorialnogo-tsentru-sotsialnogo-obslugovuvannya-turbota-za-2017-rik-112951.html>
23. Коленіченко Т. І. До проблеми періодизації старості. Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень». Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський ун-т», 2011. С. 31-32.
24. Концепция видов и функций досуга в монографии Роже Сю «Досуг» // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения. Науч.-информ. сб. — Вып. 3. — М.: РГБ, 1995. — 128 с.
25. Косовець В. І. Особливості розвитку соціальної активності сільської молоді в умовах педагогізації соціокультурного середовища. Збірник наукових статей НПУ імені М. П. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. Вип. LXXV (75) С. 121–127.
26. Котельников Г. П., Яковлев О. Г., Захарова Н. О. Геронтология и гериатрия. Москва, 1997. 800 с.
27. Капська А.Й. Соціальна робота: технологічний аспект / А. Капська. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.

28. Коленіченко Т. І. Формування навичок спілкування як основа успішної адаптації до нового соціального середовища : тренінг для соціальних працівників, волонтерів, які працюють з літніми людьми / А. Й. Капська, Т. І. Коленіченко – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 56 с.
29. Коленіченко Т. І. Теоретичний аспект адаптації людей похилого віку до умов геріатричного пансіонату / Т. І. Коленіченко // Соціальна робота в Україні : теорія і практика : наук.-метод. журнал. – 2008. – № 1. – С. 76–85.
30. Коленіченко Т. І. Соціалізація людини похилого віку в умовах геріатричного пансіонату / Т. І. Коленіченко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2009. – Т.11. – Ч.І. – С. 212–220.
31. Коленіченко Т.І. Особливості адаптації людей похилого віку до умов нового соціального середовища / Т. Коленіченко. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 233 с.
32. Ліфарєва Н.В. Вторинна соціалізація людей похилого віку як соціально-педагогічна проблема / Н.В.Ліфарєва // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. – 2013. –№ 2 (6). – С.28-34.
33. Лукашевич М.П. Соціальна робота (теорія і практика): підручник/ Т.В.Семигіна, М.П. Лукашевич. – К.:Каравела, 2011. – 368 с.
34. Мадридский международный план действий по проблемам старения [Електронний ресурс] / ООН, Департамент по економіке и социальным вопросам; Отдел социальной политики и развития. – Режим доступу: <http://www.socpolitika.ru/rus/>
35. Механізми соціального захисту вразливих верств населення [Електронний ресурс]. –Режим доступу: dn.khnu.km.ua/
36. Мудрик, А. В. Социализация человека : учеб. пособ. / А.В. Мудрик. – М. : Академия, 2006. – 304 с.
37. Максимовська Н.О. Сучасний стан дозвіллевої сфери в Україні: соціально-педагогічний аспект / Н .О. Максимовська // Вісник ХДАК. Випуск 33. 2011.
38. Максимовська Н.О. Сучасний стан дозвіллевої сфери в Україні: соціально-педагогічний аспект / Н .О. Максимовська // Вісник ХДАК. Випуск 33. 2011.

39. Маслоу А. Г Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. 478 с.
40. Методика організації дозвілля різних вікових груп населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mdk.mp3-minusovki.ru/metodika-organizatsiyi-dozvillya-riznih-vikovih-grup-naselennya/>
41. Методика підготовки та проведення вогників як одного з видів вечорів відпочинку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://http://www.polianinyury.ru/kdd-3-kurs/vogniki.html>.
42. Новікова О. Ю. До проблеми організації соціально-педагогічної роботи з людьми похилого віку в стаціонарних закладах соціального обслуговування / О.Ю. Новікова // Основні парадигми педагогіки та психології в XXI столітті: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 22-23 червня 2012 року). – Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2012. – С. 102–104.
43. Новікова О. Інтернатні заклади для людей похилого віку як складна соціально-педагогічна система / О. Новікова // Наук. записки: Серія «Педагогічні науки» [Електронний ресурс] : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 88. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>
44. Общая психология : учебник / Ред. А. В. Петровский. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Просвещение, 1986. 464 с.
45. Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию. — М.: МГУК, 1994. — 214 с.
46. Про впровадження соціально-педагогічної послуги Університет третього віку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/>
47. Про затвердження типових положень про будинки – інтернати для людей похилого віку, дітей та інвалідів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/>
48. Психологічна самореалізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://factosvit.com.ua/psychologichna-samorealizatsiya/>
49. Пенсійний фонд України //Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. Кол. Ю. С. Шемшученко (відп. Ред.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998.
50. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах / І. В. Петрова. – К.: Кондор, 2008 – 408 с.
51. Постанова Кабінету Міністрів України “Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)” від 29.12.2009 р. № 1417 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.nau.ua/doc/?code=1417-2009- %EF](http://zakon.nau.ua/doc/?code=1417-2009-%EF). – Назва з екрана.

52. Психологические проблемы смысла жизни и акме : материалы XX симпозиума / Под ред. Г. А. Вайзер, Н. В. Кисельниковой, Т. А. Поповой. Москва, 2015. 312 с.
53. Психология личности Т. 1. / Сост., ред., предисловие Д. Я. Райгородского. Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2006. 512 с.
54. Психологічна допомога людям похилого віку, або практикум з геронтопсихології // Практична психологія та соціальна робота: Науково - практичний та освітньо-методичний журнал. [Гол.ред. – О.В. Губенко]. – 2007. - №2 (95). – С.14-17.
55. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: Навчальний посібник. / М.В. Савчин, Л.П.Василенко - К.:Академвидав.,2005.- 360 с.
56. Семигіна Т.В., Мигович І.І., Грига І.М.: Соціальна робота. Київ: 2010. – С. 76-82.
57. Скорик Т.В. Соціальна адаптація людей літнього віку після виходу на пенсію/ Скорик Тамара Володимирівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/1863/%D0%A1%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA_%D0%A2..pdf?sequence=1&isAllowed=y.
58. Соціальна робота: технологічний аспект: навчальний посібник / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, О. В. Вакуленко, О. Г. Карпенко; Держ. центр соц. служб для молоді М-ва України у справах сім'ї, дітей та молоді; Ін-т соц. роботи та управління Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Київ: ДЦССМ, 2004. 362 с.
59. Стрельцов Ю.А. Социально-культурная деятельность на современном этапе: тенденции и перспективы развития //Культурология: новые подходы: Альманах — ежегодник. №3–4. — М.: МГУК, 1998. — С.68.
60. Соціальна робота з людьми похилого віку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://allref.com.ua/uk/skachaty/>
61. Товариство Червоного Хреста України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://redcross.org.ua/>
62. Тимчук Л.І. Теоретичні основи дидактики дорослих [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua
63. Тополь О.В. Теоретичний аналіз дослідження старості: соціологічний підхід [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_34_15.pdf.
64. Тюптя Л. Т. Система соціального обслуговування населення / Л. Т. Тюптя [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- http://pidruchniki.ws/15840720/sotsiologiya/sotsialna_robota_-_tyuptya_lt. – Назва з екрана.
65. Університет третього віку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://utvdnipro.dp.ua/>
 66. Управління праці та соціального захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: cv.goldenpages.ua
 67. Чернівецький комунальний територіальний центр соціального обслуговування «Турбота» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chernivtsy.eu/portal/>
 68. Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Професійна етика соціального педагога : навчально-методичний посібник для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 562 с.
 69. Холостова Е. И. Социальная работа с пожилыми людьми : учеб. пособ. / Е. И. Холостова. – М., 2003. – 188 с.
 70. Хорни Карен, Фромм Эрих. Психоанализ и культура: избранные труды. Москва: Юристь, 1995. 623 с.
 71. Чернівецький комунальний територіальний центр обслуговування «Турбота» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chernivtsy.eu/portal/7373-2/1153-2>
 72. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2006. 464 с.
 73. Якубова Л. А. Порівняльний аналіз особливостей організації соціальної роботи з людьми похилого віку в Україні та за кордоном / Л. А. Якубова, Н. П. Труш // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. – 2015. Вип. 36. – С. 209-211. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/>
 74. Brady M. Personal growth and the Elderhostel experience. Lifelong Learning. 1983. No. 3 (6). P. 11–13.
 75. Laslett P. A. Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age / Laslett P. A. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991
 76. Tune in, turn of //Parks and Recreation. -1999. — March. — P.30.

РОЗДІЛ VII. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦЯ З СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ПРОЦЕСІ ЙОГО ПРОФЕСОНАЛІЗАЦІЇ

Становлення особистості фахівця з соціальної роботи передбачає не лише встановлення його сутності, критеріїв визначення, сформованість професійно-особистісних новоутворень, але й потребує системи соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи у навчальній і практичній професійній діяльності.

В даному розділі обґрунтовано систему соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі його професіоналізації на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (стадіях професійної адаптації та формування професійної компетентності) та вторинної професіоналізації (на стадіях формування професійної майстерності, вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду та післятрудої стадії), формування професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення особистості фахівця з соціальної роботи. Представлено модель такого супроводу становлення особистості фахівців з соціальної роботи, що містить цільовий, змістовно-операційний та результативний компоненти.

7.1. Соціально-психологічний супровід професіоналізації фахівця з соціальної роботи

В умовах реформування соціальної сфери, складної соціально-економічної ситуації в країні, збільшення інформаційного потоку, впровадження нових технологій, соціальних програм, внесення змін до законодавства щодо

соціальної політики, соціального захисту населення та інших змін в сучасному суспільстві, постає потреба в соціально-психологічному супроводі професіоналізації фахівців з соціальної роботи, здатних не лише опанувати професійно-важливі якості, але й володіти особистісним потенціалом, життєстійкістю і життєздатністю в умовах сьогодення (постійних інновацій, ринкових відносин, євроінтеграції, удосконалення, урізноманітнення й ускладнення соціальної роботи з різними верствами населення тощо), вміти застосувати їх на практиці, а також протистояти екологічним, економічним, соціальним, інформаційним та іншим ризикам.

Нині практика соціальної роботи демонструє необхідність вивчення становлення особистості фахівців й удосконалення стану справ з кадровим потенціалом соціальної сфери. Саме тому пріоритетом має стати соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівців з соціальної роботи у процесі їх професіоналізації. Причому цей процес потребує безперервності, як і освіта впродовж життя. Безперервність постає як ідея, принцип професійного навчання, якість соціальної роботи, умова становлення особистості фахівця, оскільки нині професіоналізацію вважають безпервним процесом становлення особистості як фахівця та подальшого розвитку професіоналізму, що розпочинається з моменту початку професійної діяльності і припиняється тоді, коли особа завершує трудову діяльність [67, с. 54-58]. Адже якісні показники становлення соціальних працівників впливають не лише на успішність соціальної роботи, а й, і це головне, на підвищення добробуту населення і реалізацію соціальної політики держави.

На особливу увагу заслуговує організація соціально-психологічного супроводу становлення фахівців у процесі професіоналізації, що розпочинається з першого досвіду соціальних зв'язків, прояву власних сил і можливостей, реалізації власних здібностей і можливостей, професійного самовизначення, набуття життєвого досвіду, підготовки до самостійного життя, навчання, формування й усвідомлення себе як професіонала, збагачення професійного досвіду, створення умов для

самореалізації фахівців у сфері соціальної роботи тощо, і триває упродовж життя людини.

Проблема становлення особистості фахівця – це, у першу чергу, проблема особистісного і соціального розвитку фахівця як суб'єкта соціальної дії, здатного орієнтуватися і вирішувати професійні завдання у мінливих соціальних умовах. Досліджуючи проблему соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця впродовж його професіоналізації, варто з'ясувати суть понять «соціально-психологічний супровід», «супровід», «професіоналізація». Так, поняття «професіоналізація» тлумачать по-різному, а саме, як: спеціальну професійну підготовку особистості до майбутньої професійної діяльності, тобто саме професійну освіту; процес і результат системних перетворень особистості фахівця, що включають взаємозалежні прогресивні зміни підсистем професіоналізму діяльності і професіоналізму особистості, нормативності діяльності та поведінки і продуктивної Я-концепції [39, с. 125-126]; процес, результатом якого є формування у фахівця об'єктивної (знань, умінь, навичок та професійно-важливих якостей) і суб'єктивної (сформованої адекватної мотивації) готовності до професійної діяльності [68].

Професіоналізація поєднує два взаємозалежних компоненти – соціальний і психологічний. Причому психологічний аспект відображає поняття «професійний розвиток» і характеризує становлення професійної самосвідомості, розвиток внутрішніх особистісних структур фахівця, які забезпечують ефективне виконання професійних обов'язків і функцій. Соціальний аспект відображає поняття «професійна соціалізація», яке пов'язане з формуванням професійних знань, умінь і навичок, опануванням соціально-професійних норм, становленням особистості як суб'єкта професійної діяльності.

Варто зазначити, що міцно увійшов у професійне життя як практичних психологів, педагогів, так і фахівців з соціальної роботи термін «супровід». Науковці визначають супровід як: допомогу суб'єктові у формуванні орієнтаційного поля розвитку, що спирається на внутрішній потенціал людини, а відповідальність за дію в якому несе сам суб'єкт, тобто право

самостійно робити вибір і нести за нього відповідальність; складний процес взаємодії супроводжувача і супровідного, результатом якого є рішення й дія, що веде до прогресу в розвитку супроводжуваного; системну інтегративну технологію соціально-психологічної допомоги особистості, як один з видів соціально-психологічного патронажу [44; 54; 74; 91 та ін.).

У словнику В. Даля супровід визначено як дію за дієсловом «супроводжувати», тобто «проводжати, супроводжувати, йти разом з метою провести, слідкувати» [36].

Науковець О. Казакова вважає, що супровід – це комплексний метод, в основі якого – єдність чотирьох функцій: діагностика суті виниклої проблеми; інформація про суть проблеми й шляхи її розв’язання; консультація на етапі ухвалення рішення й вироблення плану вирішення проблеми; первинна допомога на етапі розв’язання проблеми [54, с. 24-36].

Під поняттям «психологічний супровід» розуміють процес організації та проведення комплексу заходів з метою подолання ускладнень, підвищення рівня загальної та ситуативної психологічної стійкості і сприяння ефективному виконанню завдань в різних умовах діяльності [67, с. 54-58]. Як зазначає Е. Зеер, це цілісний процес вивчення, формування, розвитку і корекції професійного становлення особистості з урахуванням своєрідності і психологічних особливостей кожної стадії, а також права особистості нести відповідальність за своє професійне життя [44, с. 284].

Поняття «соціально-психологічний супровід» у сучасній психологічній літературі трактується досить широко. Причому, у науково-методичній літературі не існує єдиного підходу до визначення його цілей, завдань і змісту. Так, супровід полягає у підтримці природних реакцій, процесів і станів особистості. Науковець О. Обухова стверджує, що успішно організований соціально-психологічний супровід відкриває перспективи особистісного росту, допомагає особистості увійти в ту «зону розвитку», яка поки ще їй недоступна [76].

Спробуємо висвітлити сутність, мету, завдання, компоненти моделі соціально-психологічного супроводу професіоналізації особистості фахівця з соціальної роботи.

Соціально-психологічний супровід професіоналізації фахівця становить комплекс послідовних заходів, що сприяють оптимізації формування і розвитку в особистості професійної спрямованості, професійно важливих якостей і властивостей, спрямованих на самореалізацію фахівця як професіонала, максимальної реалізації особистісного потенціалу у професійній діяльності. Реалізація такого супроводу має бути заснована на принципах науковості, послідовності та безперервності, оптимізації, системності, індивідуалізації, адекватності, спрямованості на максимально можливі професійні досягнення [58, с. 214-223].

За узагальненням результатів дослідження праць науковців [2; 54; 60; 76; 91; 100 та ін.) *соціально-психологічний супровід професіоналізації особистості фахівця з соціальної роботи* визначено як сукупність заходів, спрямованих на створення оптимальних умов для ефективної адаптації до навчальної / професійної діяльності, взаємодії між усіма ланками освітнього процесу / професійної діяльності), що забезпечує формування професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення особистості фахівців з соціальної роботи (самовизначення в якості фахівця з соціальної роботи; самопроектування (життеконструювання) професійного шляху; саморегуляції, самоствердження, самовдосконалення і самореалізації у професійній діяльності; рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху).

Успішна організація соціально-психологічного супроводу сприяє особистісному зростанню, вдосконаленню професійних вмінь і навичок, самореалізації і становленню особистості фахівця загалом, входженню до тієї зони розвитку, яку він прагне опанувати.

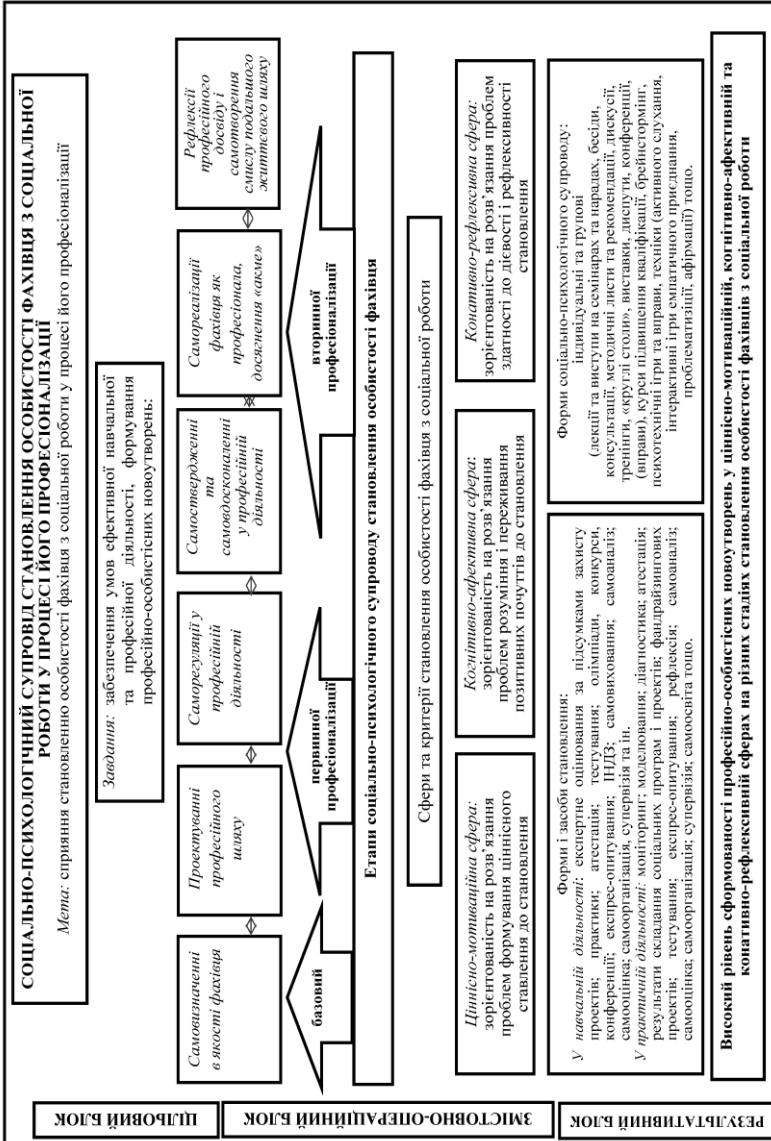
Соціально-психологічний супровід зосереджений на позитивних сторонах і перевагах фахівця з соціальної роботи, що сприяє ціннісному ставленню до професії та до себе впродовж становлення у професійній діяльності, підвищенню розуміння та переживання позитивних переживань щодо власного становлення, виявленню можливостей щодо запобігання деструктивному, руйнівному впливу на становлення особистості фахівця у

навчальній та професійній діяльності. Отже, як зазначає Е. Зеєр, соціально-психологічний супровід є цілісним процесом вивчення, формування і розвитку й становлення особистості [45].

Сутність соціально-психологічного супроводу професіоналізації полягає у професійній діяльності соціально-психологічної служби та практичних психологів щодо здійснення діагностики, моніторингу, консультування і корекції з питань становлення особистості фахівця з соціальної роботи, в тому числі й особистості керівника, працівників і колективу соціальної служби в цілому.

Складність трактування суті поняття соціально-психологічного супроводу професіоналізації особистості зумовлена використанням його в якості концептуальної моделі. На особливу увагу заслуговує розробка системи соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на різних стадіях його професіоналізації, реалізація якої дозволить перевірити модель сприяння становленню особистості фахівця з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної та вторинної професіоналізації (у практичній діяльності).

Створення моделі соціально-психологічного супроводу професіоналізації потребує дотримання методологічних вимог (концептуальності, ефективності, системності, відтворюваності та ін.), формування мети і завдань, визначення принципів, змісту, етапів, компонентів, методів і засобів, а також очікуваного результату (рис. 5.1). Виокремлено *компоненти* моделі соціально-психологічного супроводу становлення фахівців у процесі їх професіоналізації [2; 30; 58 та ін.): цільовий, змістовно-операційний та результативний. Див. табл. 7.1.

Так, *цільовий компонент* передбачає визначення мети і завдань соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця. Метою постає: сприяння становленню особистості фахівців з соціальної роботи у процесі професіоналізації. Завдання: забезпечення умов ефективної й продуктивної навчальної та професійної діяльності, формування професійно-особистісних новоутворень у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах на різних стадіях становлення.

Досягнення мети соціально-психологічного супроводу відповідно до визначених мети і завдань реалізується функціями, основними з яких є: інформаційно-просвітницька, діагностична, корекційна-розвивальна, консультативна та ін. Так, *інформаційно-просвітницька* функція спрямована на ознайомлення, інформування фахівців щодо виду професійної діяльності, наукових, світоглядних і морально-етичних знань, формування у фахівців чітких уявлень щодо професії і шляхів її опанування, форм і методів супроводу становлення професіонала у сфері соціальної роботи відповідно до вимог сьогодення «на кшталт професійної компетентності, духовності, громадянської позиції, патріотизму, відповідальності кожного громадянина за власний внесок у державотворчі процеси в Україні» [82, с. 28].

Діагностична функція соціально-психологічного супроводу пов'язана з вивченням особистості фахівців і встановленням рівня їх навченості, становлення, сформованості професійно-особистісних новоутворень та особливостей ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної та конативно-рефлексивної сфер. Оцінка знань, умінь, навичок, професійної компетентності, становлення особистості фахівця дає змогу глибше вивчити перебіг професійної діяльності, що дозволяє прогнозувати певні явища, процеси у становленні як його особистості, так і колективу соціальної служби, запобігти певним негативним проявам, розвивати подальші стратегії роботи з конкретною категорією досліджуваних.

Корекційна-розвивальна функція соціально-психологічного супроводу полягає в здійсненні цілеспрямованого впливу на становлення особистості фахівця з соціальної роботи з метою

формування компонентів ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної та конативно-рефлексивної сфер та сприяння формуванню готовності до професійної діяльності, корекції певних небажаних (негативних) явищ, здійсненні впливу на особистість фахівця з метою його самоствердження, самовдосконалення і самореалізації у професійній діяльності. Реалізація зазначеної функції у процесі супроводу передбачає застосування інноваційних, інтерактивних форм і методів як індивідуально, так і в групах.

Консультативна функція соціально-психологічного супроводу передбачає не лише надання допомоги фахівцям у вирішенні різних життєвих проблем, у тому числі у взаємовідносинах з керівництвом та клієнтами соціальної служби. Одним з основних його завдань є навчання самостійному і відповідальному подоланню проблем у власному становленні як професіонала. Реалізація цієї функції обумовлена наявними соціально-економічними, психологічними та іншими проблемами у суспільстві і потребує розробки комплексної системи із врахуванням і дотриманням принципів супроводу.

Змістовно-операційний компонент містить: принципи супроводу, умови формування професійно-особистісних новоутворень, етапи соціально-психологічного супроводу професіоналізації, критерії та показники становлення, форми і засоби становлення, форми соціально-психологічного супроводу. Організація і проведення соціально-психологічного супроводу потребує дотримання принципів супроводу: *індивідуального підходу* (визнання цінності й унікальності особистості фахівця, пріоритету особистісного становлення з орієнтацією на розвиток ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної та конативно-рефлексивної сфер), *цілеспрямованості* (підпорядкованості меті, усвідомленню і сприйнятті суб'єктами психологічного супроводу їхнього становлення), *гуманізації* (дотримання системи поглядів, в яких визнається цінність особистості фахівця, його право на свободу, щастя, розвиток і виявлення всіх здібностей, а благо виступає критерієм оцінки соціальних явищ, рівності, справедливості, людяності як бажаної норми відносин у суспільстві), *активності* й *самостійності* (спрямованість,

налаштованість фахівця на самопізнання, самовдосконалення, самоствердження й самореалізацію, на формування професійно-важливих якостей, рефлексивності), *науковості* (застосування сучасних наукових методів діагностики, корекції становлення особистості фахівця), *превентивності* (забезпечення переходу від екстреного реагування на появу проблем до попередження їх виникнення у майбутньому), «урахування потреб особистості у самоорганізації, самовизначенні і саморозвитку; признання пріоритету індивідуальності та самоцінності особистості» [44, с. 269] та ін.

Серед *напрямів* супроводу виокремлено: 1) *просвітницький* (спрямований на інформування фахівців щодо актуальних завдань, соціально-психологічних особливостей становлення у сфері соціальної роботи, формування професійної культури, професійної компетентності, ціннісних орієнтацій тощо, здійснення просвітницької роботи з фахівцями (студентами чи працюючими) через застосування різноманітних інтерактивних форм і методів); 2) *консультативний* (системна діяльність соціально-психологічної служби закладу вищої освіти (соціальної служби), спрямований на моніторинг, діагностику та корекцію рівнів сформованості соціально-психологічних особливостей та професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення відповідно до ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної та конативно-рефлексивної сфер; 3) *корекційно-розвивальний* (діяльність, спрямовану на формування (корекцію і розвиток) ціннісного ставлення до становлення, розуміння та переживання позитивних переживань і дієвості та рефлексивності становлення).

Зважаючи на гуманістичну спрямованість соціальної роботи як професійної діяльності, побудованої на «суб'єкт-суб'єктній та суб'єкт-об'єктній взаємодії людей і спрямованій на поліпшення скрутною життєвої ситуації клієнтів, недопущення загострення їх проблем та підвищення якості життя в цілому», Н. Кривоконь звертає особливу увагу на її соціально-психологічне забезпечення як «сукупності теоретичних положень та розроблених на їх основі практичних моделей діяльності, що спрямовано на оптимізацію

процесу і результату професійної взаємодії в соціальній роботі» [64, с. 201-213].

Умовами формування професійно-особистісних новоутворень визнано: *організацію спеціального соціально-психологічного навчання*, що сприятиме становленню особистості фахівців; *формування ціннісного ставлення до професії та до себе як фахівця*; *сприяння розумінню й усвідомленню власного ставлення до соціальної роботи як до місії захисту населення від негативного впливу деструктивних соціальних явищ*; *усвідомлення вимог до індивідуально-психологічних та професійних якостей фахівця як суб'єкта діяльності в складних умовах сьогодення*; *розвиток здатності до самоаналізу* рівня розвитку професійно-важливих якостей фахівців з соціальної роботи, складання й реалізації індивідуальних програм професійної саморозвитку особистості. Це можливо за умови, коли, як зазначає Т. Ткач, існують інформаційний, діловий та психологічний обміни, які забезпечують виникнення і розвиток складносуб'єктних стосунків, й уможливають виокремлення: 1) інформаційного простору – обміну досвідом, знаннями, вміннями й навичками; 2) виховного простору, що включає моральні цінності суспільства й особистості; 3) соціокультурного – зміни відповідно до спрямованості людини на самореалізацію [94, с. 454].

До *етапів соціально-психологічного супроводу (СПС) становлення* віднесено:

1) *базовий етап*, який передбачає: а) опосередковане становлення в процесі опанування навчальних дисциплін, професійної практик (формування професійних знань, умінь і навичок, ціннісних орієнтацій, здатність до самоаналізу); б) пряме або безпосереднє становлення як в навчальному процесі, так і в практичній професійній діяльності під керівництвом і контролем соціально-психологічної служби закладу (моніторинг, розвиток, вдосконалення, корекція);

2) *етап первинної професіоналізації*, що охоплює стадії професійної адаптації і формування професійної компетентності та сприяє формуванню і вдосконаленню професійних знань, умінь і навичок, апробованих в діях і засвоєних особистістю як

найбільш ефективні, самоприйняття себе як фахівця з соціальної роботи (під керівництвом соціально-психологічної служби організацій та установ Департаменту соціального захисту чи консультативних центрів при ОТГ);

3) *етап вторинної професіоналізації* (охоплює стадії формування професійної майстерності, вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду та післятрудова стадію, полягає у здійсненні діяльності, спрямованої на саморозвиток, самоорганізацію, самовдосконалення, самоздійснення, самореалізацію фахівця як професіонала, досягнення «акме», набуття рефлексивного рівня професійної майстерності, внесення власного доробку у покращення соціальної роботи, наставницьку діяльність) (під керівництвом працівників соціально-психологічної служби організації Департаменту соціального захисту чи консультативних центрів при ОТГ).

Спираючись на технологічний підхід Л. Карамушки, кожний етап супроводу містить інформаційно-смісловий, діагностичний, корекційно-розвивальний компоненти, виконання творчих домашніх завдань і передбачає:

- 1) здійснення грамотної і своєчасної діагностики щодо визначення потенційних можливостей фахівця, виявлення його особистісного потенціалу та ймовірних проблем професійної адаптації у колективі соціальної служби;
- 2) надання допомоги фахівцю у проектуванні професійно-особистісного шляху, що передбачає процес реалізації ним професійних обов'язків і функцій соціальної роботи, враховуючи кваліфікаційний ступінь, формування професійних знань, умінь і навичок, опанування соціально-професійних норм, становлення особистості як суб'єкта професійної діяльності;
- 3) допомога у саморегуляції, моделюванні й детальному проектуванні дій фахівця на кожній зі стадій становлення;
- 4) створення необхідних умов й стимулювання до самоствердження, самовдосконалення і самореалізації у професійній діяльності;

- 5) спрямування на формування ціннісного ставлення до становлення особистості фахівця з соціальної роботи, розуміння й усвідомлення його процесу, переживання позитивних почуттів до становлення особистості фахівця, дієвості і рефлексивності;
- 6) проведення моніторингу становлення, виявлення ймовірних проблем у самореалізації фахівця, його професійному зростанні і мінімізація негативних наслідків;
- 7) корекція задуму проекту особистісного професійного шляху, включення соціального працівника у процес самозміни, самокорекції й самоздійснення з метою його самореалізації як професіонала, досягнення «акме» та ін.

Виділяються різні форми і засоби становлення особистості фахівця з соціальної роботи, що реалізуються: як у процесі професійної підготовки (експертне оцінювання за підсумками захисту проектів; практики; атестація; тестування; олімпіади, конкурси, конференції; експрес-опитування; індивідуальні навчально-дослідні завдання; самовиховання; самоаналіз; самооцінка; самоорганізація, супервізія та ін.), так і в практичній діяльності (моніторинг; моделювання; діагностика; атестація; результати складання соціальних програм і проектів; фандрейзингових проектів; тестування; експрес-опитування; рефлексія; самоаналіз; самооцінка; самоорганізація; супервізія; самоосвіта тощо). Щодо засобів становлення, то це можуть бути: інформаційні (електронні підручники, Інтернет-мережа та ін.), дидактичні (підручники, мультимедійні презентації та ін.) та технічні (мультимедійна техніка, сенсорна дошка та ін.) засоби, які суттєво підвищують ефективність освітнього процесу, зокрема викладання, і спонукають здобувачів вищої освіти до активної роботи.

Формами соціально-психологічного супроводу становлення фахівця є індивідуальні та групові: лекції та виступи на семінарах та нарадах, бесіди, консультації, методичні листи та рекомендації, дискусії, тренінги, «круглі столи», виставки, диспути, конференції, вправи, курси підвищення кваліфікації, брейнстормінг, психотехнічні ігри та вправи, техніки (активного слухання, інтерактивні ігри емпатичного приєднання,

проблематизації, афірмації, встановлення та підтримки контакту, техніки впливу і трансформаційні) тощо. Основна відмінність між ними зумовлена тим, на що більшою мірою орієнтований той чи інший напрям: на особливості внутрішнього процесу чи на опрацювання нових умінь, навичок, форм поведінки.

Варто звернути увагу, що дієвими є форми, методи і засоби, які передбачають активність, залучення до дії, створення ситуації переживання та випробування, що сприяє глибшому проникненню в зміст та кращому запам'ятовуванню [48, с. 24].

Також на всіх етапах супроводу передбачено *консультації за запитом фахівців*, які, відповідно до етапу професіоналізації, здійснюються практичними психологами закладів вищої освіти або працівниками соціально-психологічної служби організації Департаменту соціального захисту чи консультативних центрів при ОТГ.

Доцільним є і застосування *тренінгів*, що також сприяють становленню особистості фахівців з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки, первинної і вторинної професіоналізації. Як зазначає Ю. Ємельянов, тренінг – це група методів, спрямованих на розвиток здібностей до навчання та оволодіння будь-яким складним видом діяльності [53, с.10].

Варто зазначити, що однозначного визначення поняття «*тренінг*» (з англ. train, training) немає. Найбільш загальноновживаними вважають чотири сенси використання цього поняття: своєрідний метод *дресування*, при якому жорсткими маніпулятивними прийомами (негативним або позитивним підкріпленням) формують необхідну поведінку у тих, кого навчають; *тренування*, під час якого набуваються нові властивості, відпрацьовуються уміння і навички; *засіб активного навчання*, метою якого є, передусім, передача знань і, деякою мірою, розвиток умінь і навиків; *засіб створення умов для саморозкриття* його учасників і *самостійного пошуку способів вирішення власних проблем* [7, с.11].

Соціально-психологічний супровід дозволяє вирішити комплекс проблем щодо формування ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної та конативно-рефлексивної сфер протягом становлення фахівця. При цьому варто враховувати як

особливості самовизначення, саморегуляції, проектування професійного шляху, самовдосконалення й самореалізації в професійній діяльності, соціально-психологічні умови управління процесом становлення [55; 56; 60; 99 та ін.), так і особливості проведення супроводу в закладах освіти та соціальних службах, використання різних інтерактивних технік тощо [7; 101].

Технологічний аспект дозволив розробити та апробувати різні методики щодо ціннісного ставлення до становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи; розуміння й усвідомлення фахівцем процесу становлення у сфері соціальної роботи, усвідомлення актуальних завдань соціальної роботи; специфіки професійної діяльності, професійно-важливих якостей, якими має володіти фахівець, особливості його іміджу; самовдосконалення і самореалізація фахівця, складових і чинників, що забезпечують професійний успіх, бажання приносити користь своїм клієнтам і суспільству тощо [11; 12; 14; 16; 17; 18; 24; 26 та ін.).

Мета соціально-психологічного супроводу: сприяння становленню особистості фахівців із соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної (стадіях професійної адаптації та формування професійної компетентності) та вторинної професіоналізації (на стадіях самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності, самореалізації в якості професіонала, досягнення «акме», післятрудова стадія).

Завдання супроводу: 1) оволодіння фахівцями з соціальної роботи знаннями щодо сутності і стадій становлення з урахуванням соціально-психологічної специфіки професійної діяльності, обумовленої її змістом і функціями як інструменту реалізації соціальної політики щодо надання соціальних послуг населенню; 2) аналіз показників і чинників становлення у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах; 3) визначення організаційно-психологічних умов сприяння становленню фахівців з соціальної роботи у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах на рівні базової професійної підготовки та у практичній діяльності фахівців на рівні первинної та вторинної

професіоналізації.

Система соціально-психологічного супроводу розрахована на 5 сесій (90 годин). *Перша сесія* спрямована на формування ціннісного ставлення до становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи; *друга* – на розуміння й усвідомлення фахівцем процесу становлення у сфері соціальної роботи, усвідомлення актуальних завдань соціальної роботи та ін.; *третья* забезпечує розуміння специфіки професійної діяльності, професійно-важливих якостей, якими має оволодіти фахівець та ін.; *четверта* – самовдосконалення і самореалізацію фахівця, особливості і чинники, що забезпечують професійний успіх, бажання приносити користь своїм клієнтам і суспільству тощо; *п'ята* – здатність до становлення у професійній діяльності, професійної взаємодії, уміння і навички прийняття рішень у ситуаціях власного та суспільного життя, відповідальність за прийняті рішення тощо.

На особливу увагу заслуговує застосування психокорекційних технік у процесі соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи, що орієнтовані на розвиток здорової творчої особистості, її потенціалу, усунення недоліків у розвитку. Психологічна корекція відрізняється від психологічного консультування та психотерапії тим, що вона не націлена на зміну поглядів, внутрішнього світу особистості і може здійснюватися навіть у тому випадку, коли фахівець не усвідомлює власних проблем і психологічного змісту корекційних вправ. Психокорекцію розглядають як процес розширення діапазону реагування індивіда на ті чи інші подразники, формування навичок, що роблять його поведінку більш досконалою, підвищують адаптивні можливості особистості [41, с. 114].

Для ефективної реалізації професійної діяльності у сфері соціальної роботи фахівцю важливо володіти мистецтвом слухати співрозмовника (клієнта), опанувати комунікативні навички і вміння, засвоїти прийоми професійного слухання, що дозволяє не тільки привернути увагу співрозмовника до себе, зуміти зрозуміти його точку зору, але й впливати на неї. Варто також пам'ятати, що кращий співрозмовник не той, хто вміє добре говорити, а той, хто

вміє слухати. Люди, здебільшого, схильні слухати інших тільки після того, як вислухають їх [23]. Цей процес, у ході якого між людьми встановлюються зв'язки, зумовлює відчуття взаєморозуміння [83]. Слухання може відбуватися як у рефлексивній, так і у нерефлексивній формах. Зокрема, *нерефлексивне* – це слухання, що дає співрозмовнику можливість висловитися, і полягає в умінні мовчати, а *рефлексивне* або *активне слуханням* слухання передбачає відображення, уточнення інформації, що «допомагає пов'язувати окремі фрагменти розповіді, внаслідок чого реалізується розуміння» [92, с. 73]. Тому фахівцю для оволодіння мистецтвом слухання варто формувати відповідні навички і прийоми слухання, а саме: підтримку уваги (спрямованість, стійкість уваги, візуальний контакт); використання елементів невербального спілкування (погляд, пози, жести, мова міжособистісного простору, зміна тембру, інтонації голосу); репліки і запитання; наявність розвинених особистісних утворень (розуміння, симпатії, схвалення) [92, с. 417-418]. Крім того, варто також розвивати психоемоційні механізми, що забезпечують здійснення рефлексивного та нерефлексивного слухання, рефлексію, емпатію, ідентифікацію [83], адже *рефлексія* – самопізнання внутрішніх станів на раціональному рівні (аналіз), *емпатія* – самопізнання внутрішніх станів на емоційному рівні (співчуття, співпереживання), *ідентифікація* – уподібнення, намагання уподібнитись партнеру у взаємодії [7].

Розуміння інших пов'язано з розумінням самого себе. Використання особистого досвіду для пояснення внутрішнього стану інших призводить інколи до суб'єктивності, помилок в інтерпретації, викривлень. Емпатійні тенденції суб'єкта залежать значною мірою від умов виховання, соціального оточення, сформованої системи цінностей тощо. Здатність до емпатійного розуміння розширюється тим більше, чим більше ми довіряємо своїм почуттям, словам, імпульсам, уяві, чим глибшим є наш інтерес до кожної людини, чим багатшим і різноманітнішим є уявлення про інших [75, с. 221].

Результативний компонент соціально-психологічного супроводу спрямований на оцінювання результативності становлення особистості фахівця у ціннісно-мотиваційній,

когнітивно-афективній і конативно-рефлексивній сферах сформованості професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення тощо.

7.2. Особливості соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на стадії професійної підготовки

В кризових умовах сьогодення суспільство й держава висувають нові вимоги, забезпечення яких потребує не лише професійних знань, але і спеціальних здатностей особистості, котрі б забезпечували динамізм професійної поведінки, самостійність у пошуках, засвоєнні інформації та прийнятті адекватних рішень в «нестандартних ситуаціях», адаптації до нових життєвих умов [102, с. 320-325].

Сучасне українське суспільство потребує кваліфікованих фахівців зі сформованою здатністю ефективно створювати базу для формування особистісної культури, формування системи ціннісних ставлень до світу, до самого себе, для реалізації всіх найкращих потенцій, закладених у людині, формувати особистість, схильну до співробітництва, спрямовану на засвоєння вироблених людством культурних цінностей [95], забезпечення ефективного поєднання ключових компетенцій фахівця інноваційного типу та його відповідальної активності.

Період навчання у закладах вищої освіти є важливим досвідом соціального буття, періодом включення до професійної спільноти й адаптації до професійної діяльності, підвищення компетентності у спілкуванні, перепрограмування її поведінки на якісно нові соціальні зв'язки, пов'язані з професійною діяльністю, базовим етапом становлення особистості майбутнього фахівця, який включає шлях розвитку від професійного інтересу до оволодіння професійними знаннями, усвідомлення змісту та цілей професійної діяльності, засвоєння професійної етики й формування позиції фахівця-професіонала [28, с.284-293].

Процес здобування фаху, особливо магістерського рівня, як зазначено у «Національній рамці кваліфікацій вищої освіти», що розроблена Міністерством освіти і науки України, – це період опанування компетенціями, які характеризують здатність здобувача вищої освіти виконувати, розуміти, відображати і пізнавати те, що вимагається освітньо-кваліфікаційною характеристикою фахівця [27], вміти розв'язувати завдання науково-дослідницького, організаційно-управлінського, соціально-проектного, соціально-особистісного, нормативно-правового, соціально-технологічного, психолого-педагогічного, економічного та іншого характеру [31, с. 119-131]. Відповідно, у стандарті підготовки фахівців з соціальної роботи визначено інтегральну компетентність як здатність розв'язувати складні задачі та проблеми у сфері соціальної роботи або у процесі навчання, що потребує проведення досліджень чи реалізації інновацій, які характеризуються невизначеністю умов і вимог.

Серед загальних (ключових) компетентностей, необхідних для становлення у сфері соціальної роботи, варто назвати здатність до критичного мислення, розробки й управління проектами, удосконалення і розвитку професійного, інтелектуального та культурного рівнів, до усного і письмового професійного спілкування українського та іноземною мовами, проведення наукових і прикладних досліджень на професійному рівні, а також вміння ініціювати, планувати та управляти змінами для вдосконалення існуючих та розроблення нових соціальних систем, фахово аналізувати інформацію, оцінювати повноту та можливості її використання, генерувати нові ідеї й нестандартні підходи до їх реалізації (креативність), налагоджувати соціальну взаємодію, співробітництво, попереджати та розв'язувати конфлікти, управляти різнобічною комунікацією тощо [87].

Окреслені компетентності можна опанувати протягом становлення особистості фахівця, що і визначає специфічну мету соціально-психологічного супроводу на *стадії професійної підготовки* і набуває своєї конкретизації у контексті сприяння ефективній адаптації до навчальних умов в закладах освіти, адекватного розуміння життєвих ситуацій, завдань, взаємодії між усіма ланками освітнього процесу, пристосування до умов

інтенсивного інформаційного потоку, пошуку ресурсів і кращого засвоєння знань, умінь і навичок, подолання труднощів тощо [20, с. 17-26]. Тому соціально-психологічний супровід варто спрямувати на опанування структури визначених компетенцій як багатокомпонентної системи, що об'єднує ціннісно-мотиваційний, когнітивний, комунікативний, конативно-рефлексивний, особистісний блоки, і в цілому сприятиме становленню особистості фахівця у сфері соціальної роботи. До складу когнітивного блоку включаємо знання, ціннісно-мотиваційний блок поєднує ціннісні установки та орієнтації, потреби майбутнього фахівця у професійному та особистісному вдосконаленні, ціннісне ставлення до соціальної дійсності, настанову на продуктивну навчальну взаємодію; комунікативний блок містить: уміння навчальні та уміння соціального партнерства, взаємодії; конативно-рефлексивний та особистісний блоки включають досвід емоційно-ціннісної взаємодії, рефлексивні та прогностичні уміння майбутнього фахівця, толерантність, емпатичні здібності [46, с. 82-84].

Лише високий рівень розвитку зазначених компетенцій сприятиме формуванню особистісної готовності майбутніх фахівців з соціальної роботи, спонуканню їх до заповнення прогалів у базовій освіті, задоволенню духовних запитів, потреб щодо професійно-творчого зростання, реалізації оперативної підготовки (перепідготовки) в умовах змін; набуття суб'єктного досвіду через включення їх у спеціально створені навчальні ситуації проблемного характеру, що забезпечують усвідомлення власного досвіду проживання різноманітних проблемних ситуацій, виявлення обмежень і конструктивних аспектів поведінки в конфліктній ситуації і сприяють загостренню або попередженню деструктивної складової конфліктної ситуації у взаємодії з людьми загалом і клієнтами соціальних служб зокрема [29, с. 14-16].

Важливим фактором розвитку інтелектуального потенціалу, джерелом нової, соціально важливої інформації є поширення сучасних інформаційних технологій, які безпосередньо чи опосередковано впливають як на всі сфери суспільного життя, так і на становлення особистості фахівця зокрема [35, с. 23-26].

Забезпеченню навчання, виховання, професійної підготовки особистості, формуванню професійної компетентності майбутніх фахівців в сучасному інформаційному суспільстві, розвитку їх інтелектуально творчого потенціалу сприяє впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, які впливають на формування таких особистісних якостей, як мотивація, досягнення успіху, самооцінка, суб'єктивний локус контролю тощо. Упровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) є надзвичайно актуальним і необхідним в умовах сьогодення, оскільки забезпечує формування інформаційно-комунікаційних компетенцій у майбутніх фахівців, а саме: вивчення інформатики соціальної роботи та використання ІКТ у процесі вивчення інших навчальних дисциплін. У ст.3 Закону України «Про освіту» регламентовано право кожної людини на доступ до публічних освітніх, наукових та інформаційних ресурсів, у тому числі в мережі Інтернет, електронних підручників та інших мультимедійних навчальних ресурсів у порядку, визначеному законодавством [43], що дозволяє більш повно задовольнити освітні та кваліфікаційні запити здобувачів вищої освіти і потреби суспільства.

Інформаційно-комунікаційні технології постають як сукупність програмних, технічних, комп'ютерних і комунікаційних засобів, а також способів та новаторських методів [32, с. 109-121], які впливають на формування компетентності фахівця і сприяють його становленню у сфері соціальної роботи, забезпечуючи надання кожній людині можливості для здобуття знань, умінь і навичок використання ІКТ, а також збільшення різноманітності та кількості послуг населенню, що надаються за допомогою ІКТ. Прикладом застосування ІКТ можуть виступати проведення соціологічних опитувань, надання правових консультацій для захисту прав та інтересів громадян (інформаційно-довідкова система ЛІГА : ЗАКОН, пошук нормативних документів на офіційному веб-порталі Верховної Ради України (<http://rada.gov.ua/>), актів Кабінету Міністрів України на єдиному веб-порталі органів виконавчої влади України (<http://www.kmu.gov.ua/control/>), соціальне прогнозування, презентації соціальних проектів із використанням мультимедіа тощо. Засвоєння методів організації пошуку правової

інформації за заданими критеріями надасть можливість майбутнім фахівцям професійно проконсультувати клієнтів, наприклад, із питань щодо надання пільг, нарахування пенсій тощо. Отже, формується ІКТ-компетентність у здобувачів вищої освіти для здійснення правозахисної функції у процесі професійної діяльності.

Саме тому соціально-психологічний супровід становлення особистості майбутніх фахівців у цей період набуває особливого значення і, як зазначає Н. Чепелева, включає такі напрями роботи психологічної служби: психопрофілактичну роботу серед студентів та викладачів; психодіагностичну та психокорекційну роботу серед студентів (у разі недостатності психопрофілактичної роботи та за умови необхідності, своєчасності та ефективності застосування методів психокорекції та загальної психотерапії); консультативну роботу на замовлення студентів та викладачів; просвітницьку роботу з роз'яснення актуальних проблем та методів психології [100].

Загальна мета соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівців із соціальної роботи на стадії професійної підготовки набуває своєї конкретизації у контексті сприяння ефективній адаптації до навчальних умов в закладах освіти, адекватного розумінню життєвих ситуацій, завдань, взаємодії між усіма ланками освітнього процесу, пристосування до умов інтенсивного інформаційного потоку, пошуку ресурсів і кращого засвоєння знань, умінь і навичок, подолання; труднощів тощо [20, с. 17-26].

Завдання супроводу: забезпечення створення умов для ефективної навчальної та професійної діяльності, сприяння формуванню самовизначення в якості фахівця як професійно-особистісного новоутворення.

Результатом супроводу є рівень сформованості самовизначення в якості фахівця з соціальної роботи як професійно-особистісного новоутворення, показниками якого у ціннісно-мотиваційній сфері виступають просоціальні ціннісні орієнтації, внутрішня мотивація вибору та опанування професії, прагнення допомагати людям, потреба у самоствердженні і самореалізації у соціальній сфері; в когнітивно-афективній –

сформовані чіткі уявлення щодо професії та шляхів її опанування, позитивне ставлення до професії та до себе як фахівця соціальної роботи та в конативно-рефлексивній сфері – сформована здатність до самоаналізу рівня розвитку професійно-важливих якостей особистості, прагнення здобути професійний досвід, розвинуті відповідальність і прийняття моральних орієнтирів професії.

На етапі професійної підготовки *інформаційно-смісловій складовій* соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця відводиться важлива роль, оскільки від рівня його обізнаності буде залежати увесь його професійний шлях. Професійному самовизначенню зростаючої молоді, забезпеченню інформацією стосовно видів трудової діяльності, потреб динаміки ринку, змісту і перспектив розвитку сучасних професій і вимог до фахівця, форм та умов опанування ними, можливостей професійно-кваліфікаційного і кар'єрного зростання, спрямованого на формування професійних інтересів, намірів та мотивації особи щодо вибору або зміни виду трудової діяльності, професії, кваліфікації, роботи сприяє проведена професійна орієнтація [96, с. 454].

Крім того, з метою оптимізації професійного самовизначення молоді на основі виявлення індивідуально-психологічних характеристик, особливостей життєвих ситуацій, професійних інтересів, нахилів, стану здоров'я та з урахуванням потреби ринку праці варто проводити *професійні консультації* – організовані взаємодії фахівця з професійної орієнтації та школярів або інших осіб, які отримують послугу. Усе разом сприятиме формуванню у зростаючої молоді чітких уявлень щодо вибору професії як індивідуально-своєрідної системи переконань, знань і переживань особистості [22, с.104-111].

Супровід особистості упродовж освітньої діяльності в умовах закладу вищої освіти має різновекторну спрямованість і характерну специфічність методів застосування, виконуючи при цьому діагностичну, корекційну, консультаційну, просвітницьку, профілактичну роботу [49]. Варто врахувати також, що становлення на стадії професійної підготовки зазнає *опосередкованого* впливу в процесі опанування навчальних дисциплін, професійної практики (формування професійних знань,

умінь і навичок, ціннісних орієнтацій, здатність до самоаналізу). Щодо *прямого* або безпосереднього становлення як в навчальному процесі, так і в практичній професійній діяльності, то воно потребує спеціального супроводу. Так, у закладах вищої школи супровід студентів здійснюють соціально-психологічні служби під безпосереднім керівництвом і контролем (моніторинг, розвиток, вдосконалення, корекція), які сприяють професійній соціалізації, формуванню й зміцненню професійного «Я», усвідомленню власних індивідуальних якостей, рефлексії, створення умов для становлення особистості, її розвитку й саморозвитку, адаптації до нових умов навчання і професійної діяльності. Усе разом зумовлює перехід до відповідального самостійного дорослого життя і потребує нових підходів і засобів [34, с. 57].

У закладах вищої освіти здійснюється не стільки опанування знань, умінь і навичок, скільки розвиток та особистісне й професійне становлення фахівців. Зокрема, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича уже восьмий рік поспіль здійснює підготовку фахівців за освітнім рівнем «Соціальна робота». Майбутній професіонал, як представник певної культури, формує певний світогляд, життєві установки й цінності, особливості професійної поведінки тощо. Цьому сприяють створені і впроваджені у навчальний процес програми навчальних дисциплін: «Соціальна політика», «Соціальна робота в сфері зайнятості населення», «Спеціалізовані служби надання соціальної допомоги», «Соціальна профілактика», «Соціальна статистика», «Соціальне забезпечення населення», «Прикладні методики в соціальній роботі», «Інноваційні методики в соціальній роботі», «Соціальна динаміка і волонтерство», «Керівник у державних інституціях», «Етнополітичні процеси в Україні», «Соціальне управління та місцеве самоврядування», «Галузеве законодавство», «Соціальні впливи і маніпуляція», «Моделі і моніторинг соціальних процесів», «Технології ресоціалізації», «Методи та моделі соціальної роботи в громаді», «Електронне врядування» та ін. [13, с. 93-104].

Аналіз змісту професійної підготовки доводить важливість і вказує на потребу підвищення ефективності соціально-психологічного супроводу і сприяння становленню особистості фахівців з соціальної роботи. З цією метою розроблено авторський спецкурс «Етика та професійне становлення соціального працівника» (табл. 7.2).

Таблиця 7.2.

Навчально-тематичний план авторського спецкурсу «Етика та професійне становлення соціального працівника»

Назви змістових модулів і тем	Форма заняття / Кількість годин					
	усього	лекційні	семінарські	тренінг	Самостійна робота	ІНДЗ
1	2	3	4	5	6	7
Модуль 1.						
Тема 1. Етика соціальної роботи	8	-	2	4	2	
Тема 2. Етична свідомість соціального працівника	12		2	4	2	4
Тема 3. Професійна етика фахівця як умова його становлення	10	2	2		2	4
Разом за модулем 1	30	2	6	8	6	8
Модуль 2						
Тема 4. Становлення особистості: сутність, особливості, стадії становлення.	10	2		4	2	2
Тема 5. Соціально-психологічна специфіка професійної діяльності фахівця із соціальної роботи	10	-	2	4	2	2
Тема 6. Модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи	6	-	2		2	2
Тема 7. Особливості становлення особистості фахівців з соціальної роботи у ціннісно-мотиваційній сфері	10	2		4	2	2
Тема 8. Особливості становлення особистості фахівців з соціальної роботи у когнітивно-афективній сфері	10	2		4	2	2

Тема 9. Особливості становлення особистості фахівців з соціальної роботи у конативно-рефлексивній сфері.	8		2	4	-	2
Тема 10. Соціально-психологічні особливості професійно-особистісних новотворень фахівців з соціальної роботи	6	2			2	2
Разом за модулем 2	60	8	6	20	12	14
Усього годин	90	10	12	28	18	22

Особливістю спецкурсу є те, що його можна використовувати як під час підготовки бакалаврів, так і магістрів, які мають досвід роботи у соціальних службах, проте ще не набули власного професійного досвіду. Крім того, варто також використовувати лекції, консультації, конкурси, конференції, індивідуальні навчально-дослідні завдання, дискусії, дипломні проекти, курсові та ін., дотримуючись особистісного підходу у процесі навчання, заснованого на повазі думки майбутнього фахівця, спонуканні до активності, заохоченні до творчості. Сутність даного підходу передбачає, насамперед, підвищення освітньої та навчально-виховної ефективності занять, і як результат, – значне зростання рівня реалізації принципів свідомості, активності та якості знань, умінь і навичок, яких набули здобувачі вищої освіти. Усе разом сприятиме не лише глибшому розумінню навчального матеріалу, а й розвитку мислення та мовлення, оволодінню новими знаннями, вміннями й навичками, розширенню досвіду, пізнанню себе та інших.

Особливого значення на етапі професійної підготовки в контексті становлення особистості фахівця набуває вивчення мотивації освітньої діяльності, оскільки мотивація полімотивована, то доцільним є використання ряду методичних прийомів і технік, як відомих стандартизованих опитувальників, так і проєктивних методик, що дозволяють виявити неусвідомлене ставлення особистості (методика незавершених речень та ін.). Так, застосування методики М. Алексєєвої дозволяє виявити реально діючі мотиви навчання у навчальній діяльності, що містить як зовнішні (навчання як звичне функціонування), так і внутрішні (пізнавальні) мотиви: а) домінуючі та підпорядковані мотиви

навчання із 8 груп мотивів; б) аналіз отриманих даних з метою виявлення ієрархії структури мотивації учіння; в) графічне зображення у вигляді діаграми отриманих результатів, тобто реальні мотиви навчання [1].

Майбутнім фахівцям пропонується анкета з 24 пунктів, де перераховано причини, які можуть пояснити прагнення особистості вчитися якомога краще. Так, варто біля кожного номера пункту анкети зазначити свою відповідь таким чином:

- причина дуже важлива, саме через неї я вчусь «++»
- не дуже важлива причина, але також відіграє роль «+»
- не знаю, про таку не думав «0»
- не має для мене важливого значення «-»
- не має для мене ніякого значення «--»

Згодом слід, відповідно до ключа, здійснити підрахунок балів і виявити домінуючі та підпорядковані групи мотивів, описати ієрархію мотиваційної сфери навчання фахівця з соціальної роботи.

Застосування проєктивних методик, зокрема методики незавершених речень, уможливує вивчення неусвідомлюваних мотивів, коли фахівцям пропонується завершити речення, наприклад стосовно понять «мотив» та «емоції», що тісно пов'язані між собою, бо як одні, так і інші часто лежать в основі нашої поведінки. Виконуючи наступні вправи, варто знайти взаємозв'язок між цими поняттями:

- однією з найбільш емоційно напружених для мене ситуацій останнім часом була...
- висока емоційна напруженість в ній була зумовлена...;
- осягнувши позитивний (негативний) зміст цієї ситуації, я зробив спробу оволодіти нею, зосередившись на...;
- мені вдалося (не вдалося) опанувати свій емоційний стан, що склався, та скоригувати зовнішні прояви своїх емоцій завдяки...;
- в цій ситуації я задоволений (незадоволений) певними (якими?) своїми діями, тому що...;

- мені здається, що подібні ситуації трапляються в моєму житті часто (рідко) у зв'язку з тим, що...;
- у мене склався (не склався) певний стереотип дії в подібних ситуаціях, який полягає в тому, що...;
- мені завжди вдається (не вдається) вдало використати власний досвід реагування на такі ситуації, оскільки...

За допомогою цієї схеми варто пропрацювати з 2-ма різними за «емоційним знаком» ситуаціями та розробити алгоритм зняття зайвого нервового напруження. Потім з'ясувати, наскільки легко вдається аналіз тієї чи іншої ситуації [4, с. 47]. Метод незавершених речень варто використовувати і стосовно понять «становлення», «соціальна робота» та ін. З метою вивчення рівня розуміння й усвідомлення становлення у сфері соціальної роботи можна використовувати авторську методичку незавершених речень [24]. Опитувальники дають можливість визначити найбільш актуальні завдання соціальної роботи, зокрема щодо пізнання причинно-наслідкових зв'язків, які лежать в основі їх професійної діяльності: 1) соціально-психологічні особливості; 2) види соціальних послуг населенню, 3) розуміння сутності соціального забезпечення; 4) найбільш актуальні завдання соціальної роботи; 5) етичні норми у професійній діяльності;

Учасникам рекомендується індивідуально заповнювати анкети, потім співставити отримані дані за «ключем», після цього аналізується, ступінь розуміння й усвідомлення фахівцем становлення у сфері соціальної роботи, специфіки професійної діяльності, її видів і завдань. Далі відбувається обговорення отриманих результатів в парах, робляться відповідні висновки.

Крім того, на цьому етапі доцільно також використовувати техніку «Самовизначення», що дозволяє визначити, «що ви хочете змінити та яким стати». З цією метою фахівцям пропонується аркуш паперу, який варто поділити навпіл: 1 половинка – «Якості, яких я хочу позбутися», 2 – «Якості, котрих я хочу набути». Після написання переліку якостей, їх варто проранжувати за ступенем значущості і бажаності для особистості. Необхідно почати працювати над розвитком максимум трьох якостей одночасно, починаючи з найбільш високо оцінених за пріоритетом [42, с. 35].

З метою формування відповідального ставлення до

становлення студентам пропонується дати два варіанти відповіді на кожну ситуацію, так, щоб відобразити у вербальній формі прояви інтернального та екстернального локусу контролю в різних життєвих ситуаціях. До прикладу: Проаналізуйте ефективність кожної стратегії відповідальності в тому чи іншому випадку [3; 4; 6; 7; 24].

а) Керівник соціальної служби фахівцю: «Степаненко, ви знову запізнилися на роботу!» ...

б) Кінець робочого дня. Керівник відділу пропонує працівнику залишитись ще на роботі, щоб завершити справу. Фахівець відповідає: «Але робочий день вже закінчився і я маю право йти додому»...

в) Вранці перед виходом на роботу чоловік заглядає в холодильник, щоб знайти щось поснідати, але в холодильнику немає нічого їстівного. Його слова ...

г) Випускник університету дуже швидко після закінчення закладу вищої освіти влаштувався на престижну, добре оплачувану роботу. Думки його друга з цього приводу...

Окрім того, обов'язковим і важливим у становленні майбутнього фахівця на етапі професійної підготовки є урахування принципів тісного взаємозв'язку між теоретичним навчанням і практичною підготовкою, науково-творчого характеру практичної підготовки, системності, динамічності, наступності, перспективності, послідовності, поліфункціональності, свободи вибору, співробітництва. Компоненти практичної підготовки сприяють ідентифікації з професійною діяльністю у сфері соціальної роботи [80, с. 204-208].

Погоджуємось з думкою О. Євдокимової, яка головне призначення супроводу вбачає у створенні умов, сприятливих для розвитку особистості на всіх етапах особистісно-професійного становлення, реалізації актуальних і потенційних можливостей особистості, ефективного засвоєння знань в сфері професійної діяльності і побудови життєвої стратегії, оптимізації професійного й особистісного зростання [50]. Адже фахівець із соціальної роботи – це професіонал, спроможний працювати на різних рівнях реалізації соціальної політики держави – на рівні управління, матеріально-технічного і правового забезпечення,

освіти, охорони здоров'я і безпосередньо практики соціальної роботи. Крім того, майбутній фахівець має бути учасником сумісної діяльності, організатором цієї діяльності, який веде людину протягом тривалого часу, здійснює супровід, піклується про формування суспільних цінностей в соціумі, тобто виступає як цілісний суб'єкт професійної діяльності [80, с. 204-208].

Задля кращого розуміння себе, своєї підсвідомості, особистісних смислів можна використовувати гру «Темна сила куба» [426, с. 258], де фахівцю пропонується увияти п'ять об'єктів на тлі пустелі. Гра сприяє кращому розумінню як себе, так і споживачів соціальних послуг тощо.

Період навчання у закладах вищої освіти є важливим досвідом соціального буття, періодом включення до професійної спільноти й адаптації до професійної діяльності, підвищення компетентності у спілкуванні, перепрограмування її поведінки на якісно нові соціальні зв'язки, пов'язані з професійною діяльністю, базовим етапом професійного становлення особистості майбутнього фахівця, який включає шлях розвитку від професійного інтересу до оволодіння професійними знаннями, усвідомлення змісту та цілей професійної діяльності, засвоєння професійної етики й формування позиції фахівця-професіонала [28, с.284-293].

Важливо звернути увагу, що становлення особистості фахівця з соціальної роботи на етапі професійної підготовки відбувається водночас з опануванням професійних знань, умінь і навичок, і передбачає розвиток спеціальної рефлексії, формування професійної ідентичності й професійного мислення, розвиток здатності до ефективної професійної комунікації.

Корекційно-розвивальний компонент реалізується через супервізію як специфічну форму професійного соціально-психологічного супроводу входження в професію, що спрямована на спостереження й аналіз особливостей здійснення студентами професійної практичної діяльності під керівництвом кваліфікованого фахівця. При цьому особливу увагу супервізор звертає на готовність студентів до здійснення самостійної професійної діяльності, виконання провідних професійних функцій, що уможливорює усвідомлення, розуміння й аналіз

власних професійних дій і професійної поведінки. До основних завдань супервізії відносять: створення умов для розвитку професійної рефлексії та усвідомлення себе у професії; формування професійної свідомості і мислення; застосування студентами отриманих знань, умінь і навичок при розв'язанні теоретичних і практичних завдань; формування і вдосконалення необхідних для самостійної професійної діяльності особистісно-професійних якостей [69, с. 11-14].

Супровід майбутніх фахівців в межах супервізії передбачає: створення оптимальних умов для формування й розвитку фахових компетенцій, необхідних для розв'язання професійних завдань; взаємодію зі студентами й аналіз процесу і результатів виконаних професійних завдань та функцій; оцінювання рівня розвитку професійних компетенцій у процесі проходження супервізії; допомогу й підтримку майбутнім фахівцям в освоєнні ними необхідних професійних функцій [25, с. 13-26].

На етапі професійної підготовки соціально-психологічний супровід становлення включає індивідуальні консультації, групові дискусії, ситуативно-рольові ігри, проєктивні методики та ін. Зокрема, дискусію вважають ефективним засобом переконання, оскільки її учасники самі доходять того чи іншого висновку. «Групова дискусія – це спільне обговорення будь-якого суперечливого питання, яке дозволяє змінити думку, позиції й установки учасників колективу в процесі безпосереднього спілкування» [33, с. 40].

Застосування *інтерактивних методик, тренінгів* у вищій школі передбачає докорінну зміну методичних стереотипів навчання. Тренінг як метод активного впливу являє собою один з найбільш затребуваних і динамічно розвинутих видів соціально-психологічної роботи, оскільки уможливує вирішення завдань, пов'язаних з розвитком навиків спілкування, самоконтролю і самопізнання, особистісного зростання, активізацією творчого потенціалу, розвиток стійких якостей, важливих для ефективної взаємодії не тільки у професійній діяльності, але й у приватному житті. Тренінгові форми навчання передбачають отримання знань не в готовому вигляді, а в результаті активної взаємодії студентів,

і, на відміну від традиційних, охоплюють весь потенціал людини [24].

Актуальним є застосування методики «Чи готовий я до професійного становлення?» (модифікований варіант тесту «Готовність до саморозвитку» (В. Павлова) [78]. Фахівцю пропонується чотирнадцять тверджень, з якими він може погодитись чи не погодитись. Загальна готовність до становлення розраховується за всією сукупністю відповідей. Крім того, методика дозволяє визначити величину готовності за параметрами «хочу знати себе», «можу самовдосконалюватись» та різні модифікації: «можу самовдосконалюватись», але «не хочу знати себе»; «хочу знати себе», і «можу змінитися»; «не хочу знати себе» і «не хочу змінюватись»; «хочу знати себе», але «не можу себе змінити». Виконання зазначених вправ сприяє розвиткові потреби у дійсному самовдосконаленні і самоствердженні у професійній діяльності, пізнанню власних здібностей, формуванню власного стилю діяльності, а також виявленню причин небажання працювати над своїм особистісно-професійним становленням.

Саме тренінг виявляється «одним із найважливіших методів у системі професійної підготовки» [57, с. 357]. Тренінги суттєво підвищують конкурентоспроможність особистості на ринку праці та сприяють формуванню в майбутніх фахівців з вищою освітою якісно нового типу мислення.

Тренінги, як зазначає А. Панфілова, здебільшого спрямовані на розвиток наступних умінь [81]: вступати в контакт, ініціюючи його; формувати позитивне перше враження; ставити запитання й відповідати на них; вести розмову та стимулювати співрозмовника до з'ясування його позиції, пропозицій, висловлювань; слухати, чути й розуміти те, що має на увазі учасник; сприймати й розуміти те, що людина не в змозі висловити; передати учаснику те, що його почули й зрозуміли (надати зворотний зв'язок); вирівнювати емоційне напруження в розмові, переговорах, дискусіях; керувати експресивними сигналами; діагностувати й використовувати сенсорні канали учасника; ефективно взаємодіяти з іншими учасниками тренінгової групи.

Упродовж тренінгових занять, які можуть бути проведені в якості факультативів, спецкурсів або спеціально відведених навчальних дисциплін, як, зокрема, «Соціально-психологічний тренінг» та ін., відбувається інтенсивний і досить короткий курс навчання, що сприяє підвищенню комунікативної, професійної та соціальної компетентності й оволодінню майбутніми фахівцями певними практичними навичками, які будуть необхідні для успішної реалізації професійної діяльності [70].

Участь у тренінгу передбачає можливість зосередитися на засвоєнні особистістю специфічних способів поведінки, пошук оптимальних шляхів виходу зі складних життєвих ситуацій, сприяє опануванню нового досвіду, прогнозування шляхів виходу з проблемних ситуацій, та демонструє оптимальні зразки розв'язання навчальних ситуацій.

Тренінгові заняття підвищують ефективність професійної компетентності, зумовлюють особистісний розвиток й удосконалення, які відбуваються на кількох рівнях [51, с. 196]:

- когнітивному – отримання нових знань, інформації про себе та інших, зокрема про більш конструктивні способи діяльності, поведінки і спілкування;
- емоційно-почуттєвому – переживання з приводу особистої нездатності до оптимального розв'язання певних аспектів особистісного розвитку, професійної діяльності, набуття емоційно-почуттєвого досвіду в стосунках з групою та окремими її учасниками, усвідомлення власних емоційних переживань, підвищення самоконтролю;
- поведінковому – набуття нових прийомів, навичок, умінь і способів поведінки та їх закріплення;
- особистому – корекція ставлення до себе та інших учасників, корекція настанов, особистісних якостей, які заважають ефективному спілкуванню, особистісному зростанню, оптимальній діяльності.

Варто акцентувати увагу на цих аспектах особливо при організації тренінгів у процесі соціально-психологічного супроводу. Оскільки когнітивний аспект дає можливість фахівцю отримати нову інформацію за допомогою постановки низки дослідницьких завдань, спрямованих на підвищення рівня

інформативності у галузі спілкування. Емоційний аспект дозволяє включити переживання особистісної значимості отриманої інформації. Конативний (поведінковий) аспект передбачає суттєве розширення поведінки учасників тренінгу через усвідомлення неефективності та небажаності деяких звичних способів поведінки у процесі спілкування [72, с. 97-101].

Також доцільним буде організація і проведення тренінгів саморегуляції (аутотренінг), комунікативних умінь (групові варіанти поведінкового та соціально-психологічного тренінгу), особистісного зростання (тренінги, які мають різні теоретичні основи і спрямовані переважно на розвиток окремих сторін особистості учасників, наприклад, саморозуміння, стратегії особистісного розвитку тощо), навчальних (вдосконалення навичок, необхідних для професій, де визначальним фактором є ефективність спілкування) та інших. Склад тренінгових груп, особливості процесів, які в них відбуваються, мета і методика роботи залежать від вихідної теоретичної позиції і відрізняються рядом специфічних принципів – *активністю, дослідницькою творчою позицією, об'єктивацією* тощо [15, с. 17-25].

Особливо актуальними для здобувачів вищої освіти є «Тренінг особистісного зростання у професійній діяльності», «Тренінг комунікативності», «Я – фахівець, Я – Лідер», аналіз конкретних ситуацій, рольові ігри, що уможливають усвідомлення, розуміння й аналіз власних професійно важливих якостей особистості та можливостей їх розвитку у навчально-професійній діяльності.

Так, тренінг особистісного зростання зорієнтований на активізацію діяльності, формування мотивації готовності до змін. Структура тренінгу містить вправи, що забезпечують знайомство («Снігова куля»), формування позитивної самооцінки та вміння самовиражатися («Футболка з написом»), розвиток емпатії, вміння розуміти іншого та формування здібності до перевтілення, («Інтерв'ю»), тести саморозвитку, відпрацювання навичок експресії, навчання вираженню своїх почуттів та розуміння того, як між собою пов'язані почуття та емоції («Стоп-кадр»), підвищення рівня самооцінки та можливість зробити іншій людині присмне («Побажання»), стимулювання емоційного

розкриття учасників («Лягідне ім'я»), вправи на психологічне розвантаження («Дощ в Австралії»), формування навичок, необхідних для успішної взаємодії між людьми («Цивілізація»), закріплення позитивних результатів тренінгу («Емоційний ланцюжок»), («Коло») та ін. [90].

Як уже зазначалося вище, важливу роль у становленні фахівців як професіоналів відіграє здатність до професійної взаємодії. Формуванню прийомів ефективного спілкування, набуттю толерантності у взаємодії сприяє «Тренінг комунікативності» через ігрові методи та техніку активного слухання. Завдання тренінгу: розширити можливості фахівців установлювати контакти в різних ситуаціях спілкування; відпрацювати навички розуміння себе, інших людей, а також взаємин між людьми; оволодіти навичками активного слухання; активізувати процес самопізнання; розширити діапазон творчих здібностей. Варто відзначити, що неефективність у спілкуванні може бути пов'язана з повною або частковою відсутністю того чи іншого комунікативного уміння. Труднощі, які виникають при спілкуванні у конкретній ситуації, можуть бути викликані недостатнім самоконтролем, наприклад, через невміння справитися з перевантаженням, імпульсивністю, агресією тощо, зумовлених специфікою соціальної роботи. Тому варто вчитися володіти собою упродовж всього свого життя, здобуваючи досвід, який часто будується на помилках і розчаруваннях.

Структура тренінгу містить вправи на мозковий штурм - «Спілкування» і «Чинники ефективного спілкування», методику «Визначення ступеня виразності уміння слухати іншу людину», вправи «Заборона говорити «ні», «Тепло ваших рук» та ін., гру «Конверт проблем», анкету «Що ти очікував і що отримав від тренінгу для особистісного становлення і розвитку». Доцільність використання ігор під час супроводу становлення фахівців передбачає спосіб організації, стимулювання й мотивації, контролю навчально-пізнавальної діяльності; можливість змодельовати різноманітні ситуації з професійної діяльності й цим сприяти їх розв'язанню; широкі можливості для організації навчання у груповій, парній формах, визнаних найбільш ефективними щодо активізації взаємодії між фахівцями. У

модельованій ситуації через чіткий розподіл функцій між її учасниками, спрямування в грі всіх на кожного й кожного на всіх, взаємодію з різними напрямками посилюється (звичайно, залежно від виду, характеру самої гри). Здатність передавати й засвоювати інформацію [62, с. 228-232]. Таким чином, зростає сукупність переданої й засвоєної інформації.

Розвитку лідерських якостей, прагненню фахівців до кар'єрного зростання у професійній діяльності у сфері соціальної роботи сприяє відпрацювання прийомів розвитку лідерства та лідерських якостей (тренінг «Я – фахівець, Я – Лідер»). Тренінг включає вправи «Лідер – це...», «Якості лідера», тест «Лідер», що містить 48 питань стосовно оцінки власних лідерських якостей та здібностей. Цікавими і корисними є вправи «Повір у свої творчі здібності», розминка «Імпульс», вправа «Мозковий штурм», гра «Потерпілі на морі» та ін.

Творчі домашні завдання передбачають написання есе: «Яким має бути сучасний фахівець із соціальної роботи?», «Самовдосконалення – шлях до самореалізації у професійній діяльності, досягнення «акме»; проектну діяльність з розробки проекту етичного та професійного кодексу фахівця (соціального працівника); завдання для роздумів з проблемних питань навчально-професійної діяльності майбутніх фахівців та ін. Так, складання власного психологічного портрету має враховувати наступні складові: загальні відомості про особистість, її життєвий шлях, основні життєві сфери, спрямованість, особливості характеру, здібності та ін., її плани на майбутнє. Доцільно пропонувати фахівцям моделювати план власного становлення чи план професійного розвитку, а також план особистісної самозміни, план зміни іміджу та ін.

Загалом застосування творчих завдань зумовлене потребою підготовки фахівців, професіоналів нової генерації, формування в них високого рівня професійної майстерності, культури, вміння творчо працювати та відповідати професійним вимогам гуманістично спрямованої особистості фахівця з соціальної роботи.

Такий підхід, як свідчить досвід нашої роботи, сприяє становленню особистості фахівця з соціальної роботи на стадії

професійної підготовки, а система соціально-психологічного супроводу особистості фахівця з соціальної роботи на стадії професійної підготовки передбачає забезпечення створення сприятливих умов для ефективної адаптації здобувачів закладів вищої освіти до навчальних умов, адекватного розуміння життєвих і професійних ситуацій, завдань, взаємодії між усіма ланками освітнього процесу та майбутньої практичної діяльності, сприяння пристосування до умов інтенсивного інформаційного потоку, пошуку ресурсів і кращому засвоєнню знань, умінь і навичок, подоланню труднощів тощо. Усе разом спрямовано на сприяння формуванню самовизначення в якості фахівця як професійно-особистісного новоутворення на шляху становлення, показниками якого є просоціальні цінності, внутрішня мотивація до навчання, спрямованість, що забезпечує набуття професійних знань, умінь і навичок, формування цілісних уявлень стосовно професійної діяльності, позитивного ставлення до професії та до себе як фахівця соціальної роботи, тощо, а результатом виступить рівень сформованості самовизначення в якості фахівця з соціальної роботи як професійно-особистісного новоутворення на стадії професійної підготовки становлення у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах.

7.3. Соціально-психологічне забезпечення становлення особистості фахівця з соціальної роботи у практичній професійній діяльності

Соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівця у професійній діяльності у сфері соціальної роботи містить сукупність організаційних та психологічних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для професіонала і підтримку високої ефективності його діяльності [96, с. 179-187] та передбачає: консультування з питань професійної діяльності; допомогу у розв'язанні особистих та сімейних проблем психологічного, соціального, педагогічного та іншого спрямування; діагностику професійної працездатності; корекцію

несприятливих психічних станів; організацію і проведення профілактичної та реабілітаційної роботи [92].

На етапах первинної і вторинної професіоналізації соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівця у практичній професійній діяльності охоплює стадії професійної адаптації, формування професійної компетентності, професійної майстерності, вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду та післятрудова стадію. Так, етап первинної професіоналізації охоплює стадії професійної адаптації і формування професійної компетентності.

Враховуючи особливості стадій професійного становлення, загальна мета соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівців з соціальної роботи набуває своєї специфіки на кожній з них:

– *на стадії професійної адаптації* важливим є сприяння освоєнню в організації, установі (соціальній службі), що включає соціально-психологічну, психофізіологічну та професійну адаптацію, кожна з яких може спричинити певні труднощі, складності або проблеми;

– *на стадії формування професійної компетентності* – сприяння формуванню саморегуляції у професійній діяльності як професійно-особистісного новоутворення, усвідомленню та прийняттю норм роботи, самоприйняттю себе як фахівця соціальної роботи, самоповаги, самооцінки, прагнення зробити професійну кар'єру, професійного вдосконалення і саморозвитку, толерантності у взаємодії тощо.

Завданням супроводу є забезпечення створення сприятливих умов щодо ефективної адаптації до установи соціальної служби, що передбачає допомогу і підтримку у знятті тривожності, формуванні позитивних установок щодо вирішення і подолання різноманітних проблем, актуалізації ресурсів особистості фахівця щодо саморегуляції у професійній діяльності, а також сприяння формуванню професійної компетентності, прагнень щодо професійного зростання, вдосконалення і саморозвитку, реалізації власного потенціалу у сфері соціальної роботи тощо.

Результатом супроводу є сформованість у фахівця з соціальної роботи *проекування (життєконструювання)*

професійного шляху і саморегуляції у професійній діяльності як професійно-особистісних новоутворень у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах.

Як уже зазначалось, формами соціально-психологічного супроводу стають індивідуальні та групові заняття, а серед форм і засобів становлення особистості фахівця у практичній діяльності варто назвати моніторинг, моделювання, діагностику; атестацію, результати складання соціальних програм і проєктів, фандрайзингових проєктів, тестування, експрес-опитування, рефлексію, самоаналіз, самооцінку, самоорганізацію, супервзію, самоосвіту тощо.

Інформаційно-смісловий компонент супроводу становлення фахівця у практичній діяльності реалізується через міні-лекції («Ціннісне ставлення до становлення у професійній діяльності у сфері соціальної роботи», «Професійно-важливі якості та їх роль у формуванні іміджу фахівця з соціальної роботи», «Професійний успіх фахівця з соціальної роботи, його прагнення до самовдосконалення і самоствердження на шляху до самореалізації у професійній діяльності», «Особливості саморегуляції у професійній діяльності», «Як досягнути психологічного благополуччя?» та ін.), індивідуальні та групові бесіди, дискусії, презентації, курси підвищення кваліфікації, консультації та ін., спрямовані на вдосконалення знань фахівців, формування і вдосконалення професійної компетентності і професійної майстерності, опанування нових типів комунікативної і професійної взаємодії, інноваційними методів, засобів і форм роботи тощо.

Зміст лекцій потребує врахування досвіду, запитів і потреб фахівців. З цією метою вже на цьому етапі доцільним є також застосування міні-анкет. Зокрема, міні-анкета «Дієвість становлення особистості фахівця з соціальної роботи» [66] складається з п'яти завдань, які передбачають три відповіді закритого типу і одну – відкритого. Запропоновані варіанти відповіді розміщені за ступенем актуалізованості потреби у становленні особистості фахівця у професійній діяльності. Четвертий варіант, який відображає вищий ступінь, передбачає розгорнуту відповідь щодо суті питання [21, с. 171-184].

Особливо важливим інструментом соціальної роботи є комунікація, тому фахівцям варто постійно працювати над удосконаленням комунікативних знань, умінь і навичок. Неможливо також перелічити усі переваги, адже стосунки є ключем до людяності, психологічного здоров'я, особистої ідентичності, соціального, когнітивного й морального розвитку людини, опанування стресом і ворожістю, пошуку смислу та якості життя, самоздійснення, освітньої і професійної продуктивності, фізичного здоров'я [38, с. 18-19].

Крім того доцільними у супроводі становлення фахівця у практичній діяльності є також консультації за індивідуальними запитами (проблему визначає сам фахівець), індивідуальні та групові бесіди, дискусії, презентації, які проводять працівники соціально-психологічної служби організацій Департаменту соціального захисту та / або консультативних центрів при ОТГ), курси підвищення кваліфікації фахівців, консультації щодо надання соціальних послуг та ін., спрямовані на вдосконалення знань, умінь і навичок фахівців, формування професійної компетентності, опанування нових типів комунікативної і професійної взаємодії, інноваційних методів, засобів і форм роботи тощо.

Діагностичний компонент супроводу передбачає моніторинг і діагностику як результативності становлення у професійній діяльності, так і сформованості професійно-особистісних якостей фахівців, експрес-опитування, атестацію фахівців, оцінку за виконання завдань по складанню соціальних програм і проєктів, фандрайзингових проєктів, тестування, аналітичні завдання та ін.

Так, виявленню умотивованості на досягнення успіхів та ідеалу фахівця у сфері соціальної роботи, внутрішньої гармонії сприяє модифікований варіант методики О. Бондарчук та Л. Карамушки «Мотиви професійного становлення фахівців з соціальної роботи», що дозволяє визначити найбільш характерні мотиви (престижні, соціальні, особистісного і професійного становлення, прагматичні та власне професійні мотиви) [73].

З діагностичною метою доцільно використовувати також і методики мотиваційної спрямованості на досягнення успіху

«Діагностика мотивації до успіху» (Т. Еслер). Тест містить сорок одне запитання, на які респонденту варто дати відповіді «так» або «ні», а потім оцінити згідно з ключем. Методика «Діагностика мотивації до уникнення невдач» (Т. Еслер) призначена для діагностики мотиваційної спрямованості особистості до уникнення невдач [59, с. 152].

Крім того, досліджуючи внутрішню і зовнішню мотивації, варто використовувати методику «Мотивація професійної діяльності» (методика К. Замфір у модифікації А. Реана) [там само, с. 156].

Аналіз здатності до становлення й прийняття управлінських рішень у професійній діяльності фахівця з соціальної роботи уможливує застосування методики «Діагностика стратегії прийняття управлінських рішень» Опитувальник містить 6 запитань, на які треба поставити знак «+» у випадку, коли судження відповідає тому, що притаманне вам, і знак «-», коли це судження не відповідає вашій поведінці у процесі розробки та прийняття управлінських рішень. Опрацювання даних дослідження та їх інтерпретація здійснюється відповідно до «ключа».

З метою дослідження міжособистісних відносин, взаємозв'язків між людьми, що об'єктивно проявляються в характері й способах взаємних впливів, які здійснюють люди один на одного в процесі сумісної діяльності і спілкування, вивчення системи настановлень, орієнтацій, очікувань, стереотипів та інших диспозицій, через які люди сприймають і оцінюють один одного у процесі становлення пропонується опитувальник Т. Лірі. Методика дозволяє як дослідити і визначити, так і сприяти формуванню якостей особистості фахівця, що характеризують його поведінку у міжособистісних стосунках у процесі становлення: *домінантність* (схильність до лідерства, домінування), *впевненість у собі* (незалежність, впевненість, непохитність в міжособистісних стосунках), *вимогливість* (прямолинійність, наполегливість, конфліктність), *скептицизм* (недовірливість, підозрливість, образливість, впертість, негативізм), *поступливість* (характеризує сором'язливість, скромність, критичне відношення до себе, поступливість), *довірливість*

(свідчить про залежність, слухняність, вдячність, інертність у становленні), *добросердечність* (здатність до взаємодопомоги, товарицькість, доброзичливість, конформізм, несамостійність), *чуйність* (делікатність, ніжність, терпимість до недоліків, альтруїзм, бажання допомагати іншим). Названі якості можна згрупувати у дві групи, які характеризуватимуть схильність до домінування, лідерства, незалежності або схильність до підкорення, невпевненість в собі, конформну поведінку [4, с. 64].

Таким чином, відносини визначають позицію особистості фахівця до всього, що його оточує, і до самого себе, а також до явищ, подій соціального життя, людей. Крім того, будь-які стосунки супроводжують емоції і почуття. Тому в групах і колективах в процесі спілкування реалізуються відносини, взаємовідносини, міжособистісні стосунки, які можуть бути: позитивними, негативними, формальними, неформальними, а взаємодія між людьми завжди має предметний зміст, вона містить різного роду ситуації, які можуть бути і конфліктними

Корекційно-розвивальний компонент спрямований на створення умов і пошук шляхів ефективного становлення, вдосконалення професійної компетентності й набуття професійної майстерності як важливих складових професійного становлення фахівця з соціальної роботи.

Найбільш широкого вжитку набули тренінги професійних навичок, рефлексивно-розвивальна діагностика, соціально-психологічні та професійно-психологічні тренінги особистісно-професійного розвитку та підвищення соціально-професійної і психолого-педагогічної компетентності, техніки аутотренінгу, ситуативно-рольові ігри з розвитку навичок розв'язання завдань соціальної роботи, психологічне консультування з проблем особистісно-професійного розвитку, проектування альтернативних сценаріїв професійного життя у сфері соціальної роботи, практикум вдосконалення навичок оптимальної суб'єкт-суб'єктної і суб'єкт-об'єктної взаємодії, ретроспекція професійного життя фахівця з соціальної роботи тощо [23, с. 66-70].

Так, з метою створення умов для усвідомлення власних професійних можливостей та визначення шляхів професійного

зростання, сприяння розумінню фахівцями власного професійного Я, прийняття себе в професії, подолання професійних утруднень, сприяння професійно-творчому становленню фахівця, варто проводити тренінг «Розвиток професійної ідентичності як засіб професійно-творчого становлення фахівця», який поєднує чотири заняття:

1) актуалізація поняття «професійна ідентичність, чому сприяє застосування вправ «Мій професійний герб та моє професійне кредо», «Життєвий та професійний кодекс», «Зіркова година», «Завершення речень» та ін.;

2) закріплення активного стилю спілкування, сприяння набуттю навичок самоаналізу, розвитку комунікативних умінь, усвідомленню себе в системі професійного та особистісного становлення: вправи «Долоні», «Людина на своєму місці», «Трактування», «Дерево мого «Я», «16 асоціацій», «Професійне «Я» та ін.;

3) вдосконалення знань про способи, мотиви, та ін. професійного становлення, роль і місце професії у становленні особистості, сприяння розвитку пізнавальної діяльності, аналізу образу власного Я: вправи «Побажання». «Інтерв'ю», «Мій сьогоднішній вибір», «Оплески», метод активного навчання «Алфавіт», «Валіза, кошик, м'ясорубка»;

4) поглиблення знань щодо професійної творчості в контексті професійного становлення: вправи «Компліменти», «Автопортрет», тест «Який ваш творчий потенціал?», «Творче життя», «Рефлексивна мішень» [10, с. 378-396].

Метою проведення тренінгу «Ефективність професійної взаємодії фахівця з соціальної роботи» є опанування знань глибинних закономірностей комунікації, системи комунікативних якостей і вмінь, прийомів і засобів, необхідних для ефективної професійної взаємодії і взаєморозуміння у сфері соціальної роботи як запоруки успіху фахівця.

Структура тренінгу поєднує вправи на знайомство («Вуличне знайомство»), вияв проблем у спілкуванні (Моя проблема у спілкуванні), тести «Ваша комунікативна установка», «Оцінка агресивності, аналіз ситуацій (з практичної діяльності), пошук підходу у поведінці («Агресивність, пасивність та

позитивний (впевнений) підхід»), вправи «Мистецтво компліменту», «Оволодіння конструктивною критикою», опанування психотехнологіями «Я-твердження», «Ви-твердження» та ін. [42, с. 64-90].

Крім того, фахівцю необхідно опанувати техніками *встановлення і підтримки соціально-психологічного контакту* [47, с. 24], які допоможуть йому у професійній діяльності: привітання, рапорту, підтримки, розуміння, прийняття, відображення почуттів, відображення змісту, що дозволяє в разі необхідності надати позитивний смисл критичним зауваженням особистості. Тобто, перефразовування – це вербальний навик повторення змісту того, що говорить учасник. Зміст перефразування включає в себе як факти ситуації, про яку говорять, так і почуття, про які людина розповідає: мовчання, паузи, установки, цінності, поведінку, техніки підвищення напруги та зменшення підтримки, конфронтацію, самовираження і розкриття почуттів, емпатію, рефлексивне слухання тощо.

Разом з тим, варто звернути увагу на важливість й ефективність проактивного підходу щодо реалізації психологічного супроводу особистості фахівця у сфері соціальної роботи, адже в основі проактивного підходу є ідея завчасного попередження проблем, планування особистісного життя, кар'єри і діяльності, саморозвитку, самовдосконалення і самоствердження особистості фахівця, використання командної роботи і лідерства, оптимізації і системного підходу до усіх складових і видів соціальної роботи, оскільки його мета – оптимальне використання особистісних ресурсів фахівця з соціальної роботи, що забезпечує максимальний ефект в умовах нормативних витрат часу і зусиль.

Крім того, фахівець з соціальної роботи має прагнути набути самоорганізації (тест «Чи організована ви людина?»), самостійності, самоконтролю, здатності до реалізації багатофункціонального рольового репертуару, адже однією з найважливіших функцій фахівця є прийняття рішень щодо вирішення найрізноманітніших проблем як у сфері соціальної роботи, так і організації власного професійного шляху. Тому, на нашу думку, доцільними є *тренінги прийняття ефективних рішень* [79, с. 445-477]. Кажуть, що хороший фахівець – це той,

хто приймає ефективні рішення. Даний тренінг не ставить завдання навчити приймати «правильні рішення» тому, що немає поняття правильного рішення взагалі, все повинно визначатися ситуацією і конкретними умовами. Прийняття рішення – це творчий процес, ось чому розвиток творчості – важливе завдання тренінгу, адже не завжди вдається знайти саме нове, неординарне рішення, яке може відкрити зовсім нові горизонти. Але коли воно знайдене, здається майже очевидним, що це найкращий спосіб розв'язати наявну проблему.

У процесі прийняття рішення нерідко постає психологічна проблема вибору. Часто людина не може зробити вибір через невпевненість у собі або через якісь психологічні проблеми. Робота над такими темами також є досить корисною на тренінгу прийняття рішень [7, с.185]. Крім цього, достатньо популярним є засіб навчання, де фахівцям надають можливість знайомства з переліком обставин, в основі яких лежать реальні або уявні ситуації.

Варто також звернути увагу на складність і специфічність соціальної роботи, її багатокомпонентну систему видів діяльності, серед яких невід'ємними складовими постають взаємодія з клієнтами соціальних служб, безпосередня комунікація з людьми, вміння захищати їхні права як клієнтів, оцінювати і планувати соціальну ситуацію, включатись у ситуацію і допомагати клієнту вийти з кризового стану, вміння працювати в команді, бажання підвищувати професійну компетентність [77, с. 13-42].

Кожна проблема людини – це констеляція її почуттів, думок та інтенцій. Її можна розв'язати шляхом зміни власного життя, його способу, відносин, внутрішньої орієнтації. Людина досить часто у всіх своїх проблемах звинувачує оточення (або спадковість), але вважати середовище причиною труднощів особистості – неконструктивно і неправильно. Усвідомлення наявності проблем є першим кроком до їх розв'язання або до опанування навичками жити з ними [63].

Серед психотехнік роботи з проблемами становлення особистості фахівця з соціальної роботи на даному етапі професіоналізації варто застосовувати метафору, конфронтацію, парадокс, з'ясування значення проблеми та ін. [7, с. 296]. Так,

варто відзначити позитивний досвід застосування техніки «метафори», яка виконує функцію зміни життєвих диспозицій. Ефективність використання метафоричних образів у мовленні виражається у наданні кожним фахівцем власного сенсу почутому відповідно до набутого досвіду та психоемоційного стану, а також у переконанні в істинності, чи, навпаки, розумінні відносності певних норм і ціннісних орієнтирів. Таким чином, застосування казок, приказок, легенд, притч свідчить про існуючі дві групи метафор: історії, які стверджують існуючі норми та історії, або ж які піддають сумніву непорушність існуючих норм.

Техніка «метафори» є універсальним механізмом набуття соціального досвіду [98, с.183], що допомагає кращому усвідомленню власної внутрішньої реальності і як наслідок, проблеми та шляхів її розв'язання. Метафора в малюнку дозволяє фахівцю продемонструвати свою творчість, визначити шлях роботи над собою, сформувати нові форми поведінки тощо. Конфронтація – вказівка на протиріччя у розповіді учасника у відносинах, думках, вчинках. Може бути виражена у формі переповідання, рефлексії почуттів або інтерпретації.

Техніку конфронтації можна застосовувати у випадках, коли фахівець висловлює вочевидь нелогічне твердження, наговорює на себе, уникає певних питань [97, с.238]. За допомогою цього прийому можна зосередитися на тих особливостях поведінки, які можна і потрібно змінити для того, щоб стало можливим подальше професійне або особистісне становлення. Цей непростий і часто болісний прийом дозволяє фахівцю побачити ті сторони життєвої ситуації або своєї особистості, які до цих пір ним не усвідомлювалися. Наприклад, за його допомогою можна звернути увагу на суперечності, які необхідно вирішити для виходу з важкої життєвої ситуації.

Назвемо ті завдання, які можна вирішити за допомогою конфронтації: допомогти людині побачити, що вона сама робить для того, щоб стати «жертвою»; показати хибність якихось уявлень чи думок, які людина до цього моменту вважала істинними; визначити інфантильні сторони поведінки людини і відносин, в які вона вступає; виявити стереотипи поведінки людини, які заважають налагодити відносини з людьми або

добитися успіху; висловити припущення, що ті чи інші моделі поведінки застаріли і нездатні принести успіх. Конфронтація є складною технікою, що потребує від фахівця витонченості і досвіду. Оскільки вона часто сприймається як звинувачення, тому може бути ефективною лише за умови встановлення довірливих стосунків. З метою правильного використання техніки конфронтації важливо пам'ятати про її обмеження. Тому її не можна використовувати як: покарання за неприпустиму поведінку – це не засіб прояву ворожості; з метою руйнування механізмів психологічного захисту; для задоволення потреб або самоствердження [63].

Парадокс – створення незвичної перспективи, заклик до альтернативного, парадоксального сприйняття ситуації і нового способу реагування. Парадокс може виступати як «відображення значення», конфронтації, інтерпретації та будь-якої іншої техніки [37]. Розрізняють такі його види: переформулювання – реакція з негативної перевизначається як така, що виконує позитивну функцію; припис або розпорядження, які напевне не можуть сприйнятись; стримування кожного разу, коли учасник буде виявляти ознаки змін. Під час стримування формуються потенції для відмови від неконструктивної взаємодії, що дає змогу запобігати завчасним розчаруванням, що можуть спровокувати агресію.

З'ясування значення проблеми – виділення певної теми в розповіді фахівця в якості смислу (значення) проблеми. Значення – це психологічні конструкції, що лежать в основі організації досвіду людини і відіграють роль рушійних сил її поведінки. Значення грукують думки і почуття в більш структуровані утворення: цінності, переконання, малоусвідомлювані стимули до дій, смислотворчі процеси. Основне їх призначення: пошук прихованих думок і почуттів, що лежать в основі переживань; полегшення інтерпретації фахівцем власних життєвих переживань; сприяння у дослідженні власних цінностей і цілей життя; розуміння глибинних переживань учасників [21, с. 171-184].

З метою зниження тривожності доцільним є використання елементів арттерапії (від англ. art – мистецтво і грец. Therapeia –

лікування) у вигляді будь-яких вільних замальовок, письмових записів, без урахування якості малюнків або орфографії. Такі вправи дають вихід переживанням фахівців, їхнім сумнівам і дозволяють поглянути на них з боку. Також варто використовувати вербалізацію пережитої тривожності у вигляді довірчого вільного спілкування або багаторазового проговорювання всього того, що по-справжньому хвилює і тривожить людину.

Крім цього, можна використовувати і креатотерапію (спосіб подолання тривожності засобами творчості), заняття спортом або ручною працею, дихальні вправи, що допомагають відволіктися, переключитися, зняти м'язову напругу і занепокоєння в думках, використання позитивних установок типу «Вір у себе, ти зможеш».

Достатньо ефективними є уточнення реальності у вигляді чотирьох самопитань «Чи правда це?», «Чи можу я бути абсолютно впевненим, що це правда?», «Яку реакцію викликають у мені ці думки?», «Ким би я був без цих думок?». Цей прийом сприяє зниженню тривожності у випадках, коли фахівець не знає, як вчинити через певні обставини. Відповіді на ці запитання дозволяють усвідомити відносність наявних переконань і побачити зовсім інші способи вирішення проблеми. Крім того, подоланню тривожності сприяє також внесення коректив у виробниче середовище і всю структуру міжособистісних відносин з урахуванням вище зазначених причин ситуативної та особистісної тривожності [86, с. 171-181].

Арттерапія, стверджує А. Копитін, здатна простими засобами актуалізувати внутрішній потенціал кожної людини, сприяти зціленню і встановленню гармонії особистості, формувати її творчу позицію. При цьому особистість навчається спілкуватися з навколишнім світом на рівні екосистеми, використовуючи образотворчі, рухові та звукові засоби [85, с. 125]. Арттерапія володіє очевидними перевагами перед іншими формами психотерапевтичної роботи, а саме [там само, с. 257], особливо у роботі з дітьми і дорослими, що пережили насильство:

- є засобом переважно невербального спілкування, що робить її особливо цінною для тих, хто недостатньо добре володіє мовою, відчуває труднощі в словесному описі власних переживань;

- є способом вільного самопрояву і самопізнання, має «інсайт-орієнтований» характер, сприяє формуванню атмосфери довіри, високої терпимості й уваги до внутрішнього світу людини;
- заснована на мобілізації творчого потенціалу учасника, внутрішніх механізмів саморегуляції і зцілення.

Таким чином, арттерапевтичні технології дозволяють досягати катарсису – звільнення, позбавлення від негативного емоційного досвіду, агресії та інших негативних почуттів, усвідомлення думок і почуттів, які людина звикла придушувати, і поступового розвитку здатності до саморегуляції. Крім того, арттерапія викликає позитивні емоції, сприяє подоланню апатії, пригніченості, безініціативності, допомагає сформувати більш активну життєву позицію [71].

Важливу роль у формуванні особистісно-професійних новоутворень у процесі практичної діяльності відіграють психокорекційні методики чи техніки, що передбачають систему дій, спрямованих на виправлення недоліків емоційного, інтелектуального та поведінкового аспектів особистості за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу. Це – психозаміна усталених характеристик суб'єкта, стабілізованих у процесі життєдіяльності, що має на меті актуалізацію внутрішнього потенціалу «Я» суб'єкта; шлях аналізу цілісних явищ психіки в єдності свідомого і несвідомого аспектів психіки суб'єкта [7, с. 194].

На особливу увагу заслуговує використання супервізії як обов'язкової умови «підтримки психологічного благополуччя та розвитку професійності спеціалістів за рахунок нарощення їх фахового потенціалу» [65, с. 64-68]. Зокрема, супервізія передбачає допомогу досвідченого працівника молодому (супервізованому) фахівцю якнайефективніше виконувати свої посадові обов'язки згідно з законодавчо визначеними стандартами [88, с. 226]. Це «дієвий інструмент діалогу з оточенням, побудови видозміненої ідентичності, структуризації життєвих подій» [93, с. 45].

Підвищенню якості надання соціальних послуг у сфері соціальної роботи сприяють стандарти супервізії, а саме:

1) нових (молодих) працівників супроводжують якісною супервізією з метою постійного професійного розвитку;

2) забезпечують доступ досвідчених фахівців з соціальної роботи до супервізії від інших досвідчених працівників;

3) сприяють організації й реалізації практичної соціальної роботи згідно з вимогами Етичного кодексу, а також поширенню і вдосконаленню досвіду соціальної роботи [104, с. 1-6].

Затребуваною супервізія є на усіх стадіях становлення особистості, в тому числі і тоді, коли у фахівця вже є розуміння змісту соціальної роботи, свого призначення, певний досвід, але його ще недостатньо. Тому для особистості фахівця важливий процес самоприйняття, прагнення досягнути ідеалу фахівця з соціальної роботи, внутрішньої гармонії, самовдосконалення й самоствердження як професіонала, рефлексії набуття професійного досвіду та успішності програння ролі фахівця з соціальної роботи, самопрогнозування майбутньої кар'єри. Також супервізія допомагає у визначенні індивідуальних якостей фахівця, його способів реагування, особливостей поведінки та ціннісних орієнтацій як чинників впливу на його діяльність, поглиблюючи теоретичні знання і практичні вміння, забезпечуючи їх адекватне застосування [61].

Зміст супроводу становлення залежить і від змісту професійної діяльності соціальної служби (напр., гериатричний центр, управління Пенсійного фонду України, Департамент соціального захисту, реабілітаційні центри та ін.), оскільки кожна організація сфокусована на системі фахівця (особистісні ресурси); системі практики (взаємодія з клієнтами, їхнім оточенням, особами, яким доводиться відмовляти в наданні послуг); системі команди (взаємодія всередині колективу); системі установи (організаційний клімат, нормативні вимоги, процедури, які задають параметри діяльності соціального фахівця) [89, с. 155-159]. Успішна реалізація супроводу становлення особистості фахівця у професійній діяльності у сфері соціальної роботи сприятиме забезпеченню позитивної динаміки у прийнятті рішень, суб'єктивній задоволеності професійною діяльністю, набуттю позитивного іміджу фахівця, пошуку більш досконалих шляхів передачі досвіду, внесення доробку у розвиток і покращення соціальної роботи як професії.

Варто звернути особливу увагу в контексті нашого дослідження на вправи, що підвищують здатність до *рефлексії* власної поведінки, особистісних змін, отримання зворотного зв'язку.

Зокрема, проведення вправ «Валіза», «М'ясорубка» та ін. сприятиме опануванню фахівцями здатності планувати майбутнє, нести відповідальність за свої дії, контролювати власне життя, здійснювати позитивний вплив на людей, а також самостійно відзначати зміни, робити відповідні висновки та планувати подальші дії [7, с. 299-302]. Особливу роль у реалізації зворотного зв'язку набуває супервізор соціально-психологічної служби організації Департаменту соціального захисту та / або консультативних центрів при ОТГ, що сприяє успішному особистісно-професійному становленню особистості.

На даному етапі соціально-психологічного становлення супроводу також варто пропонувати вирішувати творчі завдання. Так, доцільним є складання психологічного портрету фахівця (загальні дані про особистість, життєвий шлях, спрямованість, характер, здібності та ін.; план самовдосконалення («Самовдосконалення – шлях до самореалізації у професійній діяльності, досягнення «акме»); план професійного становлення; план самозміни; план зміни іміджу та ін.). Доцільним є також моделювання, напр. «Професійно-важливі якості як важлива складова успішного становлення фахівця з соціальної роботи у професійній діяльності», складання проєктивних малюнків тощо. Основне завдання проєктивних малюнків – отримати додаткову інформацію щодо проблем фахівця (у першу чергу про ті, що важко вербалізувати (наприклад, «Моя родина», «Дерево», «Неіснуюча тварина», «Моя професія» та ін.). Проєктивний малюнок може бути використаний: з психодіагностичною і методичною метою; для адекватного зображення фахівцем труднощів спілкування; з метою контролю за характером колективного процесу і характерологічними змінами працівників; висвітлення кризової ситуації, якщо така є в колективі [7, с. 102]. Позитивною характеристикою проєктивного малюнка є те, що він містить більше суттєвої інформації, ніж автор свідомо вкладає в нього.

Як зазначає Т. Яценко, теми добираються так, щоб надати можливість фахівцю проявити в малюнку свої почуття, передати психологічні якості й особливості, висвітлити міжособистісні відносини, власні зміни, роль тренера, групову динаміку тощо. Уже «сам процес зображення, передача особистісно значущого матеріалу

мовою фарб може відігравати позитивну роль, сприяти усвідомленню внутрішнього світу, конфліктів, проблем, виокремленню в них суттєвого» [103, с. 6].

Отже, соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівців з соціальної роботи на рівнях первинної і вторинної професіоналізації, тобто в практичній діяльності передбачає моніторинг, моделювання, діагностику, атестацію, тестування, самоорганізацію, супервізію тощо. Усе разом спрямовано на сприяння формуванню саморегуляції у професійній діяльності (на стадії формування професійної компетентності), самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності (на стадії формування професійної майстерності), самореалізації фахівця як професіонала, досягнення «акме» (на стадії вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду), рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху (на післятрудоу стадії) як професійно-особистісного новоутворення на стадії професійної підготовки становлення у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах.

Висвітлено систему соціально-психологічного супроводу професіоналізації фахівців з соціальної роботи у навчальній і практичній професійній діяльності; обґрунтовано програму сприяння становленню особистості фахівця з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (стадіях професійної адаптації та формування професійної компетентності) та вторинної професіоналізації (на стадіях формування професійної майстерності, вдосконалення професійної майстерності та передачі досвіду, а також на післятрудоу стадії).

Обґрунтовано соціально-психологічний супровід професіоналізації фахівця з соціальної роботи визначено як сукупність заходів, спрямованих на створення оптимальних умов для ефективної адаптації до навчальної / професійної діяльності, взаємодії між усіма ланками освітнього процесу / професійної діяльності), що забезпечує формування професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення особистості фахівців з соціальної роботи (самовизначення в якості фахівця з соціальної

роботи; самопроектування (життєконструювання) професійного шляху; саморегуляції, самоствердження, самовдосконалення і самореалізації у професійній діяльності; рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху). Успішна організація соціально-психологічного супроводу сприяє особистісному зростанню і становленню особистості фахівця, входженню до тієї зони розвитку, яку він прагне опанувати.

Визначено умови формування професійно-особистісних новоутворень: організація спеціального соціально-психологічного навчання, що сприятиме становленню особистості фахівців; формування ціннісного ставлення до професії та до себе як фахівця; сприяння розумінню й усвідомленню власного становлення до соціальної роботи як місії захисту населення від негативного впливу деструктивних соціальних явищ; усвідомлення вимог до індивідуально-психологічних та професійних якостей фахівця як суб'єкта діяльності в складних умовах сьогодення; розвиток здатності до самоаналізу шляхом розвитку професійно-важливих якостей фахівців з соціальної роботи, складання й реалізації індивідуальних програм професійного саморозвитку особистості.

Розроблено систему соціально-психологічного супроводу становлення фахівців з соціальної роботи у навчальній і практичній професійній діяльності, що містить наступні компоненти: *цільовий* (мета і завдання соціально-психологічного супроводу), *змістовно-операційний* (принципи і напрями супроводу, умови формування професійно-особистісних новоутворень, етапи соціально-психологічного супроводу професіоналізації, критерії та показники становлення, форми і засоби становлення, форми соціально-психологічного супроводу) та *результативний* (очікувані результати, сформованість професійно-особистісних новоутворень у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній і конативно-рефлексивній сферах на різних стадіях становлення особистості фахівців з соціальної роботи).

Список використаних джерел

1. Алексеева Л. С. Справочное пособие по социальной работе / Л. С. Алексеева, П. В. Бобкова, Г. Ю. Бурлака и др. ; под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой. – М. : Юристь, 1997. – 168 с.
2. Анохин П. К. Кибернетика функциональных систем: избранные труды / П. К. Анохин. – М. : Медицина, 1998. – 400 с.
3. Балахтар В. В. Психологія і педагогіка вищої школи : навч.-метод. посіб. / В. В. Балахтар. – Чернівці : Книги –XXI, 2011. – 196 с.
4. Балахтар В. В. Психологія і педагогіка [2-е вид, доп.]: навч.-метод. посіб. / В. В. Балахтар. – Чернівці : Книги –XXI, 2011. – 168 с.
5. Балахтар В. Організація і методика тренінгу «Пізнай себе»: навч.-метод. посіб. / Валентина Балахтар. – Чернівці, БДФА. – 2011. – 92 с.
6. Балахтар В. Педагогіка і психологія вищої школи : навч.-метод. посібник – [2-е вид, доповнене] / В. В. Балахтар. – Чернівці : Технодрук, 2013. – 204 с.
7. Балахтар В. Соціально-психологічний тренінг і маніпуляція: навчально-методичний посібник / В. В. Балахтар. – Вижниця : Черемош, 2015. – 432 с.
8. Балахтар В. В. Соціально-педагогічні засади реалізації державної молодіжної політики в Україні матеріали Першої Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальна робота в контексті соціокультурних змін» (15-16 квітня 2016 року) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ : Київський університет. – Вип.2 (5). – 2016. – С. 6-8.
9. Балахтар В. В. Педагогіка і психологія у соціальній роботі : навчально-методичний посіб. для студ. вищ. навч. закладів / В. В. Балахтар. – К. : Талком, 2017. – 444 с.
10. Балахтар В. В. Тренінг як технологія формування готовності особистості професіонала до роботи у соціальних службах // Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (23-24 листопада 2017 р.). – Тернопіль, 2017. – С. 13-15.
11. Балахтар В. В. Соціально-психологічна специфіка професійної діяльності фахівця з соціальної роботи // Advances of science: Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 28 September 2018 / Editors

- prof. L. N. Katjuhin, I. A. Salov, I. S. Danilova, N. S. Burina. – Czech Republic, Karlovy Vary: Skleněný Mústek – Ukraine, Kyiv: MCNIP, 2018. – С. 730-740.
12. Балахтар В. В. Модель становлення особистості майбутнього фахівця з соціальної роботи // Perspectives of science and education: The 3rd International youth conference (July 6, 2018) SLOVO\WORD. – New York, USA. 2018. – С. 303-314.
 13. Балахтар В. В. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на формування професійної компетентності особистості фахівця соціальної роботи / В. В. Балахтар // Information Technologies and Learning Tools, Vol. 66, №4, 2018. С. 93-104 [Електронний ресурс]. – Доступно : <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/download/2066/1365>.
 14. Балахтар В. В. Особливості професійного становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи / В. В. Балахтар // Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики»: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. – С. 61-64.
 15. Балахтар В. В. Особливості професійного становлення особистості фахівця з соціальної роботи залежно від психологічного благополуччя / В. В. Балахтар // Теоретичні і прикладні проблеми психології : збірник наукових праць. – №3(47), 2018. – Т. 1. – Северодонецьк : Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2018. – С. 17-25.
 16. Балахтар В. В. Креативний потенціал як показник професійного становлення фахівців з соціальної роботи / В. В. Балахтар // Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки №4, 2018. – С. 167-171.
 17. Балахтар В. В. Соціально-психологічні особливості комунікативної толерантності фахівців з соціальної роботи на різних стадіях професійного становлення // Організаційна психологія. Економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та УАОППП / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2018. – № 3(14). – С. 7-14.
 18. Балахтар В. В. Соціально-психологічні особливості базових переконань фахівців з соціальної роботи у контексті їх професійно-особистісного становлення // Вісник післядипломної освіти (Серія «Соціальні та поведінкові науки»). Вип. 6(35). – Київ : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». – С. 9-21.

19. Балахтар В. В. Рефлексія як чинник професійно-особистісного становлення фахівців у сфері соціальної роботи / В. В. Балахтар // Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. – № 8. – Вип. 18. – Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2018. – С. 9-23.
20. Балахтар В. В. Соціально-психологічний супровід професіоналізації особистості фахівців з соціальної роботи// Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. XIV. - Київ-Ніжин : Видавництво «ПП Лисенко М. М.», 2018. – Вип. 1. – С. 17-26.
21. Балахтар В. В. Методика дослідження становлення особистості фахівця з соціальної роботи / В. В. Балахтар // Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. – № 10. – Вип. 20. – Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2018. – С. 171-184.
22. Балахтар В. В. Соціально-психологічний супровід професіоналізації фахівця з соціальної роботи у процесі професійної підготовки / В. В. Балахтар // Вісник Національного авіаційного університету. (Педагогіка. Психологія). – Вип. №13. – Київ, 2018. – С. 104-111.
23. Балахтар В. В. Соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівця з соціальної роботи на стадії саморегуляції у професійній діяльності / В. В. Балахтар // Теорія і практика сучасної психології : збірник наукових праць № 6/2018. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. – С. 66-70.
24. Балахтар В. В. Психологія особистості фахівця з соціальної роботи : монографія / В. В. Балахтар. – Київ : Талком, 2018. – 384 с.
25. Балахтар В. В. Соціально-психологічний супровід самовизначення в якості фахівця з соціальної роботи на стадії професійної підготовки / В. В. Балахтар // Теоретичні і прикладні проблеми психології : збірник наукових праць. – №3(47). – Т. 3. – Сєверодонецьк: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2018. – С. 13-26.
26. Балахтар В. В. Соціально-психологічні особливості становлення особистості фахівця із соціальної роботи / В. В. Балахтар // *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries : Collective monograph*. Riga : Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2019. – С. 17-36.
27. Балюбаш Я. Я. Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти /

- Я. Я. Балюбаш. – К. : Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти, 2008. – 77 с.
28. Бескурнікова Ю. Г. Соціокультурний контекст процесу професіоналізації як складової частини соціалізації індивіда / Ю. Г. Бескурнікова // Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – №1 (99). – С. 284-293.
29. Бондарчук О. І. Складові особистісної готовності майбутніх психологів до попередження конфліктів у професійній діяльності / О. І. Бондарчук // Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К. : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2016. – 120 с. [Електронний ресурс]. – Доступно : <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari>
30. Брюховецька О. В. Психологічні основи формування професійної толерантності у керівників загальноосвітніх навчальних закладів : дис. ... доктора. психол. наук: 19.00.10 – організаційна психологія; економічна психологія. – Київ : Інститут психології імені Г С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. – 487 с.
31. Букач М. М. Компетентнісно орієнтоване навчання як основа формування майбутнього соціального працівника / М. М. Букач // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2016. – Випуск 22. – С. 119-131.
32. Вакуленко В. Форми і методи контролю якості знань і рівня професійної компетентності майбутнього викладача / В. Вакуленко // Педагогіка і психологія професійної освіти, 2003. – №6. – С. 109-121.
33. Вачков И. В. Окно в мир тренинга. Методологические основы субъективного подхода к групповой работе: учебное пособ. / И. В. Вачков, С. Д. Дерьябо. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
34. Гаркавенко З. О. Методичні рекомендації керівнику навчального закладу щодо діяльності психологічної служби / З. О. Гаркавенко. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. – 79 с.
35. Головацька І. «Особливості використання Інтернет-ресурсів бібліотеками Галичини» / І. Головацька [Електронний ресурс]. – Доступно : http://www.library.te.ua/about/writes_about_us/2009_rik/internet_centre

36. Даль В. І. Толковый словарь русского языка. Современное написание / В. І. Даль. – М. : АСТ, 2010. – 815 с.
37. Джеральд Р. Уикс, Лучиано Л'Абат. Психотехника парадокса. Практическое руководство по использованию парадоксов в психотерапии : метод. мат-лы для слушателей курса «Психотерапия» / Уикс Джеральд Р., Л'Абат Лучиано. – М., 2002.
38. Джонсон Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Д. В. Джонсон ; переклад з англ. В. Хомика. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – С. 18-19.
39. Деркач А. Акмеология : учебное пособие / А. Деркач, В. Зызыкин. – СПб : Питер, 2003. – 256 с.
40. Доскач С. С. Вплив розвитку рефлексії на особистісне становлення майбутніх практичних психологів / С. С. Доскач // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія: зб. Статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип. 32. – Ч.1. – С. 47-52.
41. Дуткевич Т. В. Практична психологія : Вступ до спеціальності / Т. В. Дуткевич, О. В. Савицька. – К. : ЦУЛ, 2010. – 256 с.
42. Журавська Л. М. Соціально-психологічний тренінг: розвиток якостей особистості працівників сфери туризму : навч. посіб. для студентів вищих нав. закл. / Л. М. Журавська. – К. : Слово, 2006. – 312 с.
43. Закон України «Про освіту» 2145-VIII від 05.09.2017 // Відомості Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Доступно : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
44. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебн. пособие / Э. Ф. Зеер. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
45. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития / Э. Ф. Зеер. – М. : Академия, 2009. – 240 с.
46. Зенькович Ю. О. Структура ціннісних компетенцій майбутнього педагога / Ю. О. Зенькович // Science and education a new dimension. – Vol. 2., March 2013. – С. 82-84.
47. Інтерактивні методи навчання : навч. посібник ; за заг. ред. П. Шевчука і П. Фенриха. – Щецін : Вид-во WSAP, 2005. – С. 24.
48. Інформація про толерантність // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – №14. – С. 24.
49. Истратова О. Н. Справочник психолога средней школы / О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто. – Изд. 5-е. – Ростов н/Д. : Феникс, 2008. – 510 с. – (Справочник).
50. Євдокімова О. О. Психологічні засади вищої технічної освіти : монографія / О. О. Євдокімова. – Харків : Нове слово, 2009. – 388 с.

51. Євсюков О. Ф. Тренінговий метод формування управлінської компетентності у курсантів ВВНЗ / О. Ф. Євсюков, О. Б. Нікітюк : збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. – 2010. – Вип. 3(25). – С. 194-196.
52. Энциклопедия юридической психологии : под ред. проф. А. М. Столяренко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 607 с.
53. Емельянов, Ю. Н. (1985). Активное социально-психологическое обучение. Ленинград : Ленингр. гос. ун-т
54. Казакова Е. И. Толерантность – путь к развитию / Е. И. Казакова. – СПб : Изд-во Ютас, 2007. – С. 24-36.
55. Карамушка, Л. М. Тренінгова програма «Психологія соціальної напруженості в освітніх організаціях на рівні взаємодії персоналу та організації та індивідуально-особистісному рівні»: зміст, структура та основні інтерактивні техніки // Організаційна психологія. Економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та УАОППП / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2018. – № 2(13), 48-61.
56. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 304 с.
57. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : ИКЦ «МарТ», 2005. – 673 с.
58. Кокун О. М. Методологічні засади та практичні заходи психофізіологічного забезпечення професійного становлення фахівця / О. М. Кокун // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного ун-ту. ім. І.Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 5. - Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 214-223.
59. Кокун О. М. та ін. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів : методичний посібник / О. М. Кокун, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська, О. В. Копаниця, О. Р. Малхазов. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. – 281 с.
60. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія / О. М. Кокун. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2012. – 200 с.
61. Корнюшина Р. Зарубежный опыт социальной работы : [учеб. пособие] / Р. Корнюшина – Владивосток : Изд-во Дальневосточного университета, 2004. – 85 с.

62. Коровяковская Е. П. К проблеме создания психолого-педагогических основ разработки и использования учебно-ролевых игр / Е. П. Коровяковская // Школа-семинар по проблеме применения АМО в учебном процессе. – Рига : Латв. ГУ, 1983. – С. 228-232.
63. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Римас Кочюнас. – М. : Академический проект, 1999. – 240 с.
64. Кривоконь Н. І. Роль соціально-психологічного забезпечення в контексті «Психологізації» соціальної роботи / Н. І. Кривоконь // Психологія і особистість. – 2015. – № 2(1). – С. 201-213 [Електронний ресурс]. – Доступно : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2015_2%281%29__16.
65. Кривоконь Н. І. Супервізія як чинник вдосконалення соціальної роботи / Н. І. Кривоконь // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Психологія. – 2016. – Вип. 61. – С. 64-68 [Електронний ресурс]. – Доступно : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2016_61_14.
66. Кузікова С. Б. Міні-анкета «Дієвість саморозвитку особистості [Електронний ресурс] – Доступно : <http://kuzikova.info/category/science/tools/>.
67. Лапшина В. Л. Професіоналізація: сутність та структура поняття / В. Л. Лапшина // Український соціум. – 2005. – № 2/3. – С. 54-58.
68. Лебідь Н. К. Базисні переконання як індивідуальний вектор цілеспрямованої активності особистості / Н. К. Лебідь, Ю. В. Бреус // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2013. – Вип. 5. [Електронний ресурс]. – Доступно : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_40.
69. Литвиненко С. А. Актуальні проблеми практики супервізії у професійній підготовці майбутніх психологів / С. А. Литвиненко, В. М. Ямницький // Психологія: реальність і перспективи. – 2014. – Вип. 3. – С. 11-14 [Електронний ресурс]. – Доступно : http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2014_3_6.
70. Макшанов С. И. Психология тренинга: Теория. Методология. Практика : монография. – СПб. : «Образование», 1997. – 238 с.
71. Малкина-Пых И. Г. Гендерная терапия: Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2006. – 928 с.
72. Мельничук І. М. Психолого-педагогічний тренінг як активний засіб підвищення комунікативної компетентності майбутнього фахівця фінансово-економічної сфери / І. М. Мельничук, В. Я. Чорній // Педагогічний альманах. – 2010. – Вип. №6. – С. 97-101.

73. Методика дослідження особливостей психологічної готовності керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін; за наук. ред. О. І. Бондарчук – К.: , 2014. – 148 с. – Рукопис.
74. Мітіна С. В. Емпатія як професійно важлива якість медичного фахівця / С. В. Мітіна // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Вип. 1. Том 1. – 2017. – С. 83-88. – (Психологічні науки).
75. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси, 1987. – 361 с.
76. Обухова Л. Ф. Возрастная психология: учебник Л. Ф. Обухова. – М. : Пед. общество России, 2000. – 442 с.
77. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти / О. Овчарук // Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К. : К.І.С., 2003. – С. 13-42.
78. Олійник Л. М. Психодіагностика і корекція : навч.-метод. посібник з практичної психології / Л. М. Олійник. – Миколаїв : ПП «Принт-Експрес», 2010. – 2010. – 218 с.
79. Основи соціальної психології : навч. посібник / [О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін.]; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 495 с.
80. Останіна Н. С. Професійна підготовка соціальних працівників в умовах модернізації вищої освіти на засадах компетентнісного підходу / Н. С. Останіна // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2016. – № 1. – С. 204-208. [Електронний ресурс]. – Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2016_1_39.
81. Панфилова А. П. Тренинг педагогического общения : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений]. – М. : Академия, 2006. – 336 с.
82. Пірен М. І. Просвітницька робота в територіальній громаді: професійно-світоглядні засади реалізації: навч. посіб.-практикум / М. І. Пірен. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2018. – 360 с.
83. Пихтіна Н. П. Основи педагогічної техніки: навч. посіб. / Н. П. Пихтіна. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 316 с.
84. Психологія особистості: словник-довідник / [за редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко]. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
85. Практикум по арт-терапии / под ред. А. И. Копытина. – СПб : Питер, 2000. – 448 с.
86. Прихожан А. М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. – 2-е изд. / А. М. Прихожан. – СПб.: Питер, 2007. – 192 с. – (Серия «Детскому психологу»).

87. Проекти стандартів вищої освіти України: [Електронний ресурс] – Доступно : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovometodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/proekti-standartiv-vishoi-osviti> 231-soczialna-robota-magistr-29.05.2017-1.
88. Савчук О. Використання моделі супервізії в соціальній роботі / О. Савчук // Соціальна політика, соціальна робота й охорона здоров'я : як Україні досягти європейського рівня якості послуг: збірник тез доповідей конференції. – К., 2007. – С. 224–227.
89. Слосанська Г. Супервізія в соціальній роботі: основні підходи та принципи / Г. Слосанська // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. – Вип. 30. – С. 155-159 [Електронний ресурс]. – Доступно : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2014_30_58.
90. Соціально-психологічний супровід навчально-виховного процесу професійно-технічних навчальних закладів: методичний збірник ; (з досвіду роботи психологічної служби ПТНЗ Чернігівської області) упорядник Поклад. – Чернігів : Навчально-методичний центр профтехосвіти в Чернігівській області, 2009. – 85 с.
91. Слюсарев Ю. В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности : Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю. В. Слюсарев; Санкт-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 1992. – 16 с.
92. Столяренко Л. Д. Основы психологии: Практикум. – [7- изд.] / Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 704 с.
93. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
94. Ткач Т. В. Образовательное пространство в развитии цивилизаций // Актуальні проблеми : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка – К. : Логос, 2006. – Т. 7. – Вип. 8. – С. 454.
95. Тополь О. І. Здоров'язберігаюча компетентність як складова професіоналізму соціального працівника / О. І. Тополь [Електронний ресурс]. – Доступно: <http://dSPACE.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/484/1/Topol.pdf>.
96. Тур'ян О. В. Психологічні вимоги до особистості співробітника приватного охоронного підприємства / О. В. Тур'ян // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Випуск №8. – 2010. – С. 179-187.

97. Тюптя О. В. Типологія психотехнік у консультативній взаємодії / О. В. Тюптя // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – 2012. – Т. 2. – Вип. 9. – С. 238. – (Психологічні науки).
98. Фромм Э. Душа человека / [общ. ред., сост. и предисловие П. С. Гуревича]. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
99. Чайка В. Підготовка майбутнього вчителя до саморегуляції педагогічної діяльності: Монографія / В. Чайка [за ред. Г. Терщука]. – Тернопіль : ТНПУ, 2006. – С.107-110.
100. Чепелева Н. В. Психологічна служба у вищих закладах освіти / Н. В. Чепелева, Н. І. Повякель // Практична психологія та соціальна робота, 2001. – №6 (33).
101. Шапиро Д. Телоразум: рабочая книга. Как тело и разум работают вместе / Дебби Шапиро. – М. : Изд. «Астрель», 2004. – 224 с.
102. Шегда О. В. Психологічна служба як елемент освітнього простору ВНЗ / О. В. Шегда // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – Т. 7: Екологічна психологія. – Вип. 15. – С. 320-325.
103. Яценко Т. С. Методы активного социально-психологического обучения : метод. рекомендации для студентов педагогических институтов / Т. С. Яценко. – К. : РУМК, 1991. – С. 6.
104. Supervision in Social Care / Social Care Association, 2009. – P. 1-6. – URL : <http://www.socialcareassociation.co.uk/Portals/0/Public%20Docs/Supervision%20in%20Social%20Care.pdf>.
105. Standards for Clinical Supervision for Social Workers / B. French, D. Hancock [and other] // The Newfoundland and Labrador Association of Social Workers, 2003. – P. 1-9.
106. Witkin H. Psychological differentiation : studies of development, N.Y., Erlbaum, 1974. – 418 p. URL : <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015000290885;view=1up;seq=10>
107. Zanden V. Social psychology / V. Zanden, W. James. – 4-th ed. – N. Y. : McGraw-Hill, Inc., 1987. – 244 p.

ПІСЛЯМОВА

Соціальне становлення особистості – процес, що тісно пов'язаний із соціальним середовищем, яке оточує людину. Найбільш активно соціалізація особистості проходить у дитячому віці, коли маленький член суспільства з неймовірним інтересом та неабиякою швидкістю включається у соціальне життя. Характерною рисою соціалізації дитини є її ненав'язливість, стихійність, а також активний вплив навчально-виховних установ, які контролюють та спрямовують процес входження дитини у відкрите соціальне середовище.

В результаті наукових пошуків з проблем сім'ї як первинного середовища соціалізації особистості можемо констатувати, що у підлітковому віці потреба у спілкуванні з батьками та дорослими поступово трансформується, але, незважаючи на це, вплив сімейного виховання залишається ще досить вагомим. Без схвалення, захисту і підтримки батьків нерідко підлітки стають замкнутими або, навпаки, агресивними. У будь-якому випадку, це призводить до поведінкових порушень особистості. Тому стильові особливості сімейного виховання можуть допомогти соціальному працівнику, педагогу чи батькам попередити й усунути відхилення у поведінці підлітків, скоректувати взаємовідносини у сім'ї.

На жаль, одним із факторів, що може спричинити педагогічну занедбаність дітей вже у молодшому шкільному віці стає дистантна сім'я. Негативними особливостями сімейного виховання у дистантних сім'ях стають відсутність повноцінного спілкування з обома батьками, піклування лише про задоволення матеріальних потреб та ігнорування духовних потреб дитини, недостатня увага до психічного та морального розвитку школяра, конфлікти між батьками, між опікунами та дітьми, невміння створити сприятливу психологічну атмосферу, вибір неправильної стратегії виховання, відсутність єдиних вимог до дитини з боку батьків та інших членів родини. Усе це зумовлює низький рівень вихованості та спричиняє ризик появи ознак педагогічної

занедбаності дитини, особливостями якої в дистантній сім'ї є спрямованість на матеріальні цінності, вже у молодшому шкільному віці.

Найпершим спеціально організованим середовищем, що паралельно з сімейним вихованням забезпечує отримання дитиною елементарних знань про навколишній світ, формування умінь та навичок, які допоможуть їй орієнтуватися у світі, є дошкільний навчальний заклад. Саме там у маленької людини поступово розвивається свідоме ставлення до себе, відбувається становлення позитивного образу «Я», формування почуття гідності та власної значущості серед інших людей. Дитина вчиться адекватно розуміти і реагувати на події, людей, предметний світ, соціальне життя в цілому.

Важливою умовою для повноцінної соціалізації дитини-дошкільняти є залучення батьків до навчально-виховного процесу ДНЗ. Сьогодні освітній процес у дошкільній установі включає безліч функцій, з яких пріоритетною є соціально-виховна функція.

Соціально-виховна функція дошкільного навчального закладу передбачає залучення до процесу виховання дошкільнят усього соціального оточення дітей, психологічну підтримку як дітей, так і батьків, мінімізацію негативних впливів соціального середовища на дошкільника.

Забезпечуючи розширення соціального досвіду дитини дошкільного віку, оволодіння нею не тільки сімейними стосунками і нормами поведінки, але і засвоєння елементів соціальної компетентності, провідних законів соціального життя, формування ставлень до природного та людського оточення і до себе, дошкільний навчальний заклад відіграє важливу роль у соціалізації дошкільника, разом із сім'єю дитини надає можливості для максимально комфортного її входження у шкільне середовище.

Стосовно проблем соціального виховання і соціалізації особистості в освітніх закладах можемо констатувати, що єдність роботи мультидисциплінарної команди, педагогічної просвіти батьків та психолого-педагогічного супроводу родини забезпечує цілісну систему роботи з сім'єю дитини з інтелектуальними порушеннями. Її корекційна спрямованість проявляється у зміні

неконструктивних форм, методів і підходів батьківського виховання, зміні ціннісних ставлень батьків щодо власної дитини, її перспектив та своєї ролі у взаємодії з навчальним закладом, а це в свою чергу оптимізує процес соціалізації дитини з інтелектуальними порушеннями.

Здобуття вищої освіти безпосередньо пов'язане з пошуком молодою людиною "свого" місця у суспільстві. Важливою умовою успішної соціалізації та життєтворчості студента закладу вищої освіти, в тому числі й майбутнього соціального працівника, є комунікативна компетентність. Саме така його інтегральна характеристика (особистісні якості, сукупність знань, умінь, навичок ефективного здійснення комунікативної взаємодії з клієнтами, іншими учасниками соціального процесу) зумовлює й успішну реалізацію завдань соціальної роботи.

У закладі вищої освіти студенти під час навчання залучаються до різноманітних форм, методів, прийомів теоретичної (зміст навчальних дисциплін) та практичної підготовки. Найбільш результативними для формування комунікативної компетенції, на думку викладачів кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, соціальних педагогів, соціальних працівників міста Чернівці є підготовка та проведення тренінгів (72,40%), нестандартних заходів соціального спрямування (54,94%), організація зустрічей із фахівцями соціальної сфери (49,65%), підготовка та проведення ділових ігор (49,03%), «круглих столів» на актуальну соціальну тематику (44,38%), бесід із різними категоріями клієнтів (41,18%), дискусій (36,3%), прес-конференцій (35,7%) тощо.

Можна констатувати, що останнім часом чільне місце у мотиваційних прагненнях української молоді займають орієнтації, пов'язані з самоствердженням. Молоді українці прагнуть активніше будувати професійну кар'єру, досягати успіху в навчанні, науці, бізнесі, проявляючи компетентність та професіоналізм у відповідності із соціальними стандартами, отримувати нові враження і задоволення. Ця загальна тенденція спостерігається і в суттєвих відмінностях між молоддю і людьми, старшими за 35 років, за інтегральними ціннісними вісями:

молодь є значно відкритішою перед новим досвідом і орієнтованою на задоволення власних потреб, ніж особи середнього та похилого віку. Водночас дані показують зростання на 15 % саме прагнення самореалізації на основі власних здібностей та кваліфікацій, що свідчить якщо не про оздоровлення молодого покоління, то принаймні про появу в ньому творчої активної меншості, здатної в подальшому до активних дій заради себе та блага суспільства

Відомо, що індивідуальна активність особливо інтенсивно виявляється в молодому віці. Тому коли йдеться про життєві плани та громадянську позицію індивіда, надзвичайно важливим є усвідомлення молодою людиною **змісту і смислу свого життя**. Головна проблема юнацької рефлексії полягає в тому, щоб правильно поєднати ближню й віддалену перспективу. Вміння відкласти задоволення своїх бажань, працювати не тільки на сьогоднішній день, а й заради майбутнього – один з найважливіших показників морально-психологічної зрілості особистості.

Вивчення ціннісних орієнтирів молоді дає можливість з'ясувати рівень її адаптації до нових соціальних умов та її інноваційний потенціал. Від того, який ціннісний фундамент буде сформовано, багато в чому залежить майбутній стан суспільства. Цінність соціальна за своєю природою і формується лише на рівні соціальної спільноти (як окремого соціального прошарку, так і суспільства в цілому). Індивідуальні ціннісні значення, що сформувалися в процесі діяльності – це явища суспільні, колективні. Ціннісне ставлення формується у процесі діяльності та реалізується через діяльність. Людина може обрати мету, сформулювати стратегію майбутньої поведінки, керуючись індивідуальною системою цінностей. Діапазон та кількість соціальних ролей особистості визначається багатоманітністю соціальних груп, з якими вона себе ідентифікує, різноманітною структурою діяльності та взаємин, до яких вона залучена. Кожна роль – це сукупність всеохопних значень, без засвоєння яких неможлива комунікація, встановлення соціальних зв'язків людини зі світом.

Сьогодні багато хто з українців старшого покоління відчуває ідентифікаційну кризу, яка пов'язана з потребою

ресоціалізації. Нова соціальна реальність вимагає радикально по-новому розставити акценти, «переписати біографію» і розвинути такі індивідуальні якості, як автономність по відношенню до соціальних інститутів, толерантність до інших форм та стилів життя, здатність обирати та орієнтуватися у великому потоці інформації. Вирішення зазначених завдань з ресоціалізації особистості вимагає наявності соціальної бази. Ця база має бути опосередкована для індивіда значимими іншими та інтенсивною взаємодією з персоналом соціалізації. Слід наголосити, що ресоціалізація не передбачає прив'язаності до минулого, вона його перетлумачує, узгоджує із сьогоденням. Основою для ресоціалізації є теперішнє. Вона передбачає набуття нової соціальної ідентичності або закріплення досягнутої раніше в нових соціальних умовах зміненої реальності. Отже, суспільство, піклуючись про вирівнювання можливостей індивідів у їхній соціальній адаптації, змушене буде організовувати ресоціалізаційну діяльність різних інститутів ресоціалізації і забезпечувати їх відповідними кадрами та матеріальною базою.

ДОДАТКИ

Додаток № А.

АНКЕТА

Патріотизм як моральна цінність у свідомості сучасної молоді

1. Оцініть рівень моральних цінностей сучасної молоді?
 - а) високий;
 - б) середній;
 - в) низький.
2. Ви патріот?
 - а) так;
 - б) ні.
3. Що з названого нижче розкриває для Вас сутність поняття «патріотизм»?
 - а) національна самосвідомість;
 - б) служіння Батьківщині;
 - в) любов до рідного дому, міста, країни;
 - г) почуття обов'язку;
 - д) праця на благо своєї Батьківщини, сім'ї.
4. Які інститути більшою мірою впливають на формування патріотичних почуттів?
 - а) школа;
 - б) сім'я;
 - в) суспільство;
 - г) ЗМІ;
 - д) органи влади;
 - є) релігія.
5. Які фактори впливають на рівень Вашого патріотизму?
 - а) загально-політична атмосфера у суспільстві;
 - б) можливість вибору навчального закладу;
 - в) відсутність роботи;
 - г) житлові умови;
 - д) задоволення права на відпочинок.
6. Оцініть рівень розвитку національної ідеї в українській державі?
 - а) національна ідея відіграє провідну роль у відбудові держави;

б) національна ідея не відіграє ніякої ролі ні для держави, ні для мене особисто;

в) національна ідея відіграє певну роль, але ця роль не є ключовою для важливих змін у державі;

г) національної ідеї немає.

7. Чи впливає історичне минуле на подальше життя держави та її населення?

а) історичне минуле дуже важливе, вивчати і знати його необхідно кожному;

б) кожен сам обирає, наскільки важливе для нього знання історичної спадщини;

в) історичне минуле неважливе, потрібно жити майбутнім;

г) історичне минуле країни треба обов'язково пам'ятати, проте воно не відіграє ніякої ролі в подальшому розвитку держави.

8. Що з нижче переліченого є необхідним для виховання патріотизму серед молоді:

а) відчуття пошани до своєї країни;

б) інтерес до історичного минулого;

в) високий рівень ерудиції;

г) інтелігентність;

д) активність у громадському житті країни.

9. Оцініть рівень потреби сучасної молоді у військовій підготовці?

а) високий;

б) середній;

в) низький.

10. На Вашу думку, які фактори перш за все впливають на відмову призовників служити в армії?

а) відсутність патріотизму;

б) загроза для життя;

в) релігійні переконання;

г) страх принижень та знущань;

д) низький престиж військової служби;

е) побутова невлаштованість;

є) розлука з близькими.

11. На Ваш погляд, який відсоток української молоді можна вважати патріотами?

- а) 0-25%;
- б) 25-50%;
- в) 50-75%;
- г) 75-100%.

12. Що з нижче переліченого викликає у Вас гордість за свою державу ?

- а) природні багатства країни;
- б) історія країни;
- в) статус України у світовому співтоваристві;
- г) культурна спадщина;
- д) належність до своєї національності.

13. У Вас виникає бажання покинути країну у зв'язку із соціально-економічною нестабільністю?

- а) виникає;
- б) не виникає.

14. Чи не шкодуєте Ви, що народилися і живете у своїй державі?

- а) шкодую;
- б) не шкодую;
- в) важко відповісти.

Ваша стать:

чол. жін.

Ваш вік: від 17 до 20 років ; від 21 до 25 років.

АНКЕТА
Освітня політика держави

Вік _____ Стать _____

1. На вашу думку, чи є на сьогоднішній день проблеми в українській освіті?

- а) Так, є досить великі проблеми
- б) Є проблеми, але вони незначні
- в) Ні, я не бачу зовсім ніяких проблем

2. Наскільки необхідною є освітня реформа, яка проведена в Україні у 2017 році?

- а) Реформа є дуже необхідною
- б) Не задумувався(лась) над цим
- г) Освітня реформа непотрібна

3. Оцініть за 5-ти бальною шкалою перспективність проведення освітньої реформи в Україні? Де 5 – реформа матиме успіх, а 1 – зовсім недіюча реформа

4. Ви підтримуєте запровадження обов'язкового навчання у старшій школі та університетах державною мовою?

- а) Так, я вважаю це правильним, адже ми живемо в Україні
- б) Я байдужий(а) до цього
- в) Я вважаю, що потрібно викладати і українською мовою, і мовами національних меншин

5. Ви підтримуєте запровадження 12-річної освіти?

- а) Так, якщо старша школа буде профільною
- б) Мене не цікавлять дані питання
- в) Ні, адже діти втрачають ще один рік

6. Оцініть рівень освіти в Україні сьогодні?
- а) Освіта зараз перебуває на високому рівні
 - б) Щось середнє, не є низького рівня, але і до високого ще далеко
 - в) Зовсім низький рівень освіти
7. Оцініть рівень відповідності української освіти європейським стандартам?
- а) Наш рівень освіти повністю відповідає європейським стандартам
 - б) Частково відповідає європейським стандартам
 - в) Наш рівень освіти зовсім не відповідає європейським стандартам
8. За яких умов можлива програма оптимізації загальноосвітніх шкіл та створення опорних шкіл?
- а) Транспортне забезпечення
 - б) Належна дорожня інфраструктура
 - в) Наявність їдалень
 - г) Забезпечення необхідною технікою кабінетів
 - д) Забезпечення підручниками
9. Оцініть рівень обов'язковості вищої освіти в наш час?
- а) Вища освіта має бути обов'язковою
 - б) Я здобуваю вищу освіту, але вже розчарувався(лась) і думаю, що вища освіта не є обов'язковою
 - в) Я не вважаю вищу освіту обов'язковою в наш час
10. Які інновації потрібні вищій освіті в наш час?
- а) Змінити принципи подання навчального матеріалу
 - б) Ввести оригінальні методики розвитку креативного мислення
 - г) Змінити систему оцінювання
 - д) Збільшити кількість практичних занять
11. Де на вашу думку краще здобувати вищу освіту?
- а) в країнах Євросоюзу
 - б) в Скандинавських країнах
 - в) а Америці

г) в Україні

Питання для тих хто зазначив в питанні 11 відповідь а,б,в

12. Скільки років необхідно Україні, аби досягти рівня тієї(их) країн(и) якої(их) ви зазначили в 11 питанні?

а) менше 20

б) 30-50

в) 50 і більше

Авторський колектив:

Манчуленко Л.В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 1.1.)

Кучумова Н.І., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 1.2.)

Мудрий Я.С., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 1.3.)

Шоліна Т.В., кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 1.4.)

Андрійчук С.В., кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділи 2.1; 2.2)

Равлюк Т.А., кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 2.3.)

Шманько О.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділи 3.1; 3.2)

Кармалюк С.П., кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділи 3.3; 3.4.)

Камбур А. В., кандидат соціологічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділи 4.1; 4.2.)

Коса Н.С., кандидат психологічних наук, асистент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 4.3.)

Петрюк І.М., кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та соціальної роботи (розділ 5)

Ковальчук І.В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 6.1.)

Платаш Л.Б., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (підрозділ 6.2; 6.3.)

Балахтар В.В., доктор психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи (розділ 7.)

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Колективна монографія

За загальною редакцією *А.В.Камбура*
Відповідальний за випуск *А.В.Камбур*
Літературний редактор *Р.Рошкулєць*
Технічний редактор *А.В.Камбур*
Дизайн обкладинки *О.І.Камбур*

©